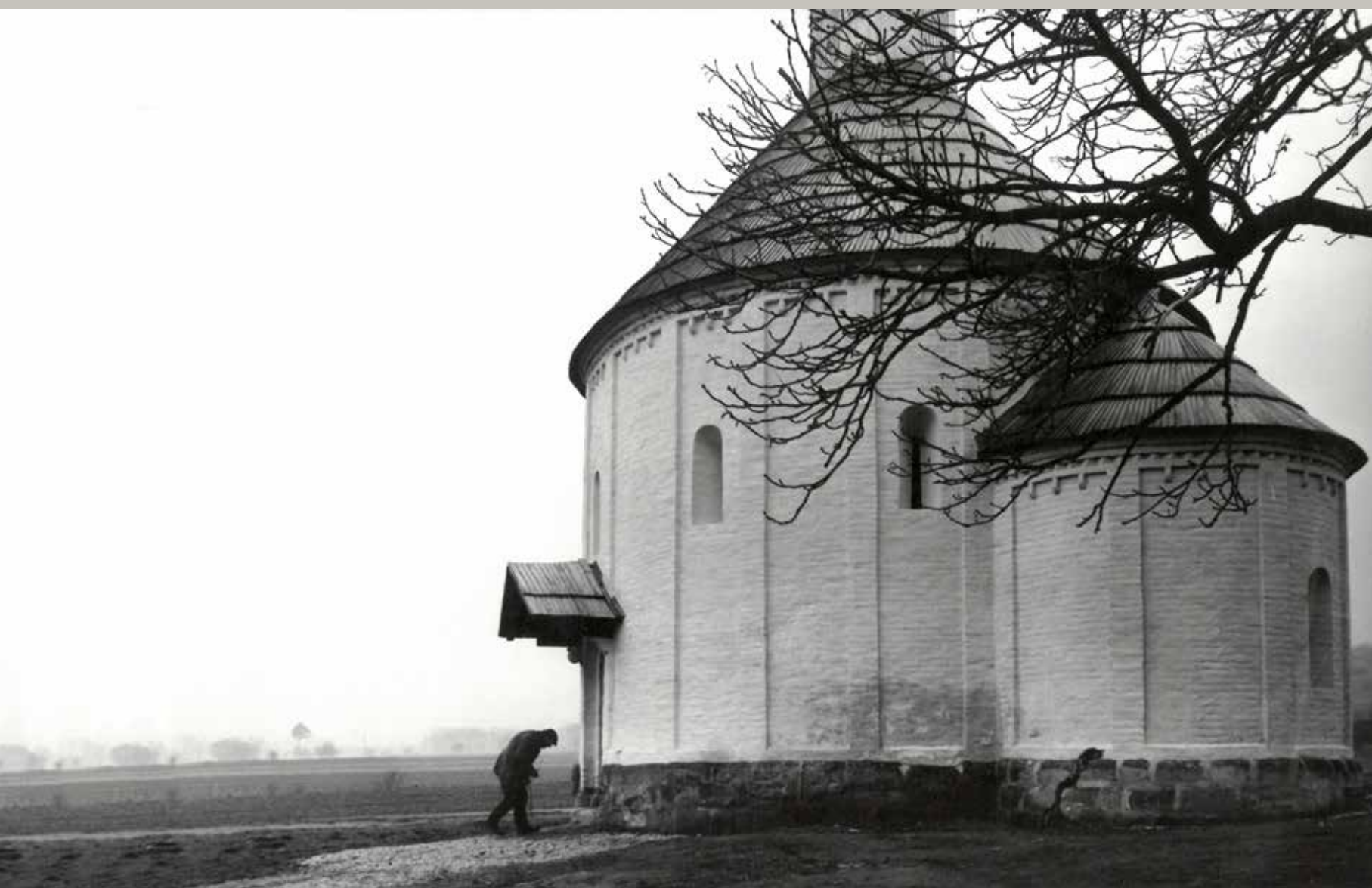

DEDIČI PROSTORA VARUHI POMNIKOV

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Služba za kulturno dediščino
Območna enota Maribor

DEDIČI **PROSTORA** VARUHI **POMNIKOV**

Ob 60-letnici mariborske spomeniškovarstvene službe

Maribor, 2021

.....

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85(497.4)
719(497.4)

DEDIČI prostora, varuhi pomnikov : ob 60-letnici mariborske spomeniškovarstvene službe / [urednica Mateja Neža Sitar ; avtorji fotografij Tomo Jeseničnik in dokumentacija Območne enote Maribor ZVKDS]. - Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2021. - (Zbirka Zavod se predstavi)

ISBN 978-961-6990-96-7
COBISS.SI-ID 90339331

.....

Naslovnica:
Podružna cerkev sv. Nikolaja - rotunda v Selu po rekonstrukciji apsida, foto Janez Mikuž, 1980

Uvod

Posvetilo in zahvala > 9

Pozdravni nagovor > 11

Knjigi na pot > 13

Some Accompanying Words > 17

Občine v pristojnosti Območne enote Maribor ZVKDS > 20

Pomniki kulture. Od prazgodovine do postmoderne

1. Uvod > 25
2. Ledenodobni lovci, naši davni predniki > 27
3. Prvi poljedelci in živinorejci v mlajši kameni in bakreni dobi > 31
4. Prve nadregionalne skupnosti v bronasti dobi. Svet junakov in bogov > 37
5. Bridko jeklo zavlada svetu. Gospodarji gradišč v železni dobi > 43
6. Čas rimskega cesarstva. Sredozemski svet spozna Panonijo > 51
7. Dolgi srednji vek. Razvoj krščanske Evrope > 65
 - 7.1. Slovani, prišleki z vzhoda > 65
 - 7.2. Fevdalizacija krajine > 70
 - 7.3. Prvi gradovi in utrjeni stolpi > 70
 - 7.4. Začetki vinogradništva. Dvorci in zidanice > 85
 - 7.5. Prve cerkve in samostani > 89
 - 7.6. Razcvet gotske umetnosti > 119
 - 7.7. Poznogotske podružnice. Majhne katedrale velikega duha > 135
 - 7.8. Kolonizacija podeželja riše podobo kulturne krajine > 139
 - 7.9. Trgi in mesta v srednjem veku > 153
8. Velike družbene spremembe in pojav renesančnega sloga > 173
 - 8.1. Zidava utrdbe Evropa > 173
 - 8.2. Gospodarske spremembe, kriza katoliške cerkve in odraz razmer v umetnosti > 176
9. Od togosti h gibanju > 193
10. Kmečka poselitev od 17. do 20. stoletja > 231
11. Družbeni razvoj od konca fevdalizma do industrializacije krajine, od absolutistične monarhije do nacionalne države > 249
 - 11.1. Industrializacija in razvoj javne infrastrukture > 252
 - Železnica in prve tovarne > 252
 - Palache javne uprave in druge javne stavbe > 264
 - 11.2. Načrtovanje in urejanje mest ter drugih naselij > 285
 - 11.3. Urejanje javnih površin > 298
 - 11.4. Podeželske vile, dvorci in rezidence > 304
 - 11.5. Sakralna arhitektura > 313
12. Dvajseto stoletje – razvoj ali razkroj kulturne krajine? > 321
13. Arhitektura in urbanizem modernizma ter postmodernizma > 327
14. Spominska obeležja – opomniki bodočim rodovom > 363
15. Od osamosvojitve leta 1991 do danes > 369

Razvoj spomeniškovarstvene dejavnosti

1. Začetki in umetnostna zgodovina. Konservatorski pristopi skozi čas > 379
2. Konservatorstvo-restavracija > 399
3. Dokumentiranje in gradbeno-statična dejavnost > 407
4. Arheologija > 417
5. Etnologija > 427
6. Krajinska arhitektura > 435
7. Memorialna dediščina > 441
8. Tehnična dediščina > 445
9. Popularizacija kulturne dediščine > 449

Sklepna misel

> 454

Viri in literatura

> 460

Časovnica spomeniškovarstvene službe

> 474

Zaposleni

> 478

Steletove nagrade in priznanja

> 486

T. HOMAS J. OZ.
DIMAR

Posvetilo in zahvala

S pričujočo knjigo se želimo pokloniti in zahvaliti vsem, ki so tlakovali pot, po kateri danes hodimo. Tistim daleč nazaj, prvim pobudnikom in strastnim zagnancem, ki so znali opaziti vrednost pomnikov preteklosti in se zanje boriti, vsem snovalcem in nosilcem razvoja spomeniškovarstvene stroke ter skrbnim laičnim varuhom dediščine tega območja. Zaradi njihove zavzetosti je zapuščina naših prednikov še vedno prisotna in tudi mi jo želimo v najboljšem stanju predati zanamcem. Obenem je knjiga poklon vsem lastnikom, skrbnikom in uporabnikom, ki so znali dediščino prepoznati kot del svoje osebne zgodbe, del lastne identitete, zaradi česar so se jo odločili ohranjati, obnavljati, vzdrževati, v njej živeti, jo uporabljati in varovati.

V več kot šestdesetih letih mariborskega spomeniškega varstva so vodje, konservatorji, restavradorji, gradbeniki ter računovodski, pisarniški in drugi sodelavci sestavljali veliko ekipo in predstavljali spomeniškovarstveno službo v različnih obdobjih, spremenljivih političnih in gospodarskih razmerah ter družbenih okoliščinah. Z izjemo pionirjev konservatorstva iz časov pred ustanovitvijo mariborske spomeniškovarstvene službe ne navajamo poimensko vseh, ki so sooblikovali usodo obravnavane dediščine. Želimo namreč, da imajo v knjigi osrednjo besedo pomniki preteklosti, gradniki našega kolektivnega spomina. Njim smo namenili glas, s katerim sooblikujejo naš čas.

→ Strojna – Janeževa domačija

V letu 2019 smo v mariborski območni enoti obeležili 60. obletnico obstoja samostojnega organiziranega varstva kulturne dediščine v severovzhodni Sloveniji. Za oceno družbenega pomena ustanovitve takratnega Zavoda za spomeniško varstvo Maribor je treba razumeti vzdušje, ki je v tistem obdobju vladalo v slovenski skupnosti. Čas po drugi svetovni vojni je bil namreč čas velikih družbenih sprememb. Takratna vladajoča politika je bila polna zanosa glede splošnega napredka, ki naj bi ga bilo mogoče doseči z rušenjem starih, ustaljenih načinov življenja in tako dati prostor novemu in boljšemu. Del politične oblasti je celo menil, da je treba simbole stare oblasti, ki jih je videl v bogati arhitekturi predvojnega vladajočega družbenega sloja, tudi fizično odstraniti, kar je v prvem povojnem obdobju tudi zavzeto udejanjal. Ob velikem osebнем angažmaju nekaterih izobražencev je vladajoča politika spoznala nesmiselnost in družbeno škodljivost tega početja, zato je leta 1948 sprejela Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Ljudski republiki Sloveniji, ki je vsaj na deklarativni ravni to uničevanje ustavil. Vendar pa v ta namen ustanovljeni Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije, s sedežem v Ljubljani, ni uspel enakovredno skrbeti tudi za dediščino v preostalih delih Slovenije. Šele ustanovitev Zavoda za spomeniško varstvo Maribor, ki je bil ob imenovanju leta 1959 pristojen za celotno Štajersko, Prekmurje in Koroško, je omogočila učinkovito skrb za dediščino naših prednikov tudi v teh pokrajinah.

Pričujočo knjigo, v kateri je združeno strokovno znanje varuhov kulturne dediščine na današnji mariborski območni enoti Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije in prikazano izjemno kulturno bogastvo, ki so ga naši predniki ustvarjali iz generacije v generacijo, posvečamo spominu na ustanovitelje in prve varuhe kulturne dediščine na Zavodu za spomeniško varstvo Maribor. Brez njihove izjemne požrtvovalnosti in znanja, s katerima so organizirali in udejanjali skrb za kulturno dediščino, naša dežela ne bi bila tako kulturno raznolika in bogata, kot jo je mogoče opazovati danes.

Vam, spoštovane bralke in bralci, pa želimo veliko užitka ob branju ter odkrivanju kulturnega bogastva, ki nas vsakodnevno navdihuje, osrečuje in oblikuje v samozavestne, razumevajoče ter sočutne ljudi.

Srečko Štajnbaher, vodja Območne enote Maribor

→ 158 Ptuj – staro pokopališče

Knjigi na pot

Šestdeseta obletnica delovanja mariborske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je bila priložnost, da pripravimo in v vaše roke položimo monografijo, s katero vas želimo spodbuditi k opazovanju kulturnega okolja, v katerem živimo. Stavbe in predmeti kulturne dediščine ohranjajo naš skupnostni spomin, dušo in brežčasno energijo naših prednikov.

Širšo javnost želimo ozavestiti, da smo dediči tega prostora in s tem njegovi varuhi vsi, ne le spomeniškovarstvena služba. Kot uporabniki podedovanega smo postavljeni v vlogo odgovornih lastnikov oziroma skrbnikov ter vsled naše minljivosti hkrati tudi v vlogo odgovornih posredovalcev podedovanega našim zanamcem. Opozarjamo, da kot skupnost ne varujemo zgolj posameznih stavb in predmetov, temveč celoten prostor z vanj odtisnjanim kolektivnim spominom. Naša želja je, da bi ohranjene in izgubljene spomenike razumeli kot kulturno-zgodovinski temelj in se zavedali njihove krhkosti in minljivosti. Z njihovim izginjanjem namreč izgubljammo izvor naše istovetnosti, zaradi katere smo, kar smo, in smo takšni, kakršni smo.

Naš namen je, da skupnost spodbudimo k zavedanju dediščine okoli nas in v nas samih, k prepoznavanju njene vrednosti, raznovrstnosti, večplastnosti, njenih simbolov, pomenov, sporočil in vrednot.

Zakaj poimenovanje pomniki? Ker verjamemo, da je dediščino treba dojemati kot pomnike, kot pokrajine spomina, kot predmete pomnjenja. Dragocen spomin, ki hrani zgodbe našega izvora, ki nam nudi varno zavetje, nam pomeni dom. Želimo si, da bi sleherni izmed nas ozavestil in začutil potrebo ter željo biti varuh in skrbnik podedovanega.

V knjigo smo vtkali štiri osrednja sporočila, s katerimi želimo povedati KDO smo, KAJ varujemo, KAKO varujemo in ZAKAJ varujemo.

Prvi del knjige z naslovom *Pomniki kulture. Od prazgodovine do postmoderne* nas popelje skozi prostor in čas. Predstavi nam, KAJ smo podedovali, kaj varujemo in ohranjamo. Naš namen ni bil napisati preglednega popisa celotne raznovrstne kulturne dediščine tega prostora. Izbrali smo le nekatere spomenike, ki zgodovinsko, identitetno, simbolno ali kako drugače zaznamujejo prostor, čas in ljudi. Ob besedilu s slikami in komentarji predstavljamo

spomeniškovarstveno delo in pristope, tj. načine, KAKO dediščino varujemo in ohranjamo. Ponemog izpostavljamo pomene še ohranjenih prostorov, stavb in predmetov, bodisi kot primere uspešnih konservatorskih obnov bodisi kot primere nove prakse. Raziskave prinašajo nov pogled, »novo staro«, še nepoznano zgodbo o naši preteklosti, življenju in prednikih. Z vsakim vodenim in nadzorovanim posegom v dediščino se namreč o naši preteklosti naučimo nekaj novega. Prikazujemo bolj ali manj uspešne obnove, adaptacije, rekonstrukcije, konservatorsko-restavratorske posege, raziskave, izmere, izkopavanja, primere trajnostnega razvoja, sožitja starega in novega, pa tudi uničevanja in degradacije. Slednje kažemo s primeri manj uspešnih in neuspešnih pristopov oziroma posegov. Bodisi na tistih spomenikih, ki so bili kljub svojemu nacionalnemu pomenu in prizadevanju stroke samovoljno nestrokovno obnovljeni, s čimer je bil marsikje uničen tako likovni kot simbolni pomen spomenika, bodisi na spomenikih, ki so kljub številnim pozivom ostali spregledani in zapisani propadu. Zaradi obsežnosti smo tudi med temi izbrali le nekatere.

Spomeniškovarstveni službi smo namenili drugi vsebinski sklop z naslovom *Razvoj spomeniškovarstvene dejavnosti*, ki predstavi, KDO smo. Popelje nas skozi zgodovino, začeni z izoblikovanjem spomeniškovarstvene zavesti in potrebe po varovanju pomenov iz preteklosti. Predstavljamo načine varovanja skozi čas in razvoj stroke, za katerega je ključna vse večja organiziranost in formaliziranost. Vrhunec pomeni ustanovitev samostojnega mariborskega Zavoda za spomeniško varstvo, ki ga v preteklih več kot šestdesetih letih zaznamujejo številne zakonske in organizacijske spremembe, snovanje standardov in načel ter interdisciplinarno teoretsko in praktično strokovno delo na različnih zvrsteh kulturne dediščine. V kritičnem pogledu na dosedanje delo prepoznavamo prelomnice razvoja, točke nazadovanja, posledice političnih in gospodarskih okoliščin,

izhodišča, pristope in metodologije dela, ki so v stroki premalo raziskani. Sledimo razvoju konservatorskih pristopov na področjih umetnostne zgodovine, etnologije, arheologije, memorialne in industrijske dediščine ter krajinske arhitekture, izpostavljamo pa tudi pomen popularizacije dediščine. Ob tem osvetljujemo razvoj spremljevalnih, konservatorju nujno potrebnih strokovnih področij, kot so konservatorstvo-restavratorstvo (za stenske poslikave, oljne slike, kamen, les, keramiko, kovino), arhitekturna in gradbena stroka za arhitekturne izmere, dokumentiranje, statične in druge raziskave. S pomočjo interdisciplinarnega sodelovanja v procesu vsakega poseganja in obnove od blizu spoznavamo prvotno podobo in življenjepis naših pomnikov, kako so nastajali in se spreminjali. Tako izvemo več o njihovi materiji in sporočilnosti, ki pripovedujeta o različnih obdobjih in družbeno-političnih razmerah. Pred nami se odstirajo zgodbe o mnogih znanih in nezanih ljudeh, ki so nekoč v tem prostoru ustvarjali, bili vizionarji ali edinstveno iznajdljivi v načinu preživetja ali ustvarjalnega zanosa. Pomniki govorijo o dobah razcveta, ko so nastajala pomembna mesta in umetnine, pa tudi o dobah zatona, pomanjkanja in skromni anonimni ustvarjalnosti, ki je, kolikor je še ohranjena, toliko bolj izvirna in za nas dragocena, le da se je dolgo nismo zavedali in jo vsekakor premalo cenimo.

Monografijo sklenemo z mislijo, s katero želimo poudariti pomen osveščanja in aktivnega vključevanja širše in strokovne javnosti, pomen izobraževanja in ozaveščanja vseh, predvsem mladih generacij, ter nujnost vključevanja strokovnjakov v vzgojnoizobraževalni proces.

Knjigo smo opremili s seznamom uporabljenih virov in literature, s časovnico pomembnejših letnic in preimenovanj kot prelomnih točk v delovanju službe, z imeni vseh predhodnikov in sodelavcev, zaposlenih na mariborski območni enoti, ter imeni prejemnikov

nagrad in priznanj, kjer smo med mnogimi pomembnimi izbrali stanovsko, konservatorsko, poimenovano po našem najpomembnejšem predhodniku, prvem slovenskem konservatorju, dr. Francetu Steletu.

Če sklenemo, namen publikacije ni epopejska hvala lastnih prizadevanj v kontekstu pomembnejših in kakovostnejših obnov, adaptacij ter revitalizacij spomenikov. Naš namen je širši. Želimo predstaviti in premišljeno pregledati današnje stanje, ovrednotiti pretekla prizadevanja in oceniti, kakšno pot si utiramo naprej. Ker nočemo biti nemi opazovalci in navidezni borci znotraj upravno-pravnih odločitev, javnosti predstavljamo naše razumevanje dediščine. Ob tem zastavljamo prelomno misel, ki terja tako od nas kot tudi od vas, da se kot družba in stroka reformiramo *in capite et in membris* ter v mislih in dejanjih. Kultura nas je oblikovala kot narod. Naj nas torej podedovano vnovič opredeli kot ljudi, ki od malih nog zbiramo, hranimo in iz roda v rod posredujemo majhne in večje pomnike našega tukajšnjega obstoja. Tu smo, da bi se nas spominjali. Ne po tem, kar smo uspeli uničiti, marveč po tem, kar smo s skupnimi močmi uspeli ohraniti za tiste, ki prihajajo za nami.

→ 43 Šmartno na Pohorju – cerkev sv. Martina

Some Accompanying Words

The sixtieth anniversary of the Maribor Regional Office of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia was an opportunity to compose and present you with a monograph, the purpose of which is to encourage closer observation of the cultural environment in which we live. The buildings and objects of our cultural heritage preserve our communal memory, our soul, and our ancestors' timeless energy.

We seek to explain in this book that it is not only the monument protection service, but rather all of us who are the heirs and thus the guardians of this space. As the users of the inherited, we assume the role of responsible owners and managers, temporary proprietors or custodians, and due to our transience, also the role of responsible intermediaries, who will pass on this heritage to our descendants. We would like to point out that as a community we protect not only individual buildings and objects, but the space as an entirety, with the aim to better understand the preserved and the lost monuments as our cultural and historical foundation, and to establish the awareness of their fragility and transience. With their disappearance we are namely losing the origins of our identification, which make us who we are and the way we are.

It is our aim to encourage the awareness of the heritage around us and within ourselves, to recognise its value, diversity, complexity, its symbols, meanings, messages, and values.

We refer to the preserved objects as *reminders*, *memorials*, *monuments*, because we have to perceive heritage as reminders, as landscapes of memory, as objects of memory. They are a precious memory that keeps the stories of our origin, offers us a safe haven, means home to us. We want each of us to become aware and feel the need and desire to be the guardian and the custodian of this heritage.

We have incorporated four central messages into the book, with which we want to explain WHO we are, WHAT we protect, HOW we protect, and WHY we protect.

The first part of the book, titled *Cultural Monuments from Prehistory to Postmodernism*, takes us through space and time. It introduces to us WHAT we have inherited, what we protect and preserve. It was not our intention to write a comprehensive inventory of the entire diverse

cultural heritage of this area. We have selected only a few monuments, which in terms of history, identity, symbolism, and otherwise characterise space, time, and the people. Together with pictures and comments that accompany the text, we present monument protection work and approaches, i.e. methods of HOW we have been protecting and preserving heritage. In some instances, we highlight the significance of preserved spaces, buildings, and objects, either as examples of successful conservation renovations or as examples of new practices. Fresh research opens up new perspectives—a “new old”, yet unknown story about our past, our life, and our ancestors. With each guided and controlled intervention into heritage we learn something new about our past. We present more or less successful restorations, adaptations, reconstructions, conservation and restoration interventions, research, measurements, excavations, and examples of sustainable development, of coexistence of old and new, as well as of destruction and degradation. The latter is exemplified with cases of less successful and futile procedures or interventions—either those, which despite their national significance and efforts by the profession underwent unaccountable and unprofessional restoration that in many cases destroyed both the artistic and the symbolic significance of the monument, or the cases which, despite numerous appeals, remained overlooked and doomed to destruction. Due to the extent of such instances, only a few examples have been selected here as well.

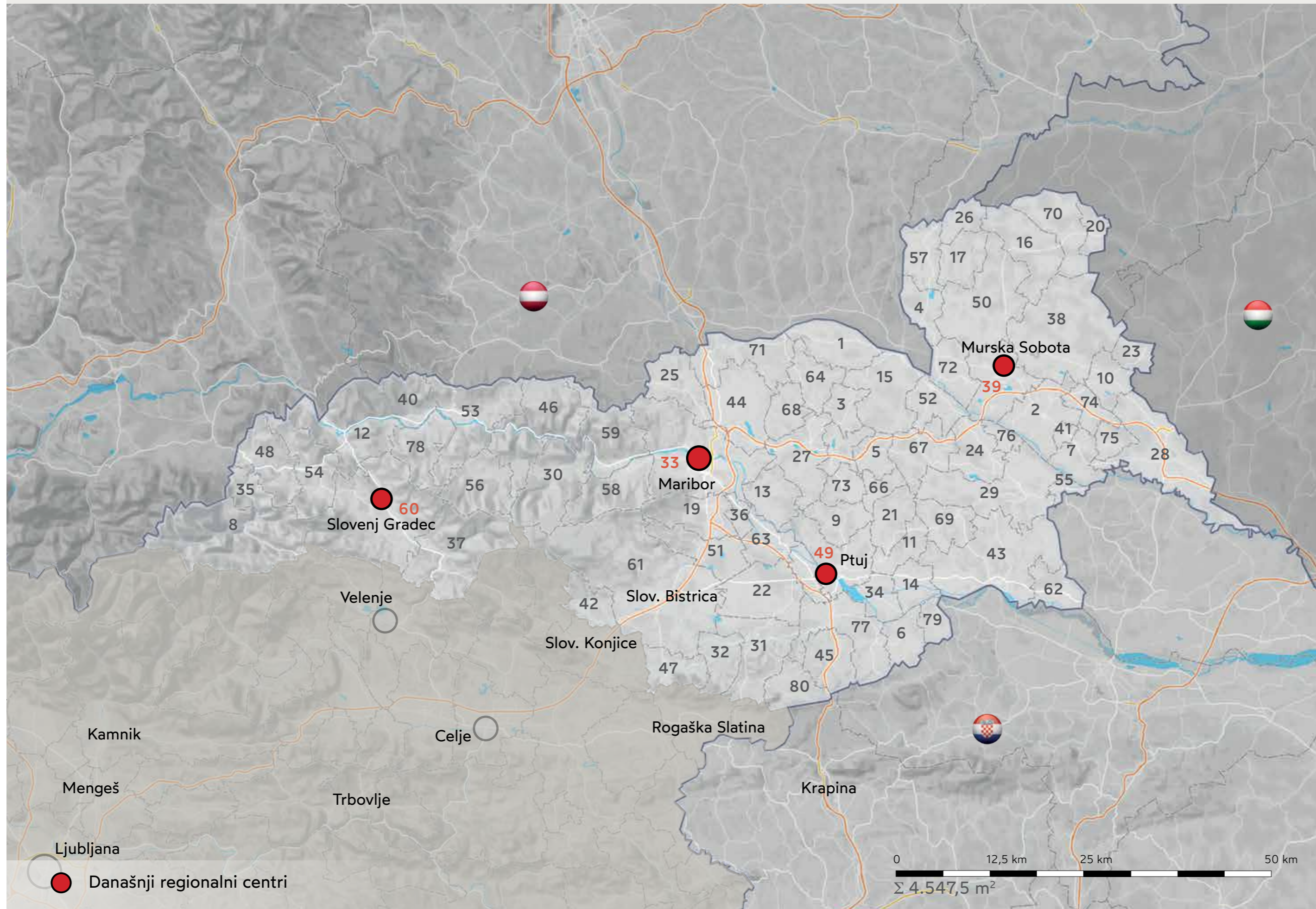
The second part, titled *Development of the Monument Protection Service*, presents WHO we are as well as the purpose of our engagement in the monument protection. It leads us through history, beginning with the formation of the monument protection awareness and the need to protect the significances of the past. Explained are the methods of protection and the development of the profession through time, for which increasing organisation and formalisation have proved crucial. The pinnacle of this process was the establishment of the independent Maribor Institute for the Protection of Monuments, which has been marked in the past more than sixty years by numerous legal and organisational changes, by the formation of standards and guidelines, and by interdisciplinary theoretical and practical professional work on various types of cultural heritage. In a critical view of the work carried out so far, we recognise the developmental milestones,

the points of decline, the consequences of political and economic circumstances, the starting points, working methodologies and approaches, which have been insufficiently researched. We follow the development of conservation practices in the fields of art history, ethnology, archaeology, memorial and industrial heritage, and landscape architecture, as well as emphasise the importance of popularising heritage. At the same time, we present the evolution of accompanying, for conservators indispensable professional fields, such as conservation-restoration (for wall paintings, oil paintings, stone, wood, ceramics, metal), architecture and construction for architectural measurements, documentation, static, and other analyses. With the help of interdisciplinary cooperation during every intervention and restoration, we learn from up close about the original appearances and life stories of our monuments: how they were created and how they changed. In this way, we find out more about their subject matter and communicative value that speak of different eras and socio-political realities. Stories unfold before us about many known and unknown people who once marked this space with their creative efforts, visions, or uniquely ingenious ways of survival or creative enthusiasm. The monuments speak of grand times of prosperity, when great cities and works of art have been created, as well as of periods of decline, scarcity, and modest anonymous creativity, which is, as far as it is still preserved today, all the more original and valuable, even though we were unaware of it for a long time and certainly showed little appreciation for it.

We conclude this monograph by highlighting the importance of raising awareness and active involvement of the general and professional public, the significance of education and awareness of all, especially the younger generations, and the importance of involving experts in the educational process.

The book is equipped with a list of references and relevant sources, a timeline showing significant years and namings as turning points in the history of our service, and including the names of all valuable predecessors and colleagues employed at the Maribor Regional Office. We also added the names of the recipients of the Stele awards and recognitions, which are called after our most significant predecessor, our peer and the first Slovenian conservator, Dr France Stele.

In conclusion, the purpose of this publication is not to set forth an epic praise of our own efforts in the context of relevant and high-quality restorations, adaptations, and revitalisations of monuments. Instead, our aim is broader. We want to present and thoughtfully review the current situation, evaluate past efforts, and assess what path we are paving forward. Since we do not want and do not like to merely assume the role of silent observers and apparent fighters within the administrative-legal framework, we aspire to present to the public our understanding of heritage. At the same time, we put forward a groundbreaking thought that requires both us and you, dear readers, to reform as a society and as a profession *in capite et in membris*, in thought and in action. Culture has shaped us as a nation, so may our heritage define us again as people who from an early age collect, nurture, and pass on from generation to generation small and large memorials of our worldly existence. We are here to be remembered. Not by what we have managed to destroy, but by what we have through joint efforts succeeded to preserve for those to come.

- 1 – Apače
- 2 – Beltinci
- 3 – Benedikt
- 4 – Cankova
- 5 – Cerkevjak
- 6 – Cirkulane
- 7 – Črenšovci
- 8 – Črna na Koroškem
- 9 – Destrnik
- 10 – Dobrovnik
- 11 – Dornava
- 12 – Dravograd
- 13 – Duplek
- 14 – Gorišnica
- 15 – Gornja Radgona
- 16 – Gornji Petrovci
- 17 – Grad
- 18 – Hajdina
- 19 – Hoče - Slivnica
- 20 – Hodoš
- 21 – Juršinci
- 22 – Kidričevo
- 23 – Kobilje
- 24 – Križevci
- 25 – Kungota
- 26 – Kuzma
- 27 – Lenart
- 28 – Lendava
- 29 – Ljutomer
- 30 – Lovrenc na Pohorju
- 31 – Majšperk
- 32 – Makole
- 33 – Maribor
- 34 – Markovci
- 35 – Mežica
- 36 – Miklavž na Dravskem polju
- 37 – Mislinja
- 38 – Moravske Toplice
- 39 – Murska Sobota
- 40 – Muta
- 41 – Odranci
- 42 – Oplotnica
- 43 – Ormož
- 44 – Pesnica
- 45 – Podlehnik
- 46 – Podvelka
- 47 – Poljčane
- 48 – Prevalje
- 49 – Ptuj
- 50 – Puconci
- 51 – Rače - Fram
- 52 – Radenci
- 53 – Radlje ob Dravi
- 54 – Ravne na Koroškem
- 55 – Razkrižje
- 56 – Ribnica na Pohorju
- 57 – Rogašovci
- 58 – Ruše
- 59 – Selnica ob Dravi
- 60 – Slovenj Gradec
- 61 – Slovenska Bistrica
- 62 – Središče ob Dravi
- 63 – Starše
- 64 – Sveta Ana
- 65 – Sveta Trojica v Slovenskih goricah
- 66 – Sveti Andraž v Slovenskih goricah
- 67 – Sveti Jurij ob Ščavnici
- 68 – Sveti Jurij v Slovenskih goricah
- 69 – Sveti Tomaž
- 70 – Šalovci
- 71 – Šentilj
- 72 – Tišina
- 73 – Trnovska vas
- 74 – Turnišče
- 75 – Velika Polana
- 76 – Veržej
- 77 – Videm
- 78 – Vuzenica
- 79 – Zavrč
- 80 – Žetale

Pomniki kulture.
Od prazgodovine
do postmoderne

1

Uvod

Kdo so bili ljudje, ki so prebivali v deželi, kjer živimo danes mi? Zakaj so se ustalili prav tukaj? Od česa so živeli? Kje so postavili svoja bivališča in kako so jih zgradili? Kje so pokopavali svoje umrle? Kaj so jim dajali v grobove za popotnico v onostranstvo? In zakaj? V kaj so verovali, koga so častili in po čem so hrepeneli? To so vprašanja, ki se nam porajajo, ko opazujemo ostanke starodavne preteklosti v pokrajini.

Arheologi so iz ruševin mogočnih gradišč na vrhovih hribov in veličastnih grobnic pod njimi ter skromnih vasic sredi rodovitnega polja razbrali, da poselitev našega prostora sega tisočletja v preteklost. Odsev sveta gospodaric rodovitnosti prvih poljedelskih skupnosti in odmev bojevitih princev železne dobe se je vse do danes ohranil v našem skupnem mitološkem ljudskem izročilu. Mi, ki živimo v tej pokrajini danes, smo dediči tega prostora in vseh, ki so tukaj živeli doslej. Podedovali smo vse, kar je od pradavnine do današnjih dni ostalo za njimi, od skromnih ostankov koč in razkošnih palač, njihovih grobov ter svetišč do še danes stoječih spomenikov kulture, moči in oblasti. Po svojih najboljših močeh smo dolžni dediščino preteklih rodov ohranjati zanamcem.

Osnova vsake človeške skupnosti je njena kultura. Tako je danes in tako je bilo že v preteklosti. Kultura zagotavlja povezanost ljudi v neki skupnosti. Lahko bi jo primerjali z generatorjem, ki energijo posameznikov pretvarja v skupno duhovno zavest. Ljudem omogoča razumeti drug drugega, povezuje jih v skupnost in lajša njihovo skupno življenje. Preko kulture se odvija prenos znanja in vrednot iz ene generacije na drugo. Kultura omogoča uskladitev običajev, navad, prepovedi, predvsem pa sožitje vrednot. Vse to se odraža v duhovnem, materialnem in družbenem življenju vsakega posameznika. Vendar pa kultura ni dokončana stavba, toga in nespremenljiva. Je živo, človeško tkivo. Kulturno delovanje vsakega posameznika jo namreč ves čas oplaja, bogati, in nasploh, drži pri življenju. Starodavnosti naše kulture, njene raznolikosti in sposobnosti prilagajanja vedno novim izzivom pa ni mogoče razumeti in občutiti brez materialnih ostankov preteklosti.

Temelje kulture tega prostora, naše pokrajine in ljudi, ki v njej živijo, najbolj celovito dojemamo z opazovanjem kulturne dediščine. Vsa naša materialna dediščina, od koščene šivanke ledenodobnih lovcev do mogočnega srednjeveškega gradu, nas s svojo raznolikostjo in neskončnimi variacijami opominja na to, da se življenje nenehno spreminja. Pravzaprav so spremembe edina stalnica, saj se največja lepota in pestrost življenja oblikujeta, v večnem plesu nastajanja, prilagajanja, opuščanja in propadanja. Pestrost našega kulturnega izraza je dokaz naše življenjske sile in kulturne veličine.

Da bi bili zavestni dediči svojih prednikov, moramo v zgodbah o preteklosti prepoznati sebe, nek globlji vidik svojega lastnega življenja. Kar vidimo, nam lahko hkrati vzbuja lepe občutke in strah. Šele ob povezanosti z dogodki iz preteklosti in ljudmi na osebni, čustveni ravni v človeku vznikneta zavest o pomenu in želja po ohranitvi njihove in s tem tudi naše dediščine ter njenem varovanju.

Kulture in z njimi povezani načini življenja so se spreminjali skozi čas. Vsaka slaba letina ali celo več takih zapovrstjo, vsaka epidemija nalezljivih bolezni, vsaka vojna in z njo povezana preseljevanja ljudi so v skupnosti povzročili nesoglasja, ki jih včasih niti skupna kultura ni zmogla ublažiti. Razkol v skupnosti, ki je v takšnih primerih sledil, je morda povzročil celo spremembe v družbeni ureditvi, nastanek novega vladajočega razreda, uvedbo novih bogov in njihovih svečnikov ter novih političnih zavezništev, drugačen denar in drugo etnično podobo prebivalcev pokrajine.

Od nas samih je odvisno, kaj bo obveljalo kot naša dediščina. Lahko se odločimo, da smo dediči vsega. Ostanek preteklosti namreč postane naša dediščina šele, ko do tega razvijemo pozitiven odnos. Lahko se razkriva tudi iz sledov skromnih bivališč iz vejevja, napol vkopanih v zemljo in prekritih z ločjem, ter razbitih ostankov vsakdanjih predmetov, ki upodablajo utrinke življenja starodavnih prebivalcev te pokrajine. Odvisno je od tega, kakšen odnos imamo do preteklosti in do svojih prednikov. Brez radovednosti in spoštovanja prednikov so starine zgolj brezpredmetne stvari, zgodbe o preteklosti pa dolgočasno in prazno govoričenje.

→ 1 Završe – jama Špehovka

2 Ledenodobni lovci, naši davni predniki

V času starejše kamene dobe (paleolitika) je bilo podnebje po Evropi občutno hladnejše od današnjega. Ta čas imenujemo tudi ledena doba. Pokrajino na južni strani Alp je takrat prekrivala mrzla stepa z redkimi iglastimi ter brezovimi gozdovi, pogorja in severni del Evrope pa so pokrivali ledeniki (Andrič et al. 2016, 160).

Najstarejši človekovi predniki iz rodu *Homo* (človek) so v Afriki živeli pred več kot dvema milijonoma let (Tattersall 1999). Ostanke iz tega zgodnjega obdobja preteklosti, ko so predniki človeka osvojili pokončno hojo in se naučili izdelovati orodja ter zanetiti ogenj, v Sloveniji niso znani. Pri nas najdeni najstarejši sledovi človeka pripadajo t. i. neandertalcem (*Homo neanderthalensis*), ki so v Evropi živeli v času med 200 tisoč in 30 tisoč let pred sedanostjo (Turk 1999a, 26–27). Večina jih je izumrla, nekateri pa so se pomešali med prednike sodobnega človeka. Fosilnih ostankov neandertalcev sicer še nismo odkrili, zato pa lahko o njihovem življenju razbiramo iz redkih predmetov, ki so se po srečnem spletu okoliščin ohranili vse do danes. Gre predvsem za ostanke kamnitih in košččenih orodij ter kostnih ostankov divjih živali (npr. alpskega svizca), ki so jim bile za hrano. Že prvi neandertalčevi predniki so ob nabiranju sadežev, korenin in polžev tudi lovili (Eliade 1996, 14; Tattersall 1999, 293). Glede na poznavanje še danes živečih lovsko-nabiralniških skupnosti predvidevamo, da so tudi pri prvih ljudeh lovili predvsem moški. Lov je povzročil delitev dela po spolu in tako okreplil »učlovečenje«, kajti otrokom je omogočil daljše otroštvo in posledično razvoj inteligence. V živalskem svetu takšne razlike načeloma ni. Odločitev »biti lovec« je zaznamovala razvoj človeške vrste: da bi lahko preživel, moraš ubijati. Vendar je zasledovanje in ubijanje divjadi med lovцем in pobitimi živalmi vzpostavilo neko »mistično povezanost«, ki se razodeva v samem aktu ubijanja. Prelita kri je povsem podobna človeški krvi in dokazuje sorodnost med človeškimi družbami in svetom živali ter pripadnost istemu »svetu«. Verjetno so takratni ljudje verjeli, da se lahko človek spremeni v žival in da se duša umrlega naseli v živali (Eliade 1996, 14–15). Duhovni in čustveni svet neandertalca je mogoče opazovati tudi preko jamskih slikarj, ki so se ohranile širom Evrope, pri nas pa jih žal še nismo odkrili. Je pa bilo v Sloveniji najdeno doslej najstarejše glasbilo na svetu: piščal z dvema izvrtanima luknjicama, izdelana iz stegenice jamskega medveda, ki jo je pred približno 60 tisoč leti takratni človek izgubil v jami Divje babe I na Cerkljanskem. Jama je bila brlog jamskega medveda, ki pa ga je takratni človek najverjetneje uporabljal kot neke vrste obredni prostor, povezan z izvajanjem »kulta jamskega medveda« (Turk 1999c, 37; Andrič et al. 2016, 258–259).

Sodobni človek (*Homo sapiens*) je v Evropo iz Afrike prispel pred približno 40 tisoč leti. Živeli so v majhnih skupinah, v dve- do trigeneracijskih razširjenih družinah. Stalnih bivališč niso poznali. Ljudje so se v iskanju hrane večino časa selili po pokrajini. Pred padavinami in vetrom, katerima so bili takratni ljudje med svojimi lovskimi pohodi in nabiranjem izpostavljeni, so se pogosto zatekali pod skalnate previse in v jame. Odlomke orodij in živalske kosti poznamo predvsem iz tovrstnih zavetišč, ki jih danes imenujemo jamska arheološka najdišča.

→ 1 Završe – jama Špehovka

Znanstveniki si niso povsem enotni, ali odlomki kamnitih orodij, ki so bili odkriti v jami Špehovka nad Mislinjsko dolino, pripadajo neandertalcu ali sodobnemu človeku. Ocenjeno je, da je njihova starost vsaj 22 tisoč do 40 tisoč let, navsezadnje je to tudi čas sobivanja in na nek način tudi mešanja med obema vrstama. Tudi kamniti odbitki, ki so bili najdeni v brlogu jamskega medveda pod Herkovimi pečmi, so verjetno odlomki orodja neandertalcev (Osole 1979, 167; Brodar 1993; Turk 1999b, 28). Gre za najstarejše doslej znane arheološke ostaline s prostora severovzhodne Slovenije.

Pred približno 12 tisoč leti se je podnebje v srednji Evropi postopoma otoplilo. Obdobje po koncu ledene dobe imenujemo mezolitik ali srednja kamena doba. Dotlej odprto stepsko pokrajino, redko poraščeno z iglastimi in brezovimi gozdovi, je zaradi povečanih količin dežja in višjih temperatur začel zaraščati listnati gozd. V nižinah širom Slovenije so po koncu ledene dobe v gozdovih sprva prevladovali hrast, brest, lipa, jesen in leska. Pred približno 9 tisoč leti, ko se je podnebje še bolj otoplilo in postalo vlažnejše, pa sta v gozdovih prevladala bukev in jelka (Andrič et al. 2016, 212).

Podnebne spremembe v tem času so močno vplivale na takratni človekov način življenja. Črede živali, katerih življenjsko okolje je bilo pred otoplitvijo malo poraščena arktična stepska pokrajina, so se začele pomikati proti severu Evrope, kjer se ni tako hitro otoplilo in je gozd napredoval počasneje. Večina ljudi je čredam živali, ki so predstavljale njihov vir preživetja, sledila. Tisti pa, ki so ostali, so se morali prilagoditi novim razmeram. Lova v gosto zaraščanem gozdu očitno niso bili najbolj veščji, zato so se osredotočili na nove lovne revirje – reke in jezera. To vemo na podlagi novega tipa lovskega orodja, harpune iz živalske kosti, ki je pogosta arheološka najdba iz tega obdobja. Koščene harpune so odkrili

→ 1 Završe – jama Špehovka

→ Zlatorog

tudi v že omenjeni jami Špehovka, v kateri so se zadrževali že ledenodobni lovci (Brodar 1993, 19). Številna najdišča v Alpah kažejo, da so se mnogi ljudje v času otoplitve umaknili v visokogorje. Tam se je namreč ohranilo stepsko okolje, podobno tistemu, ki so ga bili pred otoplitvijo vajeni v nižini in sredogorju. Glavna lovna žival v teh visokogorskih predelih je bil kozorog (Turk 1999d, 49).

O divjih lovcih, ki lovijo črede kozorogov v visokogorskem alpskem raju, govori tudi slovensko ljudsko izročilo v pripovedki o zlatorogu. Simbolika, ki je vtkana v to pripoved, kaže na prastaro izročilo o zlatorogu kot gospodarju živali, ki z zaužitjem lastne krvi (oziroma rože Mogote, ki zraste iz nje) sam sebe pomlaja in si na tak način zagotavlja večno življenje (Kropej Telban 2008, 120–135). Gospodar živali, zlatorog, s svojo navzočnostjo ščiti divjad in tudi lovca, vendar samo pod pogojem, da lovec ujame le, kolikor potrebuje za preživetje, in hrane ne zametava (Eliade 1996, 16). Zlatorogov srd si je mladi trentarski lovec prislužil s svojim pohlepom, ki ga v pripovedki simbolizira zaklad pod Bogatinom. Zato ga je zlatorog med lovom ubil, alpski lovski raj pa se je za kazen spremenil v pusto skalnato pokrajino.

Pripovedka *Zlatorog* je del izvirnega slovenskega ljudskega izročila, ki ohranja prastari spomin na ledenodobne lovce s prostora današnje Slovenije. Ti so se bili pred 12 tisoč leti zaradi podnebnih sprememb prisiljeni umakniti v visokogorje, da bi ohranili svoj tradicionalni lovski način življenja, ki so ga že desetisoč let prenašali iz generacije v generacijo. Ko so črede kozorogov izginile pod lovskim orožjem, pa se je tudi ta »alpski raj«, kot ga imenuje pripovedka, spremenil v skalnato puščavo in gospodar živali je življenja teh ljudi končal, podobno kot se je končalo življenje mladega trentarskega lovca.

→ 4 Maribor – arheološko najdišče Zgornje Radvanje

1 Završe – jama Špehovka

Kamnito in koščeno orodje, katerega ostanki so bili odkriti med arheološko raziskavo v jami Špehovka pri Završah nad Mislinjsko dolino, so najstarejši sledovi človeka na območju severovzhodne Slovenije. Večja kamnita orodja izvirajo iz časa med 40 tisoč in 22 tisoč let pred sedanostjo. Manjša kamnita orodja in koščena harpuna pa izvirajo iz časa po koncu ledene dobe, ki se je v našem prostoru končala pred okoli 12 tisoč leti.

3 Prvi poljedelci in živinorejci v mlajši kameni in bakreni dobi

→ 4 Maribor – arheološko najdišče Zgornje Radvanje

Pred nekaj manj kot 7 tisoč leti se je tudi v severovzhodni Sloveniji življenje ljudi začelo spreminjati. Prepoznamo nov način prehranjevanja, s tem pa tudi celoten način življenja. Lov in nabiranje divjih rastlin kot edini način zagotavljanja hrane, nujno potrebne za življenje, so začeli nadomeščati z obdelovanjem polj. Udomačili so žitarice, kot so enozrnica, dvoznica in pira, stročnice, predvsem lečo in grah. Začne se reja domačih živali, ovc in koz, kmalu pa tudi goveda in prašičev.

Bistvena posledica nenehne skrbi, ki so jo zahtevale rastline na poljih, je bila postavitev stalnih bivališč. To so bili prvi kmečki zaselki. Na območju današnje severovzhodne Slovenije so ljudje sprva naseljevali predvsem rodovitne nižinske predele ob Dravi in Muri ter gričevja ob njih. Zahodni, hriboviti svet današnje Koroške, kot kažejo dosedanje raziskave, ni bil poseljen.

Prvi stalno naseljeni prebivalci so prišli z vzhoda, iz prostrane Panonske nižine. K nam so poleg znanja poljedelstva in živinoreje prinesli tudi druge veščine, kot sta izdelovanje lončenega posodja in brušenega kamnitega orodja, ki ga predhodne lovsko-nabiralniške skupnosti niso poznale. Najstarejši zaselki so bili odkriti v Andrejih v Slovenskih goricah, v Bukovnici v Prekmurju, v Stopercah v Halozah, na Ptuju in v mariborskem Radvanju (Velušček 1999, 76; Velušček 2006, 33; Velušček 2011, 222; Kramberger 2014).

V stoletjih po naselitvi prostora severovzhodne Slovenije se je človek seznanil tudi z veščino obdelave kovine. Prvi sledovi obdelave bakra, iz katerega so izdelovali predvsem nakit in nekatera orodja, so znani z območja današnjega Prekmurja. V zaselku Kalinovnjek v bližini Turnišča, v katerem so ljudje živeli pred približno 6 tisoč leti, je bilo med arheološko raziskavo odkrito majhno bakreno šilo (Milič 2013, 244).

Ob spremembah v gospodarstvu in tehničnih novostih je obdobje mlajše kamene in bakrene dobe pomembno tudi z vidika sprememb človekovega duhovnega sveta. Iz tega obdobja izvirajo prvi znani pokopi pokojnikov. V bližini vasi Krog pri Murski Soboti je bilo med arheološko raziskavo odkritih 179 grobov iz mlajše bakrene dobe, približno 5.500 let pred sedanostjo (Šavel 2009, 138). Čeprav je pokopavanje ljudi v grobove znano že vse od starejše kamene dobe, pa je grobišče pri Krogu prvo znano grobišče pri nas. Pokojnike so pred pokopom obredno sežgali, njihov pepel pa shranili v lončene žare in zakopali v plitve jame. Ob pepelu umrlih so v nekaterih žarah odkrili manjše skodelice, različne koščene obeske (amulete), bakreno ploščico in predilna vretenca, pa tudi kosti ovce ali kože in goveda (Šavel 2009, 111–112).

Lahko predvidevamo, da so bili pridatki v grobovih popotnica pokojniku v onostranstvo, kar je odraz vere v nesmrtnost duše in nadaljevanje življenja po smrti. Pridani predmeti so imeli poleg svoje uporabne vrednosti gotovo tudi močan simbolni pomen. Predilna vretenca in tkalske uteži, na primer, so v različnih kulturah dolga tisočletja, vse dokler krščanstvo v srednjem veku tega početja ni prepovedalo, pridajali v

→ 3 Šafarsko – prazgodovinska naselbina

ženske grobove. V moških grobovih predilnih vretenc in tkalskih uteži ni. To dejstvo raziskovalci povezujejo s posebno vlogo, ki so jo imele ženske v prvotnih poljedelskih kulturah, v časih pred iznajdbo koledarja. S svojo dovtetnostjo za časovne cikle, ki izhajajo iz rednih ciklov mesečne menstruacije, imajo namreč ženske naravno danost za merjenje časa. Poljedelstvo pa zahteva dolgoročno načrtovanje različnih opravil, ki morajo biti opravljena v točno določenem času leta. Če opravila niso bila opravljena pravočasno, je grozila slaba letina, s čimer je bilo ogroženo življenje celotne skupnosti. Predenje, kot pomembno žensko opravilo, je bilo simbolno močno povezano z merjenjem časa. »Presti čas« je fraza, ki se je ohranila vse do danes. Ženske so bile torej gospodarice časa, »predice in tkalke časa« (Teržan 1996, 524–529).

V zgodnjih poljedelskih skupnostih so imele ženske pomembno družbeno vlogo tudi zaradi rojevanja, torej dajanja življenja. Predilna vretenca in uteži so simbol ženske plodnosti in rojevanja, življenjske povezanosti med živimi in mrtvimi. V grški mitologiji nastopajo Mojre, predice usode, ki nit življenja stkejo, odmerijo in prerežejo. Nit je tudi simbol popkavnice, ki mater povezuje z otrokom, skozi katero mati otroku daje življenje. V večini verstev sveta poznajo predstave o Veliki materi, »pramateri« oziroma darovalki življenja. Pogosto nastopa kot tista, ki je naučila ljudi peke kruha (torej poljedelstva) in preje. V slovenskem ljudskem izročilu so se predstave o pramateri ohranile v pripovedih o Pehtri babi, Zlati babi in Mokoš, ki so skrbele za ciklično kroženje in obnavljanje življenja. So nekakšne dvojne boginje, ki so prinašale tako pomlad kot zimo oziroma rojstvo in smrt (Kropej 2008, 106–107). Ta posebna vloga ženske plodnosti se med zgodnjimi poljedelskimi kulturami odraža v številnih ženskih figuricah iz žgane gline, ki so bile tudi v našem prostoru odkrite med arheološkimi raziskavami najdišč iz mlajše kamene in bakrene dobe. Večinoma so oblikovane stilizirano, pogosto pa so poudarjeni deli telesa, povezani z rodovitnostjo: prsi, široki boki in zadnjica (Kerman 2014).

2 Kalinovnjek pri Turnišču – glinena figurica ženske

Med značilne arheološke najdbe iz bakrene dobe sodijo miniaturne ženske figurice iz žgane gline, ki imajo praviloma poudarjene ženske obline, zadnjico in oprsje. V veliki večini primerov je bila figuricam odlomljena glava, tudi pri figurici, odkriti med arheološkim izkopavanjem bakrenodobnega naselja na ledini Kalinovnjek pri Turnišču v Prekmurju. Figurica ima izbočeno zadnjico in obleko, bogato okrašeno z drobnimi vrezji, ki so bili prvotno zapolnjeni s posebno belo glino. Kakšen je bil pomen teh figuric in zakaj so jim odlomili glave, danes ne vemo. Mnogi raziskovalci menijo, da simbolizirajo vrhovno žensko boginjo tistega časa, Veliko mater, ki je skrbelo za plodnost in obnavljanje življenja.

3 Šafarsko – prazgodovinska naselbina

Na visoki terasi nad Ščavnico na Šafarskem pri Razkrižju, nedaleč od njenega izliva v reko Muro, so bili odkriti ostanki majhnega naselja iz bakrene dobe (eneolitika), iz časa pred več kot 6 tisoč leti. Lokalna skupnost je z zanimanjem spremljala raziskave bivališč svojih najstarejših prednikov. Sklenili so, da odkritje vključijo v procese oblikovanja svoje historične identitete in na mestu odkritja poustvarijo prazgodovinsko naselje. Lesene hiške z glinenim ometom, ograde za živali in peči za peko kruha, skupaj s prikazom žive zgodovine, v katerem sodelujejo domačini, so atrakcija, ki pritegne ljudi tudi v njihove kraje. Nedvomno so v turistični ponudbi prleške regije odkrili tržno nišo.

4 Maribor – arheološko najdišče Zgornje Radvanje

Med gradnjo zahodne mariborske obvoznice je bilo v Radvanju leta 2007 odkrito dotlej nepoznano arheološko najdišče. Najpomembnejši in največji del najdišča predstavlja naselje, v katerem so bile v času pred 6.400 in 6.200 leti stavbe postavljene v velikem krogu. Na slikah je predstavljen del najdišča in izbor najstarejših arheoloških najdb z izkopavanj v letih 2007/08.

→ 9 Zgornja Hajdina – arheološko najdišče Srednica

4 Prve nadregionalne skupnosti v bronasti dobi. Svet junakov in bogov

Človek je na tleh Evrope v mlajši kameni dobi ob rastlinah (pšenica, ječmen, proso, oves, stročnice in lan) udomačil tudi različne živali (ovca, koza, svinja, govedo), medtem ko pes spremlja človeka že od konca starejše kamene dobe. Vendar se je pravi razmah živinoreje zgodil šele proti koncu 3. tisočletja pr. n. št., v bronasti dobi. Takrat sta kmetijska proizvodnja in gojenje domačih živali za mleko, izdelovanje sira, rabo volne, vleko rala in transport postala intenzivnejša (Andrič 2004, 509).

V severovzhodni Sloveniji je bila v zgodnji bronasti dobi, v sredini 3. tisočletja pr. n. št., poselitev omejena predvsem na predele Prekmurja med reko Muro in Mursko Soboto ter Dravskega polja med Ptujem in Halozami. V teku 2. tisočletja pr. n. št. so kmetje poselili večji del nižinskega dela Pomurja in Podravja. Proti koncu 2. ali na začetku 1. tisočletja pr. n. št. se pojavijo tudi prva nižinska utrjena naselja, zavarovana z mogočnimi okopi, zgrajenimi iz lesa in zbite zemlje. Najmogočnejša med njimi je bila na mestu današnjega Ormoža, kjer se je poznejše srednjeveško mesto razvilo znotraj okopov bronastodobnega naselja. Na začetku 1. tisočletja pr. n. št. se je poselitev zgostila, najgosteje pa sta bila poseljena jugovzhodni in severni del Dravskega polja, okrog Ptuja, Maribora in Ruš. Močna poselitev se odraža tudi v nastanku obsežnih planih žarnih grobišč, kakršna poznamo v celotni srednji Evropi (t. i. kultura žarnih grobišč) in so nadomestila starejše bronastodobne pokope pod zemljenimi gomilami.

Začetek bronaste dobe v drugi polovici 3. tisočletja pr. n. št. je sovpadal z nastankom prvih mestnih držav v Mezopotamiji in vzhodnem Sredozemlju. Kompleksnost izdelovanja bronastih predmetov, ki je vključevala rudarje, obrtnike, trgovce in druge mojstre, je bila močno povezana z nastankom organiziranih družbenih sistemov, kot so uprava, osrednje organizirana trgovina in vojska. V Evropi so v bronasti dobi visoko razvite družbe nastale na področju današnje Grčije, od koder sta minojska in za njo mikenska kultura trgovsko obvladovali celotno vzhodno Sredozemlje (Kristiansen 2005, 108).

V tem času je na območju današnje severovzhodne Slovenije moč prvič opaziti dejavnosti, ki niso vezane izključno na proizvodnjo hrane. Človek je poleg obdelovanja zemlje za proizvodnjo hrane začel izkoriščati tudi rudna bogastva (Teržan 1983). Sledovi metalurških procesov so bili odkriti v vaškem naselju pod Pohorjem v bližini Rogoze. Za obdobje pred koncem 2. tisočletja pr. n. št. je značilno, da so za izdelavo bronastih predmetov uporabljali zgolj baker, odkopan na Pohorju. Od konca bronaste dobe, ob koncu 2. in na začetku 1. tisočletja pr. n. št., bronasti izdelki prihajajo tudi od drugod (Črešnar 2010, 54).

Od kod so prebivalci Dravskega polja dobivali kositer, poleg bakra drugo najpomembnejšo sestavino bronu, ni povsem jasno, zagotovo pa iz več sto kilometrov oddaljenih krajev, saj v bližnji okolici kositrovih nahajališč ni bilo. Ljudje bronaste dobe so razvili razvejan sistem trgovskih povezav na dolge razdalje, ki je omogočal potovanje ljudi, izmenjavo dobrin in kroženje idej med Evropo in Bližnjim vzhodom. Kako dolge so lahko bile razdalje, ki so jih ljudje v bronasti dobi prepotovali, kaže najdba grškega

5 Križevci pri Ljutomeru – prazgodovinska naselbina Gradišče

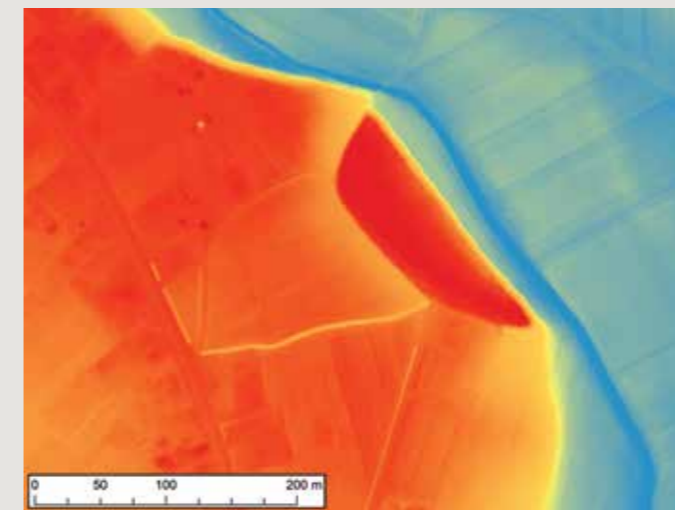
mikenskega orožja v Skandinaviji (Kristiansen 2005, 113). O dolgih potovanjih posameznikov, junakov, in njihovih spremljevalcev, nam pripovedujeta Homerjevi epski pesnitvi Iliada in Odiseja, ki veljata za najzgodnejši evropski literarni deli. O naših krajih v tem času pripoveduje zgodba o Jazonu in njegovih argonavtih, ki naj bi po Donavi, Savi in Ljubljani po toku navzgor pripluli vse do Vrhnike, od tam pa se peš odpravili do Istre, kjer naj bi ustanovili mesto Pulj (Bratož 2010, 243).

V bronasti dobi so bronasti predmeti predstavljali dragocenost in ljudje so jim pripisovali različne pomeni. Pogosto so jih zakopavali na posebnih mestih zunaj naselij in grobišč. Nekateri zakopi so sestavljeni iz obrabljenih in razlomljenih predmetov, zaradi česar so arheologi mnenja, da gre za lastnino kakšnega kovača, ki si je dragoceno surovino shranil na skrivno mesto z namenom, da se pozneje vrne ponjo. Tak je primer na desetine večjih in manjših kosov razlomljenega bronastega orodja, ki so bili na enem mestu slučajno odkriti pri oranju na Hočkem Pohorju. Drugod so odkrili predmete, pri katerih si vzroka za zakop danes ne znamo razložiti. Tak primer je skupina predmetov, odkrita na Grabah pri Središču ob Dravi. Tam so, poleg drugih predmetov, odkrili votlo bronasto kroglo iz dveh neenakomernih polobel in bronasto jagodo. Teža bronaste jagode znaša natančno polovico teže bronaste krogle. Njuna skupna teža je 131,7 g, razmerje teže med vsako od polobel in jagodo pa je natančno 3 : 4 : 5. Osnovna utežna enota (131,7 g deljeno z 12 [3 + 4 + 5]) je 10,975 g. Ta dobljena osnovna utežna enota je zelo podobna t. i. evropskemu zlatemu utežnemu standardu, ki so ga pri tehtanju kot enoto uporabljali v antiki, izvira pa iz bronaste dobe. Nedvomno gre za zelo zanimiv pokazatelj vpetosti našega prostora v takratni širši evropski prostor. Bronasta jagoda iz Grab je po teži natančen 4-kratnik osnovne utežne enote, na najširšem obodu pa ima enakomerno razporejene 4 izbokline. Povezave med številom izboklin na jagodi in mnogokratnikom osnovne utežne enote nekako ni mogoče spregledati. Skupna teža vseh predmetov, ki je bila odkrita na Grabah, je 1.107,2 g, kar je 100-kratnik osnovne utežne enote (z manj kot 1-odstotnim odstopanjem) (Turk 2001). Sporočila, ki se skriva v teži in sestavi predmetov iz Grab, danes ne razumemo. Nedvomno pa nakazuje na kompleksni način ustvarjanja simbolnih pomenov, ki so se jih ljudje tedaj posluževali.

V času bronaste dobe je tudi v današnjem slovenskem prostoru prišlo do razslojevanja družbe. Statusno izstopajo predvsem moški bojovníki. To so posamezniki, kakršne poznamo tudi iz Homerjevih junaških epov. Pokopali so jih s posebnimi častmi, v grob jih je spremljalo orožje, kar izkazuje njihovo posebno mesto v družbeni hierarhiji. Pri nas se tovrstni grobovi pojavijo v zaključnem obdobju bronaste dobe, na prehodu 2. v 1. tisočletje pr. n. št. Pred tem orožja niso pridajali v grobove, ampak so ga zakopali kot zaklad. Mogoče je šlo za dar božanstvu. V zaključnem obdobju bronaste dobe so ta obred začeli opuščati, opravo bojovníka pa so ob pokopu položili v njegov grob.

Prebivalci Križevcev pri Ljutomeru so konec 18. stoletja zaradi jožefinskih reform morali prenehati s pokopavanji v središču vasi ob župni cerkvi. Za nov prostor pokopa so izbrali nizko vzpetino na robu pleistocenske rečne terase na južnem robu Murskega polja. Gotovo so v njej prepoznali ostanke starodavne utrjene naselbine, o čemer priča ime Gradišče, ki je zapisano že na karti franciscejskega katastra iz leta 1824. Šele v drugi polovici 20.

stoletja so arheologi murskosoboškega muzeja na podlagi odlomkov lončenine ugotovili, da je bilo gradišče zgrajeno v zaključnem obdobju bronaste dobe, na začetku 1. tisočletja pr. n. št. A notranjost bronastodobnega naselja je bila zaradi dolgotrajnega poznejšega pokopavanja umrlih že do te mere uničena, da arheološke raziskave niso bile več smiselne, iz spoštovanja do svojcev umrlih, pokopanih na gradišču, pa tudi neprimerne.

6 Ormož – arheološko najdišče Mestno jedro

Arheološka raziskava pred gradnjo nadomestne stavbe na lokaciji okopa prazgodovinske naselbine je razkrila zanimive podrobnosti. Okop, ki je danes, skoraj 3 tisoč let po njegovi izgradnji, videti kot enostaven zemljen nasip, je bil namreč skrbno načrtovan. Več metrov širok okop, ki je prvotno obdajal celotno prazgodovinsko naselje in znotraj katerega je zrasel poznejši srednjeveški Ormož, je bil zgrajen iz navpično postavljenih lesenih tramov, povezanih z lesenimi deskami. Notranjost tako nastalih kaset so zapolnili z zbito ilovico. Gre za preprosto, vendar učinkovito tehniko gradnje okopa, ki zobu časa kljubuje že skoraj 3 tisoč let. Če ga ne bomo uničili, bo na tem mestu kot priča starodavne veličine ormoškega kraja stal še dolgo.

7 Ptuj – arheološko najdišče Desni breg, ob Rogaški cesti

V zaključnem obdobju bronaste dobe je bil Ptuj eno od središč severovzhodne Slovenije. Grobišče iz tega časa je bilo odkrito tudi ob Rogaški cesti. Del grobišča, na katerem so upepeljena trupla umrlih pokopali v velikih lončenih žarah, zakopanih v plitve jame, je bil raziskan leta 2009 pred gradnjo stanovanjske hiše, nedaleč od cerkve sv. Roka. Pomemben del raziskave predstavlja natančno dokumentiranje v risbi in fotografiji, z natančno določitvijo geodetske pozicije.

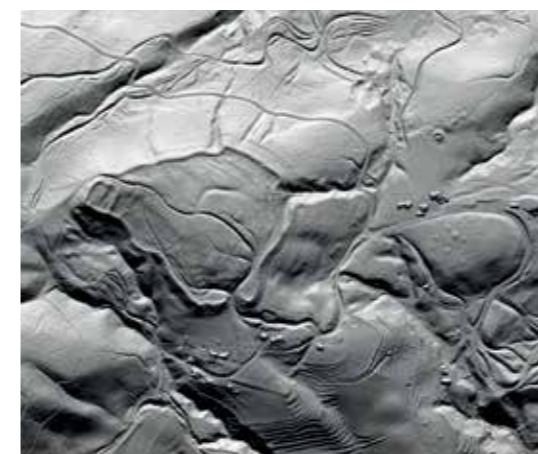

8 Ruše – žarno grobišče ob gasilskem domu

Pri gradnji gasilskega doma v Rušah leta 1952 so odkrili in pod okriljem mariborskega pokrajinskega muzeja raziskali del t. i. drugega ruškega žarnega grobišča. Tedaj so dokumentirali 35 grobov, pri gradnji prizidka leta 1993 pa še dodatnih 9. Raziskave so bile v obeh primerih omejene na prostor gradbenih posegov, zato dejanskega obsega in organiziranosti tedanjega pokopališča vse do danes ne poznamo. Velika večina najdb predstavlja različno oblikovane in razmeroma bogato okrašene lončene posode, kovinski grobni pridatki so redki. Najdbe v povezavi z ostalinami velikega, t. i. prvega ruškega žarnega grobišča, in dveh velikih sočasnih grobišč na območju Pobrežja in Mladinske ulice v Mariboru so v tem prostoru značilne za obdobje pozne bronaste dobe. Odkrita najdišča so arheologi opredelili kot posebno kulturno skupino žarnih grobišč, t. i. ruško oziroma ruško-mariborsko skupino.

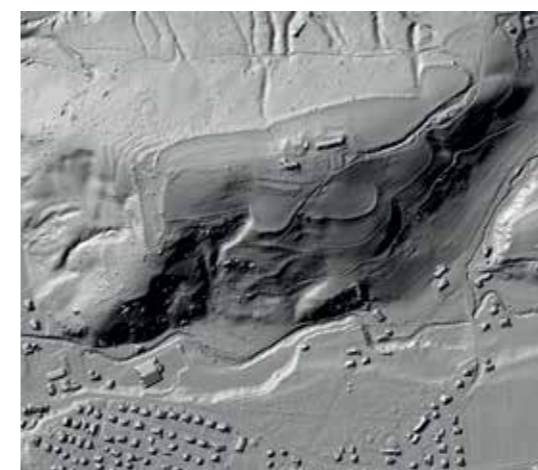
5 Bridko jeklo zavlada svetu. Gospodarji gradišč v železni dobi

→ Gradišče Poštela

Kmalu po letu 900 pr. n. št. se je v celotnem prostoru srednje Evrope začelo družbeno dogajanje, ki je spremenilo tudi kulturno podobo severovzhodne Slovenije. S prostranih evrazijskih step so vdrla plemena, ki jih imenujemo Trako-Kimerijci. Ključna novost, ki je spremenila vsakdanje življenje, je bila uporaba železa. Po tej surovini, mnogo trdnjši in odpornejši od starejšega bronu, se imenuje obdobje med 9. stoletjem pr. n. št. in začetkom rimske dobe. Bron se od tedaj ni več uporabljal za izdelavo orožja, temveč predvsem nakita.

Raba železa je prinesla velike družbene spremembe. Gradnja z okopi zavarovanih naselij, ki je znana od konca bronaste dobe, se je še okrepila. Nova naselja so začeli graditi na težko dostopnih grebenih in vrhovih gričev ter hribov, od koder so gospodovala širšemu prostoru. Gradišče na skrajnem vzhodnem obronku Pohorja, ki ga danes imenujemo Poštela, je bilo najpomembnejše med njimi. Obdajal ga je mogočen okop, ki je še danes mestoma visok deset metrov, v dolžino pa meri več kot kilometer. Na nasprotnem, zahodnem obrobju Pohorja je bilo v tem času poseljeno Gradišče nad Slovenj Gradcem.

→ Gradišče nad Slovenj Gradcem

Pomembna novost tega časa je gradnja mogočnih zemljenih gomil, kamor so pokopavali najpomembnejše člane skupnosti. Največje med njimi so še danes široke več kot 50 metrov in visoke več kot 5 metrov.

V 6. stoletju pr. n. št. je dobro organizirana skupnost, ki je s Poštele obvladovala prostor severnega Dravskega polja, iz neznanega vzroka nenadoma izgubila moč, tako kot večina podobnih sočasnih skupnosti v zahodni Panoniji in Vzhodnih Alpah. Železnodobno prebivalstvo severovzhodne Slovenije iznenada izgine. Kaj je vzrok za to nenadno izginotje in opustitev tega za življenje zelo ugodnega prostora ni povsem jasno. Morda je razlog pogubna epidemija kuge, ki jo omenjajo antični avtorji in ki naj bi v tistem času pomorila celotna območja današnje Štajerske in Koroške (Teržan 1998, 256).

Proti koncu 4. ali na začetku 3. stoletja pr. n. št. so se v današnjo severovzhodno Slovenijo doselili Kelti. Z njihovo kulturo povezujemo mlajšo železno dobo. Iz poznejših pisnih virov vemo, da so Kelti v severovzhodni Sloveniji pripadali plemenski skupnosti z imenom Tavriski (Bratož 2007, 165). Dokazi najzgodnejše keltske poselitve so grobovi, ki so bili odkriti na grobišču iz starejše železne dobe v Srednici, južno od Ptuja. Arheologi so tam odkrili grobova bojvnika, ki so ga pokopali z mečem, in ženske z bogatim nakitom (Lubšina Tušek, Kavur 2009, 138). V prvih stoletjih po prihodu so Kelti poselili rodovitne ravnine ob Muri in Dravi. V 1. stoletju pr. n. št. pa so se umaknili v višine in zaradi preteče rimske nevarnosti iz Italije obnovili opuščena gradišča iz starejše železne dobe, kot so Poštela, Novine nad Šentiljem in ptujski grad.

Poleg materialne kulture se je iz železne dobe do današnjih dni ohranila tudi nesnovna dediščina, skrita predvsem v imenih nekaterih gora in večjih rek. Imeni za reki Dravo in Muro, ki se v antičnih pisnih virih imenujeta *Dravus* in *Murus*, povezujemo s prebivalstvom starejše železne dobe in sta ilirskega ali traškega izvora (Paliga 2001, 642, 645). Ilirskega

izvora je tudi ime za Ptuj, ki se je ohranilo v antičnih pisnih virih kot *Poetovio* (Paliga 2001, 646). Preko srednjeveškega *Pettaua* pa se je oblikovalo današnje ime Ptuj.

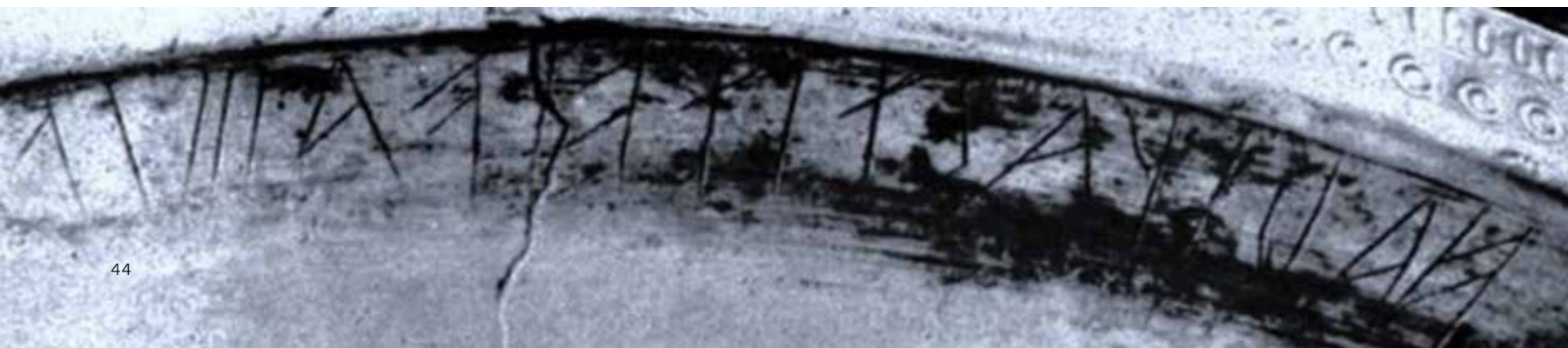
Severno, zahodno in južno obrobje Panonske nižine je v železni dobi predstavljalo skupen kulturni prostor, sledovi njegovega kulturnega izraza pa so se v ljudskem izročilu ohranili vse do danes. Živ, kolektivni spomin na več kot 2.500 let staro duhovno tradicijo se je ohranil v pustnih šegah in običajih severovzhodne Slovenije. *Kurenti*, *orači* in štirinoge maske, kot so *rūse* in *kamele*, ter sprevod *borovega gostūvanja* so upodobljeni na pogrebnem posodju bogatih gomilnih grobov iz 7. stoletja, ki so jih odkrili na jugozahodu Slovaške (Teržan 2001). Ni dvoma, da gre pri upodobitvah za religiozne podobe, povezane s kultoma plodnosti in rodovitnosti, ki jih je krščanstvo v našem prostoru sicer prepovedalo, so se pa kljub temu vse do danes ohranile v obliki pustnih običajev.

9 Zgornja Hajdina – arheološko najdišče Srednica

Na trasi načrtovane avtoceste proti mejnemu prehodu Gruškovje je bilo na njivah z ledinskim imenom Srednica leta 2007 odkrito gomilno grobišče iz starejše železne dobe, iz 7. stoletja pr. n. št. Gre za območje v bližini današnjega hajdinskega pokopališča. Grobne gomile so, verjetno s poljskimi deli, neznano kdaj izravnali, ostali so le obodni jarki, ki so obkrožali vsako od njih. Upepeljeni ostanki pokojnikov so bili pod zemljenimi gomilami shranjeni v velikih lončenih žarah, v grobove pa so poleg pepela pokojnika položili tudi nakit in druge osebne predmete. Zanimivost in posebnost tega grobišča je, da so več sto let po njegovi opustitvi, kar se je zgodilo najpozneje v sredini 6. stoletja pr. n. št., na tem mestu ponovno pokopavali Kelti, ki so se proti koncu 4. stoletja v ta prostor naselili iz jugozahodne Slovaške. Zdi se, kot da so se prišleki hoteli povezati s svojo novo domovino tako, da so umrle pokopavali na starem, že dolgo opuščnem grobišču nekdanjih prebivalcev tega prostora.

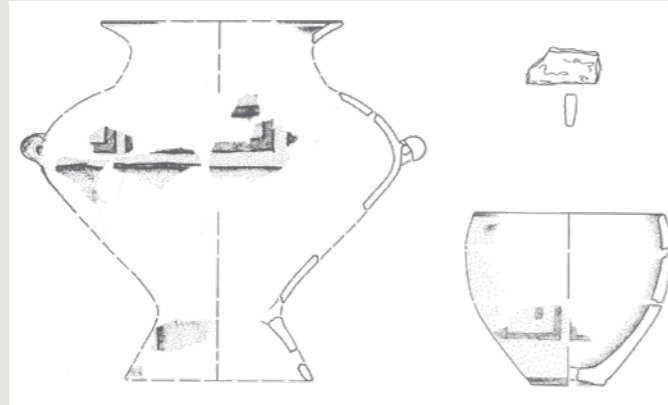

→ 13 Ženjak pri Benediktu v Slovenskih goricah – negovske čelade

10 Podložje – železnodobno gomilno grobišče

Arheološki park obsega tri za javnost urejene grobne gomile iz starejše železne dobe. V eni od njih so pred drugo svetovno vojno uredili bunker, ki je bil sestavni del obrambne linije kraljeve jugoslovanske vojske (t. i. Rupnikova obrambna linija).

11 Gornja Radgona – predmeti z železnodobnega gomilnega grobišča

Srednjeveški grajski grič v Gornji Radgoni je bil v železni dobi, v 1. tisočletju pr. n. št., mogočna utrdba. Veljaki, ki so tukaj gospodovali, so svoje umrle pokopavali pod mogočnimi, več metrov visokimi zemljenimi gomilami, ki so raztresene po pokrajini pod gričem in vidne še danes. Pri izkopavanju ene od njih so v 19. stoletju odkrili železno orožje in dele dragocenega miniaturnega vozička, ki so ga uporabljali v obredne namene, verjetno v čast Veliki materi ali Gospodarju živali. Predmeti so se žal razgubili, o njihovem obstoju pričča zgolj risba starinoslovca Eduarda Pratočevca iz leta 1853, ki je odkritje dokumentiral. V eni od grobnih gomil v bližnjem Podgradu si je lastnik zemljišča v 19. stoletju izkopal priročno vinsko klet, ki je v uporabi še danes.

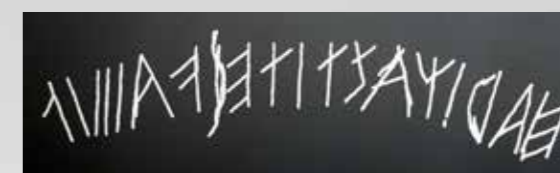
12 Pivola – arheološki park v botaničnem vrtu

Višinsko naselje na dominantni in strateški legi jugovzhodnega pohorskega grebena na Pošteli je doseglo svoj višek v starejši železni dobi (8.–6. stoletje pr. n. š.), ko so se pod njo razprostirala tudi obsežna pripadajoča grobišča na Habakuku, v Razvanju in okolici Pivole. Najdišče je zbudilo veliko pozornosti že pred in med prvo svetovno vojno, znanstveno je bilo opredeljeno zlasti v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja. V novjšem času s pomočjo najsodobnejše tehnologije na najdišču potekajo intenzivne, predvsem nedestruktivne mednarodne in interdisciplinarne arheološke raziskave. Poleg novih znanstvenih dognanj arheologije, arheobotanike in arheozoologije sta najpomembnejša rezultata ureditev arheološkega parka v okviru pivolskega Botaničnega vrta Univerze v Mariboru ter arheološke poti po gradiščih Poštela in Čreta v neposredni bližini.

13 Ženjak pri Benediktu v Slovenskih goricah – negovske čelade

Zakladna najdba 26 bronastih čelad je bila odkrita leta 1811 med oranjem njive na robu zaselka Ženjak v bližini Benedikta v Slovenskih goricah. Ženjak je v času odkritja sodil pod gospoščino Negova, zato so čelade, ki so jih v 5. in 4. stoletju pr. n. št. po vsej Evropi nosili zgolj najpomembnejši poglavarji, v mednarodni arheološki stroki dobile ime »negovske čelade«. Z njimi je povezana cela vrsta do danes nepojasnjenih vprašanj. V času, ko so takšne čelade uporabljali, prostor severovzhodne Slovenije ni bil poseljen, najverjetneje zaradi epidemije kuge, ki je sredi 6. stoletja pr. n. št. pokosila prebivalstvo zahodne Panonije. Kdo je torej zakopal čelade in zakaj? Drugo nepojasnjeno vprašanje je povezano z napisom, ki je bil odkrit na eni od čelad. Raziskovalci so različnih mnenj, ali gre za starovenetsko ali severnoetrusko pisavo. Ni jasno, ali so to pisavo uporabljali železnodobni prebivalci današnje Slovenije ali pa gre za tujo pisavo. Ime Radegast, ki so ga razbrali v napisu, bi lahko bilo germansko, vendar je Radegast tudi ime slovanskega boga. A kaj, ko v času zakopa čelad v današnjem slovenskem prostoru niso živeli ne germansko ne slovansko govoreči ljudje! Morda je Radegast staro ime, ki izvira iz časov pred oblikovanjem današnjih evropskih jezikovnih skupin. Z vprašanji, kdo, kdaj in zakaj je zakopal negovske čelade v Ženjaku in kaj točno pomeni napis na eni od njih, se mednarodna arheološka in jezikovna stroka ukvarjata že več kot 200 let. Različnih odgovorov pa se je do danes nabralo za celo knjigo. Je kateri od njih pravi? Morda bo na to vprašanje odgovorila prihodnost.

→ 17 Ptuj – Orfejev spomenik

6 Čas rimskega cesarstva. Sredozemski svet spozna Panonijo

Rimski vojskovođa Tiberij je leta 9 pr. n. št. pod cesarjem Avgustom dokončno premagal Tavriske in druga keltska plemena v srednjem Podonavju ter jim vsilil rimsko oblast. S tem je tudi prostor današnje severovzhodne Slovenije za več kot 400 let postal sestavni del rimskega cesarstva (Bratož 2007, 209). Vključen je bil v tok velike sredozemske antične civilizacije s temelji v starogrškem svetu. Pod rimskim cesarstvom se je pri nas prvič v zgodovini razširila mestna kultura, za razliko od prejšnjih obdobj, ko je bila tod značilna izključno podeželska poselitev.

Največje in najpomembnejše rimsko mesto na območju današnje Slovenije je bila Petoviona, današnji Ptuj. Pred rimsko zasedbo naših krajev je bila sestavni del Noriškega kraljestva, po zasedbi in novi upravni organizaciji cesarstva pa je postala del province Zgornja Panonija. Zaradi pomanjkljivih podatkov je težko izračunati, koliko prebivalcev je Petoviona imela, zato se ocene glede tega močno razlikujejo. Vsi raziskovalci, ki so se s tem vprašanjem ukvarjali, se strinjajo, da je v mestu na vrhuncu moči prebivalo več deset tisoč ljudi, obsegalo pa je večji del današnjega Ptuja in okoliških vasi. Vse do 20. stoletja nobeno od mest današnje severovzhodne Slovenije ni doseglo takšnega števila prebivalcev.

→ Ager Petovione

Petoviona se je razvila na pomembnem prometnem križišču, kjer je glavna cesta, ki je Italijo preko srednjega Podonavja povezovala z Baltikom, t. i. Jantarjeva trgovska pot, prečkala plovno reko Dravo z živahnim prometom (Horvat 2003, 153–155). Petoviono je pod tem imenom v svoji *Zgodovini* prvi omenil rimski zgodovinar Tacit v zvezi z državljansko vojno leta 69. Takrat so se vojaški poveljniki legij Podonavja in Balkana zbrali v zimskem taboru rimske legije XIII Gemine v Petovioni, kjer so podprli generala Vespaziana kot novega rimskega cesarja in s tem določili potek ter izid državljanske vojne (Bratož 2007, 246). Med letoma 98 in 102 je bil Petovioni pod cesarjem Trajanom dodeljen status kolonije s polnim imenom *Colonia Ulpia Traiana Poetovio*. Razvila se je v pomembno upravno središče, v katerem so bili arhiv in matični urad za Zgornjo Panonijo ter osrednji uradi carine za območje današnjega zahodnega Balkana. Središče mesta je bilo na levem bregu Drave, na današnji Vičavi in na griču Panorama, kjer so bili glavni trg (*forum*), svetišča in različne druge javne stavbe ter bivališča mestne elite (Horvat et al. 2020, 9). Javna mestna infrastruktura Petovione s tlakovanimi ulicami, javnim vodovodom in kanalizacijo ter javnimi kopalnicami je bila na civilizacijski ravni, ki smo jo ponovno presegli šele v 20. stoletju. Rimsko mesto lahko kot vzor udejanjanja mestne kulture v mnogočem služi tudi današnjemu Ptujju pri utrjevanju svoje vloge urbanega središča Spodnjega Podravja.

Razen Petovione na območju današnje panonske Slovenije v rimski dobi ni bilo mest, zato pa je bilo podeželje gosto poseljeno. Dejansko je bilo gosteje poseljeno kot kadarkoli pred tem. Število podeželskega prebivalstva v rimski dobi je bilo verjetno preseženo šele v poznem srednjem veku. V prvih dveh stoletjih n. št. je bil večji del rodovitnih ravnin ob Muri razdeljen na velika kmetijska posestva, ki so bila v lasti bogatih rimskih družin. Središča teh posesti so bile velike kmetije z

→ 18 Ptuj – tretji mitrej

→ 208 Stari trg pri Slovenj Gradcu – arheološko najdišče Colatio

zidanimi stavbami in obzidjem, dimenzij okoli 90 krat 90 metrov, imenovane *villae rusticae*. Pogosto so imele razkošne bivalne stavbe z urejenim vodovodom in centralnim ogrevanjem. Ostanke tovrstnih podeželskih vil iz časa med 2. in 4. stoletjem n. št. so bili odkriti med arheološkimi raziskavami na rodovitnih robovih Dravskega polja med Hočami, Mariborom in Rušami ter pod obronki Haloz južno od Ptuja in v Mislinjski dolini.

Nekoliko večji zaselki s cestnimi in poštnimi postajami so nastajali ob rimskih državnih cestah, na katerih so nudili oskrbo popotnikom in vlečni živini. Državno cestno omrežje (*viae publicae*), ki ga je gradila in vzdrževala predvsem vojska, je omogočilo hitro potovanje po celotnem cesarstvu. Državna poštna služba (*cursus publicus*), katere sestavni del so bile obcestne postaje, kjer so kurirji menjavali konje, je lahko novice po vsem cesarstvu prenašala tudi s hitrostjo do 100 kilometrov na dan, v nujnih primerih pa tudi do 160 oziroma 200 kilometrov na dan (Ramsay 1925, 63). Ena danes najbolj raziskanih na območju severovzhodne Slovenije je postaja Kolaciona (*Colatio*) na območju Starega trga pri Slovenj Gradcu, ki je bila gotovo tudi versko in upravno središče mislinjskega okoliša. V naselju, ki je obstajalo med 1. in začetkom 5. stoletja, so bili med arheološkimi raziskavami odkriti stanovanjski del z velikim glavnim trgom (*forum*), ob katerem so bile postavljene javne stavbe in svetišča (med drugim posvečena vrhovnemu bogu Jupitru), ter obrtniški del. Na grobišču so odkrili razkošne grobnice, kjer so bili pokopani pripadniki regionalne rimske podeželske elite, za katero na podlagi izpričanih imen na nagrobnikih vemo, da je bila večinoma domačega, keltskega porekla (Djura Jelenko 2020, 305–324).

V rimski dobi so bile prvič v zgodovini nižinskega prostora severovzhodne Slovenije stanovanjske in druge stavbe zidane s kamnom in žgano opeko, vezano z malto, ter prekrte z opečnatimi strešniki. Pred tem so bile grajene iz lesa in gline. Prvič so kamen, predvsem marmor s Pohorja, množično uporabljali tudi za umetniške izdelke, kot so reliefne upodobitve in kipi. Izdelki s ptujskih kamnoseških delavnic, največkrat so to nagrobniki, so bili cenjeni po vsej srednji Evropi, našli pa so jih celo ob Črnem morju v takratni provinci Dakiji (Djurić 2001, 62).

Značilnost in posebnost prostora med Dravinjo in Rabo v rimskem času je bil način pokopavanja umrlih pod zemljenimi gomilami, premera tudi do 15 metrov in danes ohranjene višine tudi več kot 2 metrov. Največ grobnih gomil je na območju Slovenskih goric, kjer smo jih našli čez 800. Na največjih grobiščih, kakršni sta v Oseku in Trotkovi, je več kot 50 grobnih gomil, najpogostejša pa so grobišča z manj kot 10 gomilami (Pahič 1965). Umrle so pred pokopom upepelili, njihov pepel shranili v lončene ali steklene posode, žare, umrlim pa na pot v onostranstvo pridali okrasne predmete in hrano. Način pokopavanja pod gomilami je rimski kulturi tuj, povsod drugje so upepeljene pokojnike pokopavali v planih grobovih, na pokopališčih, podobnih današnjim. Grobove so pogosto označili s kamnitimi nagrobniki. Kdo so bili ljudje, ki so svoje umrle pokopavali pod gomilami, ne vemo. Niti tega ne, od kod so prišli. Vemo pa, da so pri zadnjem slovesu od svojcev izvajali tradicijo pokopavanja pod gomilami, ki je bila na Štajerskem in v Prekmurju že takrat stara več kot tisoč let.

Četrto stoletje n. št. je močno zaznamovalo področje severovzhodne Slovenije. Pogosti vojaški napadi germanskih in drugih barbarskih ljudstev, ki so bivala na meji cesarstva v Podonavju, so zelo otežili

→ 20 Ptuj – arheološko najdišče Panorama

življenje na murski in dravski ravnini. Zato se je veliko prebivalstva odselilo ali umaknilo na težko dostopne kraje današnjega Kozjanskega. Tudi na Ptuj, najpomembnejšem mestu daleč naokoli, se je življenje spremenilo. Večina mesta je bila opuščena, prebivalci pa so se zatekli v predele mesta, kjer so upali, da se bodo napadov lahko ubranili. Eden takšnih prostorov je bil grajski grič, drugi pa grič Panorama, kjer so bile odkrite ruševine najstarejših krščanskih cerkva v tem prostoru. Četrto stoletje je namreč čas, ko se je po vsem rimskem cesarstvu uveljavilo krščanstvo. Leta 313 je cesar Konstantin I. krščanstvo priznal kot enakopravno religijo. Pred tem je bilo prepovedano, kristjane pa so preganjali. Ptuj je pri razvoju krščanstva igral pomembno vlogo. Tukaj je živel in deloval kot škof sv. Viktorin, imenovan Ptujski, ki velja za prvega latinskega razlagalca Svetega pisma. Cerkev ga obravnava kot enega od cerkvenih očetov, ki so postavili temelje evropske krščanske miselnosti. Njegova dediščina še danes globoko prepreda slovensko in evropsko kulturo.

→ 15 Miklavž na Dravskem polju – grobnica v gomili

14 Osek – rimskodobna naselbina, grobišče in kamnolom

Kamnoseštvo je bilo v rimski dobi na območju Slovenskih goric pomembna gospodarska panoga. Eden od kamnolomov, v katerem so lomili značilni rumeni litotamnijski apnenec, je bil v vasi Osek v bližini Sv. Trojice v Slovenskih goricah. Tik ob kamnolomu je bila med arheološkimi raziskavami odkrita naselbina, kjer so živeli oseški kamnoseki. Na nizkem gričku nad kamnolomom in naselbino je tudi obsežno gomilno grobišče, kjer so kamnoseke pokopavali. Z več kot 50 grobnimi gomilami sodi oseško med največja rimska gomilna grobišča svoje vrste in predstavlja kulturno posebnost Slovenskih goric.

15 Miklavž na Dravskem polju – gomila

Leta 1961 je Pokrajinski muzej Maribor opravil reševalno raziskavo kamnite grobnice v veliki rimskodobni gomili (t. i. Gomila I) v Miklavžu na Dravskem polju. Bogat inventar ženskega groba s konca 1. oziroma z začetka 2. stoletja n. št. je danes del stalne muzejske razstave. V letu 2002 je občina z veliko željo po ureditvi najdišča pridobila denarna sredstva iz programa PHARE, čemur so sledile zaščitne arheološke raziskave ostalin gomile. Rezultati projekta so na kraju odkritja (*in situ*) za ogled urejena grobnica z replikami grobnih pridakov in podstavek za nagrobnik ter urejen dostop v središče gomile, kar je še danes posebnost v slovenskem prostoru. Občina v okviru rednih dejavnosti vsa leta vzorno skrbi tudi za ureditev in vzdrževanje gomile ter promocijo najdišča.

16 Hum pri Ormožu – rimska cesta *Poetovio–Savaria*

Za časa rimskega cesarstva je bila v naših krajih prvič organizirana in vzpostavljena državna cestna mreža. Marsikje so izrabili že utečene prazgodovinske poti, po katerih je pred tem promet potekal po ozkih stezah, primernih za hojo in jezdne živali. Čez severovzhodno Slovenijo je potekala trasa ene najpomembnejših prometnic rimskega cesarstva, ki je povezovala Rim z mejnimi mesti v srednjem Podonavju. V gozdovih med Ormožem in Središčem ob Dravi so ohranjeni več sto metrov dolgi odseki ceste, ki je danes za slab meter dvignjena nad okolico. Široka je bila okoli 6 metrov in opremljena z obcestnimi jarki. Zaradi svoje značilne dvignjene oblike, ki jo je cesti dalo gruščnato nasutje, so jo še v srednjem veku imenovali »visoka cesta«. Še dolga stoletja po koncu rimskega cesarstva je služila kot ena glavnih prometnic iz Madžarske proti Italiji. Danes rimskodobno cestišče kmetje, nezavedajoč se pomena tega prostora, ponekod uporabljajo kot odlagališče silažnih bal.

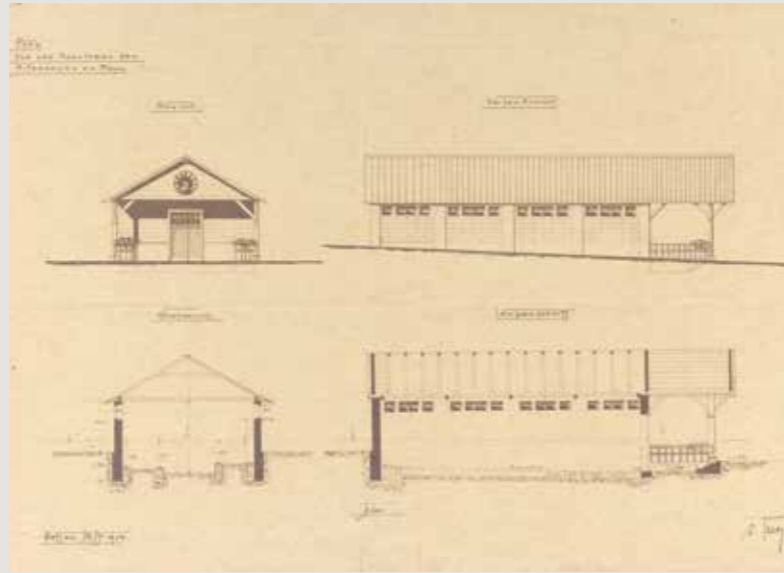
17 Ptuj – Orfejev spomenik

Nagrobnik Marka Valerija Vera, duumvira kolonije Petovione, je javnosti bolj znan pod imenom Orfejev spomenik. Na skoraj 5 metrov visoki marmornati plošči so vklesane upodobitve mita o Orfeju. Gre za največje rimskodobno obeležje, sklesano iz enega kosa kamna zunaj Italije. Vlada Republike Slovenije ga je razglasila za spomenik državnega pomena. Zaradi škodljivih vplivov onesnaženega okolja je močno ogrožen, saj kisli dež vztrajno izpira reliefe z mitološkimi upodobitvami. Strokovne službe že vrsto let opozarjajo, da bi ga bilo treba prestaviti v zaprto razstavišče, kjer bi lahko bil še dolgo na ogled, na njegovo lokacijo v srednjeveško mestno jedro pa postaviti kopijo. A dokler na Ptuj ne bo urejen primeren lapidarij, bo eden najpomembnejših rimskodobnih spomenikov v srednji Evropi še naprej propadal.

18 Ptuj – tretji mitrej

Mitraizem je bil eden bolj razširjenih verskih kultov, ki so jih rimski vojaki iz vzhodnega Sredozemlja ob vrnitvi domov prinesli v današnjo srednjo Evropo. Na Ptujju je bilo odkritih kar pet Mitrovih svetišč, t. i. mitrejev. Največje med njimi je bilo arheološko raziskano leta 1913, nad njim pa je bila postavljena zaščitna stavba, ki spominja na rimsko svetišče. Še danes, več kot stoletje po otvoritvi, tretji mitrej velja za najpomembnejšo predstavitev rimskodobne arhitekturne dediščine Petovione. Idejni načrt zaščitne stavbe je po naročilu Muzejskega društva 15. julija 1913 v narisu in prerezu izrisal mestni gradbeni mojster Treo. Gre za udejanjen primer za tisti čas naprednega spomeniškega stališča, da spomenika ne selijo v muzej, ampak ostane na kraju izkopa zaščiten v novi stavbi. V notranjosti so predstavljeni temelji svetišča s pripadajočo opremo, oltarji, reliefi in kulturnimi podobami Mitrove legende iz 3. stoletja. Mitrej je med drugimi svetišči stal sredi naselja razkošnih mestnih vil, ki so verjetno pripadale državnim uradnikom carinskega urada v bližnji mestni četrti z imenom *Vicus fortunae*.

19 Ptuj – arheološko najdišče Levi breg, ostanki rimskega mostu čez Grajeno

V sredini 3. stoletja je območje severovzhodne Slovenije prizadela naravna katastrofa v obliki obsežnih poplav. Arheologi so na celotnem območju Petovione odkrili sledi uničenja, ki so jih povzročile narasle reke. Najobsežnejše so bile na desnem bregu Drave, kjer je reka izpodjedala brežino in s tem porušila dele razkošnih vil, ki so stale v bližini tretjega mitreja. Tudi Grajena, ki večino leta teče kot mirna rečica, se je ob silni povodnji spremenila v hudournik in s sabo odnesla kamniti most, po katerem je tekla glavna cesta proti Podonavju. Arheologi so med raziskovanjem struge Grajene odkrili kamnite dele mostu, ki jih je reka, ko se je umirila, odložila okoli 200 metrov nižje.

20 Ptuj – arheološko najdišče Panorama

Na griču Panorama je nekoč stalo središče Petovione, rimskega velemesta ob reki Dravi. Grič velja za enega najdragocenejših prostorov rimskodobne arheološke dediščine v srednji Evropi. Najdišče je pomembno tako zgodovinsko kot z vidika arheološke znanosti, saj je največji dobro ohranjen del katerega koli od rimskih mest v Sloveniji. Arheološkega izkopavanja Panorame se je lotilo že ptujsko Muzejsko društvo leta 1911. S pomočjo obsežnih geofizikalnih raziskav, ki so bile opravljene leta 2015, je bilo mogoče na današnji Panorami rekonstruirati tloris mestne rimske četrti. Zaradi izrednega družbenega pomena, ki ga ima prostor za prebivalce Ptuja, je občina sklenila, da grič uredi v arheološki park. Prva faza je zajemala ureditev sprehajalnih poti, ki ponazarjajo rimskodobno ulično mrežo, in postavitve več kopij tukaj odkritih kamnitih spomenikov. V pripravi so načrti za ureditev sodobnega arheološkega parka, ki naj bi v prihodnosti postal regionalno središče interpretacije rimskodobne kulturne dediščine in spodbujevalec ptujskega kulturnega turizma.

21 Ptuj – arheološko najdišče Levi breg, ostanki rimske ulice in stavb na Vičavi

Pri obnovi stavbe nekdanje vojašnice na Vičavi na Ptujju so bile na mestih načrtovanih gradbenih posegov izvedene arheološke raziskave, saj gre za območje središča rimske Petovione. V notranjosti in ob zunanjih robovih stavbe so bili pred ureditvijo nove drenaže raziskani deli zasebnih in javnih rimskih stavb, opremljenih z obsežnimi stebrišči. Postavljene so bile v značilni pravokotno sekajoči se ulični ureditvi. V eni od hiš je bil odkrit mozaični tlak.

22 Kungota pri Ptujju – del rimskega vodovoda med Framom in Ptujem

V enega od obeh vodovodov, ki jih je rimska vojska zgradila za potrebe prebivalcev Petovione, so pitno vodo na razdalji več kot 15 kilometrov speljali vse izpod Pohorja. Najobsežnejša raziskava vodovoda je bila izvedena v dolžini 160 metrov, na mestu, kjer je vodovod prečkala trasa sodobne avtoceste proti mejnemu prehodu Gruškovje. Pri tem so bili v skupni širini okoli 1,5 metra odkriti ostanki zidanega korita, tlakovanega s prodniki, zalitimi z vodotesno malto. Korito je bilo prekrito z velikimi ploščami skrilavca, ki so bile v preteklosti izkopane in odnesene, manjši odlomki pa so bili vrženi v izkopani jarek. Iz pridobljenih podatkov lahko sklepamo, da je bil vodovod vsaj na mestu raziskave v celoti vkopan, verjetno z namenom zaščite pred morebitnimi onesnaženji.

→ 54 Turnišče – cerkev Marijinega vnebovzvetja

7 Dolgi srednji vek. Razvoj krščanske Evrope

Slovani, prišleki z vzhoda

Propadanje zahodnega rimskega cesarstva na začetku 5. stoletja n. št. je tudi na območju slovenskega Pomurja in Podravja povzročilo razkrajanje družbenih sistemov (Horvat 1999, 251). Nekoč raznolika večetnična in mnogokulturna skupnost, v kateri so poleg maloštevilnih Italikov živeli potomci različnih romaniziranih keltskih in predkeltskih ter germanskih etničnih skupin, kot tudi številni grško govoreči, se je zaradi stalne grozeče vojaške nevarnosti odselila. Prebivalci nekoč cvetoče civilizacije so zapustili rodovitne ravnine ob Dravi in Muri, bogati so se umaknili v Italijo, večina pa se je naselila po odmaknjenih okoliških gričevjih in hribovjih (Ciglencečki S. 1994, 239–254).

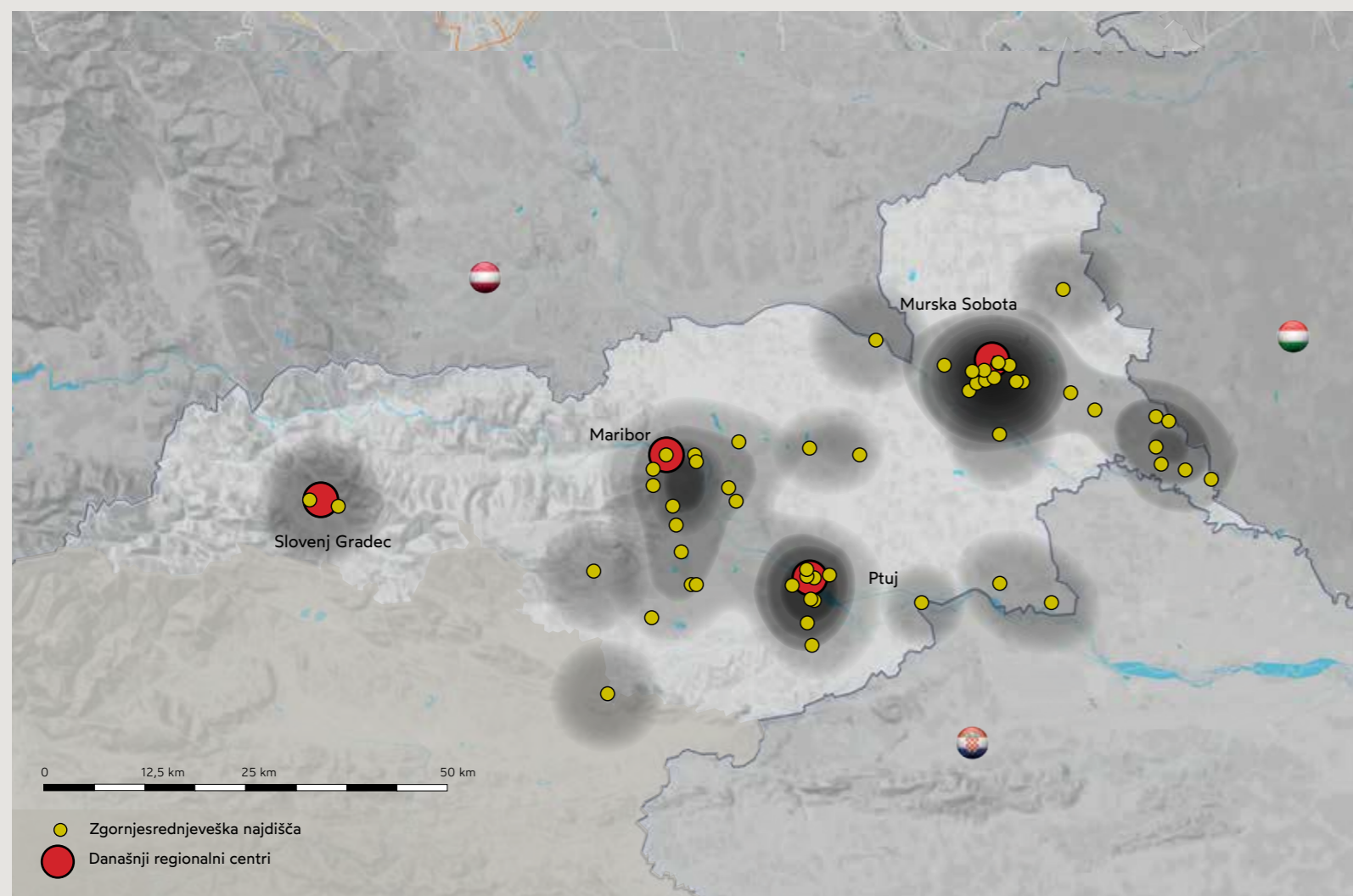
Razmere v našem prostoru so se vsaj deloma umirile šele v 6. stoletju. Takrat so ravnine spet postale primeren kraj za življenje. Deželo ob Muri in Dravi so začeli naseljevati novi prebivalci, ki so prišli s severa srednjega Podonavja, med njimi germanska in stepska plemena. Najštevilčnejšo skupino so antični pisци imenovali Slovani (*Sclaveni*, *Sklavenoi*), v srednjem veku pa tudi *Sclavi*, *Sloveni*, *Winedi* (Štih 1995b, 39). Skupina nekaj posameznih družin s področja današnje jugozahodne Slovaške ali Moravske je na začetku 6. stoletja poselila ravnino med reko Muro in današnje Mursko Soboto (Pavlovič 2017, 351). Že konec 6. stoletja je prebivalstvo naraslo, poleg Prekmurja pa so Slovani poselili tudi prostor Dravskega in Ptujkega polja ter okoliških vzpetin (Milavec 2009, 253).

Najpozneje v 8. stoletju je prišlo do zlitja slovanskih skupin s staroselskim prebivalstvom, ki je zapustilo svoja bivališča na vzpetinah in se skupaj s Slovani naselilo po ravninah. Iz te mešanice različnih etničnih skupin, v kateri sta kulturno prevladovala slovanska tradicija in jezik, so se postopoma oblikovale posamezne župe. Župa je bila pri starih Slovanih osnovna teritorialna, upravna in politična enota, nekako primerljiva s tem, kar so bili pri Grkih *polis*, pri Rimljanih *civitas*, pri Germanih *gau* in pri Keltih *oppidum*. V njej so ljudje uresničevali svojo pravno in družbeno pripadnost, čemur danes rečemo državljanstvo (Pleteriški 2011, 9).

Čeprav nam pisni viri, ki bi govorili o župah na območju slovenskega Pomurja in Podravja v zgodnjem srednjem veku, niso znani, lahko na podlagi koncentracije arheoloških najdišč iz tega časa predvidevamo vsaj štiri župe. Ena od žup je zajemala prostor južno od Murske Sobote. Druga se je razvila na območju nekdanjega antičnega mesta Petoviona, današnjega Ptuja. Tretja se je razprostirala pod jugovzhodnimi obronki Pohorja. Njeno središče je bilo v današnjih Spodnjih Hočah, le nekaj deset metrov od prafarne cerkve sv. Jurija. Četrta župa pa se je oblikovala v Mislinjski dolini (glej zemljevid).

Zemljevid zgodnj srednjeveške poselitve

Lokacije zgodnj srednjeveških arheoloških najdišč in njihova računalniško generirana gostota na območju slovenskega Pomurja in Podravja nakazujejo, da glavne koncentracije zgodnj srednjeveške poselitve ležijo na območju današnjih regionalnih centrov: Slovenj Gradec, Maribor, Ptuj in Murska Sobota. Iz tega sledi, da se je območje teh mest, ki so mestne pravice pridobila v visokem srednjem veku, začelo razvijati že v zgodnjem srednjem veku, svoj kulturni vpliv v prostoru pa so mesta ohranila vse do danes. Očitno je sedanja poselitev neposredna posledica dogajanja pred več kot tisoč leti, ko so se tukaj naselile prve slovanske družine in s tem sprožile tok dogodkov, ki je preko mnogih rodov vodil k oblikovanju današnje slovenske narodne skupnosti.

23 Benedikt v Slovenskih goricah – cerkev sv. Benedikta, staroverski relief

V času obnove cerkve sv. Benedikta so bili konservatorji Območne enote Maribor seznanjeni z odkritjem odlomka kamnitega reliefa. Na njem je s preprosto risbo prikazana močno shematizirana človeška podoba, ki spominja na podobo molivca iz zgodnj srednjeveške cerkve na Svetih gorah nad Bistrico ob Sotli. Človeško podobo obkrožajo upodobitve križa v krogu, ki predstavlja starodaven, predkrščanski simbol ureditve sveta. Gre za preprosto upodobitev nebes, sončnega kroga, astralnega gibanja in štirih strani neba (Hrobat Virloget 2014, 160).

24 Ptuj – zgodnj srednjeveška naselbina Štuki-Marof

Med gričema Panorama in Mestni vrh ob potoku Grajena, severno od ptujskega gradu, so bili med arheološko raziskavo odkriti ostanki zaselka prvih slovanskih prebivalcev Ptujja, ki so se tukaj naselili v 7. stoletju. Trgovsko podjetje, ki je na mestu zgodnj srednjeveške naselbine postavilo trgovino, je na lastno pobudo in z lastnimi finančnimi sredstvi namestilo tri razlagalne table. Z njih lahko naključni mimoidoči, ki so namenjeni po vsakodnevnih nakupih, izvedo nekaj o začetkih srednjeveškega Ptujja, dediča rimske Petovione.

25 Spodnje Hoče – zgodnesrednjeveška naselbina »Pod cerkvijo«

V sklopu gradnje avtoceste in širitve obstoječe magistralne ceste skozi Spodnje Hoče so bili tod leta 1997 prvič najdeni in raziskani ostanki zgodnesrednjeveškega naselja. Odkrita so bila tri v zemljo vkopana prebivališča, zemljanke z ostanki predmetov vsakdanje rabe, ognjišče na prostem ter shrambena jama z odlomki lončenih posod in deli porušениh sten iz vejevja z glinastim premazom. Glede na tip naselja in drobne najdbe naselbina kaže podobnosti in kulturne povezave z najdišči na avstrijskem Štajerskem, v Spodnji Avstriji, na Slovaškem, Poljskem in Balkanu, ki so datirana v čas med 7. in 9. stoletjem.

26 Dolga vas pri Lendavi – leseni vodnjak iz naselbine na Gornjih njivah

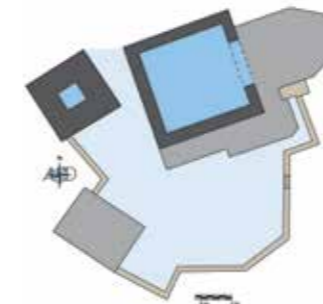
Organski materiali se po več stoletjih v zemlji običajno razgradijo in spremenijo v prst, zato o večini lesenih predmetov, ki so jih uporabljali pred stoletji in tisočletji, ne vemo veliko. Les se lahko ohrani le v zelo suhem ali zelo mokrem okolju, kjer stalna vlažnost brez nihanja prepreči njegovo razgradnjo. Primer, ki se je v zemlji ohranil skoraj tisoč let, je lesen zaboj vodnjaka, ki je bil odkrit med arheološkim izkopavanjem zgodnesrednjeveške vasice zahodno od Dolge vasi pri Lendavi. Zaradi stalne visoke podtalnice se je ohranil vse do danes. Odkritja, kot je to, nam omogočajo vpogled v tesarska znanja in veščine, ki so se v našem prostoru ohranjala in tisočletja prenašala iz roda v rod. Danes pa so zaradi izgube skupnostnega spomina, ki je posledica prekomerne specializacije družbe, tako rekoč v celoti izgubljena. V tem oziru igra arheologija pomembno vlogo tudi pri odkrivanju in morebitnem ponovnem oživljanju tradicionalnih obrti, ki so pomemben sestavni del naše skupnostne identitete.

Fevdalizacija krajine

V teku 9. stoletja je prostor slovenskega Pomurja in Podravja z vključitvijo v karolinško cesarstvo začel doživljati celovito preobrazbo tradicionalnega »staroslovanskega« družbenega sistema. Nadomestil in izpodrinil ga je fevdalizem (Štih 1995b, 41). Za razumevanje razvoja tukajšnje poselitve v času fevdalizma, moramo osvetliti gospodarsko osnovo fevdalne družbene ureditve. Utemeljena je bila na odnosu fevdalca, lastnika zemlje, in kmetov. Obdelava rodovitne zemlje je postala osnova novega reda. Osnovna značilnost fevdalizma, kakršen se je razvil v prvih stoletjih srednjega veka, je koncentracija lastništva in upravnitva zemlje v rokah zemljiških gospodov.

Zemljiški gospodje so bili pripadniki plemiškega rodu. Imeli so pravico po lastni presoji razpolagati z zemljo, ki so jo od cesarja dobili v fevd, in z ljudmi, ki so na tej zemlji živeli. Vzajemna odvisnost – fevdalec je bil namreč navkljub nadrejenosti močno odvisen od dela kmetov – je omogočala samosvoje sožitje. Upravna središča velikih zemljiških gospodstev, ki so lahko obsegala na desetine vasi, so bili mogočni gradovi in samostani. Ti so bili hkrati tudi verska, izobraževalna in kulturna središča. Kmetje v fevdalizmu niso smeli zapustiti zemlje brez privoljenja zemljiškega gospoda, ki je imel pravico nad kmeti izvajati tudi sodno oblast (patrimonialna sodišča; Čepič, Nečak 1979, 134). Takšne družbene okoliščine so bile osnova za vzpostavitev stalnih vasi, kolonizacijo dotlej neposeljenih delov pokrajine in uvajanje novih, bolj naprednih kmetovalskih praks (npr. ponovna uvedba vinogradništva v Slovenskih goricah, saj je bila vzgoja vinske trte v teh krajih znana že v času rimskega cesarstva).

→ 29 Stari trg pri Slovenj Gradcu – ambient gradu in cerkve sv. Pankracija

dajali veliki fevdalci, ki so imeli sedeže običajno zunaj deželnih meja, na gradovih pa so živeli njihovi ministeriali ali uradni namestniki. Sprva so jih smeli graditi le najpomembnejši ministeriali. Med najodličnejše tovrstne sodi ptujski grad. Življenjepis salzburškega nadškofa Konrada I. Abensberškega omenja, da je po sklenitvi miru z Ogrsko leta 1131 na mestu starega, že dolgo razrušenega gradu na Ptuj dal postaviti novega. Primerjave z drugimi romanskimi gradovi salzburške nadškofije, zlasti z Rajhenburgom, kažejo, da je omenjeni nadškof najverjetneje poskrbel zgolj za gradnjo utrdbe brez reprezentativno oblikovanih bivalnih ali sakralnih delov. Na podlagi teh spoznanj je mogoče z veliko verjetnostjo domnevati, da so v obdobju Konrada I. (+1147) na kopastem vrhu ptujske grajske vzpetine zgradili utrdbeno zasnovano. K tej je bila še pred koncem 12. oziroma do sredine 13. stoletja prizidana dvoranska stavba, ki jo je starejša strokovna literatura označila kot t. i. romanski palacij (bivalni del gradu). Razvidno je, da je bila mogočna južna stena dvoranske stavbe, grajena iz razmeroma velikih kamnitih kvadrov in številnih antičnih spolij, naknadno prislonjena na kamnito poligonalno obodno obzidje grajskega jedra (Sapač I. 2013, 388–390) kot sekundarno romansko bivalno poslopje v kompleksu gradu. V poznejših stoletjih, predvsem v času reprezentančnih renesančnih prezidav in fortifikacijskih utrjevanj 16. ter barokizacije 17. stoletja, je ptujski stavbni kompleks prerasel v sedanjo obliko sistemsko organizirane fevdalne postojanke.

Zgodovinski viri pričajo, da je bil grad nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu, omenjen že leta 1091, poleg Rajhenburga najstarejša bivalna utrdba na Štajerskem. V pritličju sedanjega zvonika cerkve sv. Pankracija se je ohranilo več kot 3 metre debelo zidovje, ki je domnevno ostanek grajskega obrambnega stolpa, bergfrida. Cerkev sv. Pankracija, predvidoma zgrajena v 2. četrtini 13. stoletja na mestu kapele ob starem gradu, ima obliko kvadratne središčne stavbe z osrednjim monolitnim

Prvi gradovi in utrjeni stolpi

Prve gradove so na območju slovenskega Pomurja in Podravja začeli graditi v 11. stoletju, sprva na strateško najpomembnejših lokacijah, do 13. stoletja pa v celotnem obravnavanem prostoru. Postavljali so jih na nekoliko višje ležečih, naravno zavarovanih mestih, ob pomembnih križiščih ali rečnih prehodih. Njihova lega jim je omogočala učinkovito obrambo pred napadi drugih plemičev ali morebiti nezadovoljnega kmečkega prebivalstva in tudi nadzor nad prometom in pobiranjem mitnine, tj. davkov na promet in trgovanje. Ne smemo pa pozabiti, da so bili grajski kompleksi ne le podoba politične in obrambne funkcije, temveč tudi odraz bogastva, moči in ugleda ter umetnostnega hotenja lastnikov, zaradi česar so imeli velik simbolni pomen. Zaradi svoje vizualne nadrejenosti v okoliškem prostoru so pomembno oblikovali podobo slovenske krajine tega obdobja. Najmogočnejši gradovi iz 11. stoletja so bili podobno kot poznoantične naselbine zaščiteni z obzidjem, ki se je prilagajalo izoblikovanosti terena (Sapač I. 2006, 9–11). Imeli so skromnejšo obliko visokih utrjenih stanovanjskih stolpov. Med pomembnejše na vzhodnem Štajerskem sodi grad Hompoš, po drugi svetovni vojni poimenovan Pohorski dvor. Izvedene raziskave so okrepile domnevo, da je bil Hompoš predhodnik okoli leta 1100 zgrajenega gradu na Piramidi, pod katerim se je začelo razvijati mesto Maribor.

V 12. stoletju so gradove postavljali predvsem v povezavi z ustanavljanjem grofovskih in drugih gospodstev. Pobude za gradnje so

→ 27 Pivola – grad Hompoš

→ 27 Pivola – grad Hompoš

→ 29 Stari trg pri Slovenj Gradcu – ambient gradu in cerkve sv. Pankracija

→ 30 Spodnji Kocjan – Atilov grad

→ 31 Dolane – grad Borl

podpornikom. Način in oblika gradnje odražata široko razpredene politične in kulturne zveze njenega verjetnega naročnika, patriarha Bertolda, iz vplivnega bavarskega rodu Andeških (Schwarz 1995a, 36). Ker območje gradu še ni bilo sistematično arheološko raziskano, stavbna zgodovina gradu in tudi cerkve ni povsem znana. Današnja podoba stavbnega kompleksa je odločilno zaznamoval baročni čas. Enotnemu prostoru patriarhove kapele so dodali velik prezbiterij. Na zunanjsčini so bile ob stavbo prislonjene posebnemu obredu posvečene t. i. »svete« stopnice, ki zaključujejo križev pot.

Zemljiški gospodje so za lokalne upravitelje svojih velikih posesti često nastavljali pripadnike nižjega plemstva, ki so svoje položaje odslužili z zvestobo in vojaško pomočjo. Njihove utrdbe so bile v primerjavi z mogočnimi gradovi skromne. Večina nižjih ministerialov in vitezov je živela v preprostih, neutrjenih dvorih, ki so pogosto imeli zgolj osrednji obrambni stolp, zgrajen iz lesa in lesenih palisad. Te so nadomeščale obzidje ob nekaj metrov širokem obrambnem jarku, v katerega je bil ponavadi speljan lokalni potok. Takšen je bil, denimo, t. i. Atilov grad v Spodnjem Kocjanu, ki je morda nastal že v 10. stoletju kot utrdba (zatočišče) pred napadi Madžarov. Je eden izmed najlepše ohranjenih ostankov srednjeveških lesenih utrdb pri nas. Omeniti velja še grad v Cvenu pri Ljutomeru (t. i. mota), na katerega danes spominja le še v naravi vidna vzpetina z obodom nekdanjega vodnega jarka.

Zemljiški gospodje so ministerialom dovoljevali gradnjo utrjenih gradov le tedaj, ko je sovpadala z njihovimi geopolitičnimi interesi. Šele v drugi polovici 12. stoletja in predvsem v 13. stoletju so zaradi sproščanja nadoblasti tudi manj pomembni ministeriali lahko sezidali svoje gradove, kar je vodilo do razcveta gradnje romanskih gradov, ki je trajal vse do izteka stoletja. V tem obdobju je nastala večina gradov v obliki obodnih zasnov z na notranjo stran obzidja naslonjenim dvonadstropnim bivalnim poslopjem (palacijem), visokim obrambnim stolpom (bergfridom) in obrambnim obodnim obzidjem, ki je obdajalo notranje dvorišče.

Vrsto gradov so sezidali na nenehno ogroženi meji z Ogrsko, med njimi sta na obmejnem območju Podravja najpomembnejša Borl in Ormož. Grad Borl dominira na 60 metrov visoki skalni pečini nad reko Dravo v naselju Dolane in je z imenom *Anchenstein* prvič omenjen leta 1255 (Oter Gorenčič 2007, 17–18). Njegova kompleksna tlorisna zasnova je sad večstoletnega stavbnega razvoja, najstarejša dela pa sta mnogokotni obrambni stolp z masivnimi zidovi in palacij, postavljen na sam skalni rob. Med gradove, ki imajo ohranjeno in berljivo zasnovo s palacijem in bergfridom, sodi tudi grad Ormož. Postavili so ga na izpostavljeni pomol nad reko Dravo na jugovzhodnem robu nekdanje utrjene bronastodobne naselbine. Stavbni kompleks so pričeli graditi okoli leta 1278, ko je kralj Rudolf Habsburški dovolil gradnjo Frideriku Ptujskemu, po katerem je kraj dobil nemško ime *Friedau* (Sapač I. 2007a, 24–27).

Med gradove, ki so v skrajno vzhodni Sloveniji nastali med 12. in 14. stoletjem, sodi tudi največji grajski kompleks na Slovenskem, grad Grad na Goričkem, ki se prvič omenja leta 1208. Čeprav ima danes podobo baročne rezidence s konca 17. stoletja, je stal že v 12. stoletju, v njegovem jedru je ohranjene še precej srednjeveške stavbne substance (Curk, Habjanič, Sapač I. 2006). Dominanten krajinski poudarek ob reki Muri ustvarja grad Cmurek. Kompleksna in obsežno raščena arhitekturna stvaritev je nastajala postopoma, v približno desetih stavbnih dozidavah,

→ 32 Grad na Goričkem – grad

ki so potekale med 12. in 19. stoletjem. Kakovostno oblikovan je bil že romanski grad, kot priča zasnova z ostanki kar dveh visokih stolpov in dveh palacijev ter vrsta stavbnih detajlov. Še vedno je ohranjen tudi globok obrambni jarek. Kljub postopni in zapleteni stavbni genezi grajsko poslopje danes učinkuje dokaj enovito.

Med zanimivejšimi stavbnimi kompleksi, ki v osnovi datirajo še v zgodnje 13. stoletje, je treba omeniti tudi sedež cerkvenega fevdalnega središča na križniškem gradu v Veliki Nedelji. Prvi zametek na vzpetini nad ravnico ob reki Dravi ležeče grajske zasnove je nastal kmalu po tem, ko so gospodje Ptujski leta 1199 sem naselili nemški križniški viteški red. O tem pričajo arhivski viri. Red je imel nalogo varovanja in kolonizacije vzhodne meje takratne nemške države. Hkrati z gradom oziroma utrjeno komendo je, po virih sodeč, nastal tudi prvi zametek sedanje cerkve. Prvotna grajska stavba je imela podobo skromnega dvo- ali trinadstropnega utrjenega stanovanjskega stolpa na kvadratnem tlorisu. Ostanki stolpa se skrivajo v zahodnem delu današnje zasnove, ki so jo postopoma širili vse do obsežnejše prenove v sklopu protiturškega utrjevanja okoli sredine 16. stoletja. Po večji prenovi med letoma 1612 in 1619 so na stavbi prevladali renesančni umetnostni vplivi, zadnje obsežne prezidave pa je bil grad deležen med letoma 1723 in 1730, ko so mu dali podobo sodobne baročne rezidence (Sapač I. 2007a, 28–30).

Posebej bogata s srednjeveško utrdbeno arhitekturo, ki je danes pretežno ohranjena v obliki razvalin, je bila tudi Dravska dolina. Na težko dostopnem pomolu nad reko Dravo se je na tleh oglejskega slovenjgraškega zemljiškega gospodstva v 13. stoletju oblikovalo novo zemljiško gospodstvo Bukovje (*Puchenstain*). Tukaj so grofje Andeško-Meranski postavili utrdbo, ki je varovala prehod iz Mislinjske v Dravsko dolino. Manjši romanski grad s palacijem, ki je bil razširjen v dobi gotike in renesanse, je po požaru leta 1706 propadel, ob njegovem vznožju pa ga je nadomestil istoimenski baročni dvorec. Ene najmočnejših so razvaline gradu Vodriž iz časa okoli leta 1300, kjer je prebivala rodbina vitezov Hebenstreit (Kurelac 2006, 189–190). Podobno kot grad Puchenstain je po mnogih menjavah lastnikov in še posebej po požaru v 18. stoletju začel propadati. Pomembne so tudi ostaline gradu nad Muto iz 13. stoletja in romanskega gradu na Spodnjem Slemenu, ki ležijo na pomolu strmega pobočja nad viltuškim dvorcem. Grad je bil šentpavelska last, na njem so gospodarili gospodje Viltuški, po vsej verjetnosti pa so ga opustili že na začetku 17. stoletja, ko je baron Žiga Herberstein v dolini sezidal nov grad. Obnovljene razvaline starega gradu nad Vuzenico z začetka 13. stoletja imajo v lokalni skupnosti tudi kulturno-zgodovinski pomen. Med letoma 1897 in 1972 je namreč bil tamkajšnji grad v lasti družine dunajskega slikarja in portretista Oskarja von Pistorja. Nekoliko starejše, z začetka 12. stoletja, so ostaline gradu Mahrenberg nad Radljami ob Dravi, ohranjene na skali oziroma hribu, imenovanem Kamen. Razvaline te nekdanje pomembne grajske stavbe, primera raščene arhitekture od romanike do renesanse, obvladujejo okoliški prostor z izjemno razgledno lego nad trgov.

→ 34 Vodriž – grajske razvaline

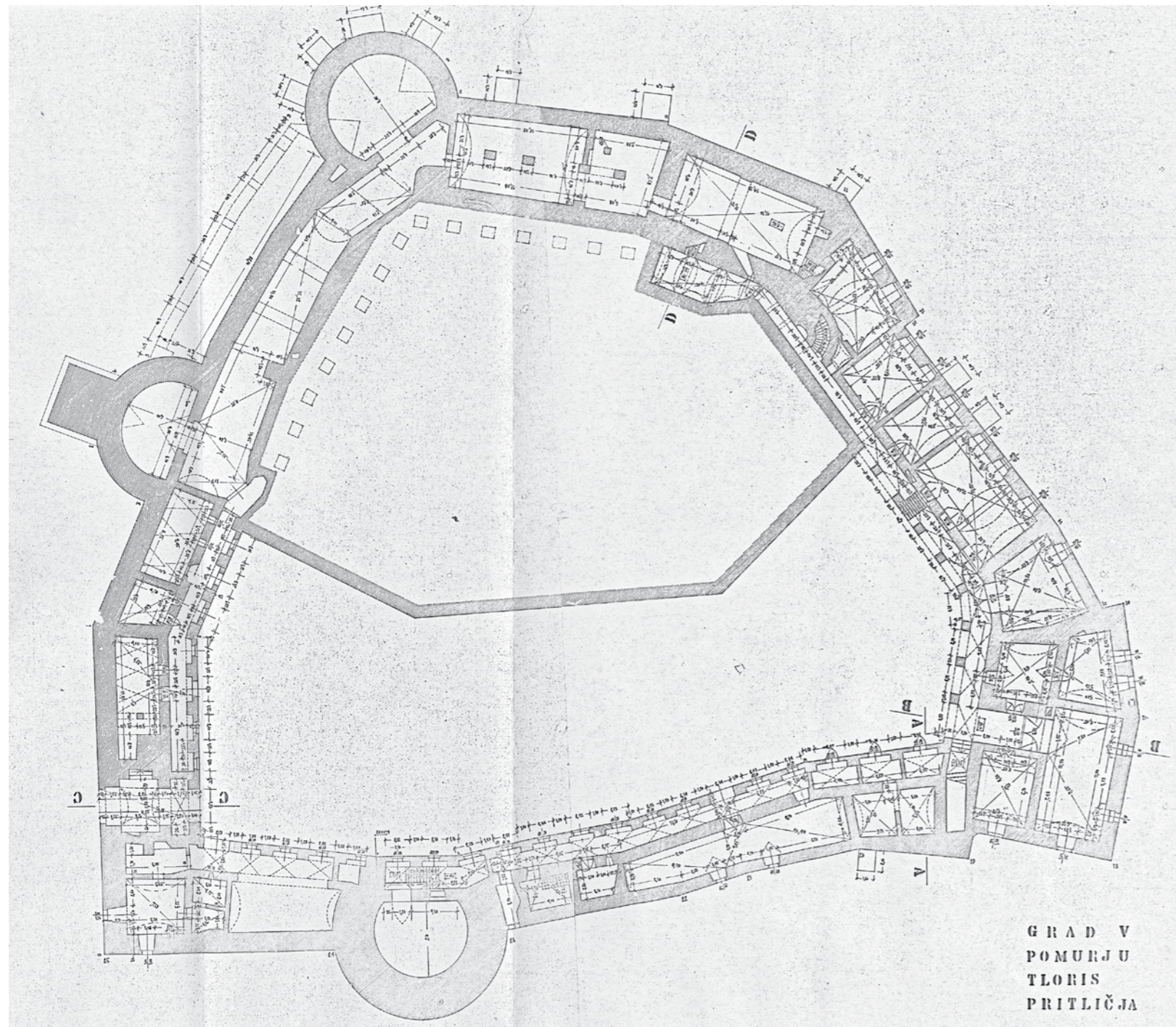
→ Radlje ob Dravi – grad Mahrenberg (levo zgoraj)

Srednjeveške utrdbene arhitekture pa niso bile le utrjene grajske stavbe, marveč po večini utrjeni stavbni kompleksi, težko osvojljiva kolonizatorska središča fevdalnega ozemlja. Žal se stara srednjeveška gospodarska poslopja v veliki meri niso ohranila. Tudi ne grajski utrdbeni sistemi, ki so svojo značilno razgibano podobo z obzidnimi pasovi, obrambnimi stolpi in bastijami dobili v sklopu protiturških utrjevanj šele v 15. in 16. stoletju.

Na začetku 14. stoletja se je gradnja novih gradov na Slovenskem skorajda povsem ustavila. Glavna vzroka sta bila dokončno vzpostavljena mreža zemljiških gospoščin in izčrpane možnosti za kolonizacijo. 13. in 14. stoletje sta bili predvsem obdobji razcveta in rasti mest in trgov. Srednjeveške mestne naselbine so pogosto nastajale na strateško izbranih lokacijah s staro naselbinsko kontinuiteto in v povezavi s pomembnimi bližnjimi gradovi.

→ 32 Grad na Goričkem – grad

27 Pivola – grad Hompoš

Ob zadnji prenovi kompleksa, ki je za potrebe Fakultete za kmetijstvo in biosistemske vede potekala v letih 2005–2008, je bila raziskana dotlej slabo poznana stavbna zgodovina gradu, ki sega vse do 11. stoletja. V južnem delu stavbe so bili odkriti in prezentirani najzgodnejši grajski zidovi. Obnova je zagotovila primerne prostore in možnost za dolgoročni razvoj fakultete. Grad predstavlja izjemen krajinski poudarek. Sestavni del grajskega kompleksa po zadnji prenovi je tudi novozgrajeni prizidek, ki se, za razliko od gradu, namenoma skoraj popolnoma vrašča v naravno okolje. Gre za uspešen primer sožitja grajske dediščine s krajino in sodobno arhitekturo.

28 Maribor – srednjeveški grad na Piramidi

Arheološko raziskan in primarno konserviran zahodni del zidanih ostalin gradu *Marchburg* na griču Piramida čaka na ustrezne ureditvene načrte in prezentacijo. Med arheološkimi izkopavanji v letih 2010/11 sta bila ob mnogih drugih najdbah odkrita tudi odlomka bronastega pečatnika in keramičnega etuija z delno ohranjenim odtisom pečata. Pečatnik je na osnovi primerjalne analize pripisan Ulriku III. Mariborskemu, ministerialu iz rodu mariborskih gospodov, ki ga viri omenjajo v obdobju med letoma 1229 in 1252 (Ravnik 2012, 16–17).

29 Stari trg pri Slovenj Gradcu – ambient gradu in cerkve sv. Pankracija

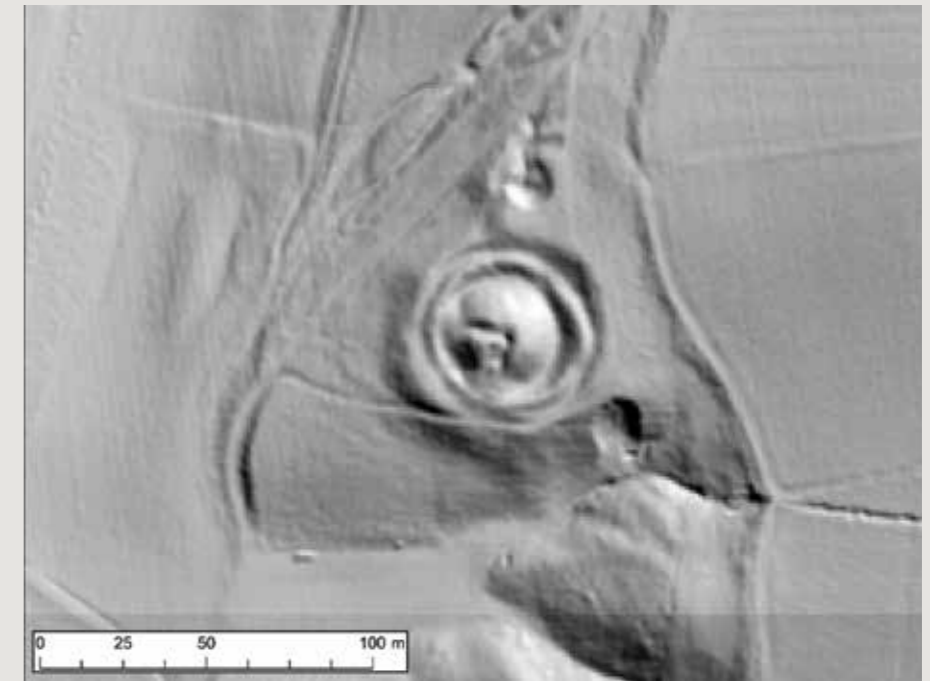
V obdobju 1986–1999 je potekala celovita obnova stavbnega kompleksa, ki je obsegala tudi odkrivanje in restavriranje renesančnih stenskih poslikav v notranjščini, restavriranje t. i. »svetih stopnic« z baročno poslikavo štajerskega slikarja Antona Lerchingerja, reliefov slovenjgraške kiparske delavnice Janeza Jurija Mersija v postajah križevega pota ter stranskih in glavnega oltarja, vključno z oltarnimi slikami Janeza Andreja Straussa. Opravljeno je bilo veliko spomeniškovarstveno delo. Uspeh je toliko večji, ker se je zaključil z zgledno publikacijo.

V prihodnosti bi veljalo temu izjemnemu arhitekturnemu kompleksu v smislu boljše in jasnejše prepoznavnosti v prostoru nameniti več pozornosti s poudarjanjem njegove organske povezave s postajami baročnega križevega pota, ki poteka po pobočju od cerkve sv. Radegunde v Starem trgu in se zaključijo z zadnjo postajo pri cerkvi sv. Pankracija. Območje sv. Pankracija je starodavni ambient. Na podlagi arheoloških podatkov se predvideva, da je bil srednjeveški grad postavljen na mestu prazgodovinskega gradišča.

30 Spodnji Kocjan – Atilov grad

Prvi, ki se je znanstveno ukvarjal s srednjeveško utrdbo Atilov grad, kot jo imenujejo domačini, je bil Alfons Müllner, pozneje kustos Deželnega muzeja za Kranjsko. Svoje skice je objavil v članku iz leta 1894 v reviji Argo (Müllner 1894, tab. XVI, sl. 1–3). Utrdbo v Spodnjem Kocjanu odlikuje dvoje koncentričnih obrambnih jarkov z okopoma okrog osrednje umetno dvignjene vzpetine. Na okopih je glede na Müllnerjeve ugotovitve verjetno stala lesena palisada. Skupni premer celotne obrambne konstrukcije je okoli 65 metrov. Kamne, iz katerih je bil zgrajen stolp na osrednji vzpetini, naj bi po pričevanju domačinov v 19. stoletju uporabili pri gradnji bližnje cerkve sv. Marije Magdalene na Kapelskem Vrhju (Predovnik, Grosman 2007, 209–224).

31 Dolane – grad Borl

Srednjeveški grad na slikoviti legi nad Dravo je obstal zahvaljujoč obsežnim gradbeno-konstruktivnim obnovitvenim posegom v obdobju od 1979 do 2003. Zaradi lege na vrhu skale, nedostopnega terena in dotrajanosti sta načrtovanje in izvedba statično-sanacijskih del poseben izziv. Ob nevarnem podoru nad prometno cesto in posledični sanaciji so stekle arheološke raziskave romanskega palacija, ki so razkrile novosti o najstarejših predhodnih poselitvah tega območja. Odkrita je bila doslej neznana gradbena faza gradu, ki sodi v zgodnje-romanski ali celo predromanski čas. V letu 2020 se je izvajala statična sanacija najstarejšega dela, romanskega palacija na samem robu grajske skale. Temeljita obnova dveh traktov vključno z viteško dvorano v letih 2020/21 napoveduje boljšo prihodnost. Grajski kompleks še vedno čaka na celovito oživitvev.

32 Grad na Goričkem – grad

Pred sistematično prenovijo je bil grad tik pred porušitvijo. Z odločitvijo, da ponovno postane središče javnega življenja širše regije, je bil rešen skorajda neizogibnega propada. Na podlagi predhodnih gradbenih in arheoloških raziskav ter izdelave konservatorskega načrta od leta 1999 dalje poteka njegova usmerjena prenova. S tehničnega vidika spomeniškovarstvene stroke predstavlja poseben primer, saj je bil za ta največji grad na Slovenskem pripravljen klasičen, ročno izdelan arhitekturni posnetek. Objekt je bil v nekaterih delih že porušen, kar je meritve najbolj otežilo. Več desetletij trajajoča prizadevanja za ohranitev in revitalizacijo grajskega kompleksa so kljub ne povsem končani prenovi poplačana. Grad živi in je kot nekoč središče kulturnega in gospodarsko-turističnega življenja širše regije.

33 Ormož – grajski kompleks

Lastnica, Občina Ormož, ob sofinanciranju države grad uspešno kontinuirano prenavlja od leta 1992. Grad predstavlja enega izmed primerov dobrih praks sodobne izrabe za kulturno-prireditvene in druge vsebine. V njem so razstavnih prostori Pokrajinskega muzeja Ptuj Ormož, odvijajo se koncerti in poroke, v reprezentančni namen ga uporablja lokalna politika, v njem gostuje tudi Zavod za turizem. V adaptiranih prostorih grajske pristave domujeta glasbena šola in ormoška enota ptujskega muzeja. Arhitektka adaptacije grajske pristave je dokazala, da spomeniško zaščiten objekt v zelo slabem stanju ni vedno obsojen na rušenje. Z izvirnimi rešitvami ga je moč obnoviti in predstaviti v novi podobi, za kar je prejela nagrado Prešernovega sklada za leto 2012. Grajski kompleks je skupaj s pripadajočim parkom eden izmed bolj vzdrževanih in vsebinsko osmišljenih historičnih prostorov v severovzhodni Sloveniji.

34 Vodriž – grajske razvaline

Odstiranje in spoznavanje pričevalnosti ene najpomembnejših srednjeveških razvalin v slovenskem prostoru je privilegij vsakega konservatorja. Pri spomeniškovarstveni obravnavi, ki zahteva interdisciplinarni pristop, jih moramo dojemati kot »živ« organizem in ne kot kup mrtvega kamena. Današnje družbene razmere so izrazito nenaklonjene dediščinski skrbi. Nekajletno raziskovanje tega spomenika nacionalnega pomena je bilo zaradi zavrnitve financiranja v letu 2001 prekinjeno, razvaline pa so na posameznih delih, še zlasti po odstranitvi nasutja, izpostavljene propadanju. In komu je mar?

Začetki vinogradništva. Dvorci in zidanice

Vinogradništvo velja za staro kulturo, ki je območju severovzhodne Slovenije že v dobi rimskega cesarstva dala svojstven pečat. V času srednjeveške kolonizacije je nastavilo obrise predvsem slovenskogoriške in haloške pokrajine. V razvoju vinogradniške kulture sta odigrala pomembno vlogo uvedba fevdalizma in še posebej ustanavljanje samostanov. Zasluge gre do nemškimi vladarjem, ki so pričeli razdeljevati zemljo posvetnim in cerkvenim ustanovam, zlasti samostanom starejših redov: benediktincem, cistercijancem in kartuzijanom (Mlinarič 1999, 15). V 15. stoletju so bili po vsem slovenskem Štajerskem razširjeni deželnoknežji vinogradniški okoliši. Središča te posesti so bila v okolici Maribora, Ptuja, v Slovenskih goricah in radgonskem okolišu. V tem prostoru so predvsem benediktinski samostani obnavljali zapuščene vinograde in urejali nove. Samostani niso bili le verska, kulturna in izobraževalna središča, z uvajanjem novih načinov obdelovanja zemlje in novih kultur so bili tudi nekakšni generatorji razvoja.

O vinogradniških posestih pričajo številne listine. Med starejše naj bi sodila prav listina nemškega kralja Arnulfa iz leta 890, ki za salzburško nadškofijo omenja deset vinogradov v okolici Ptuja, na območju nekdanje Kocljeve Spodnje Panonije. Za mariborsko območje na levem bregu Drave lahko med starejšimi pisnimi viri zasledimo listine benediktinskega samostana sv. Pavla v Labotski dolini na Koroškem, ki ga je leta 1091 ustanovila družina Spanheim. Tako listine kot vrsta ohranjenih vinogradniških stavb potrjujejo dejstvo, da je benediktinski samostan iz Admonta sodil med največje samostanske posestnike v Slovenskih goricah. Prav štajerski plemenitaši so bili tisti, ki so samostanu podarili obširna posestva z vinogradi. Med najstarejše zapise o obstoju tukajšnjih vinogradniških posesti sodi tudi vir iz leta 977, ko je cesar Friderik II. salzburški nadškofiji potrdil posestva v bližini Dornave, v sklopu katerih so bili tudi vinogradi (Kos 1906, št. 460). Druga omenba je iz leta 1139, ko je salzburški nadškof benediktinskemu samostanu v Admontu potrdil obširno posest pri Jarenini s cerkvijo in vsemi pritliklinami (Kos 1915, št. 150). Sedež te posesti z vinsko kletjo je bil v Jareninskem dvoru na Poličkem Vrhu.

→ 36 Železne Dveri – vinogradniški dvorec

Samostanska zidanica v Železnih Dverih datira v leto 1469, o čemer priča letnica, izklesana na sklepniku polkrožnega kamnitega portala. Do danes se je – sodeč po slogovnih in gradbenih značilnostih – ohranila v podobi iz 17. stoletja. Tukaj naj bi imel admontski samostan svoje vinograde že od 13. stoletja. Leta 1678 jo je Georg Matthäus Vischer (1681) na zemljevidu Štajerske upodobil kot preprosto enonadstropno poslopje na izpostavljeni legi (Mikuž 1982).

Na ljutomersko-ormoškem območju so se s svojo posestvijo v 14. stoletju utrjevali tudi cistercijani, in sicer v neposredni bližini Ljutomera, v Nunski Grabi. V tem obdobju so bili tukaj lastniki vinogradov med drugimi tudi viltuški gospodje. Še posebej velik pomen pa ima za to območje že omenjeni nemški viteški red s sedežem v Veliki Nedelji, ki je posest dobil v dar od gospodov Ptujskih v prvi četrtini 13. stoletja. Na njihovo prisotnost spominja zidanica na Jeruzalemu, ki je bila do konca druge svetovne vojne znana kot Fischerauerjev dvorec. Njegovi gradbeni začetki segajo v drugo polovico 17. stoletja.

Obsežne posesti v deloma vinorodnih in deloma gozdnatih Halozah sta imela v lasti dominikanski in minoritski samostan. V dar sta jih dobila od Bernarda Ptujskega v prvi polovici 15. stoletja.

Vinogradništvo je zaznamovalo tudi Prekmurje. Za to območje sicer niso znani starejši pisni viri, vendar nekatera zgodovinska dejstva posredno razkrivajo, da vinogradništvo tudi temu prostoru ni bilo tuje. Na starejše vinogradništvo opozarja značilno krajevno ime Stari vreh (vrh), ki ga srečamo v Lendavskih gorica, predvsem pa na Goričkem v madžarski obliki. Vinogradi s takim nazivom so nastali od 12. do 15. stoletja (Valenčič 1970, 290). V skrajni vzhodni Sloveniji so se prvi pojavljali prav ob cerkvah, samostanih in gradovih. Zlasti na vzhodnem Goričkem, od Hodoša do Kobilja, je pojav vinogradov tesno povezan s pospešeno kolonizacijo in gradnjo cerkva (Sever 1961, 66).

Z razmahom vinogradništva so bili tudi bolj odročni gričevnati predeli severovzhodne Slovenije vključeni v fevdalni družbeni red in z njim povezano kmečko življenje, ki je vse do 20. stoletja odločilno oblikovalo in usmerjalo gospodarsko ter družbeno življenje teh krajev.

→ 36 Železne Dveri – vinogradniški dvorec

→ Slovenske Gorice

35 Polički Vrh – Jareninski dvor

Jareninski dvor je že v tridesetih letih 12. stoletja postal gospodarsko in upravno središče obsežne posesti benediktinske opatije v Admontu, ki je v tem prostoru delovala neprekinjenih devet stoletij, vse do začetka druge svetovne vojne. Po letu 2003, ko je posest znova prešla v roke samostana, so obnovili vinograde in baročni dvorec ter gospodarsko poslopje. Z letom 2016 so celovito obnovo kompleksa uspešno zaključili in nadaljevali z vinogradniško tradicijo, ki je bila s povojno nacionalizacijo grobo prekinjena.

36 Železne Dveri – vinogradniški dvorec

Vinogradniški dvorec priča o preteklosti in zaznamuje sedanost, ne le na lokalni ravni. Neprecenljiva je njegova vpetost v širši srednjeevropski prostor, v veduto vinogradniške pokrajine in v kolektivni spomin prebivalcev. Žal je prihodnost te izjemne dominante Jeruzalemskih goric negotova. Obstoje spomenika ogrožata nepravočasno odpravljanje poškodb ter konservatorski pristop statične sanacije z uporabo togih AB plošč in nosilcev, ki je bil v zadnji četrtini 20. stoletja izbran kot najustreznejša oblika saniranja.

Prve cerkve in samostani

Najstarejše cerkve v severovzhodni Sloveniji so nastale že v rimski dobi, pravi razmah pa krščanstvo v našem prostoru doživi šele v srednjem veku. Kot že v rimski dobi, so prve srednjeveške cerkve stale na Ptuju. Tam sta dve cerkvi dala v sredini 9. stoletja postaviti panonska grofa Pribina in Kocelj, ki sta bila slovanskega rodu. Večina umetnostnih zgodovinarjev meni, da gre pri eni od cerkev za župno cerkev sv. Jurija na Ptuju (Stopar 2017, 30–33). Rezultati arheoloških raziskav tega za zdaj še niso potrdili. Morda pa bi Kocljeva cerkev lahko stala na grajskem griču (Lazar, Arh 2019).

→ 37 Legen – cerkev sv. Jurija

Tudi z zahodnega dela obravnavanega prostora, iz Mislinjske doline, poznamo cerkev, zgrajeno v 9. ali 10. stoletju. Gre za sv. Jurija na Legnu pri Slovenj Gradcu, ki ga v ta čas datiramo na podlagi predmetov, odkritih v najstarejših grobovih (Strmčnik Gulič 1994). Sodi med t. i. lastniške cerkve, torej tiste, ki so bile v lasti zemljiškega gospoda. Plemiči so namreč imeli pravico postaviti cerkev na svoji posesti, če so lahko zagotovili zadostna denarna sredstva za oskrbo duhovnika. Gradnjo stavbe in namestitev duhovnika je moral potrditi škof (Höfler 2016, 25). Z ustanovitvijo cerkve je zemljiški gospod poskrbel za celovito vzpostavitev fevdalnih družbenih odnosov na svoji posesti. Od vsake ustanovljene cerkve je imela korist tudi cerkvena organizacija, saj je škofiji običajno pripadal celotni cerkveni davek, t. i. desetina (Höfler 2016, 26).

Proti koncu 10. stoletja so začeli ustanavljati župnije, ki so nadomestile sistem lastniških cerkv. Med prve župnije (t. i. pražupnije) sodijo Župnija Ptuj, Župnija Šmartno pri Slovenj Gradcu in Župnija Hoče (Höfler 2016, 86, 133). Nekatere gradbene značilnosti kripte pod cerkvijo sv. Jurija v Hočah nakazujejo, da je hoška cerkev morebiti precej starejša od župnije in tudi od cerkve sv. Mihaela v Razvanju, ki je v pisnih virih omenjena že leta 985 in kjer naj bi bil prvotni sedež pražupnije (Höfler 2016, 308–309). Nenavadno tlorisno obliko in konstrukcijo hoške kripte bi namreč lahko datirali celo v karolinški čas. Na takšno datacijo namiguje predvsem Mitrov žrtvenik iz 3. stoletja in rimski nagrobnik, ki sta skrbno vzdana na izpostavljenem in vidnem mestu. Vgrajevanje vidnih rimskih spolij v notranjosti cerkva je bilo v obdobju romanike zelo redko, a značilno za obdobje pozne antike in zgodnjega srednjega veka. S tega vidika je smiselna primerjava hoške kripte z obokano triladijsko kripto katedrale v Ogleju iz časa okoli leta 800 in še zlasti s križnogrebenasto obokano triladijsko kripto stolnice v Novigradu v Istri iz istega obdobja. Na zgodnejši nastanek kripte – v primerjavi z romansko cerkvijo nad njo – kaže tudi slabo ujemanje tlorisov. Le ena tretjina kripte je pod romansko cerkvijo, dve tretjini sta zunaj nje, nad njo pa so v baroku zgradili stransko kapelo. Dva simetrična stranska dela kripte naj bi nakazovala, da je imela karolinška prednica romanske cerkve najverjetneje simetrično tlorisno zasnovo v obliki križa (Sapač E., Sapač I. 2015, 183, op. 7). Potrebne bodo dodatne arheološke raziskave, ki bodo razkrile skrivnosti, v katere so zaviti začetki župnijske mreže na Dravskem polju. Že na podlagi doslej odkritega lahko sklenemo, da se je srednjeveška poselitev mariborskega okoliša začela pod južnimi pobočji Pohorja.

Leta 811 je bilo današnje slovensko etnično ozemlje cerkveno razdeljeno med oglejski patriarhat (južno od Drave) in salzburško nadškofijo (severno od Drave). Po koncu nemško-madžarskih vojn, ki so s presledki

trajale med 10. in 12. stoletjem, je bila severovzhodna Slovenija, z izjemo Prekmurja, ponovno priključena nemškemu cesarstvu. Prekmurje pa je vse do konca prve svetovne vojne ostalo sestavni del ogrske države. Z vnovično vzpostavitvijo nemške posvetne in cerkvene oblasti se je zlasti v 12. in 13. stoletju sprožil nov val gradnje cerkva in fevdalnih postojank. Razmah je pogojevala razvijajoča se kolonizacija, ki je gospodarsko temeljila na kmetovanju, povezanem s prodajo presežkov na razvijajočih se lokalnih trgih. Gradbena vnema je bila tako na Štajerskem, Koroškem in deloma v Prekmurju, podobno kot v drugih slovenskih deželah, rezultat živahnih družbeno-političnih in kulturnih razmer. Na slovenskem ozemlju so se vse do leta 1273 kot posestnice menjavale najpomembnejše srednjeevropske fevdalne rodbine, ki so imele pomembno mecensko vlogo, potem pa so za dolgo obdobje zavladali Habsburžani.

Zaradi različnih potreb in funkcij so se v profani in cerkveni arhitekturi uveljavili številni stavbni tipi. Nekatere najbolj razvite romanske cerkve lahko štejeemo v sam vrh srednjeevropske arhitekture, kamor kot eni najstarejših ohranjenih škofijskih cerkva na slovenskem etničnem ozemlju sodita stolnica v Krki (Gurk) na Koroškem in benediktinska cerkev v Šentpavlu (Sankt Paul) v Labotski dolini. Pri obeh cistercijanskih cerkvah na slovenskih tleh, v Stični, ki je še romanska (ustanovna listina je datirana v leto 1136), in Kostanjevici na Krki (zgrajena sredi 13. stoletja), kjer je že zaznati zgodnjegotske elemente, pa govorimo že o neposrednih francoskih vplivih. Enako velja za arhitekturo kartuzije v Žičah (ustanovitev 1151), ki je najstarejša ustanova tega reda v nekdanjem nemško-rimskem cesarstvu (Oter Gorenčič 2009).

Medtem ko so arhitekturo redovnih cerkva po tipu določala zlasti redovna pravila in dejanske potrebe, so tipe in velikost župnijskih in podružničnih cerkva določale predvsem finančne zmožnosti in ambicije lokalnih skupnosti na čelu s svetno in posvetno oblastjo. Med mestnimi župnijskimi cerkvami je prevladoval tip triladijske slopne bazilike brez prečne ladje, kot sta na primer župni cerkvi v Mariboru in na Ptujju. Sakralna kontinuiteta prostora ptujske župnijske cerkve sv. Jurija gotovo sega vsaj v zgodnji srednji vek. Odkritje delov kamnite cerkvene opreme na območju današnje tržnice, pa nakazuje možnost, da je prva cerkev na mestu sv. Jurija stala že v rimski dobi. Zasnova današnje stavbe sodi po vsej verjetnosti v čas salzburškega nadškofa Konrada I. (1106–1147). Njena stavbna zgodovina sicer še ni v celoti raziskana, vendar lahko na podlagi dosedanjih raziskav sklepamo, da je bila cerkev prvotno enoladijska z zahodno emporo (Curk 1998, 180–181). V 13. stoletju so jo razširili v triladijsko slopno baziliko. Precej manj so raziskane prezidave, ki jih je cerkev doživela v gotski dobi (Štefanac 1995a, 51). Sodi tudi med najpomembnejše spomenike srednjeveškega stenskega slikarstva s poslikavami od poznega 13. do 16. stoletja. Po opusu in umetnostni odličnosti nedvomno izstopajo stenske poslikave v t. i. zobčastem in visokogotskem linearnem slogu (Höfler 2004, 153–160). V gotiki, baroku in v 19. stoletju so cerkev večkrat prezidali in preoblikovali skladno z novimi liturgičnimi in slogovnimi zahtevami. Zaradi številnih in obenem kakovostnih prezidav velja v stroki za enega najbolj kompleksnih in zapletenih primerov raščene cerkvene arhitekture.

Ostale župnijske cerkve in podružnice so imele v tem času obliko enoladijske cerkve s polkrožnimi ali kvadratnimi oltarnimi prostori. Danes je večina cerkva izraz hotenj, pravil in manir, ki so jih postopoma prinašala nova obdobja. Domala v vsaki od cerkva, kjer so bile izvedene arheološke

→ 39 Ptuj – cerkev sv. Jurija

→ 40 Domanjševci – cerkev sv. Martina

raziskave, so bile odkrite tudi romanske ostaline. Večinoma gre za stavbne dele, praviloma temelje starejših gradbenih faz, precej redkeje pa za kamnoseške detajle, kot so konzole in kapiteli (npr. v Vuzenici). V cerkvah sv. Martina v Domanjševcih in sv. Pankracija nad Slovenj Gradcem so našli tudi portalno figuraliko in značilna polkrožna okna ter prepoznaven romanski omet z vtisnjenimi fugami. Kot stavbno gradivo za gradnjo romanskih cerkva so služile različne vrste kamna, peščenjak, lehnjak, apnenec, pohorski marmor, v Prekmurju tudi opeka.

Že v romaniki so se na gradbiščih organizirale delavniške skupnosti zidarjev in kamnosekov, o čemer pričajo posamezni obdelani kamni s kamnoseškimi znaki, odkriti tudi v Mariboru in na Ptujju. Na osnovi znakov raziskujemo izvor delavnic in njihove povezave. Kamen so poiskali in obdelali v neposredni bližini gradbišča in ga vgrajevali v vodoravnih plasteh, sredino zidu pa zapolnili z lomljencem in ga zalili z malto. Da bi bila gradnja videti urejena, so v svež omet mestoma vtisnili črte. Tipično romanski način gradnje je tudi kamnita gradnja na t. i. ribjo kost. Strešna kritina se razlikuje po pokrajinah. Za Pohorje je značilna lesena, t. i. »šintli«, tudi skodle, oziroma kamnita kritina, skrilj, medtem ko je v Prekmurju najverjetneje prevladovala opeka.

Romanske cerkve so bile večinoma podobno orientirane. Prezbiterij z apsido kot najsvetejši prostor je vedno na vzhodni strani, kar simbolno izvira iz rojstva sonca, ki simbolizira Kristusa in njegov prihod v najsvetejši del cerkve (Čaval 2010). Simbolika sonca je bila pogosto vključena tudi v izbiro lokacij posameznih cerkva. Tako je na primer s cerkvami med Brinjevo goro in Bočem. Če na božično jutro stojimo pred cerkvijo sv. Martina v Zlakovi, sonce vzhaja točno iznad cerkve sv. Neže na Brinjevi gori (Kaiser 2004, 86, sl. 6). Smer vzhajajočega sonca med Brinjevo goro in Bočem pa ponazarja Kristusovo rojstvo ali mladega Boga, staroverskega »Božiča«.

Oltarni prostori so bili praviloma obokani, polkrožne apside so imele polkupole, kvadratni prezbiteriji banjast svod oziroma križnorebrasti obok, ki je značilnost pozne romanike. Cerkevne ladje so bile navadno prekrite z ravnimi lesenimi stropi.

O opremi romanskih cerkva vemo zelo malo. Po najdbah sodeč je bila v apsidi oziroma prezbiteriju kamnita oltarna menza, na njej so stali različni oltarni nastavki, ki se niso ohranili. Na menzi so najverjetneje stale tudi svetniške podobe.

V romaniki je torej prevladoval tip enoladijskih vzdolžnih stavb, pri katerih lahko občudujemo raznorodnosti v detajlih, ki jih je pogojevala krajevna tradicija. Med enoladijske cerkve s polkrožno apsido, katerih izvor gre iskati v starokrščanski arhitekturi evropskega juga, uvrščamo, denimo, cerkev sv. Martina v Domanjševcih v Prekmurju. Raziskovalci so jo glede na polkrožno romansko apsido s sočasnim zvonikom pred zahodno fasado z gosposko emporo in bogatim portalom uvrstili med najvidnejše spomenike romanske arhitekture na Slovenskem. Poleg opečne gradnje so za romaniko v Prekmurju, ki se je tipološko oplajala iz sosednjega ogrskega kulturnega prostora, značilne še plitve stenske vdolbine, ki razčlenjujejo stene na zunanjsčini in v notranjsčini (Zadnikar 1997, 66–68). Nekoliko vzhodno od Ptuja se je ohranila cerkev sv. Janeza Krstnika pod Dravinjskim Vrhom iz okoli leta 1150, domnevno zgrajena kot kapela bližnjega, žal porušenega gradu Dranek. Sedanjo tlorisno zasnovo je

cerkev dobila šele okoli leta 1300, na začetku 15. stoletja pa so ji dodali še nov prezbitერიj. Enoladijske cerkve, ki imajo namesto polkrožne apside kvadratni prezbitერიj, so se uveljavile zlasti na Koroškem. Poznamo jih v Vuzenici, Dravogradu, Kozjaku, Šentjanžu pri Dravogradu, Ribičju, na Legnu in drugod.

Posebnost v našem prostoru predstavlja cerkev sv. Mihaela v Črešnjevcu, katere obstoj je v virih izpričan v 13. stoletju, saj je bila prvotna stavba skoraj v celoti sezidana iz rimskih marmornih spolij. Obilica obdelanih marmornih kamnov je vzdana tudi v tabornem obzidju okoli cerkve, zgrajenem v 16. stoletju. Med arheološko raziskavo so ob cerkvi odkrili grobove, najstarejšega iz 11. ali z začetka 12. stoletja, kar nakazuje, da je prednica današnje cerkve tukaj stala že najpozneje na začetku 12. stoletja. Vprašanja o prvotni vlogi, času nastanka in o tem, ali gre za utrdbeno arhitekturo iz predromanske dobe, lastniško cerkev utrdbenega značaja, poznoantično ali poantično arhitekturo, ostajajo odprta vsaj do izvedbe arheoloških izkopavanj v notranjosti in okolici cerkve.

Pomembna in posebna je skupina enoladijskih cerkva, katere zunanjščino na vzhodni strani nad oltarnim prostorom poudarja zvonik. Arhitekturno oblikovanje t. i. kornih ali vzhodnih zvonikov smo najverjetneje prevzeli iz osrednjih pokrajin nemškega cesarstva, Frankovske, Švabske in Bavarske. Geografsko povezavo med našimi in evropskimi spomeniki tega tipa (Zadnikar 1959, 60; Živkovič 2005, 261–278; Oter Gorenčič 2009) gre iskati po dolini reke Drave v smeri njenega toka ali pa čez stari prehod iz Podjune preko Pliberka v Mežiško dolino. Na salzburškem cerkvenem območju so se cerkve s kornimi zvoniki pojavile okoli leta 1122. Z nastankom novih cerkva oziroma njihovo prezidavo se je krepil vpliv Cerkve. Uvedba stolpov nad oltarnim prostorom je njeno vlogo in pomen vidno izrazila tudi v pokrajini. Zasnova gradnje je bila razmeroma preprosta. Nad oltarnim prostorom s slavolokom, ločenim od ladje, se je dvigal zvonik s piramidasto streho. Pri manjših cerkvah so korne zvonike nadomeščali leseni strešni stolpiči, ki so imeli izrazito liturgični pomen in ne obrambnega.

Vzhodni stolp zvonika pri cerkvi sv. Vida v Dravogradu iz leta 1170 sodi med tipološko najrazvitejše primerke te vrste, saj je razvidno dosledno zaporedje ladje, zvonika in kvadratnega kora. Hkrati sodi tudi med najstarejše in najkakovostnejše romanske stavbe v slovenskem prostoru. Ker je bila Dravska dolina v tem času še precej neobljudena in težko prehodna, je bila manj primerna za posredovanje vplivov proti vzhodu. Vplivni tok se je zato usmeril od Dravograda proti jugu v Mislinjsko dolino. Tukaj izpostavljamo poznoromansko enoladijsko cerkev sv. Mohorja in Fortunata na Kozjaku iz 13. stoletja, ki ji je bila 1870 prizidana nova ladja, prvotna pa predelana v prezbitერიj.

Pri Vitanju se je vplivni tok obrnil tudi v vzhodno smer, srečamo ga celo v Veliki Nedelji. Romanska faza velikonedeljske cerkve sv. Trojice z vzhodnim zvonikom je kljub nekaterim poznejšim dozidavam in prezidavam zelo dobro ohranjena. Izjemna je tudi zaradi dejstva, da so se iz romanske dobe ohranili trije kosi stavbne plastike in marmorni krstilnik iz 13. stoletja, ki je edini romanski krstilnik na Slovenskem (Oter Gorenčič 2007, 18). Ohranitev plastik in krstilnika je izjemna ne le zaradi razumevanja sloga, temveč tudi zaradi njihovega bogatega simbolnega in morda apotropičnega pomena, ki nam omogoča razumeti visokosrednjeveškega človeka in njegovo dožemanje sveta in svetega.

→ 41 Dravograd – cerkev sv. Vida

→ 43 Šmartno na Pohorju – cerkev sv. Martina

Cerkev sv. Martina v Šmartnem na Pohorju je v jedru romanska zgradba z vzhodnim zvonikom iz časa okoli leta 1200. Sezidana je bila kot lastniška cerkev nekega krajevnega posestnika in si je najpozneje v 14. stoletju pridobila župnijske pravice (Höfler 2004, 2016). Izstopa še posebej zaradi odlične in dobro ohranjene poslikave sten in oboka prezbitერიja, ki jih na splošno uvrščamo v pozno romaniko, že na prvi pogled pa se vidi, da so nastale v dveh fazah. Notranji pas slavoloka pokriva vrsta dopasnih upodobitev cerkvenih očakov, papežev, patriarhov in nadškofov v medaljonih. Podoben slog izdaja tudi poslikava obočnih reber, ki prikazuje vrsto svetnic, naslikanih ena nad drugo. Poslikava te faze, kljub sorazmerno poznemu času nastanka med 1220 in 1230, pripada čistemu romanskemu slogu. Preostala, ikonografsko kompleksnejša poslikava prezbitერიja, katerih figure so ujete v bizantinsko romansko tradicijo, domnevno sodi v tretjo četrtino 13. stoletja (Höfler 2004, 217–220). Strokovna mnenja se glede datacije razhajajo (Balažič 2001, 139–157).

V romaniki so skupina zase stavbe centralnega tipa, t. i. rotunde. Gre za posebno obliko cerkva, ki so pogostejše v zgodnjem obdobju krščanstva. Oblika bržkone izvira iz simbolike kroga kot geometrične prisprodebe neskončnega, večnega in je skoraj gotovo povezana z njihovo namembnostjo. Ta stavbni tip se je namreč večinoma uporabljal za pomožne obredne stavbe, kot so krstilnice in kostnice (Zadnikar 1970, 38). Tako krst oziroma simbolični začetek kot smrt ali konec tuzemskega življenja sta povezana z združitvijo z bogom, ki ga v krščanskem simbolnem svetu predstavlja število ena, v geometrični podobi pa uprizarja krog, simbol neskončnega in večnega (Germ 2003). Najodličnejša med njimi je zagotovo rotunda v Selu, ki je bila sprva domnevno del širšega profanega ali sakralnega kompleksa. S prvotno namembnostjo rotunde so najverjetneje povezane ostaline, skrite na dvignjenem platoju gradišča, ki leži severovzhodno od cerkve. Na tem mestu je na podlagi arheoloških ostalin še viden pravokotni okop z jarkom, ki je bil del večje utrdbe, datirane v 11. stoletje. Selanska rotunda je z značilnimi arhitekturnimi elementi datirana v pozno romaniko, v sredino 13. stoletja (Zadnikar 1997, 66). O njenem izjemnem pomenu priča tudi poslikava kupolasto obokane notranjščine, ki je bila v srednjem veku vsaj dvakrat poslikana. Po kakovosti in ohranjenosti posebno mesto pripada poslikavi prve plasti s Pohodom in poklonom sv. Treh kraljev, ki kljub temu, da je nastala v zrelem 14. stoletju, kaže plemenit konservativni slog v romanskem občutju. Druga poslikava je delo zadnje faze t. i. dunajske vitražne »vojvodske delavnice«, njeno naročilo pa izpričuje odličnost naročnika z mednarodnimi povezavami. Poslikava, ki je nastala kmalu po letu 1400, zastopa tradicijo t. i. drugega praškega sloga, ki se kaže v značilni karakterizaciji mrkih obrazov, vendar se v figuralni tipiki in načinu gubanja oblačil že pojavljajo obrazci češkega mehkega sloga (Höfler 2004, 179–182).

→ 45 Selo na Goričkem – cerkev sv. Nikolaja

Značilen primer koroškega stavbnega izraza centralnega arhitekturnega tipa je rotunda sv. Janeza Krstnika na Spodnji Muti, ki je služila kot krstilnica. Nastala je pod vplivom sočasne koroške arhitekture v obdobju zgodnje romanike, morda že v 11. stoletju. Prvotno je imela polkrožno apsidno, v 13. ali zgodnjem 14. stoletju pa so ji prizidali poligonalno sklenjen prezbitერიj s triosminskim zaključkom in jo s tem spremenili v manjšo cerkev.

V skupini romanskih rotund posebno mesto zasedajo kostnice ali karnerji, ki so značilni zlasti za alpski in predalpski prostor (Zadnikar 1970, 37).

→ 44 Spodnja Muta – cerkev sv. Janeza Krstnika

Največ jih je bilo v Avstriji, zlasti na Koroškem. Običajno so jih postavili na pokopališčih ob župnijskih cerkvah s pogrebno pravico. Spodnji del okrogle kostnice je bil vsaj z ene strani vkopan v zemljo in je služil shranjevanju kosti umrlih, ki so se razkrile ob poznejših pokopih članov družine. Prostor je bil brez oken, navadno kupolasto obokan. V zgornjem delu je bila kapela z oltarjem, ki je stal v polkrožno izstopajoči apsidi. Med lepše ohranjenimi sta kostnici v Jareninskem dolu in Libeličah.

37 Legen – cerkev sv. Jurija

Obnovitvena dela znotraj cerkve so v letih 1993/94 zaradi menjave tlaka prerasla v arheološke raziskave, ki so dale presenetljive rezultate. Ključnega pomena je bilo odkritje preproste predromanske zgodnjerednjeveške cerkvice z vrisano apsidno, ki sodi v čas poznega 9. ali zgodnjega 10. stoletja, in ostalin sočasnega pokopališča. Prvotni tloris je prezentiran pod stekleno ploščo znotraj današnje cerkve. Uspešna izvedba raziskav in prezentacije je bila v tej meri možna le ob veliki podpori lokalne skupnosti, naklonjenosti in aktivni pomoči domačinov, Ministrstva za kulturo in posameznih donatorjev.

38 Spodnje Hoče – kripta cerkve sv. Jurija

Pod gotskim prezbiterijem cerkve sv. Jurija je ohranjena starejša podzemna kripta z dvema prostoroma. Prvič je omenjena v popotni beležki kanclerja oglejskega patriarha, popotnika in pisatelja Paola Santonina, ki se je leta 1487 ustavil tudi v Hočah. Zgrajena naj bi bila najpozneje v 10. stoletju, morda pa že v karolinškem času ali prej. Tloris kripte daje slutiti večjo, pravilno zasnovano, katere ohranjenost pa bi bilo mogoče potrditi zgolj z nadaljnjimi arheološkimi izkopavanji. Kripto je skozi zgodovino pogosto poplavljal bližnji potok Reka. Odstranjevanje naplavin je kot gradbeni material razkrilo tudi obdelane rimske kamne. Sanacijo in ureditev je prevzelo predvsem Turistično društvo Hoče. Spomeniška služba je bila v obnovo vključena šele ob čiščenju naplavin v kripti leta 1999, zaradi česar je opravila le nujne arheološke raziskave.

39 Ptuj – cerkev sv. Jurija

Splošno slabo stanje tega odličnega spomenika je v šestdesetih letih 20. stoletja zahtevalo temeljito restavriranje. Začeli so leta 1968 na zunanjsčini, nadaljevali pa v notranjščini deset let pozneje, ko so restavratorji mariborske spomeniške službe odstranili omete. Gre za primer konservatorskih trendov v sedemdesetih in osemdesetih letih, ko so mlajše arhitekturne prvine odstranjevali v korist predstavitve srednjeveških stavbnih faz. Pri tem so odkrili skoraj v celoti ohranjene romanske ornamente, fragmente gotških ometov, dekorativne in figuralne stenske poslikave, ki so pravo bogastvo srednjeveškega stenskega slikarstva. Restvirali so bogato cerkveno opremo, med katero izstopa gotški kip sv. Jurija, izdelali so tudi njegovo kopijo, ter znameniti gotški krilni oltar, delo salzburškega slikarja Konrada Laiba iz okoli leta 1460. Konserviranje in restavriranje ptujske proštjske cerkve še danes uvrščamo med najzahtevnejše in obenem najbolj celovito izvedene posege v Sloveniji.

40 Domanjševci – cerkev sv. Martina

Cerkev je izstopajoč primer rigoroznih posegov druge polovice 19. stoletja, ki so močno zaznamovali njeno pojavnost. Takrat so povišali ladjo in apsidno, zazidali stenske niše v notranjščini ladje in bogat romanski južni portal ter fasado okrasili z neoromanskimi lizenami in slepim arkadnim podstrešnim vencem. Vgradili so neogotska okna, ki so jih v restavratorskih posegih v letih 1956–1959 in 1971–1974 zazidali in prezentirali romanske odprtine. Med celovito obnovo so ponovno odprli in delno rekonstruirali južni portal, v notranjščini odprli niše ter odkrili ostanek oziroma bazo stebra gosposke empore, ki je bila odstranjena v 19. stoletju. Cerkev sv. Martina danes prikazuje tako romansko kot neoromansko fazo.

41 Dravograd – cerkev sv. Vida

Med obnovo v sedemdesetih letih 20. stoletja so z namenom, da bi pridobili znanstvene podatke, v cerkvi odstranili baročne oboke in druge baročne arhitekturne elemente ter opremo. Cerkev je ostala prazna in zapuščena. Lokalna politika je celo predlagala, da bi na njenem mestu zgradili trgovsko hišo. Spomeniški službi je to uspelo preprečiti, pridobiti sredstva in opraviti gradbeno-restavratorska dela z rekonstrukcijo tistih romanskih prvin, za katere je bilo na voljo dovolj podatkov. Cerkve niso na novo posvetili in danes služi različnim prireditvam.

42 Velika Nedelja – cerkev sv. Trojice

Poleg gospodov Ptujskih je na Ormoškem pomembno vlogo odigral nemški viteški red. Obnovitvena dela na cerkvi so potekala v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja. Takrat so se odločili za t. i. muzejsko prezentacijo cerkvene stavbe, kar pomeni, da so na zunanjsini predstavili vse faze njene gradbene zgodovine. Žal pri posegih v tla niso izvedli arheoloških raziskav, ki bi najverjetneje odgovorile na vprašanje o nastanitvi križniškega reda pri že obstoječi cerkvi. Priložnost za raziskave je bila drugič zamujena, ko so brez vednosti pristojnega zavoda izvedli ogrevanje cerkve s toplotno črpalko. Zunanjo enoto so brez spoštovanja izjemne simbolne in umetnostnozgodovinske lokacije umestili v bližino romanske apside, v notranjščini pa so pod srednjeveške poslikave namestili radiatorje. Med konservatorsko-restavratorskimi deli v notranjščini v letih 1995–2000 se je pokazalo, da sta bili severna in južna stena ladje večkrat poslikani.

43 Šmartno na Pohorju – cerkev sv. Martina

Restavriranje notranjščine je primer uspešnega projekta in rezultat dobrega sodelovanja tako strokovnjakov kot župnika, pri čemer je ključnega pomena prav osebna angažiranost slednjega. Kakovostne in dobro ohranjene stenske poslikave so bile leta 2000 veliko odkritje, saj so razširile vedenje o srednjeveškem slikarstvu na Slovenskem. Šestletno konservatorsko-restavratorsko delo se je zaključilo z rahločutno prezentacijo celotne notranjščine. Restavrirani so bili tudi oltarji in prižnica, pri čemer je bil glavni oltar Jožefa Holzingerja, enega vodilnih baročnih kiparjev na slovenskem Štajerskem, prestavljen v stransko ladjo, da bi ne zakrival novoprezentiranih stenskih poslikav. Dela so potekala v sodelovanju s strokovno komisijo, sestavljeno iz najeminentnejših slovenskih umetnostnih zgodovinarjev in restavratorjev. Izjemnost projekta je tudi v tem, da je po končanih delih slovenska televizija o cerkvi in odkritjih v njej posnela dokumentarni film.

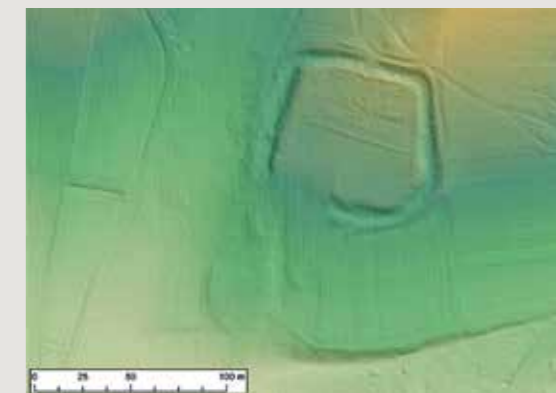
44 Spodnja Muta – cerkev sv. Janeza Krstnika

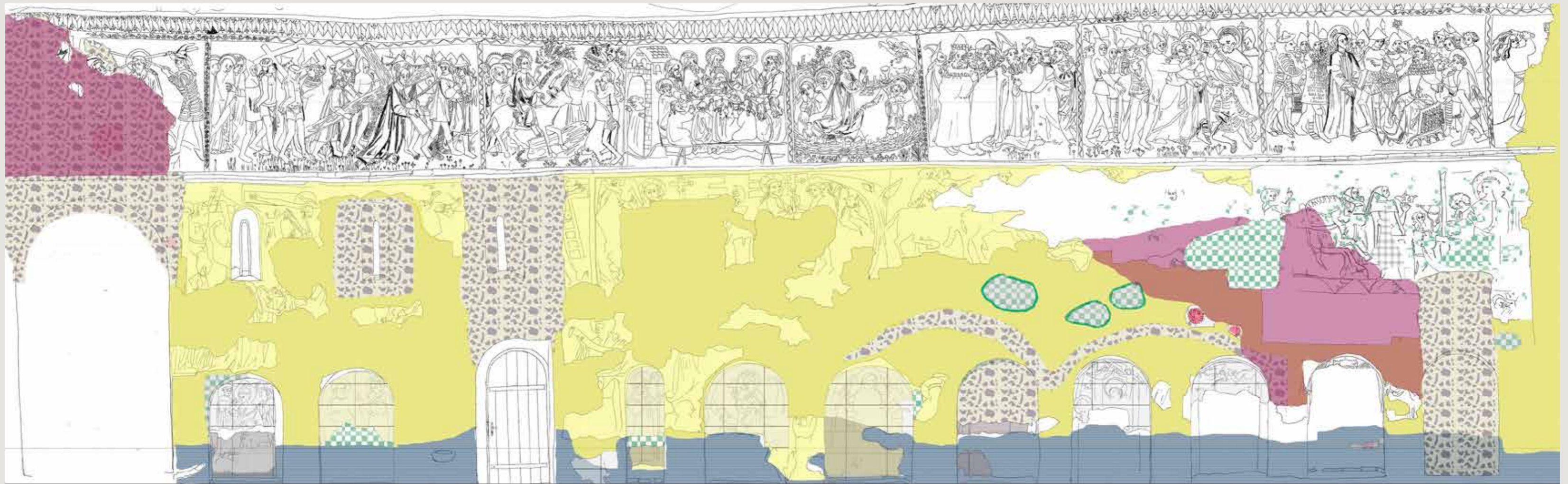
Tik pred drugo svetovno vojno (1940) so pod baročno poslikavo v zgodnjegotskem prezbiteriju rotunde naleteli na freske iz druge četrtine 14. stoletja s prizori iz življenj sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista. Poslikave so bile restavrirane med celotno obnovo rotunde v letih 1983–1987. Takrat je bil spomenik statično utrjen in okoli ladje rekonstruiran leseni hodnik s strmo skodlasto strešico. Ponovno je bil vzpostavljen romanski polkrožno zaključen vhod, v notranjščini pa odkriti in nakazani temelji prvotne polkrožne apsido. Z obnovo je bila vzpostavljena primarna podoba vrhunskega spomenika, ki je bil v prejšnjih stoletjih degradiran.

45 Selo na Goričkem – cerkev sv. Nikolaja (rotunda) in srednjeveško gradišče

V štiridesetih letih 19. stoletja so Madžari rotundo usodno prezidali. Izgubila je apsido, močno so predelali tudi notranjščino. Smela konservatorska odločitev ji je z rekonstrukcijo v letih 1956–1979 vrnila apsido, odprli so zazidan portal in okna ter naredili novo skodlasto streho. Poslikave so bile večkrat restavrirane. Prvič so posege najbrž izvajali že madžarski restavratorji, leta 1956 pa akademski slikar Izidor Mole. V letih 1979–1982 je spet sledilo obsežno konserviranje in restavriranje poslikav in ometov. Od leta 2015 pod okriljem spomeniške službe v notranjščini poteka čiščenje in utrjevanje romanskih neposlanih ometov ter monitoring poslikave. Tehnično in tehnološko zahteven proces prezentiranja spomenika, povezan tudi s preteklimi posegi, zahteva reševanje po korakih, načrtovanih celotno in premišljeno ter v tesnem povezovanju pristojnih ustanov, stroke in lokalne skupnosti. Danes s pomočjo rezultatov novjših raziskav in analogij ugotavljamo pomanjkljivosti rekonstrukcije romanske faze stavbe, še posebej pa je vznemirljivo, da se pred nami počasi razgrinja zgodba tega mističnega prostora. Lidarsko snemanje površja je namreč razkrilo natančen tloris ostankov nekega večjega utrjenega stavbnega kompleksa. Testne arheološke raziskave so pokazale, da je bilo gradišče v uporabi verjetno že v 11. stoletju (Kerman 1997, 51). Utrdba je imela pomembno vlogo ob eni glavnih prometnic, imenovani tudi »vojaška cesta« (madž. *Katonák utjá*), ki je iz notranjosti ogrskega kraljestva vodila proti nemškemu cesarstvu (Szilagy 2012, 231).

	plomba - apneni omet		vлага		injektiranje		predelave		2. sekundarni omet		2. sekundarni omet-intonacco		sigla		bela koprena		nanokalk
--	----------------------	--	-------	--	--------------	--	-----------	--	--------------------	--	------------------------------	--	-------	--	--------------	--	----------

→ 48 Maribor – minoritski samostan

Obdobje od začetka 13. do druge polovice 16. stoletja je na slovenskih tleh prineslo izredno živahno gradbeno dejavnost in prav z raziskavami gotske arhitekture so povezani tudi začetki konservatorstva na Slovenskem. Na našem ozemlju je precejšnje število v osnovi še srednjeveških mest. Med njimi pripada posebno mesto Ptuj, kjer sta v večji meri še ohranjena srednjeveška stavbna in gradbena struktura ter pozidalni raster. Za gotski urbanizem so v mestnih jedrih značilne dolge trakaste parcele, kar je znak sistematične poselitve. Če zaradi poznejših slogovnih preoblik mest nepoučen obiskovalec v mestnih jedrih, kot so Ptuj, Maribor ali Slovenj Gradec, težko prepozna in razume značilnosti srednjeveške gradbene zasnove, pa so prav gotske cerkve brez dvoma precej opazna in nenadomestljiva sestavina kulturne krajine, ki je prisotna v zavesti vsakega človeka. V Sloveniji imamo namreč več kot šeststo boljše ali slabše ohranjenih gotskih cerkva. Ob tem omenimo tudi izjemno število spomenikov srednjeveškega stenskega slikarstva in odlične primere stavbne plastike, nastale pod vplivi evropskih središč politične in umetnostne moči.

Začetki gotske arhitekture na Slovenskem segajo v čas okoli leta 1200. Izsledki novejših raziskav nas utrjujejo v prepričanju, da sta zgornja in spodnja cerkev Žičke kartuzije (posvetitev samostanske cerkve 1182–1194; Oter Gorenčič 2009, 330) nastali že na prelomu 12. stoletja in tako predstavljata eno najzgodnejših pričevanj o pojavu posameznih gotskih arhitekturnih prvin v srednji Evropi. Pravi razcvet gradbene dejavnosti na Slovenskem je prineslo 13. stoletje, pri čemer se je gotski način oblikovanja arhitekture uveljavljal postopoma ob sočasni gradnji še povsem romanskih stavb. Novi slog je v Slovenijo prihajal po različnih poteh. Najpomembnejša je redovna arhitektura, pri čemer so za razvoj domačih stavbarskih dejavnosti pomembni predvsem t. i. ubošten redovi. Ob njih pa so se v 13. stoletju v večini pomembnejših slovenskih mest naselili tudi dominikanci.

Dominikanski samostan na Ptuj je listinsko izpričan leta 1251, ko ga je ustanovila Mehtilda, vdova po Frideriku I. Ptujskem. Menihi so prišli iz Brež na Koroškem, cerkev pa je bila posvečena leta 1255 s patrocinijem Marijinega vnebovzjetja (Höfler 2004, 164). Kljub mnogim poznejšim prezidavam se je v samostanskem poslopju ohranila vrsta srednjeveških sestavin. Srednjeveške poslikave je v večletni obnovi stavbnega kompleksa, ki je potekala od leta 1928, odkril France Stele, do leta 1931 pa jih je restavriral Matej Sternen (Stele 1928). Zadnji veliki gradbeni posegi adaptacije samostana za novo, nikoli zaživeto vsebino kongresnega centra so prinesli nova, ikonografsko in po kakovosti izjemna odkritja stenskih poslikav (Balažič 2014, 120–141). Arheološke raziskave v cerkveni ladji so med drugim razkrile obstoj žal še neraziskanih, vendar ustrezno zavarovanih grobnic, ki izpričujejo simbolni pomen cerkve v zgodovini Ptuja (Lazar 2014, 41–54). Kot donatorska ustanova je namreč služila tudi kot pokopna cerkev najimenitnejših štajerskih plemiških rodbin, med njimi gospodov Ptujskih in njihovih naslednikov.

→ 47 Ptuj – dominikanski samostan

Arheološke raziskave minoritskega samostana v Mariboru so pokazale, da je bila prvotna cerkev verjetno zgrajena že v 11., zagotovo pa pred sredino 12. stoletja. Po mnenju Janeza Höflerja je bila to krstna cerkev, ki je sodila pod župnijo v Kamnici ali Lipnici (Murko 2014; Höfler 2019, 120). Branko Vnuk dopušča možnost, da je šlo za prvotni sedež mariborske župnije, ki je bil po požaru v 13. stoletju prenesen k cerkvi sv. Janeza Krstnika, v središče nastajajočega mariborskega mesta (Vnuk

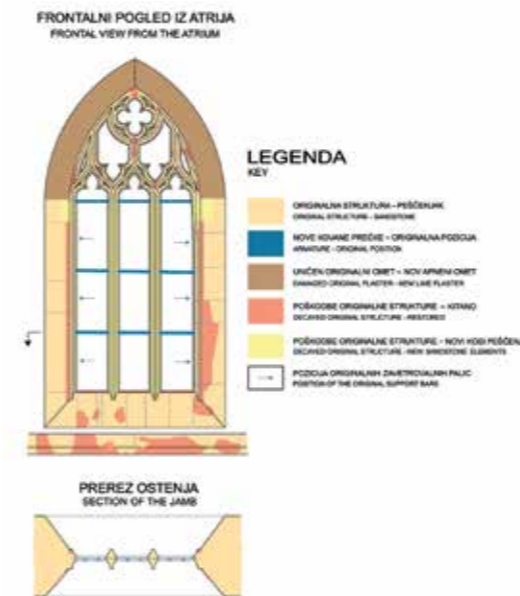
→ 48 Maribor – ostanki zgodnesrednjeveškega dvora na območju poznejšega minoritskega samostana

2015, 206). Poleg najdenih ostankov prvotne cerkve so morda še pomembnejše odkrite ostaline dvora v bližini, ki je najstarejša evidentirana zidana srednjeveška stavba v mestu. Pritličje je bilo tlakovano s kakovostnim rdečim estrihom, kar govori o pomembnosti lastnikov, ki v pisnih virih žal niso izpričani. Glede na datacijo dvora pred sredino 12. stoletja moramo tukaj, nedaleč od prehoda čez reko Dravo, iskati začetke prvega trškega naselja, ki je pričelo nastajati še pred gradnjo gradu Marchburg na današnji Piramidi, od katerega je naselbina ob Dravi sčasoma prevzela ime.

Med odličnejšimi primeri zgodnjegotskih arhitekturnih stvaritev omenimo še t. i. nunski kor v cerkvi dominikank v Studenicah. Tako je poimenovano nadstropje dvonadstropnega stavbnega telesa, na zahodni strani prislonjenega k prvotno ravno stropani dvoranasti cerkveni ladji, od katere je ločeno. Glede na arhivske vire, ki ustanovitev cerkve s hospitalom postavljajo v leto 1237, in kakovostno zgodnjegotsko stavbno plastiko, je gradnjo nunskega kora moč postaviti v desetletja med ustanovitvijo in posvetitvijo cerkve v letu 1277 (Schwarz 1995b, 40–42).

Pojav t. i. dolgega kora se pri redovnih cerkvah (frančiškanov in dominikancev) razvije za potrebe samostanske liturgije in zaradi povečanja števila duhovnikov, do katerega je prišlo z ustanavljanjem novih beneficijev in kapel. Gre za eno tistih pomembnih novosti, ki so si postopoma utrle pot v arhitekturo mestnih župnijskih cerkva (Štefanac 1995, 26). Takšen primer je dolgi kor pri minoritski cerkvi na Ptujju

→ 47 Ptuj – dominikanski samostan

→ 47 Ptuj – dominikanski samostan

(zgrajeni okoli 1270–1275), najstarejši ohranjeni primerek na Slovenskem. Govorimo o uresničitvi zrelega gotskega prostora, ki ga v Evropi predstavlja t. i. Sveta kapela (Sainte-Chapelle) kraljevskega dvora v Parizu (1243–1248), katere glavna značilnost je konstrukcija čiste strukture oziroma skelet. Steno nadomesti steklo, svetloba postane simbol božje luči, ki se materializira skozi igro barv slikanih stekel (Höfler, Štefanac 1994/1999, 24). V primerjavi s pariškim vzorom pa se pri dolgih korih na Slovenskem in tudi drugod po srednji Evropi pojavljajo prvine, ki ohranjajo tektonski arhitekturni jezik. To pomeni večjo prisotnost stene, na primer med okni, obok pa se z rebri oblikuje kot neke vrste pokrov nad prostorom.

Iz ptujske minoritske cerkve, ki so jo v drugi svetovni vojni porušili in pozneje rekonstruirali, je dokumentarno ohranjenih tudi nekaj pomembnih kakovostnih fresk, ki veljajo za prvo zrelo delo t. i. zobčastega sloga (*Zackenstil*). V vzhodnoalpski prostor ga je okoli 1260–1265 uvedla znamenita poslikava zahodne emfore v krški stolnici na Koroškem. Danes žal izgubljena upodobitev Frančiškove smrti je najstarejša znana upodobitev te vrste v srednji Evropi in v 13. in 14. stoletju v tem prostoru tudi edina, ki je bila izvedena v stenskem slikarstvu (Höfler 2004, 161–163).

V minoritski cerkvi se je ohranila tudi ena izmed najzgodnejših gotskih plastik Marije z otrokom po francoskem vzoru, imenovana »Ptujška minoritska Madona« iz časa med 1290 in 1300. Kip predstavlja

→ 49 Ptuj – Minoritska Madona

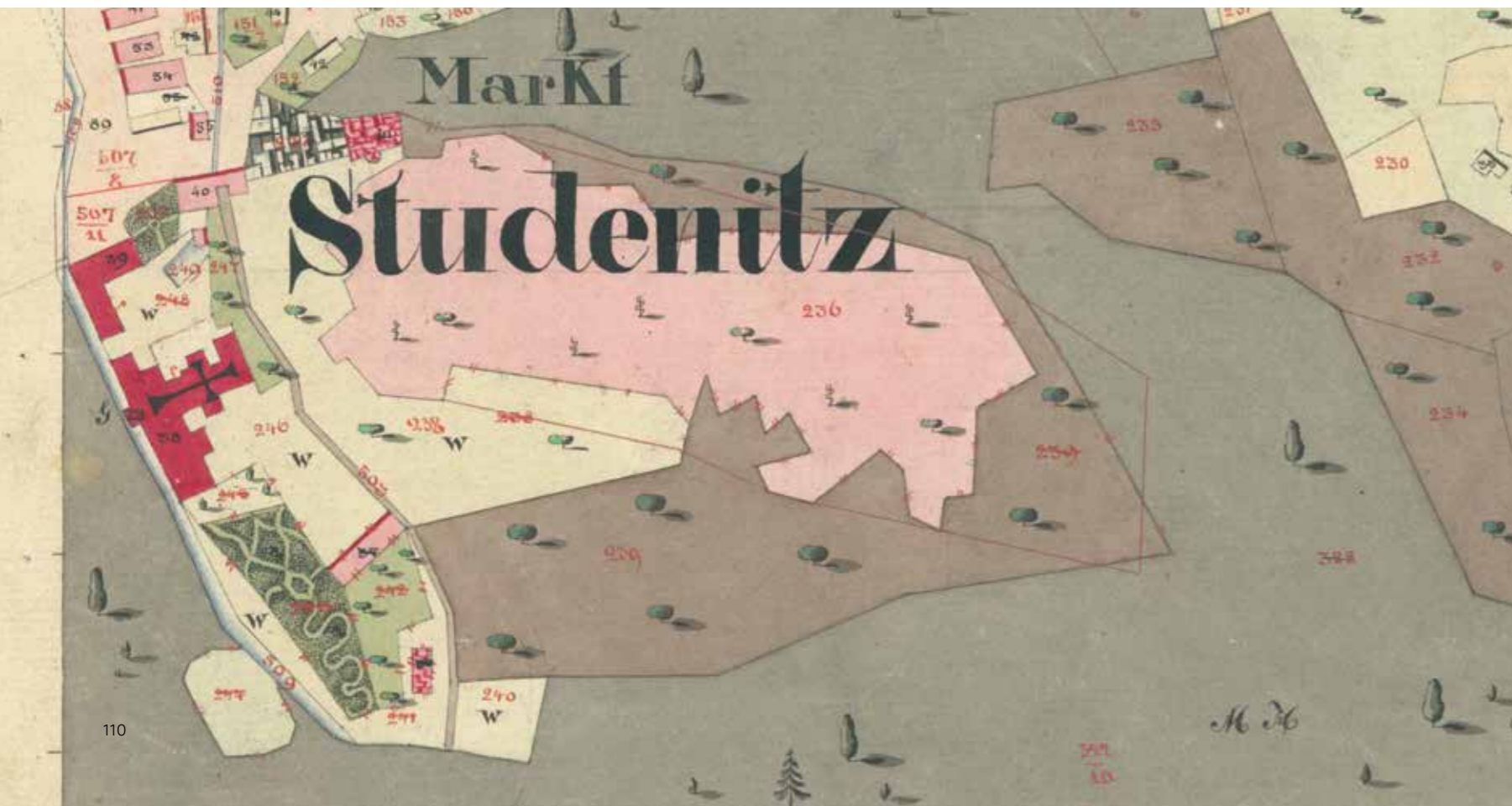

→ 46 Studenice – samostan dominikank

najvidnejše utelešenje novega francoskega gotskega sloga celopostavne stoječe Marije z detetom, ki ga romanika še ni poznala. V Franciji se sprva uveljavi kot tip francoskih »katedralnih« Madon na predelnih stebrih portalov, katerih ikonografsko izhodišče izvira iz bizantinske *Hodegétie* (»ki kaže pot«), proti letu 1300 pa se v Franciji pojavijo tudi samostojne Marijine kultne podobe v notranjščinah cerkva. Mariborski baročni mojster Jožef Straub je skulpturo leta 1752 adaptiral za baročni glavni oltar, jo kiparsko predelal in na novo poslikal (Wlatting 1995, 144–146), kar kaže na izjemen umetnostnozgodovinski in še posebej simbolni ter liturgični pomen Marijine kultne podobe.

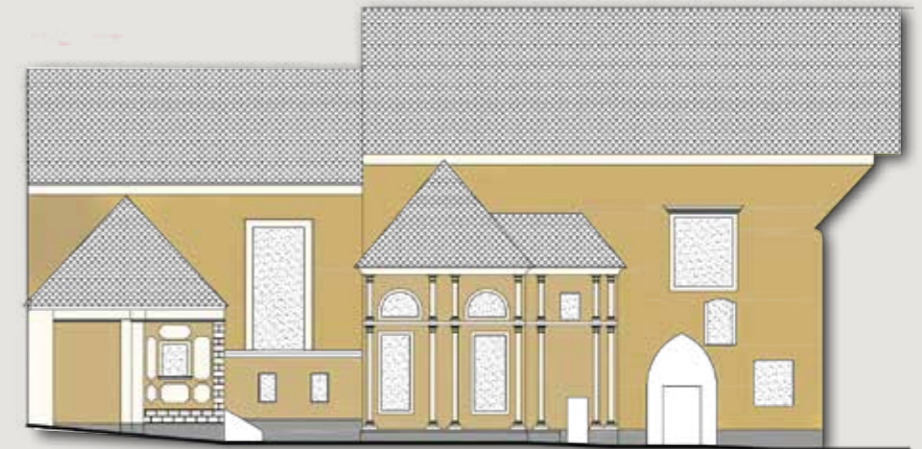
Vrtnoarhitekturna umetnost se je na območju Slovenije razvijala podobno kot drugod po Evropi. Prvi vrtovi, urejeni z namenom oplešanja prostora, so bili znotraj samostanskih zidov. V primeru uboštenih redov so bili ti zunaj mestnih obzidij, a blizu mestnih vrat, kar je bilo v skladu z redovnim načelom *extra muros ante portam* (Ciglencéki, Vnuk 2018, 11). Vrtovi so bili praviloma formalnih, strogih oblik, z okrasno in uporabno zasaditvijo. Večinoma so v njih gojili zelišča ali zelenjavo, sadje za samooskrbo in tudi rože. Menihi so bili prvi, ki so se ukvarjali s križanjem in žlahtnjenjem rastlin. Sicer vrtovi uboštenih redov na vzhodu Slovenije ne dosegajo veličine drugih samostanskih redovnih postojank, ki so se umeščale na bolj odročnih lokacijah, kot so samostani kartuzijancev, a so bili kljub temu pomembni ustvarjalci tovrstne dediščine na naših tleh. Izjema je vrt v Studenicah, ki se je razprostiral znotraj obzidja na južni strani samostana in cerkve vse do samostanskega pokopališča. V franciscejskem katastru iz leta 1824 je vidna parkovna zasnova, oblikovana v krajinskem slogu.

→ 46 Studenice – samostan dominikank

46 Studenice – samostan dominikank

Samostan z dolgo zgodovino, ki sega v prvo tretjino 13. stoletja, še čaka na skrbnega lastnika, ki mu bo vdahnil življenje. Začeta prenova, ki je leta 2000 zastala, je samostanu zagotovila konstrukcijsko stabilnost, nove strehe pa zaščitno pred nadaljnjim propadom. Leta 2007 je bil izdelan tudi načrt za obnovo vrta, ki se je nekoč razprostiral za samostanom. Ker je zastala obnova poslopij, tudi vrt ni dočakal izvedbe. Barokizirana župnijska cerkev sv. Treh kraljev hrani bogato baročno opremo, zidovi pa skrivajo še nekaj neodkrite srednjeveške gradbene zgodovine. Nazadnje je bila leta 2019 na cerkvi obnovljena razkošna severna baročna fasada.

47 Ptuj – dominikanski samostan

Kandidatura mesta Ptuj za Evropsko prestolnico kulture 2012 je botrovala odločitvi lokalne politike, da se v dominikanski samostan umesti kongresni center. Ob ambiciozno zastavljeni prenovi so vzporedno z grobimi gradbenimi posegi potekala le nujna arheološka in konservatorsko-restavratorska dela, čeprav bi bila pred pričetkom obnove potrebna temeljita raziskava spomenika. Pod srednjeveškimi arheološkimi plastmi so namreč ohranjene obsežne rimskodobne ostaline Petovione, pod samostanskimi ometi pa se skriva še marsikatera arhitekturna neznanka in stenske poslikave. Spomeniškovarstveni posegi med letoma 2010 in 2014 so bili usmerjeni zgolj v konserviranje obstoječih in novoodkritih elementov, kar je pomenilo stabiliziranje in utrjevanje, da med gradbenimi deli ne bi prihajalo do poškodb. Obsežnejši poseg je bila rekonstrukcija izvirne podobe oken križnega hodnika tako v tehnologiji kot materialu.

Danes smo priča zastali prenovi in kompleksu v »surovem« stanju brez dolgoročno načrtovane vsebinske revitalizacije. Na ureditev čakajo tudi dvorišča in Sončni park. Neprecenljivo bogata arheološka zbirka, ki je bila pred prenovno razstavljena v samostanu, je še zmeraj deponirana v vlažni kleti nekdanjih prostorov Perutnine Ptuj, kjer je začasno naseljen arheološki oddelek Pokrajinskega muzeja Ptuj Ormož. Kljub trudu in naporom zainteresiranih skupin, da bi oživili kompleks, ta čaka nove generacije politikov in konservatorjev, ki bodo znali prisluhniti starožitnemu šepetu samostanskih zidov.

48 Maribor – minoritski samostan

Obnova minoritskega samostana s cerkvijo v letih 2007–2015 za potrebe Lutkovnega gledališča Maribor je odstrla nova spoznanja o najstarejši stavbni zgodovini srednjeveškega mesta. Po celoviti prenovi samostana, ki je zajemala tudi ureditev zunanlega avditorija, se je leta 2015 pričela še adaptacija cerkve Marijinega vnebovzvetja v prireditveno dvorano. Zadnja obnova je zajemala tudi restavriranje poslikav Josepha Michaela Göblerja na stropu prezbiterija in fragmentov poslikav v cerkveni ladji, odkritih po odstranitvi novejših beležev, bogatega baročnega štukaturnega okrasja in kamnitih elementov. Med gradbenimi deli so na severni fasadi odkrili del ostenja bogato profiliranega gotskega portala, ki s svojo mogočnostjo razkriva pomen takratne cerkve. Njegove baze definirajo prvotni talni nivo. Konservatorsko-restavratorska dela so potekala sočasno z gradbeno prenovo, kar pomeni, da je bila med izvedbo potrebna velika mera razumevanja in usklajevanja vseh sodelujočih. Le tako je delo potekalo neprekinjeno in bilo zaključeno v predvidenem, zelo kratkem roku šestih mesecev. Stavbni kompleks nima več sakralne namembnosti, temveč lutkovno-gledališko ter ostalo prireditveno vsebino, ki mu kot primer uspešne revitalizacije zagotavlja nadaljnji obstoj.

49 Ptuj – minoritska cerkev (rekonstrukcija dolgega kora) in Minoritska Madona

Rekonstrukcija barokiziranega visokogotskega dolgega kora, porušenega med vojno leta 1945, je bila izvedena v kompromisu z novim poštnim poslopjem, zgrajenim ob njem. Potekala je v sedemdesetih letih 20. stoletja po načelu anastiloze, kar pomeni z uporabo izvirnih, še ohranjenih arhitekturnih elementov. Ob tem je treba poudariti, da je projekt zajel rekonstrukcijo srednjeveškega stanja spomenika, ne upoštevajoč njegovo baročno predelavo. Vsa dela, tudi gradbeno-obrtniška, so pod vodstvom restavradorjev mariborske spomeniške službe izvajali študentje kiparskega oddelka likovne akademije z izvirnimi materiali in načinom gradnje, kar imenujemo rekonstrukcija po metodi »faksimila«.

Med vojnim bombardiranjem cerkve je bilo hudo poškodovano tudi oprsje kamnite skulpture t. i. Minoritske Madone, zato ga je restavrador med rekonstruiranjem (po letu 1950) zapolnil z betonskim vložkom. Pozneje, v času rekonstrukcije cerkvene ladje, so za notranjščino izdelali pozlačen in patiniran odlitek kipa z dodelano manjkajočo modelacijo. Izvirnik, zelo pomemben za razumevanje začetka razvoja gotske kiparske umetnosti tako na širšem Štajerskem kot tudi v avstrijskem prostoru, pa hranijo v Antonovi kapeli, kjer so minoriti uredili razstavno zbirko ohranjenih fragmentov iz porušene cerkve.

→ Ormož – Madona z detetom

Razcvet gotske umetnosti

V 13. stoletju so se gotska oblikovna načela na Slovenskem že v veliki meri uveljavila predvsem po zaslugi redovne arhitekture, vzporedno z njimi pa so dalje živele tudi romanske forme. Če v 13. stoletju beležimo izjemne gotske stavbne prvine, ki so bile skorajda sočasne z umetnostnimi težnjami širšega evropskega prostora, bi pričakovali, da se v 14. stoletju dokončno uveljavijo nova načela in stavbni tipi, predvsem dvoranski cerkveni prostor. Vendar pa je arhitektura 14. stoletja pri nas zastopana le z redkimi monumentalnimi spomeniki, večinoma gre le za prezidave starejših stavb, kar seveda v veliki meri omejuje uveljavljanje novih načel. Med pomembnejšimi gradnjami omenjamo le prezbiterij ptujske proštjske cerkve sv. Jurija, ki je najstarejši še ohranjeni primer k mestni župnijski cerkvi prizidanega t. i. dolgega kora, ohlapno datiranega v prvo polovico 14. stoletja (Štefanac 1995a, 51–52).

→ 50 Ljutomer – cerkev sv. Janeza Krstnika

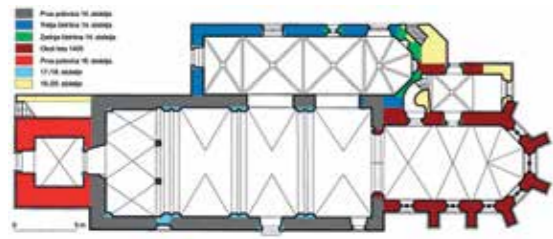

Glede na relativno zatišje 14. stoletja, je zato toliko bolj zanimiv razcvet gradbene dejavnosti ob koncu tega stoletja in v času okoli leta 1400. K temu je svoj delež prispevala krepitev plemiških rodbin, kot so ptujski gospodje in celjski grofje, obnove in nove ustanovitve kartuzijanov, delno pa tudi vse večja vloga mest in meščanov. V mestih v tem času prihaja do temeljitih prezidav starih župnijskih cerkva in gradnje novih.

Eden izmed najlepših primerov arhitekture, kjer se jasno zrcali naraščajoči pomen in samozavest meščanstva, je prezbiterij župnijske cerkve sv. Janeza Krstnika v Ljutomeru, prizidan k starejši ladji v drugem desetletju 15. stoletja. Po stavbnem tipu ga uvrščamo v skupino gradbeno ambicioznih dolgih korov, ki so bili od 14. stoletja naprej glavna značilnost pomembnejših župnijskih cerkva. Rebra se na vzdolžnih stenah opirajo na figuralne konzole v obliki moških in ženskih glav ter škofov, ki jih med seboj razlikujejo bolj ali manj bogata pokrivala. Upodobitve naj bi predstavljale osebe, ki so bile zaslužne za gradnjo prezbiterija. Sorodno oblikovanih konzol na Slovenskem ni zaslediti, razumemo pa jih lahko kot meščansko naročilo in edinstveno kolektivno upodobitev naročnikov, ki ji vzore iščemo v širšem evropskem prostoru zadnje tretjine 14. stoletja (Peskar 2005, 116–121). Le malokdo ve, da se v prezbiteriju za oltarjem skriva kakovosten, v steno vzdignjen poznogotski viteški nagrobnik, na katerem je skoraj v naravni velikosti izklesana figura viteza v oklepu. Na Slovenskem se je srednjeveških spomenikov tega tipa ohranilo le malo in eden izmed njih je tudi nagrobnik leta 1449 umrlega Jörga Sweinpercka v ljutomerski župnijski cerkvi (Cevc 1981, 84).

Obdobje okoli leta 1400 je prineslo nekaj izjemno pomembnih in najkakovostnejših umetnostnih spomenikov evropskega ranga. Zato umetnostni pregledi ta čas obravnavajo kot posebno dobo v razvoju gotske arhitekture na Slovenskem (Peskar 2005). Poleg arhitekture je razcvet opazen tudi pri stavbni plastiki in kiparstvu, po kakovosti pa ne zaostaja niti stensko slikarstvo. Med najlepše primere stenskega slikarstva tega obdobja štejemo imenitno podobo Kristusovega obličja, ki so jo šele pred desetletjem odkrili na vzhodni steni dvorane v nadstropju studeniškega samostana dominikank. Gre za eno izmed najlepših srednjeveških likovnih uresničitvev Kristusove podobe in njegovega mističnega pogleda na Slovenskem. Njena dragocenost je v simbolični komponenti srednjeveškega izražanja, namenjenega zaziranju onkraj resnične videza stvari, ko skozi duhovne oči doživljamo mistično pobožnost, zatopljenost in ekstazo (Menoni 2016, 93–94).

→ Ormož – cerkev sv. Jakoba

V kratkem časovnem obdobju enega ali dveh desetletij okoli leta 1400 je nastalo večje število kakovostnih in raznovrstnih spomenikov, tako redovne arhitekture kot mestnih in vaških župnijskih cerkva ter plemiških zgradb. V približno enaki meri so zastopane novogradnje in prezidave starejših stavb. Lep prikaz navedenega je, denimo, ormoška župnijska cerkev sv. Jakoba. Cerkvena ladja je bila po vsej verjetnosti zgrajena v prvi polovici ali sredini 14. stoletja, k njej pa je bila prizidana sprva ravno krita, v tretji četrtini 14. stoletja obokana kapela. Pomembna je zato, ker bi v njej smeli prepoznati tip t. i. zasebne kapele. Prizidavanje kapel, ki so nastale kot zasebna donacija, ob severno steno župnijskih ali samostanskih cerkva postane namreč v 14. stoletju dokaj pogosto v avstrijskih deželah, še posebej tam, kjer cerkve niso bile posvečene Marijinemu patrociniju. S tem so naročniki zadostili potrebam vse bolj razširjenega čaščenja Marijinega kulta. Čeprav patrocinij kapele v Ormožu ni arhivsko izpričan, pa posredno nanj namiguje kip Marije z otrokom, delo ptujskogorske kiparske delavnice, in eden od sklepnikov, na katerem so v izrazitem reliefu upodobljeni pelinovi listi. Pelin namreč v srednjem veku sodi med zelo razširjeno Marijino rastlinje. Okoli leta 1400 so k ormoški cerkvi prizidali dolgi kor in zakristijo s kakovostnim reliefom, na katerem je ob Kristusu Trpinu domnevno upodobljen Bernard Ptujski (Peskar 2007, 34–35) ali Hartnid V. (Vidmar 2007, 45–47). Poleg novoveških ima cerkev tudi nekaj kakovostnih srednjeveških stenskih poslikav iz 14. stoletja (Menoni 2004).

Gradbena dejavnost časa okoli 1400 je obsegala tudi različne stavbne tipe: sledimo nadaljnjemu razvoju dolgega kora, na Ptujski Gori dobimo prvo dvoransko cerkev, pri opatijski cerkvi sv. Danijela v Celju zasebno »sveto kapelo«, sočasno pa prevzemajo novo slogovno govorico tudi skromne podeželske cerkve. Pri gradnjah okoli leta 1400 ne smemo pozabiti na stolnico sv. Janeza Krstnika v Mariboru, ki se je po gradnji obzidja v 13. stoletju znašla v geometrični sredini. Cerkev ni le osrednji mariborski arhitekturni spomenik, temveč tudi eden najpomembnejših spomenikov srednjeveške arhitekture na Slovenskem. Prva omemba sega v 12. stoletje, sredi 13. stoletja so jo zasnovali kot triladijsko romansko baziliko, pred letom 1400 so ji prizidali še prezbiterij – dolgi kor, ki je ena najodličnejših sestavin cerkve. V poznejših obdobjih so jo večkrat temeljito predelali. V 15. in 16. stoletju so jo gotizirali, v 17. in 18. stoletju je dobila baročno preobleko, med letoma 1792 in 1796 klasicistične elemente, med letoma 1857 in 1859 pa so jo obogatili s šestimi kapelami. V letih 1883–1885 so jo predelali v neogotskem slogu in nazadnje, v 20. stoletju, ponovno delno »barokizirali«. Notranjost cerkve odlikuje izjemna baročna oprema iz 17. in 18. stoletja, poleg oltarjev tudi korne klopi mojstra Jožefa Holzingerja z reliefnimi upodobitvami prizorov iz življenja Janeza Krstnika.

Posebno mesto v obravnavi gotskih sakralnih arhitektur s konca 14. stoletja velja romarski cerkvi na Ptujski Gori, ki jo je starejša literatura pomenljivo biblično poimenovala »visoka pesem slovenske gotike« (Zadnikar 1992). V širšem geografskem kontekstu se nam s svojo tlorisno shemo in prostorskimi rešitvami kaže kot naslednica velikih romarskih cerkva 14. stoletja na Zgornjem Štajerskem (Straßengel, Mariazell, Pöllauberg). V podrobnostih izvedbe, predvsem stavbne plastike, pa sledi tedanjim sodobnim slogovnim gibanjem Dunaja in Prage. Čeprav arhivski viri pričajo, da je bila cerkev ustanova Ulrika IV. iz rodbine Walsee, ki jo je po njegovi smrti (1400) realiziral njegov varovanec Bernard III. Ptujski, lahko po grbih na oboku glavne ladje in na nekaterih konzolah sklepamo, da so bile pri gradnji in opremljanju udeležene tudi druge štajerske

→ 52 Ptujška Gora – cerkev Marije Zaščitnice

plemiške rodbine. Gradnja ptujskogorske cerkve je bila najambicioznejši gradbeni projekt obdobja okoli 1400 na Štajerskem. Iz številnih kamnoseških znakov na stavbi je razbrati, da je pri gradnji sodelovalo izredno veliko kamnosekov. Kamnoseški znaki nam razkrivajo tudi povezave med ptujskogorsko stavbarnico in drugimi sočasnimi gradbišči na Štajerskem. Nobenega dvoma ni, da so isti mojstri gradili stari prezbiterij v cerkvi sv. Martina na Hajdini, povezave pa najdemo tudi s koroma mariborske stolnice in župnijske cerkve v Ljutomeru. Poleg izjemnih gradbeno-zgodovinskih kvalitet ptujskogorske bazilike je na najvišji umetnostni ravni tudi stavbna plastika. Po slogovni plati se neposredno navezuje na pozni Parlerjev slog, prepoznaven v konzolah prvega nadstropja zvonika praške stolnice, delo sina Petra Parlerja, Vencija ali Johanna Parlerja. Slogovne vzporednice ptujskogorski in hajdinski stavbni plastiki najdemo še na Dunaju (zgornji del pritličja zvonika dunajske stolnice, baldahin glavnega portala cerkve Maria am Gestade, cerkev nemškega viteškega reda). Prav tako se v ptujskogorski cerkvi odlikuje stensko slikarstvo, predvsem poslikava Križeve kapele, ki je nastala med letoma 1424 in 1426 in je pripisana delavnicin Erazma in Krištofa iz Brunecka. Izjemna je tudi gotska oprema cerkve, delo t. i. ptujskogorske kiparske delavnice, ki se je izoblikovala okoli leta 1400 na gradbišču cerkve. Poleg slednje ima cerkev tudi bogato baročno opremo, ki z vsem naštetim in izjemno lego na zahodnem robu haloškega slemenca Savinsko pomeni umetnostni vrhunec in je eno najpomembnejših del slovenskega spomeniškega patrimonija (Peskar 2005, 2010).

Z intenzivno gradbeno-obrtniško dejavnostjo zadnje četrtine 14. stoletja so pomembni spomeniki nastali tudi v Prekmurju. Župnijske cerkve v Murski Soboti, Turnišču in Martjancih sicer ne uvajajo prelomnejših novosti pri oblikovanju arhitekture, a so toliko pomembnejše zaradi slogovno naprednih arhitekturnih členov. To velja predvsem za konzole z bogatim listovjem, med katerimi se pojavljajo tudi listne maske, ki namigujejo na parlerjevski izvor (Štefanac 1995b, 55–56). Najdragocenejše novosti so vidne v dediščini stenskih poslikav. Oltarni prostor cerkve sv. Nikolaja v Murski Soboti je bil sicer poslikan že v romaniki, večji del današnje poslikave pa je iz časa po gotski predelavi okoli leta 1370. Še nekoliko pomembnejša je poslikava stare župnijske cerkve Marijinega vnebovzeta v Turnišču, ki je bila prvotno majhna enoladijska romanska stavba s polkrožno apsidno, okoli leta 1380 pa so jo prenovili v gotskem slogu. Kljub poznejšim posegom so njeni srednjeveški elementi ostali v večji meri neokrnjeni, zato se cerkev, vključno z dragoceno srednjeveško poslikavo Janeza Akvile, uvršča v vrh spomeniške zapuščine na Slovenskem (Balažič 1994, 39–88; Höfler 2004, 229–235). Posebna celostna umetnina gotike je cerkev sv. Martina v Martjancih, ki je s podpisom in »avtoportretom« radgonskega slikarja Janeza Akvile v prezbiteriju datirana v leto 1392. Gre za najlepše ohranjeni spomenik prekmurske gotike. Poleg skladnih proporcev prostora je njena največja kakovost stavbna plastika, predvsem pa že omenjena odlična poslikava (Balažič 1993/94).

Ugledne spodnještajerske plemiške družine so v prvi polovici 15. stoletja botrovale močni gradbeni dejavnosti, v kateri so se kazale sodobne slogovne težnje severno ležečih dežel. Druga četrtina stoletja prinese izgubo njihove moči, nekatere izumrejo, kar je spodnještajersko ozemlje spremenilo v provinco, ki ni več mogla slediti umetnostnim trendom severnega ozemlja, zaznamovanega z gradbenimi podvigi cesarja Friderika III.

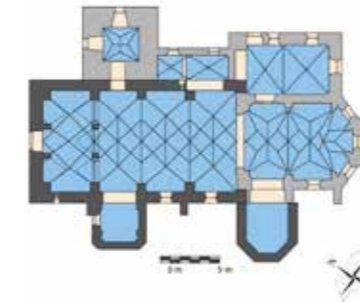
V zadnji četrtini stoletja se pričnejo vpadi Turkov na slovensko ozemlje. Potrebne so bile obnove in utrjevanje cerkva, gradili so taborska obzidja, vrstile so se obnove zvonikov. Potem ko je s koncem stoletja prišel nov, mirnejši čas, po letu 1520 turški vpadi postanejo spet silovitejši (Klemenčič 1995b, 72–73).

Pozni srednji vek se na Slovenskem v glavnem prekriva z umetnostnim slogom pozne gotike. Medtem ko v Italiji v 15. stoletju renesansa tako v idejnem, duhovnem kot tudi na umetnostnem področju doživlja razcvet, na Slovenskem beležimo trdoživost srednjeveške tradicije globoko v 16. stoletje. Ob tem je treba pojasniti dejstvo, ki pogosto zmede nepoznavalca zgodovinske in umetnostne preteklosti. Velja namreč splošna oznaka, da smo bili na slovenskem območju skozi vso zgodovino na obrobju dogajanja in da ohranjene ostaline tako ali tako niso »slovenske«, kajti »slovenski« naj bi bil le kmet, podložnik. Za razumevanje okoliščin je pomembno vedeti, da je srednji vek čas, ki ne pozna nacionalne zavesti in pripadnosti v današnjem pomenu besede in ga seveda ne moremo obravnavati v luči današnjega razumevanja nacionalne delitve sveta. Kot smo uvodoma zapisali, je človek v zgodnejšem obdobju poznal občutek pripadnosti določenemu plemenu (*gens*), z razvojem srednjega veka je poznal pripadnost deželi (*terra*), pri čemer je oboje povezano s pravno normo določene skupnosti. Človeku poznega srednjega veka so bile dežele meja in okvir, v katerem se je odvijalo njegovo življenje. To velja zlasti v pravnem, družbenem, političnem in vojaškem, od časa reformacije naprej pa tudi verskem oziru (Štih 1995a, 15).

Pozni srednji vek je čas dinamičnih političnih dogajanj, ki jih v nastajajočih deželah poganjajo uveljavljanje deželnoknežje oblasti starih visokoplemiških rodbin, poskusi povezovanja večjega števila dežel pod njihovo oblastjo in prihod nove dinastije Habsburžanov v obdonavsko-alpsko-jadranski prostor. Slednjim v 14. stoletju uspe združiti večino tega ozemlja pod svojo oblastjo, nato pa v 15. stoletju te pridobitve tudi dokončno utrditi in postaviti temelje za svojo prevlado na tem ozemlju vse do leta 1918. Kljub temu, da rodbina ni imela sedeža na teritoriju današnje severovzhodne Slovenije, pa je tod še kako opazen njen mecenski vpliv. Zadnje resno grožnjo moči Habsburžanom so predstavljali celjski knezi, ki so malo pred sredino 15. stoletja pretili, da bodo z izgradnjo svoje lastne celjske dežele razbili skupek treh habsburških dežel: Štajerske, Koroške in Kranjske (Štih 1995a, 15). Ponovno je pomembno poudariti, da Habsburžani, ki so od sredine 15. stoletja pa do začetka 19. stoletja neprekinjeno nosili krono nemških kraljev in rimskih cesarjev, nad »slovenskimi« deželami niso vladali kot nemški vladarji, temveč kot deželni knezi (Štih 1995a, 16).

Poleg politično-dinastičnih bojev je v tem času bistvena predvsem sprememba kulturne krajine, ki se je z gospodarsko rabo, poljedelsko kolonizacijo in gradnjo naselij hitro spreminjala. Prav v tem času je v največji meri izoblikovala podobo, ki jo je ohranila daleč v novi vek in je v glavnih potezah prepoznavna še danes.

V gradbenem smislu se skozi 15. stoletje v mestih in trgih nadaljujejo bolj ali manj obsežne prenove cerkva, predvsem obokanje prej ravno kritih velikih, še romanskih župnijskih cerkva. Tako so obokali glavno ladjo ptujske proštjske cerkve in severno ladjo mariborske stolnice. Pri oblikovanju obokov se proti koncu stoletja uveljavljajo tudi vse bolj zapletene obočne sheme kot najznačilnejše prvine pozne gotike. Te so

→ 55 Slovenj Gradec – cerkev sv. Elizabete

največkrat izpeljave parlerjevskih rombasto-zvezdastih obokov. Včasih se pojavijo tudi dvojno- in trojnoparalelni oboki, po letu 1500 pa najdemo predvsem v vzhodnem delu dežele še bogatejše sheme, običajno mreže (Klemenčič 1995b, 72–73). Slovenj Gradec je sredi stoletja dobil novo špitalsko cerkev sv. Duha z dvojnoparalelnim obokom v ladji, cerkev sv. Elizabete v neposredni bližini pa je proti koncu stoletja dobila nov prezbitenij z zvezdastim obokom. Pri slednji gre za redko obočno shemo, ki jo v bližini Slovenj Gradca najdemo še v ladjah župnijske cerkve v Šmartnem in v Šentjanžu pri Dravogradu. Vse tri je verjetno izdelala ista delavnica, ki je morda povezana tudi z obokanjem župnijske cerkve sv. Nikolaja v Vuzenici, kjer so na začetku 16. stoletja uporabili enako obočno shemo. Navedene gradbene dejavnosti so najverjetneje povezane z delovanjem konjiškega župnika, pozneje prošta v Dobrli vasi, podjunskega arhidakona Valentina Fabrija, ki je v krajih svojega delovanja poskrbel za obnove cerkva (Klemenčič 1995b, 72–73, 78). V vuzeniški cerkvi, ki je bila zgrajena v 12. ali zgodnjem 13. stoletju in je kljub številnim poznejšim prezidavam v jedru romanska enoladijska zgradba z vzhodnim zvonikom, pa se zanimiva stavbna zgodovina zrcali tudi v ostankih poslikav, ki segajo od okoli leta 1400 do prvih desetletij 16. stoletja (Höfler 2004, 243–248).

→ 59 Vuzenica – cerkev sv. Nikolaja

Na koroško-štajerskem mejnem področju je v času med drugo polovico 14. stoletja in drugo polovico 15. stoletja nastala bogata dediščina stenskega slikarstva. Kljub živahnim političnim pretresom je mejno ozemlje nekdanje Koroške južno od Drave obdržalo kulturno-umetnostne vezi z osrednjim delom dežele, posebej s Podjuno. Okoli leta 1400 je na tem območju deloval v Podjuni in onkraj Kozjaka dobro zastopani, poimensko neznani južnotirolski slikar, imenovan Mojster iz Nonče vasi. Njegovo roko izdajajo fragmenti v severni stranski ladji omenjene župnijske cerkve v Vuzenici, poslikal pa je tudi podružnično cerkev sv. Antona Opata na Ravnah. Povezave s koroškim slikarstvom kaže tudi poslikava sv. Neže na Vrheh iz okoli leta 1370. Sled koroških delavnic je skozi 15. stoletje moč najti tudi v podeželskih podružničnih cerkvah v zaledju Mežiške, Dravske in Mislinjske doline. Poseben, sklenjen opus se je ohranil v cerkvi sv. Janeza Krstnika v Šentjanžu nad Dravčami. Poslikava cerkve iz okoli leta 1445, predvsem kompozicija Pohoda in poklona sv. Treh kraljev ter prizor iz legende sv. Janeza Krstnika sta izjemen primer t. i. koroškega poznega mehkega sloga, ki preseneča s svojo kakovostjo. Izdaja zelo veččega, domnevno velikovškega mojstra, ki je slikal pod beljaškim vplivom (Košan 1995, 258–260). Poslikava Trpečega Kristusa v sarkofagu, ki se nahaja pod zvonikom ob vhodu v cerkev, je bila znana že konservatorju Francetu Steletu, kar je razvidno iz njegovih zapiskov iz let 1923 in 1935.

→ 55 Slovenj Gradec – cerkev sv. Duha

V nasprotju z omenjenimi spomeniki, vezanimi na vplive vzhodnoalpskih dežel, izstopa osamljenost Andreja »iz Öttinga«, mojstra, ki je podpisal cikel pasijonskih fresk v špitalski cerkvi sv. Duha v Slovenj Gradcu. Andrejeve slikarije iz časa med 1451 in 1459 odražajo težnjo po resničnosti, ki se kaže v kmečko robatem načinu upodabljanja številnih figur, nagnetenih v prizorih Kristusovega trpljenja. Njegovi različni ekspresivnega gotskega realizma je, glede na primerjave, moč iskati korenine na Bavarskem, pobude za svojo ustvarjalnost pa je očitno črpal tudi iz sosednje Švabske (Košan 1995, 258–260).

V prvi polovici 16. stoletja je nastalo tudi nekaj donatorskih gradenj, na primer v Slivnici pri Mariboru ali v Spodnji Voličini. Največji donatorski podvig predstavlja romarska cerkev sv. Treh kraljev v Slovenskih goricah.

→ 58 Tišina – cerkev Marijinega rojstva

Na področju med Dravo in Muro je bilo med letoma 1510 in 1530 na novo zgrajenih in prenovljenih tudi več drugih cerkva. Gradbene dejavnosti ni moč povezati v enotno skupino, saj je na tem območju hkrati delovalo več delavnic. Največja med njimi je v prvi tretjini 16. stoletja dejavna v Lenartu v Slovenskih goricah, njene slogovne vplive pa je opaziti v cerkvi sv. Andraža v Svetem Andražu v Slovenskih goricah, prej Vitomarcih, v prezbitariju sv. Lovrenca v Juršincih (1517–1519) in v cerkvi sv. Antona v Cerkvjenjaku, kjer so šele sistematične raziskave leta 2003 celoviteje razkrile njen umetnostnozgodovinski pomen. Odkrita je bila imenitna poslikava iz časa še pred letom 1400, delo dveh slogovno različno usmerjenih slikarjev (Balažič 2003, 2–8). V arhitekturnem smislu slogovno povezavo z Lenartom kaže tudi delavnica, ki je izvedla obokanje prezbitarija sv. Lovrenca v Juršincih (1526), povečala in obokala cerkev sv. Jurija v Vidmu ob Ščavnici in tudi župnijsko cerkev sv. Ruperta v Spodnji Voličini (1538). Slogovno drugačni so prezbitariji Marijinih cerkva na Gorci nad Malečnikom in v Jarenini ter Ožbaltove cerkve na Ptujju.

Nekaj slovenskogoriških cerkva, kot je cerkev Marijinega vnebovzvetja v Apačah, pa ostaja zunaj teh dveh skupin (Klemenčič 1995c, 124).

V najbolj vzhodnem delu Slovenije, v Prekmurju, ki ga je od štajerske posvetne in cerkvene oblasti ločila reka Mura, so se iz pozne gotike ohranile štiri cerkve. Večji sta Marijina cerkev v Tišini in Gradu (Gornja Lendava), ki sta gotovo nastali s pomočjo plemičev Szechyjev, manjši pa sv. Trojica v Gornjih Petrovcih in sv. Ana v Boreči (1521) (Klemenčič 1995b, 72). Monumentalna cerkev Marijinega rojstva v Tišini predstavlja eno najpomembnejših sakralnih stavb v Prekmurju. Starožitnost cerkve so dokazale tudi najnovejše arheološke raziskave. Listinsko izpričani začetki župnije v današnji Tišini segajo vsaj v 13. stoletje, vendar je začetek gradnje njenega prezbitarija z nadstropno zakristijo in polžastim stopniščem moč postaviti šele v čas okoli leta 1400. Zvonik naj bi izviral s konca 15. ali z začetka 16. stoletja, cerkvena ladja pa naj bi bila mlajša od prezbitarija in starejša od zvonika. Prihodnje raziskave bodo morale pojasniti precej stavbno-zgodovinskih skrivnosti (Peskar 2005, 291–294).

V sklopu obravnave sakralne arhitekture nikakor ne smemo pozabiti na prostorske ambiente, ki ga tvorijo cerkve s pripadajočimi poslopji. Glede na krajinsko lego so se resda izoblikovale različne postavitve posameznih morfoloških sestavin, vsekakor pa cerkev z župniščem predstavlja jedro, okoli katerega so se, glede na veljavo, umestile ostale vaške stavbe. Ne glede na razlike med njimi velja, da predstavljajo neprecenljivo krajinsko dediščinsko identiteto pokrajine, ki pa smo jo večinoma izgubili predvsem zaradi gradenj brez poslušanja za podedovano poselitveno strukturo. Eden izmed najkakovostnejših je ambient z župniščem, cerkvijo in obzidjem v Vuzenici. Župnišče stoji na skali in skupaj s cerkvijo sv. Nikolaja, kiparsko upodobitvijo Marijine smrti in obzidjem ustvarja župnijsko središče. V Dravski dolini se je cerkveni ambient ohranil tudi v Breznu pri Podvelki. Sestavljajo ga cerkev Marijinega vnebovzvetja, ki je raščena arhitektura od romanike do baroka, župnišče iz prehoda gotike v renesanso in gospodarska poslopja.

→ 59 Vuzenica – ambient s cerkvijo sv. Nikolaja, župniščem in obzidjem

50 Ljutomer – cerkev sv. Janeza Krstnika

V letu 2016 so v cerkvi zamenjali tlak in uredili talno gretje. Poseg se je izvajal nad nivojem arheoloških ostalin s skeletnimi grobovi. Najdeni so bili nastavki stebrov ali slopov, ker pa arheološka raziskava ni bila izvedena, kaj več o srednjeveški ladji ni mogoče sklepati. Končna izbira tlaka ni bila v celoti usklajena s spomeniškovarstveno službo. Tudi bogata baročna oltarna oprema je bila obnovljena brez strokovnega sodelovanja zavoda.

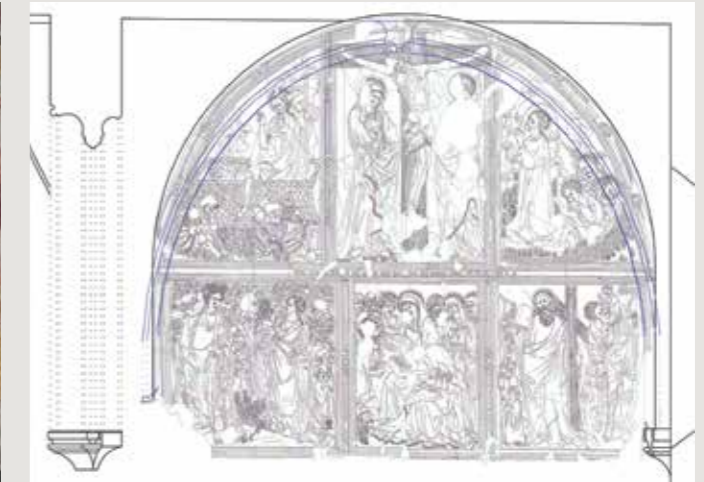
51 Studenice – samostan dominikank (nekdanji špital) – *Vera icon*

Ob celostno zastavljeni adaptaciji samostana v dom za ostarele, ki se je pričela 2005, a žal nikoli končala, so na vzhodni steni dvorane v nadstropju hospita odkrili imenitno podobo iz časa okoli leta 1400. Naslikan motiv, t. i. *Vera icon*, predstavlja Kristusovo obličje na Veronikinem potnem prtu. Izjemno kakovostno delo se je žal ohranilo zgolj fragmentarno. Celovitega vsebinskega konteksta nekoč obsežnejše poslikave bržkone ne bomo mogli nikoli docela razvozlati. Spričo relativno dobre ohranjenosti so fresko z restavratorskimi postopki zgolj utrdili.

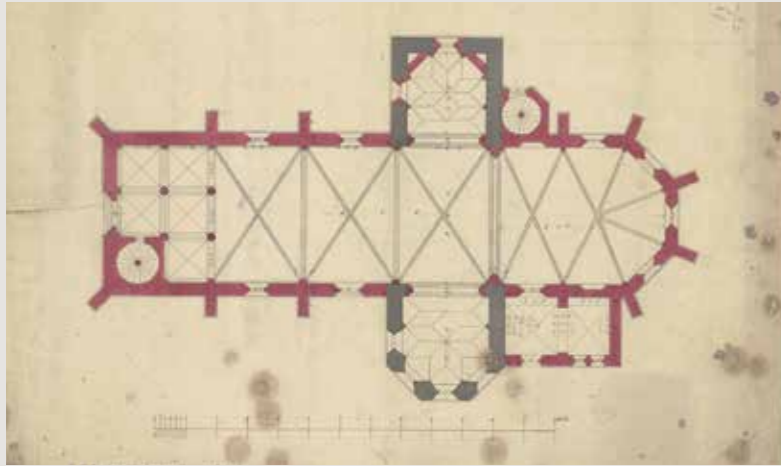
52 Ptujška Gora – cerkev Marije Zaščitnice

Ptujskogorska cerkev je že od druge polovice 19. stoletja ena ključnih spomeniškovarstvenih tematik. Raziskan historiat obnov omogoča jasen vpogled v materialno stanje spomenika, kar je nepogrešljivo pred začetkom vsake obnove in pri postopkih konserviranja-restavriranja. Zadnja obširna obnovitvena dela v letih 2007–2009 so potekala kot priprava na razglasitev cerkve v baziliko v letu 2009. Obnova je med drugim obsegala restavratorska dela na glavnem baročnem oltarju, na gotških oltarjih z rekonstrukcijo manjkajočih detajlov, na kamnitih elementih ter na poslikavi v Križevi kapeli, prinesla pa je tudi v strokovni javnosti precej sporno preureditev prezbiterja.

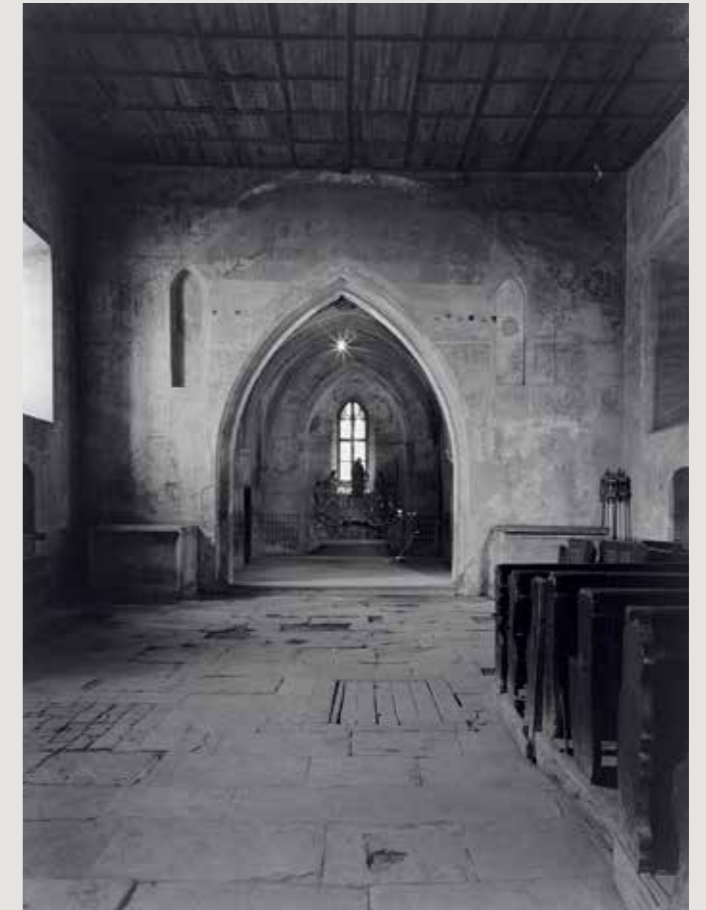
53 Zgornja Hajdina – cerkev sv. Martina (stari kor)

V letu 2018 se je župnija odločila, da začne s postopno obnovo izjemnega umetnostnozgodovinskega ambianta v cerkvi, t. i. starega kora. Ta je, kot kaže ohranjeni arhivski načrt dozidave, skupaj z zvonikom edina ostalina stare cerkve, podrti v letih 1873/74. Strokovna komisija se je odločila za odstranjevanje vseh recentnih ometov iz šestdesetih let 20. stoletja in utrjevanje historičnih ometov. Ob robovih v baroku zazidanih niš so bile izvedene sondažne raziskave tal, ki so odkrile prvotni, nižji nivo prezbitarija. Nadaljnja dela bodo potekala v smeri boljše prezentacije tega odličnega spomenika, katerega stavbno plastiko lahko primerjamo s tisto v stolnici sv. Vida v Pragi ali sv. Štefana na Dunaju.

54 Turnišče – cerkev Marijinega vnebovzetja

Cerkev je v 20. stoletju, zlasti v notranjščini, doživela različna obnovitvena dela, začenši z neustreznim posegom madžarske spomeniške službe, ki je leta 1943 odstranila baročno obokanje v ladji in ga nadomestila z lesenim kasetiranim stropom. V poznih sedemdesetih letih 20. stoletja so po celotni cerkvi položili opečni tlak v vzorcu t. i. ribje kosti ter poenotili nivo ladje in prezbitarija. Prezbitarij, v katerem je bilo rekonstruirano gotsko okno, tako ne deluje več kot nekoliko privzdignjen liturgični prostor. Izbor opečnega namesto izvornega kamnitega tlaka pa je osiromašil sakralni prostor, rojen iz umetnostnih hotenj visokega plemstva. V letih 1972–1979 so bile restavrirane stenske poslikave. Ker je odtlej preteklo že skoraj pol stoletja, je Delovna skupina za varstvo in ohranjanje stenskih slik ZVKDS v letu 2020 izvedla monitoring, ki je pokazal, da so poslikave stabilne.

55 Slovenj Gradec – cerkvi sv. Elizabete in sv. Duha

Cerkvi ustvarjata poseben mestni poudarek na južnem robu starega mestnega jedra. Različna obdobja arhitekturne zgodovine so imenitni cerkvi sv. Elizabete vtisnila svojevrsten pečat. Kot celostna umetnina sodi med najpomembnejše arhitekturne spomenike na Slovenskem. Odstiranje njene preteklosti je bil izziv za konservatorje in restavtorje. Ohranjenemu romanskemu jedru je bilo pri obnovi posvečeno največ pozornosti. Izluščena so bila vsa ohranjena romanska okna, poudarjena je bila značilna romanska gradnja z ometom z vtisnjenimi fugami. Cerkev sv. Duha stoji tik ob sv. Elizabeti. Kakor večina srednjeveških mest in trgov je tudi Slovenj Gradec na začetku 15. stoletja dobil karitativno ustanovo – meščanski špital, h kateremu je sodila še kapela, običajno posvečena sv. Duhu. Ta je bila do izteka 15. stoletja temeljito prezidana. V devetdesetih letih 20. stoletja je zamakalo v cerkveno notranjščino, kar je ogrozilo poslikave. Izvedena je bila nujna sanacija ostrešja in kamnite kritine iz skrilja ter obnova fasade z oporniki.

56 Spodnja Voličina – cerkev sv. Ruperta

Celovita prenova cerkvene notranjščine leta 2002 je odkrila romansko in gotsko fazo objekta. Obsegala je prezentacijo gotskih ometov, dekorativne gotske poslikave reber, statično sanacijo, posodobitev električnih napeljav, menjavo tlaka in namestitev novih svetil. V tovrstnih bogatih spomeniških ambientih izbira svetil zahteva oblikovno anonimnost, razpršeno osvetljenje in namestitev na mestih, kjer spomeniški elementi niso ogroženi, kar v danem primeru ni bilo doseženo.

Restavrirani so bili tudi glavni in oba stranska oltarja ter prižnica, ki so delo baročnega mojstra Jožefa Holzingerja. Prav tako je bil restavratorskega posega deležen križev pot, izveden v posebni tehniki olja na pocinkani pločevini (2000–2010).

57 Juršinci – cerkev sv. Lovrenca

Kljub odsvetovanju strokovne službe je investitor v cerkvi izvedel talno gretje. Po arheoloških izkopavanjih, ki so potrdila domnevo, da je stavba v gradbeni substanci še romanska, so dela nadaljevali brez nadzora in soglasja spomeniške stroke. Obnovo notranjih ometov so brez predhodnih raziskav izvajali vaščani in ob tem poškodovali številne kamnite elemente v objektu. S poenotenjem talnih nivojev je porušeno proti oltarju stopnjevano prostorsko razmerje. Starožitni sakralni ambient, katerega arhitekturni razvoj je iz obdobja v obdobje spoštljivo varoval sveta hotenja prednikov, je z nepremišljenim posegom okrnjen.

58 Tišina – cerkev Marijinega rojstva

Gradbena zgodovina tišinske cerkve se nam je razkrila z zadnjo obnovo. Na zunanji strani severne stene so ob arheološkem testnem izkopu leta 2018 odkrili grob ženske, ki so jo pokopali v noši skupaj z njenim dragocenim nakitom. Na podlagi oblike nakita, značilnih naglavnih obročkov s pentljo v obliki črke »S« vemo, da so jo pokopali med koncem 9. in iztekom 11. stoletja. Grobove iz tega časa so severno od cerkve odkrili tudi med širitvijo regionalne ceste skozi Tišino (2019). Odkritje je izjemnega pomena za razumevanje poselitve in prvih krščanskih verskih skupnosti, saj Tišino predstavlja kot eno od središč zgodnje cerkvene organizacije v Prekmurju. Cerkev je bila leta 2018 dokumentirana s pomočjo sodobnega tridimenzionalnega skeniranja, na osnovi katerega smo pridobili dvodimenzionalne načrte. V letu 2019 je bila uspešno izvedena rekonstrukcija fasadnih ometov, ki so jih po letu 2008 zaradi neustrezne izvedbe v cementu skorajda v celoti odbili. Nov omet je bil izdelan po vzoru mestoma ohranjenega gotskega v čisti apneni tehnologiji, pri čemer gre za konservatorski pristop, za katerega si stroka prizadeva, da bi, ob ohranitvi originala, postal standard pri posegih v srednjeveške sakralne arhitekture v Sloveniji.

59 Vuzenica – ambient s cerkvijo sv. Nikolaja, župniščem in obzidjem

Župnijsko središče v Vuzenici sodi med najpomembnejše spomeniške ambience v Dravski dolini in širše. Obnova takšnega središča zahteva posebno pozornost pri ohranjanju avtohtone podobe vsake stavbe, njene prostorske neokrnjenosti in avtonomnosti. Njegovo prepoznavnost soustvarjajo obzidje, cerkev in tesno ob njej postavljeno monumentalno župnišče podkvastega tlorisa, ki je raščena arhitektura od 13. do 18. stoletja. Največja zanimivost župnišča je lesen poslikan tramovni strop iz leta 1653 v t. i. Slomškovi sobi. Ključno mesto zaseda cerkev sv. Nikolaja, ki je bila deležna pomembnih spomeniškovarstvenih posegov. Obnova je potekala že v letih 1901/02, ko so odkrili gotske freske, a so jih po navodilih dunajske Centralne komisije za spomeniško varstvo prebelili. Ponovno so jih izpod beležev odkrili leta 1987, ko je potekala nujna statična sanacija cerkve. Nova odkritja v letu 2007 so razkrila ohranjenost gotske faze cerkve v tolikšni meri, da se je zdelo rekonstrukcija njene gotske podobe smiselna. V naslednjih letih je bila tako izvedena rekonstrukcija gotskega zalikanega ometa, restavrirani so bili fragmenti gotskih fresk, prezentirana odkrita romanska zidava in dostop na kor. V letih 2010/11 je bil v ladji obnovljen kamniti baročni tlak, ki naj bi ga leta 1781 prinesli s propadajočega vuzeniškega gradu. Počasi, s tehtno preišljenimi strokovnimi posegi, se izpod nanosov stoletij pred nami odstira raščena podoba vrhunskega spomenika, ki ga bomo v celoti spoznali šele po končani obnovi.

Poznogotske podružnice. Majhne katedrale velikega duha

→ 60 Vuzenica – cerkev Device Marije na Kamnu

Pri obravnavi razvoja kulturne krajine na slovenskem Štajerskem v 15. stoletju ne moremo mimo pojava razcveta poznogotske sakralne arhitekture na slovenskem podeželju. Umetnostnozgodovinski pregledi jih po večini obravnavajo le v kontekstu morebitnih stenskih slikarij, s katerimi so bile okrašene stene. Poznogotske podružnice se v arhitekturnem pogledu niso razvile v smeri popolne skeletne gradnje. Navzven majhne podružnične cerkve so s poslikavami, ki so nekoč zaživele v soju sveč in v svetlobi, padajoči skozi barvne »bucne« (nem. *Butzenscheibe*, s svincem povezana okrogla pihana stekelca v oknih), verniku predstavljale mistične podobe z liturgično bogatim sporočilom. V obiskovalcu so prebujale in nagovarjale duhovni svet ter v duhu gradile nebeški Jeruzalem. Z razvojem srednjega veka se je pojavljalo vse več žanrskih elementov, ki so običajnemu človeku približali življenja svetih ljudi. Arhitekturna govornica majhnih podružnic je po večini preprosta, sestavljena iz krajše ravnostropane pravokotne ladje in majhnega prezbiterja z značilnimi zunanji oporniki, ki so podpirali preproste obočne sheme. Kljub preprostosti pa te stavbe izražajo neizmerno duhovno moč tedanjega človeka, ki je živel skladno z razumevanjem in spoštovanjem kozmičnih zakonitosti, po katerih je gradil svoja mala svetišča.

Takšna je cerkev Device Marije na Kamnu na slikoviti legi hribčka nad Dravo pri Vuzenici. Njen nastanek ni natančno pojasnjen, gotovo pa sega vsaj v pozno 14. stoletje, saj so jo v drugi polovici 15. stoletja obokali. Med obsežnimi konservatorskimi deli med letoma 1992 in 2000 so restavrirali dele poslikav v notranjščini, ki so nastale v različnih obdobjih, od sredine 14. do začetka 16. stoletja (Höfler 2004, 214–252). Po kakovosti in ambicioznem programu izstopa poslikava že omenjenega Mojstra iz Nonče vasi iz okoli leta 1400. Če smo tukaj priča umetnostni izpovedi, ki je bližja plemiškemu horizontu, pa lahko ravno nasprotno trdimo za sv. Bolfenka v Jelovicah pri Majšperku. Navidezno skromna podružnična cerkev je bila po vsej verjetnosti zgrajena šele na začetku 16. stoletja. Stoji na slikoviti legi najvišjega vrha Haloz, znotraj rekonstruiranega kamnitega pokopališkega obzidja. Arhitektura s poslikavo je lep in pričevalen zgled skromne vaške podružnice na pragu novega veka. Freske s tistimi v Dreveniku, pri Sv. Juriju pod Donačko goro in z žal neohranjenimi poslikavami v cerkvi sv. Katarine v Cirkulanah razkrivajo dejavnost neke krajevno zaznamovane slikarske delavnice, katere izvor je treba še pojasniti (Höfler 2004, 113–116).

→ 61 Jelovice – cerkev sv. Bolfenka

60 Vuzenica – cerkev Device Marije na Kamnu

Glavni vsebinski in likovni poudarki v cerkvi so t. i. koroški zlati oltar iz leta 1660, edina znana zunanja prižnica in stenske poslikave, ki so se v treh plasteh ohranile iz 14., 15. in z začetka 16. stoletja. Konservatorsko-restavratorski posegi na arhitekturi, glavnem zlatem oltarju in ostali opreми ter poslikavah so zgleden primer dobre spomeniškovarstvene prakse, ki je cerkev predstavila v vsej njeni izpovednosti.

61 Jelovice – cerkev sv. Bolfenka

Precej poškodovana cerkev je bila celovito statično sanirana v devetdesetih letih 20. stoletja. Ob delni ohranitvi izvornih ometov je bila v celoti pokrita s tipološko izvorno kritino, kamnitimi skrlami. Posebna odlika podeželske podružnice je tudi ohranjena fasadna poslikava. Konservatorsko-restavratorske raziskave leta 1994 so pokazale obstoj poslikave tudi po vsej notranjščini, ki jo je do leta 1998 zunanji izvajalec restavriral in žal tudi delno rekonstruiral oziroma kar doslikal.

62 Leše – cerkvi sv. Ane in sv. Volbenka

V čudoviti koroški pokrajini, na odprtem sedlu nad vasico Leše nad Prevaljami, stojita druga ob drugi slikoviti cerkvi. Spodnja je posvečena sv. Ani, zgornja sv. Volbenku. Njuna izbrana lega ob vznožju vzhodnega pobočja 886 metrov visokega hriba Volinjek ter plemenita eleganca stavbnih oblik dajeta temu prostoru posebno estetsko, duhovno in kulturno vrednost. Nastanek cerkva je zaradi pomanjkanja arhivskih virov in redkih konservatorskih posegov v preteklosti še vedno zavil v skrivnost. Za konservatorje sta leški cerkvi, predvsem zaradi njune velike materialne ogroženosti, velik izziv za prihodnost.

Kolonizacija podeželja riše podobo kulturne krajine

Prvi slovanski priseljenci, ki so konec 6. stoletja začeli naseljevati območje današnje severovzhodne Slovenije, so bili pretežno poljedelci in živinorejci. Zato je razumljivo, da so se sprva naselili v rodovitnih nižinah in nizkem okoliškem gričevju. Fevdalizacija družbe, ki se je odvijala med 9. in 11. stoletjem, se je organizacijsko naslonila na starejšo, slovansko družbeno organizacijo, ki so jo tvorile župe (Magdič 2021, 287–291). Župe so bile v zgodnesrednjeveškem slovanskem svetu osnovne politične enote z jasno notranjo organizacijo, zato ni čudno, da sta se nanjo naslonili tako cerkvena kot tudi civilna uprava.

Najstarejši v srednjeveških pisnih virih omenjeni kraji severovzhodne Slovenije so Ptuj in Pobrežje pri Ptuju v letu 977 (Kos 1906, št. 460) ter Razvanje pri Mariboru v letu 985 (Kos 1906, št. 487). Vsi našeti kraji ležijo v prostoru, kjer so arheološke raziskave potrdile gosto poselitev najpozneje od 7. stoletja dalje (Korošec J., Korošec P. 1953; Ciglencečki, Strmčnik Gulič 2002; Ritonja 2008; Magdič 2021, 140–146). Tako na dravski ravnini kot na Ravenskem, kakor se imenuje zahodni ravninski del Prekmurja in kjer je slovanska poselitev arheološko dokazana že pred sredino 7. stoletja (Pavlovič 2017), je do sprememb v organizaciji poselitve prišlo v zadnjih desetletjih 9. stoletja. Prvotne naselbine so bile takrat opuščene, nova naselja pa so največkrat nastala le nekaj sto metrov stran, kjer so se ohranila do danes.

Spremembo poselitve lahko po vsej verjetnosti povežemo z vzpostavitvijo prvih zemljiških gospostev v sklopu fevdalne organizacije znotraj karolinškega cesarstva (Guštin 2007, 296). Oblikovanje fevdalnega sistema, ki je slonel na osebni podložništvu velike večine prebivalstva, je v povezavi s tehnološkim napredkom v poljedelstvu omogočilo načrtno kolonizacijo pod vodstvom posameznih zemljiških gospostev.

→ 63 Dolina Tople

Po koncu nemško-madžarskih vojn, ki so trajale skozi celotno prvo polovico 10. stoletja, s presledki pa vse do konca 12. stoletja, se je meja med nemškim cesarstvom in ogrskim oziroma madžarskim kraljestvom ustalila na reki Muri. Prekmurje je Madžarom pripadalo vse do konca prve svetovne vojne. Srednjeveško kolonizacijo Prekmurja, obmejnega pasu madžarske države, so torej vodili ogrski fevdalci in samostani. Kolonizacijo krajine na nemški strani meje so sprva izvajale posamezne močne plemiške rodbine s koroškimi Spanheimi na čelu. Od 11. stoletja naprej pa je večina zemlje z daritvenimi pogodbami prešla v last samostanov. Na območju med Kozjakom in Pohorjem ter severnega Dravskega polja in Slovenskih goric je po pomenu prednjačil benediktinski samostan v Šentpavlu na Koroškem, v okolici Ptuja pa predvsem salzburška nadškofija.

Obdobje mlajše kolonizacije, med 12. in 15. stoletjem, je imelo velik pomen za razvoj podobe slovenskega podeželja. V tem času je nastala večina vasi, ki obstajajo še danes. Nastajali so zametki značilnih tipov vaških naselij s pripadajočo zemljiško parcelacijo, ki so oblikovali prepoznavno kulturno pokrajino. Naselitveni tokovi so se v tem času pod vodstvom fevdalnih gospodov usmerjali tudi v višje hribovite in z gozdom porasle predele. Proti koncu tega obdobja so bila poseljena tudi višje ležeča gozdnata področja Koroške, Pohorja in Kozjaka. Hriboviti in gorski

→ 65 Krapje

svet ni omogočal strnjene naselitve, zato so se tam oblikovala razložena naselja, v najvišjih predelih pa značilne samotne kmetije (Blaznik 1970, 78). V to obdobje gotovo sodi začetek naselitve tudi tistih visokogorskih območij na današnjem slovenskem Koroškem, ki so pomembna za razumevanje arhitekturnega razvoja tamkajšnjega podeželja. Tak primer je dolina Tople, ki sodi med visokogorske predalpske doline, katere poselitve se v virih sicer prvič omenja šele v 16. stoletju (Oder 1999, 288–289), in pobočja Strojne, kjer so se v današnje dni ohranile kmečke stavbe, katerih začetke najverjetneje lahko prav tako postavimo v 16. stoletje.

Do 15. stoletja so se na Koroškem, Pohorju in Kozjaku izoblikovali tudi zametki maloštevilnih višje ležečih strnjenih vasi, na Pohorju na primer Šmartno in Ribnica, na Kozjaku Remšnik, na Koroškem Šentanel itd. Okoli osrednjih cerkva so bile navadno razporejene mogočnejše domačije, na obrobjih pa so se nahajale kočje kajzarjev.

S kolonizacijo, ki so jo v srednjem veku usmerjala zemljiška gospodstva, je v te kraje med slovenski življelj prihajalo tudi nemško kmečko prebivalstvo. To se je v nadaljnjih stoletjih večinoma asimiliralo, a vse do danes marsikje pustilo sledove v hišnih imenih in priimkih. V 15. stoletju pa se demografska slika ni spremenila le v višje ležečih predelih. Močnejši tok priseljevanj z vzhoda, predvsem na območje Dravskega polja pri Ptujju in v okolico Ljutomerja, je pripisati turškemu vpadam na hrvaška in srbska ozemlja, o čemer pričajo številni priimki (Makovec 1987).

V zelo zgodnjem obdobju sistematične kolonizacije so nastajali posamezni dvori, ob njih pa so zrasle vasi pridvornih nesvobodnjakov. Druge vasi ali njihovi posamezni deli so nastali z delitvijo dvorov (Blaznik 1970, 611–616). Vzporedno z razkrajanjem dvorov so se oblikovale vasi ob farnih cerkvah, iz katerih so se razvile farne vasi. Take vasi prevladujejo na Murskem in Dravskem polju, v ravninskem predelu Prekmurja in večjih koroških rečnih dolinah.

Z ustaljeno poselitvijo ravninskega predela je povezan tudi razvoj trških naselbin, ki so spričo specifičnih nalog pridobivale vse večjo samoupravo. Osrednji predel trgov je služil kot tržni prostor, ki na svojstven način izpričuje različne izvorne oblike. Med njimi omenimo Veržej, naselje na desnem bregu Mure, ki se v virih omenja v zadnji četrtini 13. stoletja kot pomembna obrambna postojanka. Na razvoj tega trškega naselja je vplivala tudi njegova lega ob prometni cesti, ki je v bližini vodila z brodom preko Mure na Madžarsko in je poleg Radgone najpomembnejši prehod na Spodnjem Štajerskem. V sedemdesetih letih 16. stoletja in na začetku 17. stoletja se je trg zaradi velikih poplav Mure začel razvijati nekoliko v stran od reke.

Na svojstven način je slovensko podeželje v tem času zaznamovalo tudi kajzarstvo, povezano z drobljenjem grunta. Kajžarska naselja, kjer so živeli ljudje brez lastne zemlje, so se med 16. in 18. stoletjem najbolj razširila ob starih vaseh. Nastajala pa so tudi samostojno, brez povezave z drugim naseljem. Kajže so rasle brez reda zunaj vaškega jedra, na obrobju ali zunaj naselij na robovih gruntarskega polja. Tako je sčasoma nastalo vse več gručastih vasi, ki so bile sprva bolj zaselki (Blaznik 1970, 614). Poleg obcestnih so prav gručaste vasi najbolj prevladujoč tip ravninskih naselij severovzhodne Slovenije.

→ 64 Veržej

→ 67 Žepovci

Po eni strani so bile v ravninskem predelu Prekmurja značilne strnjene gručaste vasi brez reda, kot sta na primer Turnišče in Beltinci. Za nekatere vasi je značilna postavitev kmečkih domov na obeh straneh pomembnejših cest. V primeru manjših vasi pa so domačije brez načrta in sistema postavljene le na eni strani ceste. Po drugi strani se srečujemo tudi z obcestnimi vasi klasičnega tipa, kjer gre za smotrno in sklenjeno razporeditev kmečkih domov, s čimer je povezan nastanek in razvoj vasi po določenem načrtu.

Za tip t. i. dolgih vasi ali vasi v vrsti, kot so na primer Bukovci, je značilna razporeditev domov v dolgi vrsti, enakomerno oddaljenih drug od drugega in s celotno posestjo v obliki dolgega pasu v enem kosu. Tako se je oblikoval sistem razporeditev domačij, katerih hiše so s čelom obrnjene na cesto ali ulico, pod isto streho pa jim sledijo gospodarska poslopja. Vhod v stanovanjski del je urejen z dvoriščne strani. Cesta skozi tovrstne vasi se lahko na koncu razširi tudi v manjši skupni prostor.

→ 66 Bukovci

V radgonski okolici je ohranjen zelo redek primer t. i. okrogle vasi Žepovci. Kraj se prvič omenja v urbarju Otokarja II. (1265–1267). Ima značilen raster zazidave, kjer so kmečki domovi in druge stavbe razporejeni okoli osrednjega prostora oziroma gmajne. Slednja je služila kot skupni vaški pašnik, kjer je bila tudi mlaka za napajanje živine, in hkrati kot dragocen prostor za črpanje osnovnega gradbenega materiala – blata za opeko. Takšen tip naselja naj bi bil na tem območju dediščina nemirnih časov, ko je bilo urejeno kot obrambna točka obmejnega pasu z ogrsko državo. Obmejna lega je še posebej zaznamovala Prlekijo, ki je bila zaradi specifičnih zgodovinskih procesov posejana s številnimi obrambnimi točkami s strelskimi dvorci. Med tovrstnimi vasi sta Stročja vas in Bunčani.

O nastanku naselij pričajo tudi nekatera krajevna imena. Širjenje obdelovalnih površin in s tem povezan nastanek in razvoj naselij posledično prinese srednjeveško krčenje gozdov. O tem pričajo imena nekaterih vasi, kot so Bukovci ali Gajevci, v katerih je srednjeveška kolonizacija potekala kot posledica obmejnih spopadov.

Poselitve gričevnatih predelov in nastanek naselij je tesno povezan tudi z vinogradniško dejavnostjo, ki je narekovala razvoj posameznih stavbnih tipov od preprostih enoceličnih vinskih kleti, viničarij, do gosposkih zidanic in dvorcev. Najstarejša srednjeveška poselitve v notranjosti Slovenskih goric je bila sicer arheološko ugotovljena že za časa preseljevanj, med drugo polovico 6. in prvo polovico 7. stoletja, vendar gre pri tem za nižinsko poselitve pri dnu večjih dolin, predvsem Pesnice (Tica 2009, 2013). Gostejša poselitve Slovenskih goric, ki vključuje ustanavljanje naselij na grebenih gričev, pa se odvija šele v času fevdalizacije prostora. Povezujemo jo lahko z uvedbo vinogradništva, ki se je do konca srednjega veka uveljavilo kot najdonosnejša gospodarska panoga. Čeprav iz pisnih virov vemo, da je bilo vinogradništvo tukaj prisotno že vsaj od 10. stoletja, pa se je množično naseljevanje v območju »gorskopravnih zemljišč« začelo šele v 15. stoletju. S tem v zvezi se je razvil specifičen tip razpotegnjenega, t. i. razloženega naselja, vezanega izključno na posebno gospodarsko dejavnost.

→ 65 Krapje

Sprva so na vinorodnih slemenih in prisojnih pobočjih gradili preproste lesene vinske kleti, ki so služile tudi kot viničarski domovi, zidanice ali

vinogradniški dvorci. Slednji sodijo med stavbne presežke gričevnatih predelov. Z ustaljenostjo vinogradništva kot gospodarske dejavnosti pa na slemenih sledijo še skromni kmečki domovi, ki ležijo drug ob drugem. Poseben pečat gričevnati pokrajini še danes dajejo nekatera farna naselja, ki kažejo bolj strnjeno poselitev. Njihovo jedro je cerkev z župniščem, katerima po veljavi sledijo vse ostale vaške stavbe.

Za Haloze vemo, da so bile dobro poseljene že v srednjem veku. O tem pričajo omembe vasi v štajerskem deželno knežjem urbarju, ki je nastal v času vladanja češkega kralja Otokarja II. (okoli 1265). Analiza krajevnih imen in poljske razdelitve pa kaže na še starejšo poselitev (Komac 2004, 41). Tudi razvoj tukajšnjih naselij je moč povezovati z vinogradništvom. Danes tipična razložena in slemenska vinogradniška naselja so se oblikovala šele ob začetku novega veka.

V Prekmurju se je v času fevdalizacije vinogradništvo razvijalo prav ob cerkvah, samostanih in gradovih. Predvsem na vzhodnem Goričkem, od Hodoša do Kobilja, je nastanek vinogradov tesno povezan s pospešeno kolonizacijo in gradnjo cerkva. Med najimenojše vinske vrhove sodijo tisti, ki so nastali ob cerkvah pri Benediktu v Kančevcih, v Velikih Dolencih in drugod. (Sever 1961).

Večina raziskovalcev razvoja kmečke hiše je enotnih, da je bila v fevdalnem obdobju na podeželju najpogostejša oblika doma enocelična ali dvocelična lesena dimnica z dimnično pečjo in ognjiščem v glavnem bivalnem prostoru, t. i. črno kuhinjo, brez urejenega odvoda dima.

Z načrtno kolonizacijo je mogoče povezovati tudi tlorisne oblike domačij, še posebej hiš. Tako se v tem prostoru srečujemo s t. i. stegnjenimi domovi, domovi na ključ ali na vogel. Enotnost tlorisa domačij in stanovanjskih hiš je posebej značilna za vrstne vasi. Podobno kot v srednjeveških mestih je hiša z zatrepom stala obrnjena na cesto. Strešno sleme je potekalo pravokotno na glavno komunikacijo, vhod je bil z dvoriščne strani. Velikost kmečkega doma ob koncu srednjega veka kaže na določene razlike znotraj vasi, kjer se poleg večjih domov pojavljajo tudi manjša bivališča. To je mogoče povezati s pojavom novih socialnih slojev, kot so kočarji in kajzarji.

V srednjem veku so na našem ozemlju prevladovala poljedelske in živinorejske kmetije s pašništvom, kar je pomenilo, da so stavbe za zaščito domačih živali potrebovali bolj v zimskem času. Preproste stavbe, ki so bile sprva najverjetneje le pokrita zatočišča, so se postopoma razvile v zahtevnejše oblike hlevov, izpopolnjene zlasti z uvedbo krmilnih rastlin sredi 18. stoletja. Tedaj je hlevska živinoreja v primerjavi s pašno dobila večji pomen (Baš 1970, 595–610). Obliko gospodarskih stavb je v gručastih in razloženih naseljih ter samotnih kmetijah določala konfiguracija terena, pri čemer je imel velik pomen tudi dostopen gradbeni material – les in kamen.

Tedanje kulturne krajine pa niso zaznamovali le posamezni stavbni tipi in z njimi povezana naselja, oblikujejo jih tudi drugi morfološki elementi v prostoru. Posebno mesto v našem dojetju časa in prostora, tudi v širšem evropskem prostoru, pripada znamenjem, nepogrešljivim pomnikom preteklosti, ki so še danes neločljivi sestavni del krajine. Gre za posamični, na prostem postavljeni likovni izdelek ali manjšo arhitekturo, ki ima lahko različne oblike, od slikane lesene table, razpela, kamnitega ali zidanega stebra ali slopa z versko podobo do stavbic, ki imajo tudi že

→ Brezno – Hribernikovo znamenje

→ Gornja Radgona – kužno znamenje

svojo lastno prostornino. Z izjemo pretežno s kultom povezanih obeležij jih v celoto povezuje zlasti namen, za katerega so bila postavljena in ki je zajet v njihovem skupnem nazivu – znamenja (Zadnikar 1964, 12). V svojih likovnih oziroma arhitekturnih različicah odražajo umetnostne tokove, ki so preplavili tudi severovzhodni prostor slovenskega ozemlja in jim dajejo posebno lepoto. Ob tem pa ne smemo pozabiti njihovega globljega sporočila, ki je odraz kulturnih, socialnih in duhovnih vzgibov. Slednji so se skozi stoletja spreminjali. Vse do konca 17. stoletja so slehernika opominjali na nesrečen dogodek, kot so hudodelstva ali velike epidemije, med katerimi je najbolj pustošila kuga. Po 17. stoletju je njihova prisotnost odraz bolj pozitivnih dogodkov iz vsakdanjika ljudi.

Na območju severovzhodne Slovenije so znamenja v srednjem veku postavljena različno pogosto, kar naj bi bilo po eni strani povezano z odlokom, ki ga je leta 1596 izdal cesar Rudolf II. Po tem odloku bi morali ljudje zaradi naraščajoče turške nevarnosti postavljati znamenja ob vseh cestah in poteh v deželah pod njegovo oblastjo (Zadnikar 1964, 16). Po drugi strani pa so starejša znamenja na območju Prekmurja sila redka, kar je morda povezano z dogajanjem v 16. in 17. stoletju, ko protestantizem ni bil naklonjen tovrstnemu zaznamovanju prostora.

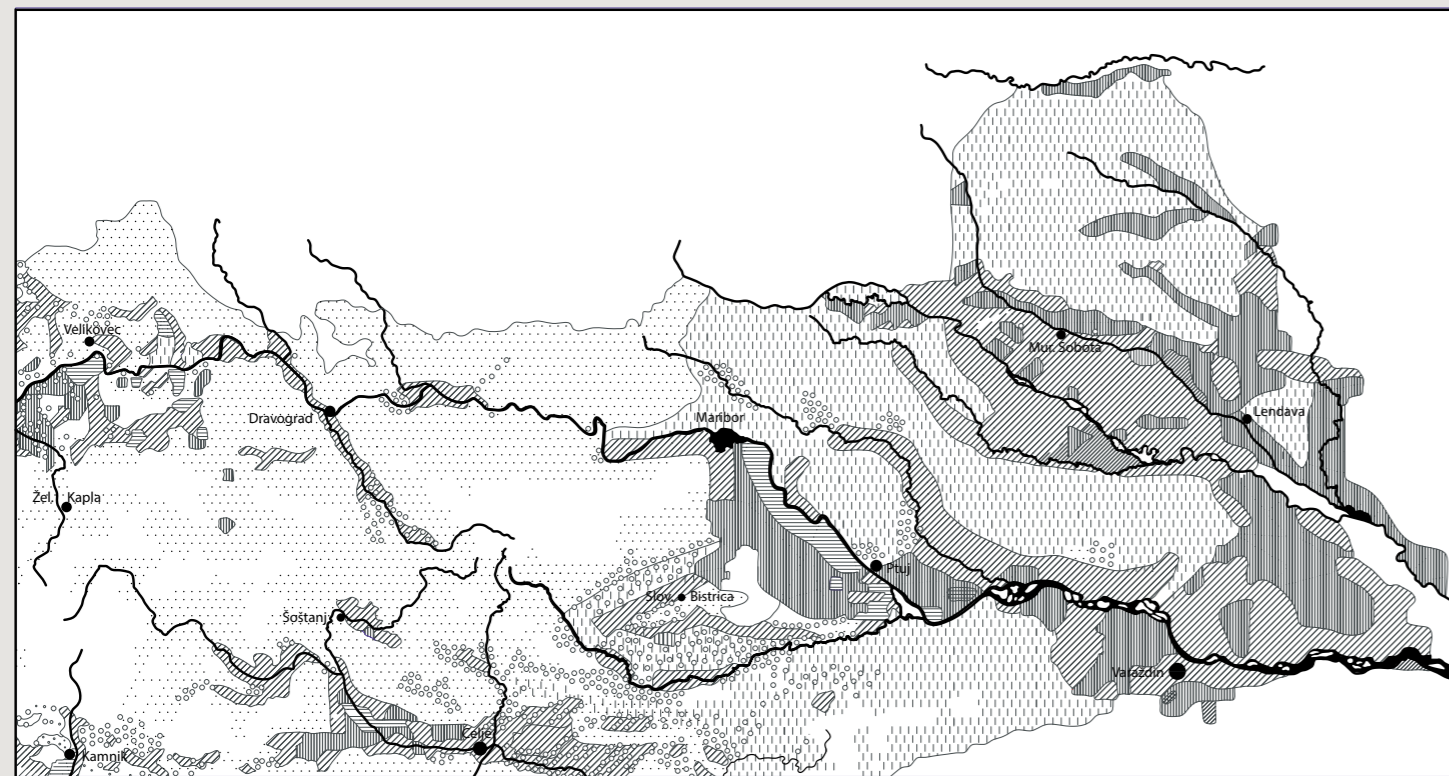
Znamenja so s svojo posebno arhitekturo in pojavnostjo ter upoštevanjem naravnih danosti na svojstven način narekovala urejanje prostora. V tem času se pojavljajo kamnita in zidana različnih tlorisov in oblik. Preprostost kamnitih znamenj z določenimi izklesanimi detajli nadgrajujejo zidana, obogatena bodisi s praznimi ali poslikanimi nišami ali z manjšimi kipi v nišah. Zidana sčasoma vse bolj povzemajo videz miniaturnih edikul, kapelic s strešicami, bodisi opečnimi, kamnitimi ali skodlastimi. Ohranjeni so različni tipi, od pokopaliških stebrov in svetilnikov, stebrih ali figuralnih znamenj, križev in znamenj s kipi do zidanih znamenj, med katere sodijo tudi kapelice (Zadnikar 1964, 23–24).

→ Sela v Svetem Andražu v Slovenskih goricah – kužno znamenje

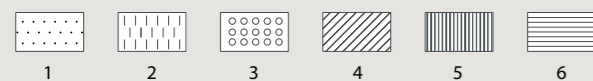
Zemljevid tipov naselbin

Na obliko in značaj naselij na podeželju so v veliki meri vplivali zgodovinsko-družbeni dejavniki in geografske danosti. Do konca 15. stoletja je bil poseljen pretežni del današnjega slovenskega ozemlja. Zadnje so nastale samotne kmetije v hribovitem in gorskem svetu.

Kmečka naselja na Slovenskem (po A. Meliku):

1 samotne kmetije, 2 razložena naselja, 3 zaselki, 4 gručaste in središčne vasi, 5 obcestne vasi, 6 dolge vasi, belo: neposeljeni predeli

63 Dolina Tople

Naselje Topla sestavlja pet velikih, samotnih kmetij, razporejenih v enakomerni oddaljenosti od najnižje ležeče Burjakove domačije do najvišje, Končnikove; med obema pa so razvrščene domačije Florin, Kordež in Fajmut. Stavbe odlikuje arhitektura alpskega tipa z značilnimi oblikami in dekorativnimi elementi 18. in 19. stoletja. Ponekod so zaznavne tudi osnovne značilnosti stavbarstva iz 17. stoletja, ki pa najverjetneje izvirajo že iz poznega srednjega veka. Samotnost in izoliranost doline je pripomogla k ohranitvi avtohtonosti arhitektur, ki je že od 20. stoletja dalje strokovno vodilo obnov na domačijah Fajmut in Burjak.

64 Veržej – trško naselje

Srednjeveški trg Veržej je skozi stoletja doživel intenzivne zgodovinske procese, ki so vidno vplivali na njegov razvoj od prazgodovinskih začetkov do danes. Zahvaljujoč delu še ohranjenega historičnega stavbnega jedra, ki se niza ob osrednjem trgu lijakaste oblike, je mogoče prepoznati del lokalnih stavbnih značilnosti, te pa ob boku gradenj iz druge polovice 20. in z začetka 21. stoletja še vedno uspešno predstavljajo prostorsko dominantno naselja.

65 Krapje – vaško jedro Gornje Krapje

Krapje je še eno redkih vaških naselij strnjenege tipa, katerih tlorisna zasnova izvira iz srednjega veka. Jedro vasi tvori manjši osrednji trg z lipo in vodnjakom. V 19. stoletju je vaški prostor doživel razcvet stavbnih stvaritev, ki jih bogatijo posamezni detajli fasadnega okrasja pa tudi stavbnega pohištva in notranje tlorisne zasnove.

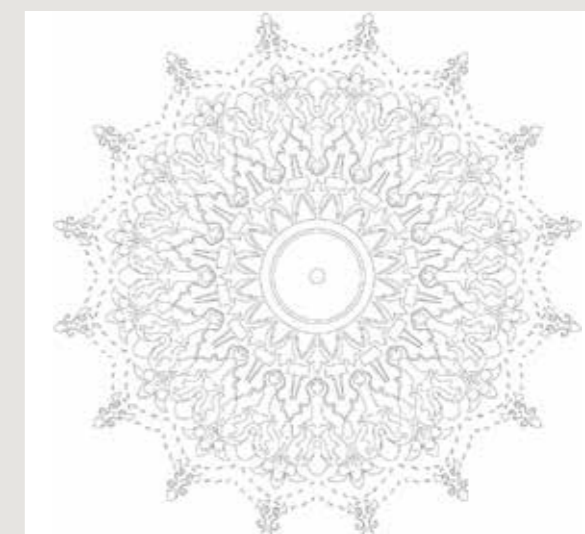
66 Bukovci – dolga vas

Del vasi je prav zaradi še prisotnih morfoloških značilnosti, ki se kažejo v srednjeveški parcelaciji, rastru zazidave in oblikovnosti kmečkih domov, uvrščenih med t. i. stegnjene domove, zavarovan kot kulturni spomenik lokalnega pomena. Duhu stihije ne uspeva ubežati niti vas Bukovci, saj počasi izgublja prepoznavno prostorsko-stavbno »liričnost« preteklosti.

67 Žepovci – okrogla vas

Žepovci so ohranili izvorno obliko vasi iz časa srednjeveške kolonizacije, ki je vidna v katastru iz leta 1824. Nekajletna prizadevanja tukajšnje vaške skupnosti so k sreči preprečila načrtovano pozidavo osrednjega prostora tako redko ohranjenega tipa okrogle vasi. Marsikatera stara hiša resda ne bo preživela materialno, a nekatere med njimi uspemo ohraniti vsaj dokumentarno.

68 Filovski Gaj

Filovski Gaj je razloženo slemensko naselje na obronkih Goričkega, kakršna so značilna za poznosrednjeveško kolonizacijo vinorodnih gričevij. Žal vse bolj izgublja svoj vinogradniški značaj. Vse redkejše enocelične vinske kleti se umikajo intenzivni sodobni urbanistični stihiji.

69 Radelca pri Zgornjem Kočniku – dimnična peč

V kmečki hiši dimničnega porekla je v lesenem delu z ognjiščem ohranjena značilna peč, ki so ji v poznejšem obdobju dogradili preprost zidani štedilnik in dimnik. Kuhinja, nekdanja dimnica, je bila ob evidentiranju proti koncu 20. stoletja še vedno v uporabi, medtem ko se je zidani del stavbe, zgrajene ob koncu 18. stoletja, že pričel podirati. Ohranjena dimnična peč, kakršna se je morda izvorno pojavila že v poznem srednjem veku, je dragocen dokument kmečkega načina življenja preteklih stoletij. V danem okolju in času je verjetno prepuščena neizbežni minljivosti. Morda si bo podoba značilne dimnične peči iz teh krajev v prihodnosti moč ogledati le še kot eksponat v Koroškem pokrajinskem muzeju na Ravnah na Koroškem.

70 Maribor, Slomškov trg – pokopališki svetilnik

Kamniti poznogotski svetilnik z večno lučjo iz leta 1517 je nekoč stal na nekdanjem pokopališču na Slomškovem trgu. Njegove fragmente so našli ob cerkvi med rušenjem starega župnišča in jih leta 1892 po načrtih graškega arhitekta Roberta Mikovicca (Sapač l. 2015g, 502) ponovno prezentirali ob stolnici v konservatorskem pristopu rekonstrukcije, ki se imenuje anastiloza. Danes ob dominantah trškega prostora deluje dokaj skromno, skorajda anonimno in dekorativno. Pa vendar na svoj način pripoveduje zgodbo o času izpred dobrih petsto let, ko je kot »uprizoritev« večne luči na pokopališču opominjal na minljivost, zbiral in zgoščal posvečeni prostor okoli sebe. Svetilnik je danes izvorni pomnik preteklosti.

Trgi in mesta v srednjem veku

Že v zgodnjem srednjem veku so stalna trška naselja postala družbena nuja. Bila so osrednja točka menjave dobrin znotraj določene regionalne skupnosti in prostor trgovanja z blagom, pripeljanim od drugod (Kosi 2009, 29). Na območju slovenskega Pomurja in Podravja sta bili že v zgodnjem srednjem veku vsaj dve trški naselji. Ptuj je že v listini iz leta 977 omenjen kot osrednja trška naselbina (*civitas*) (Kosi 2009, 34). Tudi Stari trg pri Slovenj Gradcu je bil trško naselje že vsaj ob koncu 11. stoletja (Kosi 2009, 119).

Ob uporabi pojmov trg in mesto je treba razložiti njun takratni pomen v povezavi z meščanstvom. Tako trške naselbine kot mesta so bili gospodarsko-pravni organizmi, razlika je obstajala le v razvojni stopnji urbane ureditve. Marsikatera trška naselbina po svoji moči in veljavi ni zaostajala za tistimi, ki so imele status mesta. Mesta so bila družbena, gospodarska in pravna tvorba, ki je povsem spremenila podobo fevdalne družbe visokega srednjega veka. Z oživitvijo denarnega gospodarstva, ki je temeljilo na razvoju obrti in trgovine, so začele nastajati koncentrirane naselbine, katerih prebivalci so tudi v pravnem oziru predstavljali posebne, od podeželskega okolja ločene skupnosti. Celinska mesta v širšem slovenskem prostoru so se formalno ustanovljala na zemljiških posameznih zemljiških gospodov s prejetjem t. i. mestne pravice, kot je na primer pravica do sejma ali do obzidja. Zemljiška gospoda je veljala za lastnike mesta, v katerem je izvrševala t. i. jurisdikcijo ali sodno oblast nad nepriviligiranimi sloji. V tem smislu je zemljiški gospod imel tudi status mestnega gospoda. Ko pa so se v 13. in 14. stoletju izoblikovale dežele in deželna uprava, katere organi so za vso deželo delovali v določenem mestu, je to pripeljalo do nastanka deželnih glavnih mest. Posebej potem, ko so Habsburžani po smrti Ulrika II. Celjskega 1456 prevzeli dediščino Celjanov, so mesta večinoma postala deželnoknežja last. Obstajale pa so tudi izjeme, med katerimi je na obravnavanem območju do leta 1479 tudi salzburški Ptuj (Štih 1995a, 18–20). Ptuj pripada v zgodovini srednjeveških mest na Slovenskem prav posebno mesto. Je edino celinsko mesto, s skoraj neprekinjeno poselitvijo od predrimskega obdobja do danes. To sta mu omogočala izjemna prometna lega in kamniti antični most čez Dravo, ki je služil vse do konca 13. stoletja, ko je reka spremenila tok in je bilo treba zgraditi novega. Ptuj je bil v srednjem veku ena najpomembnejših postaj v trgovini na dolgo razdaljo med Italijo in ogrskimi deželami. Za razliko od drugih celinskih mest, ki so imela mestno pravo zapisano v obliki privilegijev, je imel Ptuj, podobno kot sredozemska mesta, pravice zapisane v obliki obsežnega mestnega statuta (1376). Med južnoštajerskimi mesti velja omeniti, da je babenberški Maribor postal mesto nekje v prvi polovici 13. stoletja, andeški Slovenj Gradec pa na sredini istega stoletja (Štih 1995a, 20).

→ 71 Ptuj – mestno jedro

Obdobje 13. in 14. stoletja je čas razcveta in rasti srednjeveških mest in trgov. Mestne naselbine so bile na eni strani zavarovane z reko, pogosto pa so jih gradili tudi na naravnih pomolih, ob rečnih okljukih, v sotočju rek ali na naravnih otokih. Z obzidji so bila mesta ločena od fevdalno urejenega podeželja. Utrjena mesta so svojim prebivalcem nudila varnost in zavetje pred zunanjimi sovražniki, okoličanom in popotnikom začasno pribežališče, potujočim trgovcem in tovarnikom pa varno prebivanje (Sapač l. 2006, 14). Le redko so mesta v srednjem veku nastala sredi naravno nezaščitenih ravnice, kot sta Slovenj Gradec in Slovenska Bistrica. Obvezni del mesta so bila obzidja, pri čemer v srednjem veku ni šlo le za

obrambne, temveč tudi pravno-statusne razloge. Mestna obzidja so se torej pridružila gradovom kot točkam zagotavljanja reda in varnosti v deželi. Utrdbene sestavine, kot so okopi, jarki in lesene palisade, so bile v obdobju rasti mest relativno preproste. V 13. stoletju pa so med drugim tudi na Ptuju, v Mariboru in Slovenj Gradcu nastala prva preprosto zidana mestna obzidja, ki še niso bila utrjena z obrambnimi stolpi. Skromna in slabo utrjena obzidja so imela tudi v 14. stoletju ustanovljena mesta, kot sta Ormož in Slovenska Bistrica. Slednja je nastala na križišču cest z rimsko tradicijo v smeri današnjega Maribora, Celja in Ptuja. Zaradi ugodne lege je kraj zgodaj postal mesto in trgovsko središče, ki so ga obdali z obrambnim obzidjem in pozneje na vogalih utrdili s stolpi. Pod imenom Slovenska Bistrica je bilo mesto prvič omenjeno leta 1565, dotlej pa znano le kot Bistrica.

Glede na nastanek je mesta v severovzhodnem delu države mogoče razdeliti v tri skupine. V prvo skupino sodijo tista, ki so nastala iz odprtih trgov, ko so bile prebivalcem podeljene meščanske pravice, čemur je sledil nastanek urbane naselbine. V drugo skupino sodijo mesta, ki so nastala iz naselij, ko so bile prebivalcem podeljene mestne pravice, z njimi pa je prišlo do preselitve na ustrežnejši, dotlej nepozidan prostor. V tretjo skupino sodijo mesta, ki so nastala neposredno po ustanovitvi na nepozidanem območju.

Nazoren primer druge skupine je Slovenj Gradec s prvotnim Starim trgom. Srednjeveška zgodovina tega mesta se namreč prične na območju Starega trga, kjer je že v 10. stoletju nastala naselbina s sejmščem. Tej so se nato pridružile mitnica, pražupnija v Šmartnem in utrjena fevdalna postojanka Gradec na Grajskem hribu, ki je bila sedež obsežne zemljiške gosposčine, sprva v lasti Spanheimov, po njihovem izumrtju pa gospodov Andeških. Naselje, ki se je pred letom 1165 iz Gradca preimenovalo v Slovenj Gradec (*Windis Graz*; Kosi 2009), ni imelo pravih razvojnih možnosti. Gospodje Andeški so zato leta 1211 ustanovili novo naselje, ki je predstavljalo zametke današnjega Slovenj Gradca. Staro naselje je ostalo trg, ki se je leta 1334 preimenoval v Stari trg, ime pa je prevzela novonastala naselbina. Kljub poznejšim spremembam, ki so nastale z odstranitvijo obzidja med letoma 1782 in 1825, in zaradi številnih večjih požarov v obdobju od 1632 do 1903, je mestu uspelo ohraniti njegovo urbano zasnovo iz 13. stoletja.

V prvi dve skupini sodi večina naših mest, zaradi česar je mogoče sklepati, da je prišlo predvsem do preslojevanja trških v meščanske naselbine. Z naraščajočim oživljanjem trgovanja na daleč se je potreba po mestnih trgih pojavila tam, kjer so se petdeset ali sto let prej pojavili skromni začetki obrtnih naselij in lokalne blagovne menjave in kjer so že nastali odprti trgi. Če sta lega in struktura naselja dopuščali, je sledila neposredna pozidava z organskim vključevanjem starejše zasnove obstoječega trga, kar je značilno za prvo skupino, kamor je mogoče uvrstiti Gradec, Judenburg, Celje, Maribor, Slovensko Bistrico in kljub starejšemu izvoru tudi Ptuj (Wengert 1932).

Pregledno oblikovno zasnovo je mogoče opazovati predvsem pri novoustanovljenih mestih, že obstoječa naselitvena jedra pa so silila v kompromise, zaradi katerih splošno veljavna oblikovna načela niso bila uresničljiva. Način združevanja stavb in oblikovnih elementov mesta je pogojevalo vzajemno ravnovesje osnovnih potreb prebivalstva in potreb trgovanja, primarnim pa so sledili sekundarni oblikovni elementi, kot so interne komunikacije, ulice in uličice.

→ 73 Slovenj Gradec – mestno jedro

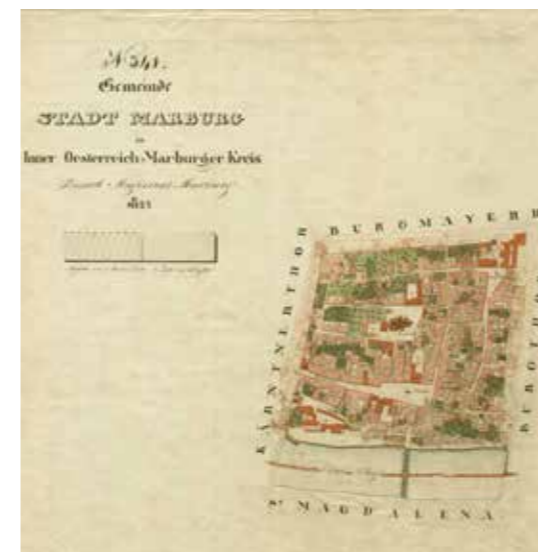

Najstarejši prostor trgovanja v mestu je trg, ki se je razvil neposredno vzdolž glavne prometne žile. Na Ptuju je Gosposka, današnja Prešernova ulica, trška ulica, ki se je razvila pod grajskim pobočjem.

Naslednja razvojna stopnja oblikovanja trške površine je izhajala iz potrebe, da bi trško ulico kar najbolj razrešili prometa. Prometna žila se tako kot prehodni ulični trg razširi v obliko trga vzdolž celotne trške naselbine. V Cmureku je ta rahlo napihnjenega obrisa, v Mariboru pa predstavlja trg, ki je soroden Judenburškemu, še enostransko, prostorsko omejeno izoblikovanje trške ulice. Ker so bile vse hiše razvrščene in dostopne vzdolž trga, se zasnove trga izven tega osnovnega načela niso razvile. Med stavbe posebnega pomena je sodila cerkev, ki je izstopala iz sicer enovite strukture stanovanjsko-gospodarskega tkiva. Da zgradba ne bi motila pravilnega ritma oblike in rabe ostalih, so jo, kolikor je le mogoče, postavili izven zaprte vrste parcel. Tak namen je mogoče razbrati predvsem na ravnem terenu prostorsko neomejenih možnosti oblikovanja naselij, najlepši primer na Štajerskem pa je prav Maribor.

Glavni mestni trg je bil primeren predvsem za trgovce in veje obrti, kot so lekarnarji, zlatarji in drugi, za katere delitev med stanovanjsko in ekonomsko namembnostjo ni bila potrebna. Na drugi strani pa so obstajale obrtne panoge, za katere je veljalo ravno obratno, da so lahko izpopolnile svojo dejavnost. Te obrti so potrebovale vodni vir, kot na primer usnjarji, barvarji ali mesarji, ki so prodajali na trgu na stojnicah. Podobno je bilo pri pekarnih, ključavničarjih, sodarjih in tkalcih, za kolarje in kovače pa je bila primernejša umestitev obrtnih delavnic tam, kjer je bil tudi prostor za vozove. Parcele so ob gradnji povezovali v celice. Izven zazidalnih parcel so načrtovali tudi proste površine, kar je bilo neke vrste srednjeveško dolgoročno planiranje. V mnogih primerih so na teh površinah zasadili »hišno« drvo, ki je služilo kot prostor druženja in hkrati v mestu omogočalo ugodno mikroklimo. Te površine so v mestnih tlorisih druge polovice 19. stoletja še zmeraj razpoznavne, čeprav so jih sčasoma pozidali. Tudi ob mestnem obzidju so bili prostori, po katerih je mogoče sklepati na možnost parcelacije. Mestne ulice je bilo zaradi parcelacijskega sistema najbolje speljevati karseda ravno (Wengert 1932, 24), zato se, kadar je bilo le izvedljivo, ulice sekajo v mreži pod pravim kotom. Tak sistem je vplival tudi na logično posledico, tj. na pravokotno obliko obzidja. A to ni bilo samo po sebi umevno, saj je bila prvotna oblika obrambne funkcije krog, ki je nudil najboljše obrambne možnosti, ni pa bil vselej združljiv s sistemom pravokotnih ulic (Wengert 1932, 27). Ulična mreža se je sčasoma izpopolnila in tako so za glavno vrsto parcel ob trgu nastale ulice gospodarskega značaja.

Tržna naselbina v Mariboru se je razvijala postopoma. Najstarejši trg je nastal na mestu današnjega Vojašniškega trga, čez katerega je potekala cesta, ki se je od mostišča čez Dravo diagonalno vzpenjala na zgornjo rečno teraso, od tam pa vodila proti Kamnici in Koroški. Trg se je oblikoval ob rečnem pristanu ter cerkvi in dvoru, ki sta bila odkrita med arheološkimi raziskavami. Časovna opredelitev ostalin je pokazala, da sta bila zgrajena v 11. ali zgodnjem 12. stoletju. Že v drugi polovici 12. stoletja se je na zgornji dravski terasi, na izteku današnje Koroške ceste in Glavnega trga, oblikoval nov, v listini iz leta 1190 imenovan, Gornji trg. Takrat se je vzpostavila Gosposka ulica, ki se je z Gornjega trga usmerila proti severu. Vodila je proti Gradcu, sedežu rodbine Otokarjev in prestolnici Vojvodine Štajerske. Proti koncu 12. stoletja je bila zgrajena nova cerkev na današnjem Slomškovem trgu, severno od tržnih prostorov. V 13. stoletju je Maribor dobil kvadratno obzidje, ki je poleg trgov in ulic

→ 75 Maribor – mestno jedro

→ 78 Ptuj – Mali grad

zajemalo tudi nepozidan prostor severno od Slomškovega trga, kjer so bili še do 19. stoletja vrtovi.

Rotovž glede na svojo namembnost običajno leži v mestnem središču, torej sredi glavnega trga. Pravilo je bilo vendarle podrejeno strategiji gospodarske izrabe najdragocenejših parcel, zato ni vedno obveljalo. V Mariboru, denimo, je rotovž v samem središču mesta, za njim stoji Rotovski trg, ki je kot tržnica za moko omogočal dodatno tržno funkcijo.

Pomemben element v srednjeveški mestni strukturi so tudi dvori, ki so ob utrjenih gradovih v visokem in poznem srednjem veku predstavljali manjše neutrjene fevdalne rezidence. Dvori so bili središča manjših zemljiških gospodstev in prebivališča nižjega plemstva. Pogosto so imeli obliko nižjih stolpov. Kljub temu, da so že v 15. in 16. stoletju mnoge dvore opustili, pa sta se na Ptujju dva ohranila do danes. Prezidana in povečana zamejnjeta severozahodni in jugovzhodni rob mesta. T. i. »Spodnji svobodni dvor« je stavba, v katerem domuje Okrožno sodišče na Ptujju in se omenja že v 14. stoletju. T. i. »Zgornji svobodni dvor« je znan kot Mali grad. Ta se že leta 1376 omenja kot svobodni dvor gospodov Ptujjskih pri dominikanskem samostanu, njegova kontinuiteta pa sega veliko globlje v srednji vek. Razsežen dvorec ob robu mestnega jedra ima namreč ohranjene gradbene elemente od romanike, gotike, renesanse, baroka do klasicizma. Odlikuje ga strešna konstrukcija, ki sodi med najstarejše in najmogočnejše v Sloveniji.

→ 79 Maribor – sinagoga

Ne nazadnje moramo omeniti še pomembno okoliščino, ki je ključno vplivala na nastanek trških in mestnih naselij, to je naravni vir vode (Wengert 1932, 30). Nujno potrebna je tako za življenje kot tudi za določene vrste obrti, na primer usnjarstvo. Obenem je vodni vir predstavljal tudi prostor, kjer so se zaradi posebnih pravil v vseh večjih srednjeveških mestih razvile židovske četrti. Njihov pojav, predvsem v zvezi z opravljanjem denarnih poslov, je izpričan v domala vseh srednjeveških mestih obravnavane regije (Štih 1995a, 19). Če so danes od nekdanjih židovskih četrti ponekod ohranjena le imena ulic, intelektualni in redki materialni ostanki, kot so kamniti nagrobniki, se je v Mariboru ohranila ena izmed najstarejših sinagog v tem delu Evrope. Sinagoga, ki je zgrajena tik ob mestnem obzidju, se je ohranila pod preobleko stanovanjske zgradbe.

Značilnost srednjeveških mest so tudi t. i. špitali, ustanove, ki so bile namenjene invalidom, ostarelim osebam, sirotam in revežem. V večjih trgih in mestih so bili špitali znotraj mestnega obzidja, zunaj mest pa v bližini rek ali ob mostovih. Vzdrževale so jih mestne oblasti, cehi, bogati meščani, plemstvo ali duhovščina. Med celoviteje ohranjenimi špitali omenjamo nedavno obnovljen in vsebinsko osmišljen špital v Gornji Radgoni.

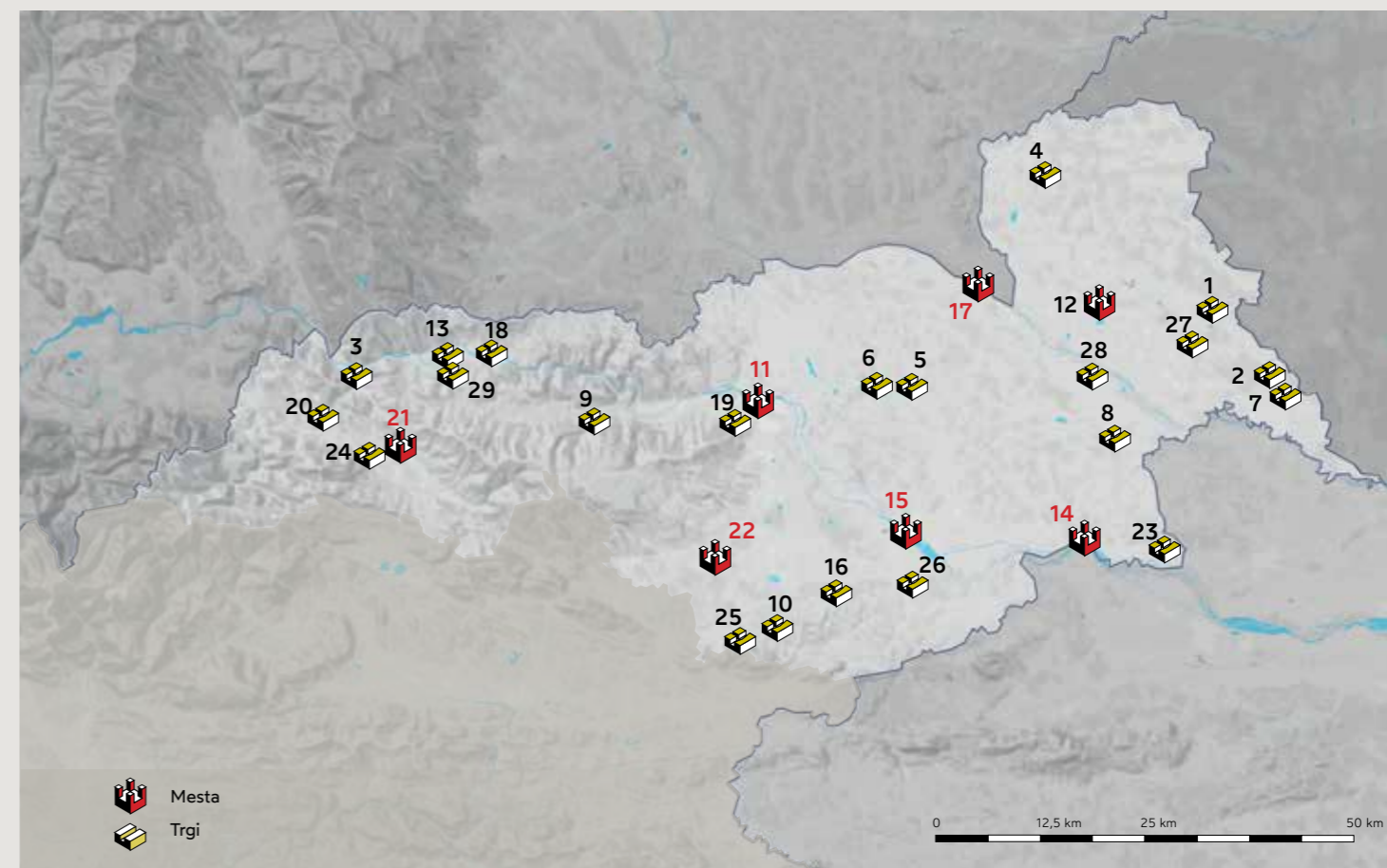
→ 80 Gornja Radgona – špital

Ob koncu fevdalizma je bilo na obravnavanem območju šest mest: Maribor, Ptuj, Slovenj Gradec, Slovenska Bistrica, Ormož in Murska Sobota; ter sedemindvajset trgov: Slovenske Konjice, Muta, Vuzenica, Lenart, Ljutomer, Lovrenc na Pohorju, Makole, Ptujjska Gora, Radlje ob Dravi, Središče ob Dravi, Stari trg pri Slovenj Gradcu, Studenice, Tržec, Veržej, Dravograd, Ravne na Koroškem, Beltinci, Bogojina, Cankova, Kobilje, Martjanci, Rakičan, Turnišče, Lendava, Dobrovnik, Dolga vas in Grad na Goričkem. Vsa mesta in trgi na Štajerskem in Koroškem so nastali že v srednjem veku (Curk 1991, 71–72), prekmurski trgi pa razen Lendave, Murske Sobote, Dobrovnika, Grada na Goričkem in Turnišča šele v novem veku.

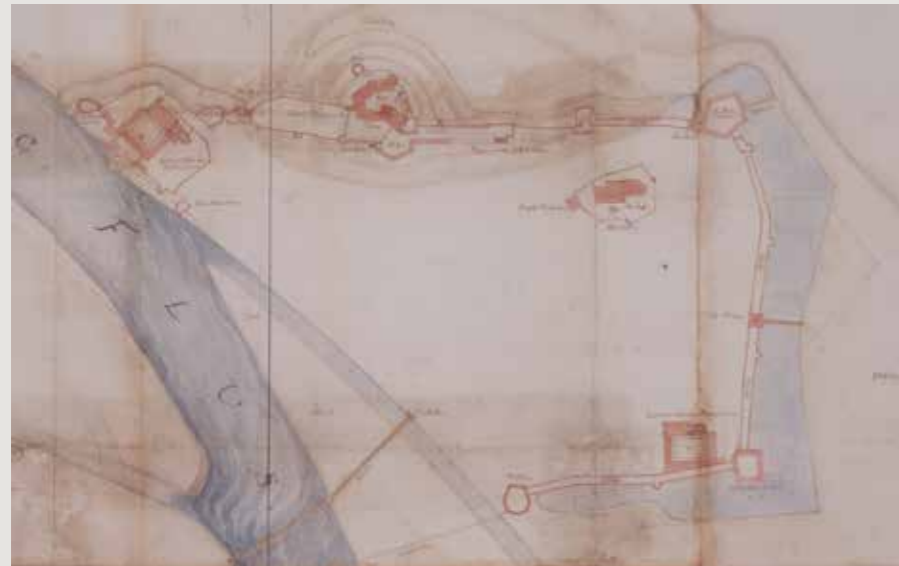
Zemljevid srednjeveških mest in trgov na območju severovzhodne Slovenije

1 – Dobrovnik	11 – Maribor	21 – Slovenj Gradec
2 – Dolga vas	12 – Murska Sobota	22 – Slovenska Bistrica
3 – Dravograd	13 – Muta	23 – Središče ob Dravi
4 – Grad na Goričkem	14 – Ormož	24 – Stari trg pri Slovenj Gradcu
5 – Gradišče (Sv. Trojica v Slovenskih gorica)	15 – Ptuj	25 – Studenice
6 – Lenart	16 – Ptujjska Gora	26 – Tržec
7 – Lendava	17 – Gornja Radgona	27 – Turnišče
8 – Ljutomer	18 – Radlje ob Dravi	28 – Veržej
9 – Lovrenc na Pohorju	19 – Radvanje	29 – Vuzenica
10 – Makole	20 – Ravne na Koroškem	

71 Ptuj – mestno jedro

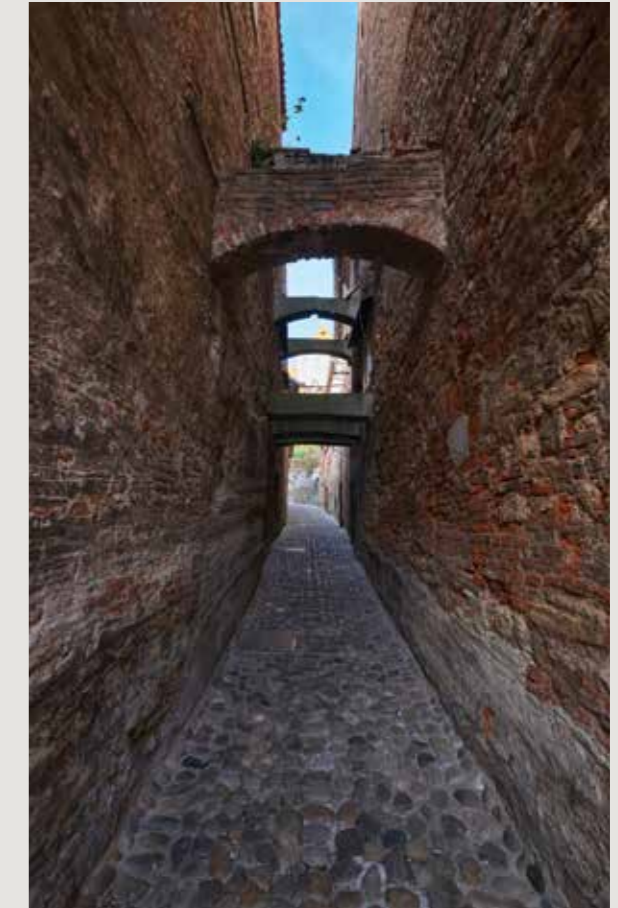
Po nacionalizaciji se je v sedemdesetih letih 20. stoletja pričela priprava dokumentacije za sistematično prenovo mestnega jedra, a je kmalu zamrla. V meščanska stanovanja so po drugi svetovni vojni, ko se je velik del prebivalstva odselil, naselili socialno slabše stoječe prebivalstvo, ki jih po večini naseljuje še danes. Spomeniška služba si prizadeva nadaljevati v osemdesetih letih začeto prenovu talnih površin mesta po vzoru primerljivih evropskih mest s historičnimi tlakovanji, položenimi na utrjeno zemljinu v peščeno podlago, vendar mestna politika še vztraja na togi betonski osnovi. Z opozarjanjem na pomen obnove mestnega obzidja se stroka trudi vzpostaviti razpoznavnost meja starega mestnega jedra, ob tem pa se zavzema za postopen umik parkirišč in prometa iz njega. ZVKDS je sodeloval pri pripravi kataloga mestne opreme in zelenega sistema mesta. Posebna pozornost je namenjena ohranjanju in varovanju vedutnih pogledov na značilne ptujske strešine, saj te predstavljajo identiteto historičnega mestnega jedra. Ponovno se je izkazalo, da brez sodelovanja strateško usmerjene in spomeniškega fondu naklonjene politike ni možno izpeljati sistematične prenove, adaptacije ter revitalizacije mesta po vzoru primerljivih evropskih zgodovinskih mest.

72 Ptuj – Slovenski trg z nekdanjo Gosposko, današnja Prešernova ulica in hišo št. 4

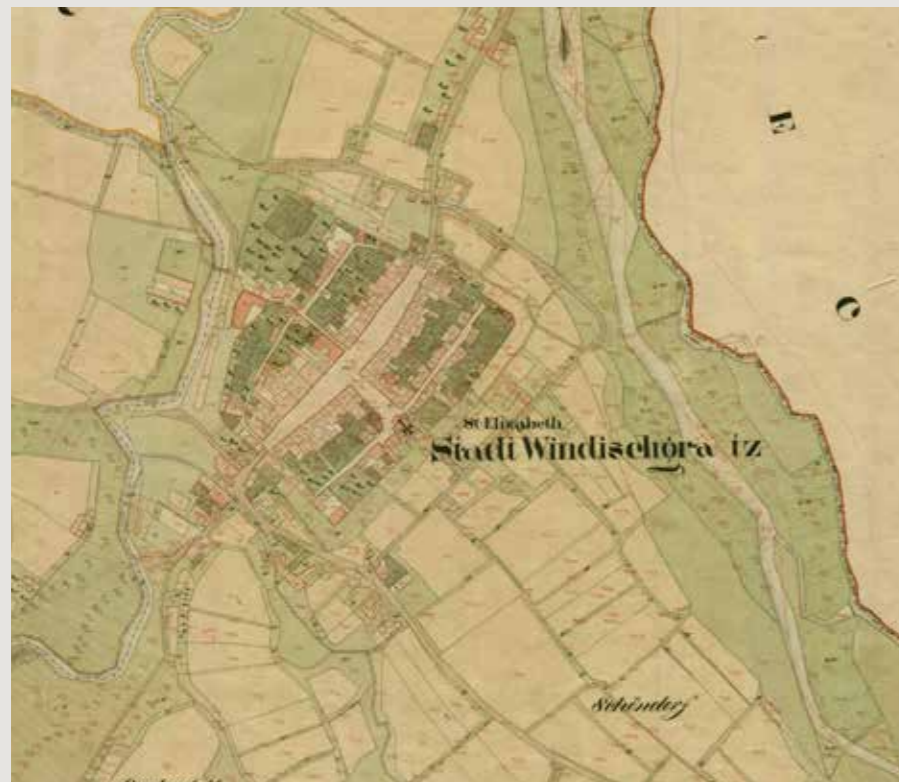
Slovenski trg in začetek Prešernove ulice, ki je glavna srednjeveška trška ulica, sta najstarejša dela mestnega jedra. Hiše v tem predelu sodijo med najstarejše stavbe kontinentalnega dela Slovenije. Ena izmed njih je stavba na Prešernovi ulici 4. Restavratorske raziskave v osemdesetih letih 20. stoletja so odkrile romanski omet z vtisnjenimi fugami, ki ponazarjajo značilno romansko plastovito zidavo. Srednjeveški ometi in arhitekturni elementi so potrdili domnevo, da gre za meščansko hišo, zgrajeno na prehodu iz romanike v gotiko. Ob tem so bile v pritličju ohranjene novejšje odprtine, s čimer so bile na fasadi prikazane vse faze raščene arhitekture.

Urbanistično ureditev najstarejšega dela mesta je na prehodu v osemdeseta leta prejšnjega stoletja zaznamovala priprava vzorčnega projekta prenove s predlogom vsebinske revitalizacije, t. i. Kareja 9. Prenova se je v devetdesetih letih nadaljevala z delno odstranitvijo asfalta in historičnim tlakovanjem. Slovenski trg in Grajska ulica sta bila tlakovana z dravskimi prodniki, t. i. mačjimi glavami, Prešernova ulica pa z granitnimi kockami. Žal je ureditev po večini narekovala prometna strategija mesta. Tako je Prešernova z delitvijo na tri z robniki višinsko deljene pasove in s parkirišči izgubila promenadni značaj. Krempljeva ulica pa je z izgradnjo obvoznice, ki se je grobo zarežala v berljivost južnega roba srednjeveškega mesta in mu odrezala stik z reko Dravo, postala ena izmed mestnih prometnih vpadnic. Uvozne veže hiš in dvorišča ostajajo mestna parkirišča.

73 Slovenj Gradec – mestno jedro

Postopno spomeniškovarstveno odstranje plasti zgodovine, bodisi skozi obnovo posameznih stavb bodisi skozi arheološke raziskave, je brez zavestne podpore ljudi, predvsem tistih, ki so se z mestom in njegovo preteklostjo poistovetili in ga »ponotranjili«, obsojeno na propad. Ob tem je seveda ključno sodelovanje občine in vseh vpletenih. Zavedajoč se, da je mesto živ organizem, nam v Slovenj Gradcu umeščanje novih programov v »staro« mestno jedro zelo dobro uspeva, zato mesto sije v vsej svoji veličini.

74 Slovenj Gradec – hiši na Glavnem trgu 40 in 24

Pri dataciji hiš na Glavnem trgu je treba upoštevati dejstvo, da je bilo mesto po požaru leta 1632 v glavnem na novo zgrajeno, saj sta bili uničeni kar dve tretjini lesenih hiš. Njihove zasnove segajo deloma v 17., večinoma pa v 18. stoletje, vendar so jih v drugi polovici 19. stoletja v veliki meri predelali. To velja tudi za »Wolfovo hišo« na Glavnem trgu 40, kjer je v okviru projekta *Zrcaljenje podob – oživljeni zven preteklosti* uspela obnova ene pomembnejših stavb, rojstne hiše skladatelja Huga Wolfa (1860–1903), kjer danes domujeta spominski muzej in Mednarodni informacijsko dokumentacijski center Huga Wolfa.

Nekdanja mestna hiša na Glavnem trgu 24, prvič omenjena že leta 1612, je med slovenjgraškimi meščanskimi hišami daleč najstarejša. Zgrajena je bila na pomembni lokaciji starega mestnega jedra v neposredni bližini najstarodavnejših stavb, kot so grad ter cerkvi sv. Elizabete in sv. Duha. Nadzidana je bila leta 1885. Ključni konservatorski izhodišči obnove sta bili ohranjanje zgodovinskega pomena in umeščenosti v prostor ter revitalizacija s primerno sodobno vsebino. V hiši domujeta Koroška galerija likovnih umetnosti in Koroški pokrajinski muzej.

75 Maribor – mestno jedro

Maribor, ki se je v 11. stoletju začel razvijati na pomembnem križišču cestnega in rečnega prometa, je v 13. stoletju dobil obzidje. Mesto se je znotraj obzidja razvijalo vse do začetka 19. stoletja. Na začetku 20. stoletja je z gradnjo novega cestnega mostu in zatonom splavarstva najstarejši mestni predel ob Dravi popolnoma izgubil svojo funkcijo ter dolga desetletja fizično in vsebinsko propadal. Kazalo je, da mu je milostni udarec zadala gradnja hidroelektrarne Srednja Drava I, zaradi katere so, večidel brez potrebe, porušili vrsto stavb ob rečnem bregu. V osemdesetih letih 20. stoletja začeta sistematična prenova Lenta še danes velja za presežek v spomeniški stroki. Med prvimi in najbolj prepoznavnimi stavbami anonimne arhitekture ob dravskem nabrežju je nedvomno prenovljena hiša s 400 let staro trto. Današnji spodbuden znak razvoja mesta so mnoge kompleksne obnove v mestnem jedru: ureditev Glavnega trga in Koroške ceste ter Vojašniškega trga, celovite prenove minoritskega samostana s cerkvijo, Žičkega dvora in Sodnega stolpa, hiš na Koroški cesti 2 in 4, na Vojašniškem trgu 3 in 8, na Vojašniški ulici 14 in Poštni ulici 2. K temu lahko dodamo še številne obnove fasad po celotnem mestu, ki jih je spodbudil razpis za sofinanciranje Mestne občine Maribor.

76 Maribor – hiši na Koroški cesti 2 in 4

Prenova dveh med seboj povezanih meščanskih hiš na robu Glavnega trga za potrebe hotela in gostinskega lokala je implementirala inovativno rešitev strešnih oken, ki je unikatna tudi v širšem evropskem prostoru. Sistem potiskanih steklenih lamel v barvi opeke omogoča koriščenje podstrešja, ne da bi spreminjali historično, spomeniško zaščiten podobo strehe. Novo življenje v obeh obnovljenih meščanskih hišah obeta začetek oživljanja doslej zanemarjene Koroške ceste.

77 Maribor – Vetrinjski dvor

V strokovnih krogih velja Vetrinjski dvor za eno najlepših in najstarejših meščanskih hiš v osrčju mestnega jedra. Njeni začetki segajo v zgodnje 13. stoletje. Današnja podoba je več stoletij raščena arhitektura, ki jo je uspešno prezentirala prenova leta 2012. Še več, s prefinjenimi sodobnimi rešitvami ji je vtisnila sled kakovostnega arhitekturnega oblikovanja. Stavba se je s svojo novo vsebino izkazala kot izjemno primerno kulturno in družabno središče mesta.

78 Ptuj – Mali grad

V osemdesetih letih 20. stoletja je bil realiziran zadnji večji projekt v okviru revitalizacije mestnega jedra, t. i. Ptujška trojka. Vključeval je odstranitev pošte in rekonstrukcijo minoritske samostanske cerkve na njenem mestu. Ključni del projekta je bila adaptacija t. i. Malega gradu za potrebe študijske knjižnice, ki je tedaj gostovala v minoritskem samostanu. Čeprav so srednjeveško stavbo posegi v 19. in 20. stoletju osiromašili, so pri konservatorsko-restavratorskih raziskavah odkrili veliko kakovostnih spomeniških detajlov. Ti so predstavljali arhitekturni izziv adaptacije zgradbe za sodobno knjižnično dejavnost. Kljub ureditvi delovnih prostorov v dveh etažah je uspela ohranitev in prezentacija mogočnega ostrešja. Enako velja za odkrite reprezentančne lesene stropnike, osrednjo dvorano, baročno kapelo in temelje gotske kapele. *In situ* – na kraju samem – so ohranjene odkrite arheološke ostaline starejših faz kontinuirane poselitve tega izjemnega prostora.

79 Maribor – sinagoga

Toponim judovske četrti in sinagoge se je v Mariboru ohranil tudi po petsto letih od izгона Judov (1497). Stavba, tradicionalno poimenovana sinagoga, na prvi pogled ni kazala značilnosti sakralnega objekta in je služila za stanovanja. Temeljite gradbene in arheološke raziskave so pokazale dovolj arhitekturnih in oblikovnih značilnosti za izvedbo rekonstrukcije spomenika. Celovita obnova je potekala po temeljiti znanstveni raziskavi sočasnih judovskih svetišč in pravih judovske verske arhitekture. Restavrirani in delno dopolnjeni so bili portali ter okenske odprtine. Na osnovi najdenih spolij je bil rekonstruiran gotski obok. Obnova sinagoge, zaključena leta 1999, je imela velik mednarodni odziv. Dogodek je sovpadel z mednarodnim znanstvenim simpozijem o Judih na območju Slovenije, ki je bil v Mariboru organiziran ob petstoletnici njihovega izгона.

80 Gornja Radgona – špital

V osnovi srednjeveška stavba nekdanjega »špitala« je bila v letih 2004–2009 temeljito prenovljena. Njeno zasnovo odlikuje predvsem strešna konstrukcija s trapezastimi vešali v dveh nivojih, dve stebri dvorani in apsida. Zunanjščina prezentira podobo iz zadnje kakovostne predelave leta 1764. Danes je stavba namenjena muzejsko-turistični dejavnosti.

8 Velike družbene spremembe in pojav renesančnega sloga

Zidava utrdbe Evropa

→ Sveti Andraž v Slovenskih goricah – cerkev sv. Andraža

Večina slovenskih pokrajin je bila v 16. in 17. stoletju sestavni del habsburških dednih dežel, katerih posebna skupina – Štajerska, Koroška in Kranjska – se je od začetka 15. stoletja imenovala Notranja Avstrija, ta pa je pripadala nemški cesarski kroni. Izvzet je bil del Prekmurja, ki je sodil pod Ogrsko, in pa obalna mesta, ki so bila del Beneške republike. Trst je bil izjema, saj je že leta 1392 prostovoljno pristopil na avstrijsko stran. Slovenske dežele, ki so bile od druge polovice 15. stoletja skorajda v nenehnem vojnem stanju, so prizadeli številni spori in vojaški spopadi med velikimi fevdalci in deželnoknežjo oblastjo. Šele ko sta se po smrti cesarja Maksimilijana I. (1493–1519) leta 1519 njegova španska vnuka sporazumela o razdelitvi nasledstva, se je ponovno vzpostavilo ravnovesje sil. Karel je postal cesar (1519–1556), Ferdinand pa deželni knez (1521–1564). Poleg Ferdinandovega odločnega nastopa proti stanovski samovolji jih je v trdnejšo povezavo Štajerske, Koroške in Kranjske prisilil tudi novi val turških vpadov, ki so zaznamovali predvsem dvajseta leta 16. stoletja (Štih, Simoniti 1995, 154, 171–180). Vojaški zgodovini do vzpostavitve politične formacije avstro-ogrske monarhije ne posvečamo posebne pozornosti, saj se tematika pričujoče publikacije osredotoča na podedovane nepremične simbole prostora. Vendar pa prva tretjina 16. stoletja ravno zaradi turških vdorov prinese utrdbene težnje mest in cerkva, ki močno zaznamujejo kulturno krajino.

→ 81 Križevci pri Ljutomeru – kapela sv. Ane

→ 85 Negova – grad, glava Turka

V mestih in pri utrdbeno obnovitvenih delih na gradovih prevladujejo italijanski gradbeni mojstri, zaradi katerih se v kontinentalna mesta prikrade pridih Sredozemlja. Nekatere cerkve po obdobju romanike, ko se simbolni kontekst sakralne arhitekture udejanja z masivno gradnjo trdnjave – nebeškega Jeruzalema na zemlji –, v obdobju 16. stoletja ponovno postajajo tako simbolno kot tudi dejansko utrjena zatočišča pred prežečo turško nevarnostjo. Pomembna značilnost tega časa so postale z obzidjem in stolpi zavarovane vaške ali trške cerkve, ki so nudile varno pribežališče okoliškemu prebivalstvu. Žal pa so se ostanki protiturških taborov le redko ohranili v večjem obsegu, kot je to, denimo, na Ptujski Gori. Pri konservatorsko-restavratorskih raziskavah v letu 2017 se je v kapeli sv. Ane v Križevcih pri Ljutomeru izkazalo, da se je zgradba, ki je prvotno verjetno služila kot kostnica, v zgodnjem 16. stoletju uporabljala kot del protiturškega utrjevanja cerkve. Tedaj so jo po vsej verjetnosti spremenili v utrdbo s strelnimi linami. Iz navedenega in nelogične pozicije zazidanega portala domnevamo, da je bil celoten kompleks nekdanj obdan s taborskim obzidjem. Morebitni dokazi o tem so se izgubili z zemeljskimi posegi v preteklosti, ki so bili izvedeni brez arheoloških raziskav. V skladu z naraščajočim kultom sv. Ane v 16. stoletju ter po prenehanju turške nevarnosti so stavbo spremenili v sv. Ani posvečeno kapelo.

V 16. stoletju je turška nevarnost v svoji moči nihala, vendar nikoli usahnila. Še zlasti se je njena moč okrepila pod vladavino sultana Sulejmana I. Veličastnega (1520–1566), ki je obseg osmanske države širil na vse strani. Z osvajalnimi apetiti sultana, ki so prek panonske nižine merili proti Dunaju, so v obdobju med letoma 1522 in 1532 turški plenilni

→ Sveti Andraž v Slovenskih goricah – cerkev sv. Andraža, glava Turka

oddelki nenehno vpadali tudi na slovensko ozemlje (Simoniti 1990, Voje 1996). Da je bil čas zares prežet s turško nevarnostjo, poleg ostalin pričajo tudi podobe brkatih Turkov, ki so se prikradli v slovensko bajeslovje, ljudsko pesništvo in pregovore. Poleg utrjenih obzidij in strelnih lin, ki pričajo o nekdanji turški nevarnosti, kot pomnike burne preteklosti srečamo tudi v stene vzdane t. i. turške glave. Pojavijo se bodisi kot apotropijski simbol, denimo na strešici zunanega opornika v Juršincih, bodisi simbolno kot zadnje mesto turške nevarnosti, na primer pred vhomom v kleti in zapore gradu Negova.

Z vidika protiturškega utrjevanja cerkva ali dojemanja cerkve kot božje utrdbe na zemlji, je na obravnavanem območju treba izpostaviti podružnično cerkev sv. Andraža v Svetem Andražu v Slovenskih goricah iz druge četrtine 16. stoletja. Poleg umetnostnozgodovinskih detajlov je zanimiva predvsem velikopotezna zasnova cerkvene ladje in njena višina. Posebej pomenljive so visoko postavljene strelne line in vidni utori na stenah na podstrešju, ki kažejo na tramovni strop. Slednji izdajajo, da je prvotno bržkone šlo za utrdbeno stolpasto arhitekturo, ki sta ji bila domnevno šele pozneje prizidana prezbiterij in zvonik. Ni zanemarljivo, da so strelne line vzdane tudi v stene pritličja zvonika, zaradi česar stavba na razgledni krajinski legi deluje ne le kot hram svetega, marveč tudi simbolno kot hram boja za sveto. Cerkev v zadnjih letih ni doživela večjih posegov in raziskav, zaradi česar njena gradbena zgodovina ostaja ovita v skrivnostni svet nekdanje grozeče turške nevarnosti v naših deželah.

→ Sveti Andraž v Slovenskih goricah – cerkev sv. Andraža

81 Križevci pri Ljutomeru – kapela sv. Ane

Med obnovo objekta v letih 2017–2019 so bile odkrite kamnite stopnice, ki so vodile v spodnji prostor, zaradi česar lahko domnevamo, da je kapela nekdanj služila kot kostnica, karner. Notranjščina gotske kapele je bila pozneje nekoliko spremenjena in leta 1829 poslikana. Z obnovo v šestdesetih letih 20. stoletja je bil delno vzpostavljen gotski značaj stavbe. Pri posegu je prišlo do nepravilnosti, četudi v sodelovanju s spomeniško službo, kot je vzpostavitev novega okna v gotski šilastoločni obliki na mestu, kjer ga nikoli ni bilo. Zadnja obnova je zajemala zazidavo omenjenega okna, odstranitev nekakovostne in slabo ohranjene poslikave iz 19. stoletja, odkrivanje in prezentiranje grafitov iz 16. stoletja in naslikanih posvetilnih križev ter dotlej neznanih stavbnih elementov. Dostop v kletni prostor in kapelo je bil urejen s sodobno intervencijo. Obnovljena kapela služi kot spominski prostor domačinu dr. Matiji Slaviču, teologu, prevajalcu, pedagogu in prebuditelju Prekmurcev. Nova spoznanja so poglobila vedenje o pomenu spomenika, ki kot tak sodi med pomembnejše pomnike preteklosti v teh krajih.

Gospodarske spremembe, kriza katoliške cerkve in odraz razmer v umetnosti

→ 90 Negova – grad, poslikava v kapeli sv. Ane

Od konca 15. stoletja so skupaj s političnim razvojem in novim valom turških vpadov stekle pospešene gospodarske spremembe. Na Slovenskem je bilo gospodarstvo v 16. stoletju še vedno predvsem kmečkega značaja. Kljub temu so se pričeli uveljavljati elementi zgodnjega kapitalizma in pridobitniške miselnosti, ki so bili povezani s fevdalnim dojemanjem družbene delitve dela, na katero je bilo vezano mestno gospodarstvo. Predvsem pa je k temu pripomoglo vse bolj uveljavljeno blagovno-denarno gospodarstvo, znotraj katerega je imela trgovina poseben pomen (Gestrin 1991). Zemljiško gospostvo, nekdanj trdno povezana gospodarska celota, je bilo pod vplivom uveljavljanja denarnega gospodarstva in zlasti denarnih dajatev zrahljano. Kriza se je odražala na podeželju, kjer se je prebivalstvo večalo in se ni moglo več preživljati le s pridelki lastne zemlje. Precejšen del dohodkov so iskali v podeželski obrti in kmečki trgovini z agrarnimi viški ter v prometu. Pri tem pa je kmečko prebivalstvo naletelo na vse večje težave, saj so mesta pri trgovanju in nadzoru prometa želela ohraniti svoje srednjeveške privilegije. Proti koncu stoletja se je iz enakega razloga povečal odpor tudi proti t. i. plemiški trgovini. Plemiči so se takrat namreč neposredno spuščali v trgovske in druge posle ter naložbe, pri čemer so jim poti utirali predvsem predstavniki novega, iz meščanstva zraslega plemstva, ki ga ni ovirala t. i. plemiška čast, torej srednjeveška toga uokvirjenost v stanovom pripadajoče dejavnosti. Kriza fevdalne družbe, ki jo je povzročila kriza zemljiškega gospostva, pa je dobila svoj najširši odmev v kmečkih uporih (Dolinar 1996, 151; Grafenauer 1962).

Po vzoru splošnega političnega dogajanja v nemškem cesarstvu, v katerem so dežele postale skoraj samostojne države, je veliko stopnjo samostojnosti za Notranjo Avstrijo uspelo doseči tudi nadvojvodi Karlu II. (1564–1590). Nadvojvoda je za deželno središče izbral mesto Gradec. Tam je ustanovil enake osrednje urade, kot so bili na Dunaju: tajni svet, dvorno komoro, dvorni svet, dvorno pisarno in vlado. Leta 1578, ko je postal tudi glavni poveljnik protiturške obrambe za območje Slavonske in Hrvaške krajine, je ustanovil še vojni svet. S tem je samostojnost dežele dosegla svoj vrh. Čeprav jo je pozneje cesar Ferdinand II. združil z drugimi habsburškimi deželami, je Notranja Avstrija do reform Marije Terezije sredi 18. stoletja predstavljala upravno enoto z lastnimi osrednjimi uradi v Gradcu. Obdobje Notranje Avstrije je od druge polovice 16. do srede 18. stoletja močno vplivalo na naše območje. Najbolj usodna so bila težka finančna bremena obrambe pred Turki, podobno je potekala reformacija in še bolj enotno posledična rekatolicizacija, ki je ustvarila enoten kulturni prostor.

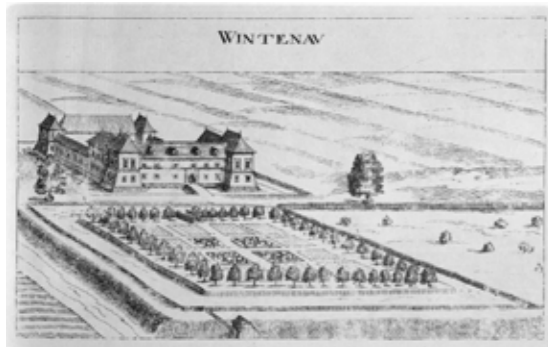
Tudi na Slovenskem je bilo 15. stoletje v znamenju hude krize cerkvenega življenja, sicer značilne za celotno Rimokatoliško cerkev, ki je imela velikanske zemljiške posesti in se je skrivala za srednjeveškimi imunitetami. A kriza ni bila le posledica omenjenih pretresov tedanje fevdalne družbe. Pogojena je bila tudi z notranjecerkvenimi razlogi, kot so premoč posvetne oblasti nad cerkveno in posledična prodaja cerkvenih služb ter ne nazadnje tudi nezadostna izobrazba duhovnikov. Vse vidnejši razkoraki med cerkveno prakso in krščanskim naukom so postali klic k prenovi cerkvene discipline – *reformatio ecclesiae in capite et in membris* ali prenova cerkvenega vodstva in njenih udov (Kralj 1998, 68).

Reformacijske ideje pretežno luteranske smeri so tudi pri nas padle na plodna tla. K nam so jih prinašali študentje, ki so študirali na nemških univerzah v Tübingenu, Wüttenbergu in Jeni, trgovci, obrtniki in celo romarji. Veliko vlogo pri širjenju reformatorskih idej pa je imel tudi tisk in osrednja osebnost slovenske reformacije Primož Trubar. Resda mu katoliških Slovencev ni uspelo poenotiti z zagovorniki evangeličanske reformacije in protestantizma, zato pa mu jih je uspelo poenotiti kulturno, s slovenskim knjižnim jezikom. S prvimi natisnjenimi knjigami v slovenskem jeziku so bili postavljeni temelji kulturno čvrstega, sodobnega slovenskega naroda (Grdina 2008, 17).

Razmere za razširitev protestantizma so bile torej zgodovinsko ugodne, k novemu duhovnemu gibanju sta pri nas pristopila predvsem meščanstvo in plemstvo. Podeželsko prebivalstvo je v verskem življenju ostajalo mlačno, saj se ni moglo ogreti za novo vero zemljiških gospodov, ki so jo v veliki večini širili tujci. Podeželje severovzhodnega dela slovenske Štajerske se je z novim verskim gibanjem oplajalo predvsem iz Radgone in Petanjcev, na mariborskem območju pa predvsem z gradu Betnava, ki je postal središče podravske protestantske verske skupnosti (Richter 1974, 94–102; Orožen 1975, 319–341). Pomembna postojanka je bil tudi grad Vurberk, še posebej hitro pa se je protestantizem razširil v Prekmurju.

Starejše generacije slovenskih umetnostnih zgodovinarjev protestantizmu niso pripisovale posebnega vpliva na sočasno likovno umetnost, pripisovale so mu celo zavirajočo vlogo. Novejše študije pa so dokazale, da je prav pod vplivom protestantsko usmerjenega plemstva na Slovenskem nastalo nekaj posebej kakovostnih umetnostnih dosežkov. Pri tem je treba razumeti, da se v naročilih plemiških in morda vodilnih meščanskih krogov renesančne likovne rešitve ne pojavijo zaradi njihovega verskega prepričanja, temveč zaradi družbenega položaja in s tem povezanih zahtev po ustrezni reprezentanci. Katoliški krog je bil od sredine 16. stoletja gmotno močno osiromašen in tudi odrinjen od družbenega odločanja. Čeprav je reformacija dosegla slovensko ozemlje že v prvi polovici 16. stoletja, so bila umetnostna naročila na likovnem področju uresničena šele po sredini stoletja, ki je bil tudi čas prenehanja turške nevarnosti (Menoni 2009).

V prvi tretjini 16. stoletja je bilo v profani arhitekturi in tudi sicer v umetnosti še čutiti izrazito zatekanje h gotskim oblikam, renesančna utrdvena gradbena dejavnost pa se je razbohotila šele s pretečo turško nevarnostjo. Sistematična akcija za utrditev mejnega območja zoper turške vpade je namreč zadela predvsem Štajersko. Poleg izoblikovanja pravokotnega arhitekturnega tipa z notranjim dvoriščem in štirimi okroglimi vogalnimi stolpi so bile dvoriščne arkade, ki rahljajo nekdanjo zaprto stavbno gmoto, še ena od osrednjih motivnih novosti. V petdesetih letih 16. stoletja se pričnejo utrdvena dela tudi na mariborskem in ptujskem gradu, ki sta bila deželnoknežji postojanki. V Mariboru je bila med drugim zgrajena bastija, s katero so utrdili severovzhodni vogal gradu. Umetnostno pa so še pomembnejši utrjevalni posegi na ptujskem gradu. Utrjena je bila spodnja ploščad, grad pa je doživel bistveno spremembo z vzpostavitvijo arkadnih hodnikov v vseh nadstropjih obeh traktov, ki kot podkev objemata grajsko dvorišče. Oblikovno najkakovostnejši in najpomembnejši pa sta portalni partiji, prva v južni bastiji in druga, ki vodi iz obrambnega platoja na grajsko dvorišče.

→ 83 Maribor – dvorec Betnava s parkom

Prenehanje turške nevarnosti in umiritev razmer sta vzpostavila pogoje za nastanek fevdalnih dvorcev v manj zavarovanih nižinskih predelih. Vso Evropo je preplaval italijanski renesančni vzor pravilne simetrične zasnove z vogalnimi stolpi, ki pa večinoma spominjajo na utrdbeno funkcijo pravih grajskih stolpov na višjih legah. Poleg novega arhitekturnega tipa je renesansa ustvarila tudi prvo bogato razvito, sestavljeno in smotno organizirano geometrijsko zasnovo vrta, ki je v Italiji dosegla vrhunec v 16. stoletju. Tudi rastlinje se je kot ena glavnih prostorskih prvov oblikovanja moralo podrediti geometriji. Vrtne zasaditve so se pojavljale skoraj izključno v striženih oblikah. V sredino renesančnih vrtov pa so bile največkrat umeščene fontane.

Tovrstna in v tem času izjemna ter dosledno izpeljana renesančna vrtnoarhitekturna zasnova, izpričana na Vischerjevi veduti, je bila tudi ob dvorcu Betnava pri Mariboru. Osrednji motiv vrta je bil oblikovan kot raster štirih parternih polj, obdan z drevoredom listopadnih dreves, v središčno os pa je bil vpet most, ki je preko vodnega jarka vodil na otok. Betnava ima tudi sicer posebno mesto med štajerskimi dvorci. Tako so obnovitvena dela med letoma 2007 in 2011 na podlagi stavbnogodovinskih in arheoloških raziskav potrdila, da dvorec sodi med najceloviteje uresničene visokorenesančne grajske stavbe 16. stoletja na Slovenskem. Posebno vrednost mu dajejo dosledno izpeljana štiritraktna zasnova okoli velikega regularnega notranjega dvorišča in klinasti bastionski obrambni stolpi na vogalih. Danes Betnava skupaj z Dornavo in Novim Celjem predstavlja tudi enega najkakovostnejših zrelobaročnih primestnih dvorcev na Slovenskem. Njegovo renesančno zasnovo so namreč okoli leta 1781 v skladu z novimi slogovnimi težnjami preuredili in smiselno dopolnili. Baročni videz severnega trakta z grajsko kapelo, ki so jo tedaj prizidali k severozahodnemu stolpu, je ohranjen še danes.

Med lepšimi renesančnimi dvorci v severnovzhodnem delu Slovenije je tudi dvorec Ravne na Koroškem, katerega začetki segajo v drugo četrtino 16. stoletja. Dvorec razgibanega tlorisa z baročno kapelo in gospodarskimi poslopji je plod številnih poznejših prezidav. Njegovo današnjo neobaročno podobo so mu dali grofje Thurn-Valsassina, ki so ga po letu 1863 prezidali in ob njem zasadili park v krajinskem slogu.

Izjemne kakovosti renesančne dobe razkriva tudi veličasten grajski kompleks v Negovi, ki skupaj z odlično ohranjenim obrambnim sistemom predstavlja enega od umetnostnih viškov grajske arhitekture pri nas. Srednjeveško grajsko jedro je v osnovi romansko in skupaj z gotskimi prezidavami integrirano v zadnjo pomembno renesančno podobo, katere poslednja stavbna faza je iz leta 1612. Celoto obdaja obzidje s strelnimi linami in tremi stolpi ter na vzhodno stranico obzidja prislono gospodarsko poslopje. T. i. novi grad, od katerega sta bili do nedavnega ohranjeni le klet in pritlična etaža, je bil rekonstruiran do leta 2009. Odlikujeta ga dva renesančna portala ter kamnoseško izdelani okenski okvirji, pri čemer je tudi notranjščina bogatila cela vrsta kakovostnih detajlov, kot so vratnice s pokositrenimi ščitki, ki so v današnjem obnovljenem objektu po večini rekonstruirani.

Tudi z mestnimi palačami in drugo meščansko arhitekturo so se skozi 16. stoletje razvijali prepoznavni arhitekturni elementi in stavbna uravnoteženost, ki ne izkazuje več težnje po vertikalnih poudarkih.

→ Maribor – rotovž

Prepoznaven je motiv konzolnega pomola, motiv arkad pa je po zgledu gradov od druge tretjine 16. stoletja postal obvezna sestavina tudi najmanjšega dvorišča skromne meščanske hiše. Najambicioznejše predstavnike palač celotnega 16. stoletja v mestih predstavljajo rotovži. Med njimi je v vzhodni Sloveniji najimenitnejši mariborski rotovž iz leta 1565, ki kaže vse odlike reprezentančne severnoitalijanske arhitekture iz kroga mojstra Domenica dell'Allia (Šumi 1966, 99–100). Kljub novemu slogovnemu občutenju, ki se med drugim odraža tudi z arkadiranimi dvoriščnimi fasadami, pa ima mariborski rotovž še vedno stolp, ki je v takem položaju sicer sestavina severnjaškega oblikovanja mestnih hiš.

Če so v drugih mestih renesančne predelave redkejše, pa se je na Ptujju ohranila obsežna gradbena dejavnost tega časa. Med njimi je monumentalno znamenje močnega meščanskega naselja mestni stolp. Srednjeveškega so podrli 1556 in v naslednjih desetletjih postavili nekoliko nižjano, a še vedno mogočno arhitekturo, ki ji na Slovenskem ne najdemo primerjave. Ob izrazito renesančni predstavnici ambicioznega meščanskega oblikovanja, t. i. Ljutomerski hiši na Slovenskem trgu iz leta 1565, pa ob sprehodu po Ptujju srečamo številne renesančne elemente, med katerimi izstopajo arkadirane dvoriščne fasade. Tako se je med

→ Maribor – rotovž

→ Maribor – rotovž

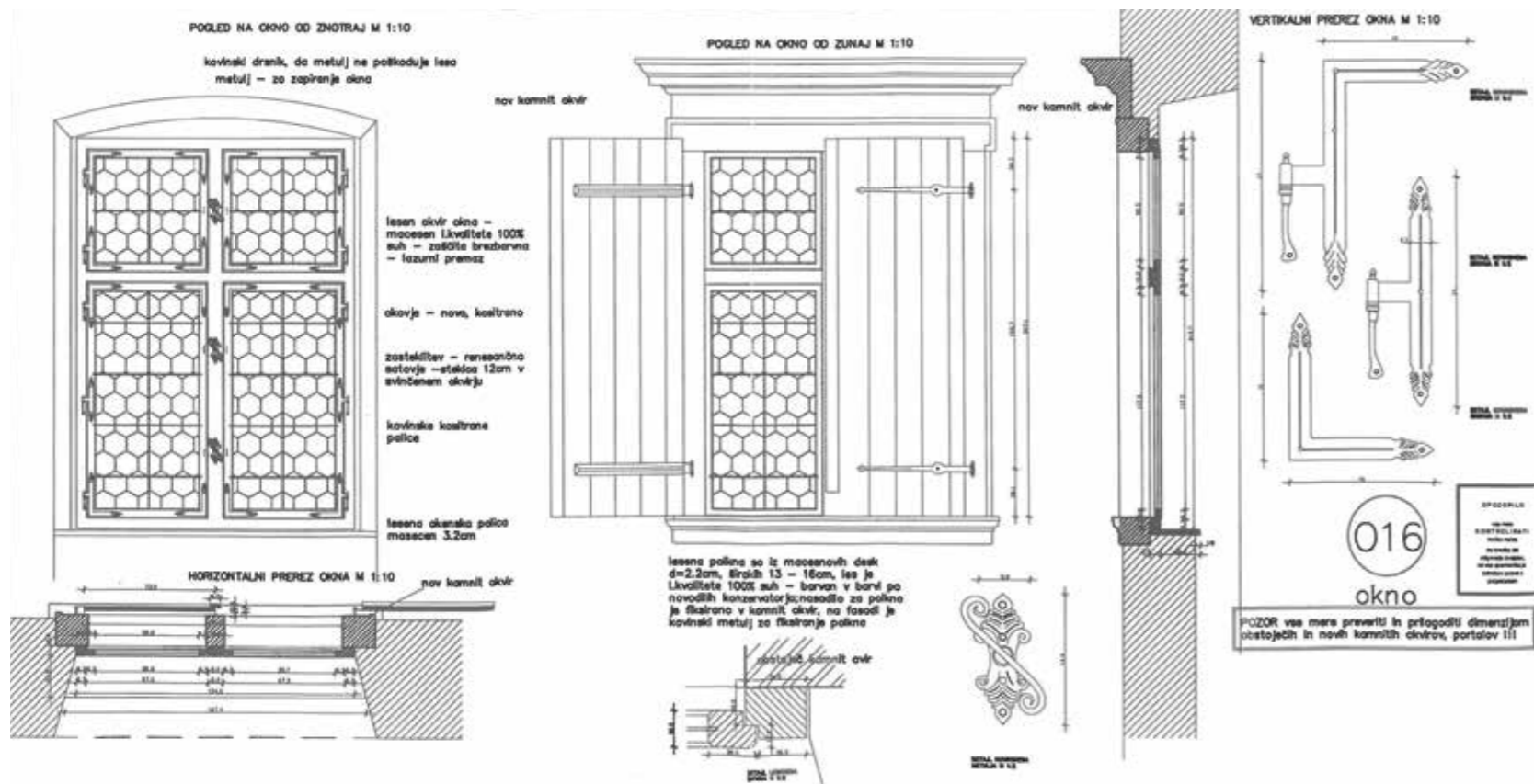

→ 85 Negova – grad

adaptacijo hiše na Jadranski ulici 12 pokazalo, da je pozneje bistveno predelana hiša v osnovi srednjeveška arhitektura, ki je pomenljive oblikovne značilnosti dobila tudi v 16. in 17. stoletju. Ob dvorišni fasadi je zanimiva predvsem pritlična dvorana z osrednjim stebrom. Žal zaradi pogostega nerazumevanja lastnikov stanovanj v meščanskih hišah historičnih mestnih središč, ki ne prepoznavajo bogastva dediščinskega nasledstva in starožitnosti njihovega stavbnega izročila, z vsakim dnevom izgubljam bogato dediščino meščanskih hiš in s tem vedenje o umetnostnih izrazih in bivanjski kulturi preteklosti.

→ 85 Negova – grad

82 Ptuj – grad in grajsko obzidje

Celovita obnova in statična konsolidacija grajskega jedra se je pričela v osemdesetih in nadaljevala v devetdesetih letih 20. stoletja. Takrat so ob obnovah fasad restavrirali tudi kamnite elemente grajskega dvorišča. Mestoma so povsem dotrajane toskanske stebriče prvega in drugega nadstropja nadomestili z betonskimi odlitki. Posegi so se odvijali tudi v notranjščini, a je dokumentacija pomanjkljiva. Posebno kakovost kompleksa predstavlja grajsko obzidje, ki sodi med boljše ohranjene grajske obrambne sisteme na Slovenskem. Zaradi pomanjkljivega vzdrževanja žal močno propada, na kar je zavod lastnika kompleksa, Ministrstvo za kulturo RS, opozarjal že pred podorom leta 2014, ko se je porušil del obzidja na vzhodnem robu grajskega platoja in ogrozil mesto pod njim. Po arheoloških raziskavah sta bila potrebna popolna odstranitev poškodovanega dela obzidja in globok izkop na zaledni strani. Po izgradnji novega klasičnega težnostnega podpornega zidu z armiranobetonsko stabilizacijsko konzolo so sprednjo stran obložili z rabljeno opeko iz opečnega obzidja po obstoječem vzorcu ohranjenega dela zidu. Zaradi popolne dotrajnosti se je podoben gradbeni poseg izvedel tudi na jugovzhodnem delu obzidja ob t. i. Karlovem portalu. Stroka je v tovrstnih primerih prisiljena pozabiti mednarodno konservatorsko etiko, ki narekuje ne le ohranjanje pojavnosti spomenika, marveč tudi ohranitev izvornih materialov, konstrukcije in tehnologije gradnje. Podobno dotrajano stanje je tudi na drugih delih obzidja in grajskega kompleksa, zato je namesto parcialnih posegov potrebna celostna obravnava. Razširjena interdisciplinarna in mednarodna ekipa strokovnjakov bi morala ob pomoči najnaprednejše tehnologije dokumentirati, raziskati, valorizirati ter temeljito načrtovati in izvajati obnovo in revitalizacijo celotnega grajskega kompleksa s pripadajočim prostorom. Zgolj konservatorske sanje?

83 Maribor – dvorec Betnava s parkom

Na začetku devetdesetih let 20. stoletja je takratni lastnik dvorca dal pobudo za celotno prenovo območja kulturnega spomenika. Urejena so bila parтерна polja vrta ter saniran in rekonstruiran jarek z vodnim sistemom. V letu 1995 je bila celovita obnova zaključena z ureditvijo poti in zelenja na preostalem delu »otoka«. Glede na razpoložljivo arhivsko dokumentacijo je bila sprejeta odločitev za rekonstrukcijo renesančne slogovne faze, kot je znana z Vischerjevega bakroreza iz leta 1681. Po požaru, ki je zajel grajske prostore, je v letu 1987 potekalo urgentno konserviranje-restavriranje stenske poslikave v grajski dvorani. Dela so se nadaljevala v grajski kapeli, vendar so se ustavila zaradi menjave lastnika. Območje spomenika je bilo namreč leta 1999 vrnjeno denacionalizacijskemu upravičencu. Po dokončanem restavriranju baročnih stenskih poslikav so bili 2011. žal v celoti prekinjeni vsi načrtovani posegi. Betnavskemu dvorcu daje poseben pomen tudi nepozidana širša okolica, s čimer je še vedno ohranjen avtentični odprti prostor reprezentančne primestne plemiške rezidence, umeščene v krajinski okvir, ki jo stroka še posebej skrbno in zaenkrat uspešno varuje pred morebitnimi pozidavami. Zaradi prepoznavnih kakovosti so bili vrt, dvorec in arheološko najdišče Betnava v letu 1999 razglašeni za kulturni spomenik državnega pomena.

84 Ravne na Koroškem – dvorec Ravne

Pri prenovi dvorca ni bilo moč prezreti, da gre za večje število gradbenih faz iz različnih časovnih obdobij od konca 16. do druge polovice 20. stoletja. Konservatorica in arhitektka sta morali skrbno pretehtati spoznanja raziskav, da pri adaptaciji spomenika za novo namembnost ne bi prišlo do »konflikta« med različnimi historičnimi gradbenimi fazami in elementi novega. Na podlagi strokovnega vrednotenja se je bilo treba odločiti, v katerem segmentu varovati ohranjeno substanco in pojavnost spomenika in kje se ta lahko »prilagodi« sodobni rabi, brez katere ni mogoče doseči kakovostne oživitve spomenika.

85 Negova – grad

Pred celovito prenovo med letoma 2006 in 2009, ki je obravnavala vse objekte, razen grajskega jedra in severnega stolpa, je bil grad deležen le nekaj manjših gradbenih posegov, sicer pa je bil v precej slabem stanju. Za obnovo vseh objektov in delno rekonstrukcijo renesančnega predgradja, ki kot kulisa zakriva najpomembnejši matični objekt – grajsko jedro, so bili izdelani obsežni konservatorski programi. Tlorisi manjkajočega južnega stolpa, zunanjega arkadnega hodnika in mostovža so nastali na osnovi arheoloških raziskav v letih 1993/94, konservatorke natančne študije arhivskih virov, fotodokumentacije in analogij. Osnovna zahteva spomeniške stroke je bila ohranitev gradbene substance in vseh kakovostnih detajlov grajskega kompleksa ter rekonstrukcija manjkajočih arhitekturnih delov. Obnova se je pričela leta 2006 s sanacijo gospodarskega poslopja in končala leta 2009 z delno rekonstrukcijo in obnovo t. i. novega gradu. Nova namembnost – konferenčna dejavnost s hotelskimi sobami v novem gradu, informativna pisarna v vhodnem stolpu in prostori za dejavnosti lokalne skupnosti v gospodarskem poslopju – doprinaša k ponovnemu oživljanju gradu in kraja. Vendar pa zapuščen renesančno preoblečeni srednjeveški grad s številnimi še ohranjenimi arhitekturnimi elementi in stensko poslikavo nezadržno propada. Potreboval bi zgolj nujne statične posege in konserviranje obstoječe substance, s čimer bi ohranili njegovo avtentično podobo in obenem zaokrožili turistično zanimivost spomenika.

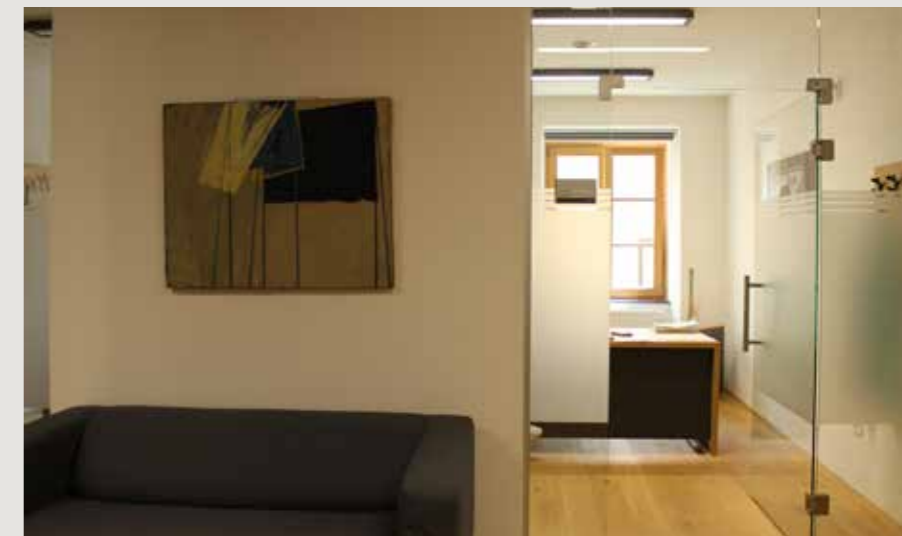
86 Ptuj – mestni stolp

Ptujski renesančni mestni stolp, ki nadvladuje Slovenski trg, je bil najobsežnejše obnove deležen v devetdesetih letih 20. stoletja. Dih jemajoča je njegova lesena baročna konstrukcija za zvonove pa tudi urni mehanizem. Simbolno pomenljiva stavba, ki je po zaslugi ptujskega kronista Simona Povodna od leta 1830 znana tudi kot prva javna zbirka – lapidarij rimskih napisnih in drugih kamnitih spomenikov na prostem, ima od leta 2018 neustrezno pobarvano kritino. Prizadevanja lastnika po menjavi kritine z bakreno zaradi pomanjkanja denarja in neuspeha ob kandidaturi na razpisu za pridobitev sredstev Ministrstva za kulturo niso obrodila sadov. Nekoliko pozneje so pločevinasto kritino pobarvali brez uskladitve barvnega tona s spomeniško službo. Brez državne podpore v smislu strukturnih sprememb bodo napori konservatorjev žal ostali brez uspeha.

87 Ptuj – Jadranska ulica 12

Med konservatorsko-restavratorskimi raziskavami stavbe za njeno adaptacijo v poslovne namene v letu 2018 se je izkazalo, da je jedro stavbe še iz srednjega veka. Razveselilo nas je odkritje šilastoločno sklenjenega kamnitega portala in kamnite stene z ohranjenim srednjeveškim ometom z vtisnjenimi fugami. Posebej imenitna je pritlična dvorana z osrednjim stebrom. Pohvalna so prizadevanja najemnika, ki je prostore opremil s kakovostnimi sodobnimi slikarskimi deli, saj s tem starožitna hiša z novo vsebino pridobi na bivanjski kakovosti in estetsko zaživi. Upamo, da se bo lastnik kmalu odločil tudi za obnovo hiši pripadajočega dvorišča, ki bi kakovostno zaokrožila pojavnost in ambient spomenika.

→ 91 Sv. Trojica v Slovenskih goricah – samostan in cerkev sv. Trojice

V skladu z duhom renesančnega časa, ki je z začetki modernih znanstvenih raziskav in humanizmom temeljito preobrnil dotedanjo podobo sveta, v sakralni arhitekturi prepoznamo težnjo po poenotenju prostornine. Sveto (prezbiterij) ni več ločeno od človeka (ladja), z renesanso je sveto prepoznano v človeku, ki je s centralizacijo sakralnih prostornin postavljen v središče obreda. Dinamične gotske arhitekture, ki so z izrazito vzdolžnim tlorisom poganjale gibanje proti najsvetejšemu delu cerkve, nekoliko privzdignjenemu prezbiteriju, in ob tem z visokimi okni in členitvijo stene naglašale vzgon v višino, se pričnejo v 16. stoletju umirjati.

Po nizu cerkva, ki smo jih že obravnavali v poglavju pozne gotike, tukaj omenjamo še zadnjo, največjo v pokrajini, in sicer cerkev pri Sv. Treh Kraljih v Slovenskih goricah. Njena gradnja se je začela leta 1521 in končala šele 1588. Kljub poznemu času je še povsem poznogotsko zasnovana kot dvoranska prostornina (Klemenčič 1995c, 132–134), a že kaže arhitekturne in dekorativne slikarske prijeme novega časa. Enobarvna dekorativna črna poslikava, izvedena s pigmentom žgane siene v 16. stoletju, je bila med obnovo leta 2012 odkrita tudi v cerkvi sv. Benedikta v Benediktu v Slovenskih goricah.

Na najvzhodnejšem karavanškem vrhu stoji na višini 1699 m nadmorske višine najvišje ležeča cerkev na Slovenskem, sv. Uršula na Uršlji Gori. Začetek gradnje leta 1570 sega v čas razcveta reformacije, slogovno pa je tako v celoti kot v posameznih detajlih izraz trdoživega gotskega stavbarskega izročila. Po premoru, bržkone v duhu porasta protireformacijskih vizitacij, je ambicioznejša gradnja stekla šele leta 1601 pod vodstvom prvega moža protireformacije na Slovenskem, ljubljanskega škofa Tomaža Hrena. Druga na razgledni krajinski legi je cerkev sv. Duha v Sv. Duhu nad Dravogradom, ki je kljub času nastanka že v zgodnjem 17. stoletju prav tako kulturni spomenik iz dobe reformacije in slogovnega prehoda iz gotike v renesanso. Glede na velikost in teren (819 m nadmorske višine) je izredno razkošno zasnovana. Sprva je bila celotna cerkev predvidena za obokanje, kar je razvidno iz že zgrajenih zunanjih in notranjih opornikov, slopov in polslopov. Načrt so zaradi drsečega terena vendarle opustili in ladjo prekrili z ravnim lesenim stropom, ki so ga poslikali domači mojstri v letih 1626/27. Po površini je to največji poslikan, signiran in datiran strop v Sloveniji. Med lepšimi primeri v osnovi še srednjeveške arhitekture, ki se ponaša z edinstvenim renesančnim zvonikom s kamnito streho iz leta 1548, je tudi cerkev sv. Marije v Jareninskem Dolu.

Ob koncu 16. stoletja in v prvi tretjini 17. stoletja se v vzhodni Sloveniji razbohoti krašenje obokov cerkva z renesančnimi rastlinskimi dekorativnimi formami, ki zaradi nove težnje po simetričnosti v prvi tretjini 16. stoletja preoblikujejo naravne oblike rastlinja v čisti dekorativni okras. V to vrsto sodi poslikava oboka prezbiterija župnijske cerkve sv. Roka v Selah pri Slovenj Gradcu. Obok je razkošno zapolnjen z dekorativnim polnilom, sorodnim tistemu na poslikavi v podružnični cerkvi sv. Duha v Sv. Duhu pod Ojstrico nad Dravogradom iz leta 1616. Domači mojster je v iskanju motivnih in slogovnih vzorov segel po grafičnih predlogah, a je po svežini in kakovosti upodobitve ostal na preprostih, nekoliko robustnih tleh. Nič manj razkošna ni poslikava ladijskega oboka župnijske cerkve sv. Pankracija v Starem trgu pri Slovenj Gradcu s konca 16. stoletja. Kljub davnemu spominu na globoko domišljene vsebinske ikonografske koncepte srednjeveških poslikav, kjer so na obokih

→ Sele pri Slovenj Gradcu – cerkev sv. Roka

prezbiterijev angeli muzicirali v slavo Bogu in z orodji mučenja vernika opominjali na Kristusovo trpljenje in njegovo odrešenjsko vlogo, pa celotna poslikava na oboku sv. Pankracija učinkuje kot preplet renesančnih ornamentov brez ikonografske sistematičnosti (Menoni 2009, 88–98).

Če smo se z navedenimi poslikavami že sprehajali po poti k baroku, je to zato, ker do zadnje tretjine 16. stoletja ni zaznati vpliva sodobnejših italijanskih slogovnih oblik. V stenskem slikarstvu je v naših krajih namreč še dolgo v stoletje opaziti zakoreninjenost v srednjeveško tradicijo. Šele ob koncu 16. stoletja lahko omenimo vplive italijanske renesanse pri poslikavi nekdanje kapele gradu Negova. Imenitna slikarija razkriva premišljen ikonografski koncept, ki izpričuje protestantsko miselnost naročnika in sledi ideji t. i. postave in milosti v preprosti upodobitvi temeljnih poglavij iz stare (obdobje postave) in nove zaveze (obdobje milosti) (Menoni 2010, 473). Prava sreča je, da se nam je poslikava ohranila v takšnem obsegu in stanju, saj je spričo druge svetovne vojne in neustreznih vsebin v gradovih po njej siceršnje slikarsko okraševanje srednjeveških in renesančnih gradov na Slovenskem skopo ohranjeno.

→ Uršlja Gora – cerkev sv. Uršule

88 Sv. Trije Kralji v Slovenskih goricah – cerkev sv. Treh kraljev

Leta 1971 se je pričela celovita obnova poznogotske dvoranske cerkve sv. Treh kraljev. Pod baročno je bila v prezbiteriju odkrita in v celoti prezentirana gotška vegetabilna poslikava. Posegi so bili izvedeni tudi na oltarjih sv. Treh kraljev, Marijinega vnebovzjetja in Kristusovega rojstva. Slednji je znameniti gotški krilni oltar, ki so ga med krajo močno poškodovali, brutalno razžagali in prodali po delih. Zavodov restavrator je sestavil lesene dele in retuširal polikromacijo oltarja. Pri rekonstrukciji je sodeloval mizarški mojster iz Benedikta, izmojstren v ročni obdelavi lesa.

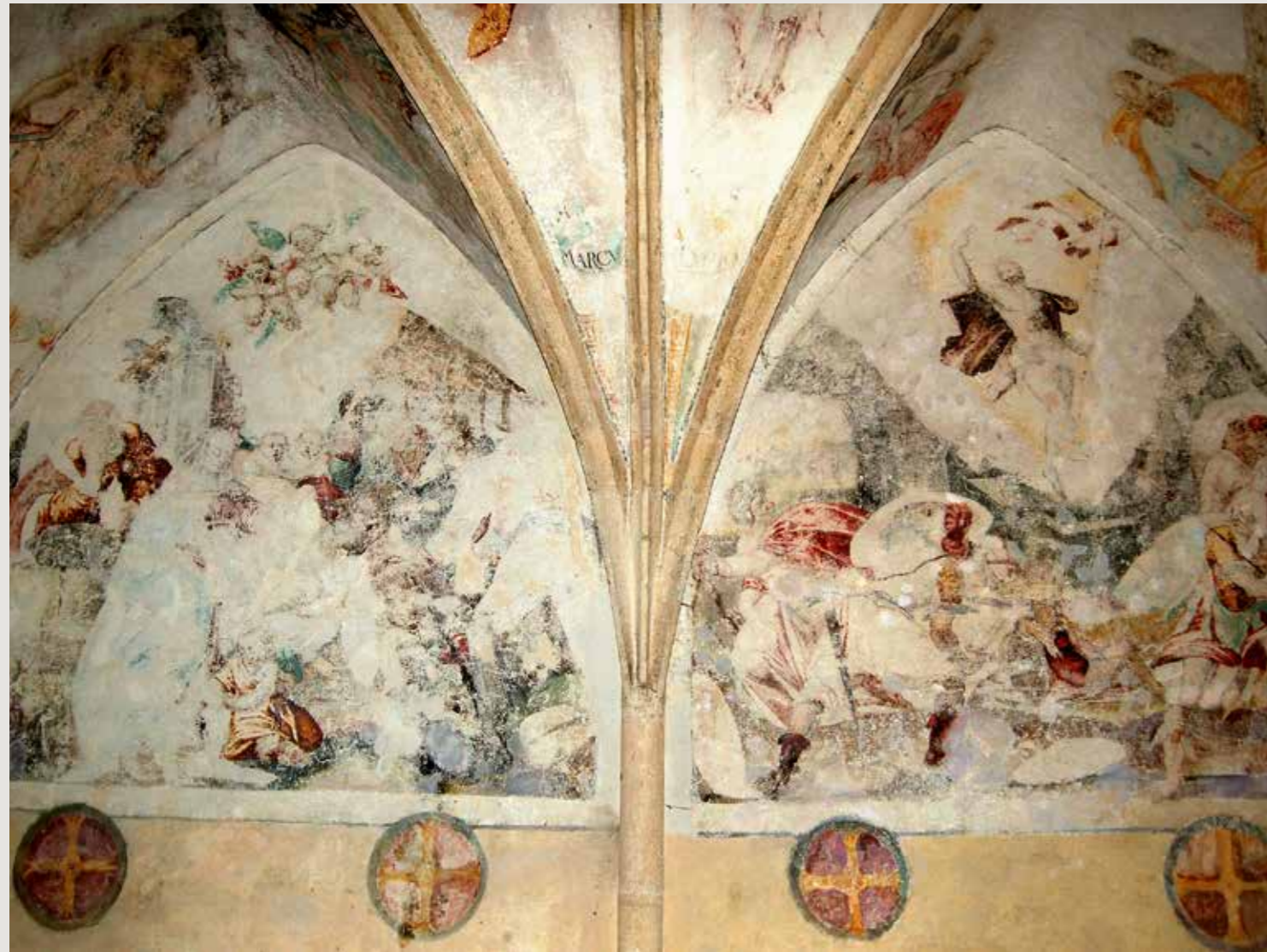
89 Sv. Duh nad Dravogradom – cerkev sv. Duha

Na Sv. Duhu je v letih 1993–1997 potekala obnova cerkvene zunanjsčine in notranjsčine. Restavrirana je bila poslikava v prezbiteriju, kor z ograjo, še posebej zahtevni pa so bili posegi na lesenem stropu, ki je bil zaradi izredno slabega stanja lesa v celoti rekonstruiran. Potrebno je bilo sneti originalne deske, jih očistiti, utrditi in shraniti na podstrešju cerkve v enakem zaporedju, kot so bile nameščene na stropu. Pri rekonstrukciji stropa se je restavratorka opirala na izvorno barvo, ki se je najbolje ohranila pod prekrivnimi letvami. Opravljeno je bilo izjemno delo restavratorske ekipe v težkih pogojih, pri čemer je bila restavratorici v veliko pomoč ljubeznivost, gostoljubnost in ne nazadnje konkretna pomoč domačinov. Tako se ji je zapisalo: »Obnovitvena dela v cerkvi sv. Duha pod Ojstrico so bila posebno doživetje. To je bila prva terenska akcija, ko sem prišla na ZVKDS, v mariborsko enoto. Ljudje na Sv. Duhu so bili neverjetno gostoljubni in so nam nudili pomoč pri delu. Postavili so lesene odre, sodelovali so tudi pri obnovi na zunanjsčini ter v notranjsčini cerkve.«

90 Negova – grad, poslikava v kapeli sv. Ane

Ena izmed najkakovostnejših renesančnih poslikav v vzhodni Sloveniji je bila leta 1991 v kompleksu srednjeveškega neobnovljenega dela gradu deležna najnujnejših posegov. Ti so obsegali odkrivanje, globinsko in površinsko utrjevanje in delno retuširanje. Vendar so atmosferski vplivi v nezavarovani kapeli povzročili nadaljnje propadanje poslikave, ki se je kazalo kot odstopanje in skorajšnja izguba barvne plasti. Leta 2015 so bili zato izvedeni najnujnejši konservatorsko-restavratorski posegi, omejeni zgolj na utrjevanje in stabiliziranje poslikave. Domala nedostopno jedro starega gradu skriva biser renesanse in številne zgodbe iz bogate preteklosti nekdanjih lastnikov, pri čemer upamo, da nam jih uspe razbrati in oživiti, preden jih vzame čas.

9 Od togosti h gibanju

Sedemnajsto stoletje je bilo v slovenskih deželah zaradi posledic turških vpadov, verskih nemirov, epidemij in tridesetletne vojne še vedno čas velikih preizkušenj ter gospodarskega in kulturnega zastoja, zaradi česar splošne razmere za razvoj baročne umetnosti sprva niso bile najbolj ugodne. Med reformacijo so mnoge cerkve propadle, plemstvo in meščanstvo pa je v veliki meri sprejelo luteranstvo. Šele po letu 1598, ko je začel nadvojvoda Ferdinand Habsburški odločno izvajati rekatolizacijo, je obnavljanje in opremljanje cerkva postalo ena glavnih nalog cerkvenih oblasti.

Ob protireformaciji in katoliški prenovi je treba upoštevati tudi notranjo cerkveno prenovu, ki se je ukvarjala z vprašanjem, kakšna naj bo likovna umetnost. Soglašali so glede poučne vrednosti slikanih nabožnih podob, ob tem pa potrdili pomembnost njihovega vizualnega potenciala in uporabnost v vzgojne namene. Umetnost je bila tako vključena v oživljanje katoliške vere s pomembno nalogo usmerjanja vernikov k pravi veri, kar naj bi dosegla s predstavljanjem ustreznih zgledov, z zbujanjem oziroma s poglobljanjem verskih čustev ter z omogočanjem istovetenja vernikov z naslikanimi osebami (First 2002, 39–40). S tem so se na široko odprla vrata baročni umetnosti, ki jo je duhovno prenovljena in okrepljena Katoliška cerkev prevzela kot svoj umetnostni izraz. Po obdobju slogovne heterogenosti v prvih desetletjih 17. stoletja je z njim segla v domala vsako, še tako majhno in oddaljeno cerkev na Slovenskem.

Katoliška cerkev je po izkušnji s protestantizmom pričela podpirati likovno umetnost, v kateri bi bile verske teme obravnavane čim bolj jasno in nazorno. Novi slog je združeval vsebine srednjeveškega krščanstva in forme antičnega Rima, vendar je na tem temelju Boga, človeka in svet prikazoval na nov, bolj čuten, bolj dramatičen in zato bolj prepričljiv način. Pri reformiranju sakralnih prostorov v 17. stoletju so velikokrat darežljivo pomagali deželni stanovi in pomembni plemiči, ki so se morali leta 1628 dokončno spreobrniti v katolištvo ali oditi v izgnanstvo. S finančnim podpiranjem gradnje in opreme cerkva so dokazovali svojo zvestobo vladarju in Katoliški cerkvi, s čimer so utrjevali svoj položaj v družbi.

Za rekatolizacijo je bila zelo pomembna oživitev romanj, zato so v tem času obnavljali stara in odpirali nova božjepotna središča, ki so bila zelo priljubljena v vseh družbenih slojih. Romanje k milostnim podobam, z Marijo na čelu, in čaščenje svetnikov sta postala pomembni sestavini baročne kulture (Kemperl, Vidmar 2014, 11–14).

Poglavitne črte razvoja arhitekture 17. stoletja je možno prepoznati tudi v tlorisnih zasnovah, ki kažejo preobrazbo od preprostega do zapletenega, od strogega in negibnega do gibljivih zasnov (Šumi 2001, 13). Na Štajerskem se je utrdil tip ladje s prečno postavljenimi kapelami, to je shema, ki se je oblikovala tudi sproti in glede na potrebe, vendar je v zreli obliki zaživela šele v 18. stoletju. Očitna naloga stoletja je bila preseči toge, uravnotežene prostore ter vanje uvesti različne možnosti gibanja. To se izraža tudi v dviganju in spuščanju nivojev prostorov, kar strokovnjaki označujejo kot enega najznačilnejših pojavov stoletja. Na ta način sta uravnoteženost v arhitekturi nadomestila napetost in

→ Puščava na Pohorju – cerkev Device Marije

dinamičnost. Nova je tudi osvetlitev cerkva, saj barok vpelje polkrožna okna in lunete, ki so prikladne za namestitvev pod oboki. Celotno 17. stoletje uporablja pilastre kot delilne in povezovalne člene, sprva v sakralni in pozneje v profani arhitekturi. Kupole in svetlobnice so pri nas zastopane le izjemoma, denimo plitka kupola v romarski cerkvi v Puščavi na Pohorju (Šumi 2001, 94).

Že uvodoma je treba omeniti tudi opremo cerkva, katere bistvena novost obravnavanega časa je oblika oltarja, ki je s svojim zlatim bogastvom zaslužil ime zlati oltar. Ta osrednji kos opreme je nadomestil zgodbe stenskih slikarjev, ki so jih po večini prebelili (Šumi 2001, 13–19).

Ena izmed najlepših cerkva iz 17. stoletja v vzhodni Sloveniji je romarska župna cerkev Device Marije v Puščavi na Pohorju. Izpričani sta dve stavbni fazi; prva po letu 1627 je dokumentirana v oltarnem delu, pomembnejša druga je iz časa okoli leta 1672, ko so cerkev povečali (Šumi 2001, 94). Bogat naročnik, šentpavelski samostan, je poskrbel tudi za odlično opremo cerkve, saj so v njej kar trije veliki oltarji in ena izmed redkih ohranjenih prižnic iz 17. stoletja pri nas. Cerkev predstavlja vrhunec sakralne arhitekture 17. stoletja v Podravju in sodi med najpomembnejše in najlepše spomenike poznorenesančne oziroma zgodnjebaročne cerkvene arhitekture na Slovenskem.

Med umetnostnimi dosežki 17. stoletja je treba omeniti tudi vedutno izpostavljeno župnijsko romarsko cerkev sv. Trojice v Slovenskih goricah, ki je bila sezidana v obdobju med letoma 1638 in 1643, v 18. stoletju pa močno povečana. Samostanski kompleks je bil k cerkvi prizidan šele leta 1692 (Šumi 2007b, 84). Na začetku 17. stoletja je bila zgrajena župnijska cerkev sv. Ane v Slovenskih goricah, v drugi polovici pa romarski cerkvi sv. Trojice pri Podlehniku in sv. Ane na Velikem Vrhu pri Borlu ter kapela sv. Frančiška Ksaverija ob romarski cerkvi na Ptujski Gori. Baročno prezidani sta bili župnijski cerkvi sv. Barbare v Cirkulanah in sv. Petra v Malečniku pri Mariboru, na Koroškem pa kot primera barokizacije izpostavljamo cerkev sv. Roka na Selah in samostojni cerkveni zvonik sv. Pankracija v Starem trgu pri Slovenj Gradcu. V vrsto baročno preoblikovanih srednjeveških cerkva sodi tudi ruška župnijska, posvečena Materi božji. Poleg odlične prostorske umeščenosti k njenemu pomenu doprinašajo še kakovostna baročna oprema, poslikave in bogate štukature (Šumi 2007b, 80), kar jo skupaj s Sladko Goro uvršča med najlepše celostne baročne umetnine pri nas.

Med sakralno dediščino je treba posebej izpostaviti fasado nekdanje minoritske cerkve na Ptuj, ki je nastala v času barokizacije samostana ob prihodu vsestransko izobraženega gvardijana in provinciala Gašperja Dietla (1670–1704). Kolosalni stebri, bogata stavbna plastika ter kiparski in štukaturni okras so pročelje ptujске minoritske cerkve do porušitve ob koncu druge svetovne vojne odlikovali v bogatem videzu in harmoničnosti (Krečič 2001, 123). Marijino znamenje na trgu pred samostanom je skladno z baročnimi težnjami naglasilo celovito zunanjo podobo objekta.

Tudi na območju današnjega Prekmurja je v 17. stoletju večinoma prihajalo do preoblikovanj starejših gotskih cerkva. Ravne stropne v ladjah so nadomestili banjasti oboki, zvoniki so dobili »čebulaste« strehe, notranjščine so bile na novo opremljene, novogradenj pa skorajda ni bilo. Banjasti obok so dobile tudi cerkev sv. Nikolaja v Murski Soboti (1676) ter cerkvi na Tišini (1685) in v Martjancih (1702) (Balažič 1997, 129–130).

→ 92 Ruše – cerkev Matere Božje

→ Oplotnica – gospodarsko poslopje graščine

Profana arhitektura je v prvih desetletjih 17. stoletja še vztrajala pri sklenjenih pravokotnikih, v katere so vklenjeni dvorci, bodisi z notranjimi dvorišči ali z enotno stavbno maso. Ob teh obrisih so se še zmeraj pojavljali tudi tradicionalni ogelni stolpi. Zlasti proti sredini 17. stoletja pa so se tako v sakralni kot profani arhitekturi vse močneje uveljavljale težnje po ustvarjanju poudarjenih fasad, ki postanejo temeljni pogled na arhitekturo in ločujejo osrednjo fasado od stranskih.

Eno izmed kakovostnejših podeželskih profanih zgradb iz prve polovice 17. stoletja predstavlja graščina v Oplotnici, ki so jo kartuzijani zgradili kot gospodarsko pristavo že pred začetkom 16. stoletja. V notranjosti je štukaturno bogato okrašena kapela, posvečena 1631. Bistvena kakovost graščine je v notranjščini ohranjena večina izvornih stavbnih elementov, kot so bogate lesene vratnice z umetno izrezljanimi vratnimi okvirji in tramovni stropi. S spremljajočimi zgradbami stoji znotraj obzidja, pri čemer se je na srečo ohranil ves nepozidan prostor, v katerem so ob obnovi objekta rekonstruirali tudi njegovo vrtno zasnovo.

→ 42 Velika Nedelja – cerkev sv. Trojice

Štukature so bile v baroku po namenu primerne za krasitev imenitnejših delov arhitektur, kot so kapele, stopnišča, slavnostne dvorane, in kot smo spoznali na Ptuj, tudi fasad. Štukatura je lahko samostojna, seveda vselej na arhitekturni podlagi, ali le okvir poslikavi. Odlična primera takšnega oblikovanja sta obednica minoritskega samostana na Ptuj in slavnostna oziroma Viteška dvorana mariborskega gradu. Štukatura lahko nadomesti tudi plastiko v ožjem pomenu besede, kar izpričujeta, denimo, podobi cerkvenih prvakov sv. Petra in Pavla na štukiranem pevskem koku v cerkvi sv. Trojice v Veliki Nedelji.

→ 95 Vuzenica – Štok

V vrsto manjših dvorcev iz prve polovice 17. stoletja smemo šteti še gradbeno jedro dvorca v Svečini, ki je v osnovi renesančna zgradba pravokotnega tlorisa s štirimi vogalnimi stolpi. Kljub prezidavam v 19. in 20. stoletju se je na osrednjem objektu ohranila opečna šotorasta streha, na vogalnih stolpih pa nižje piramidaste strehe, kar ustvarja značilno renesančno strešno kompozicijo. Manj zgodovinske sreče je imela mogočna zgradba, imenovana Štok v Vuzenici, ki je stala na hribu nad naseljem in obvladovala podobo Zgornjega trga. Dvonadstropna kamnita stavba iz leta 1658 je bila pokrita s šotorasto, s skodlami krito streho. Glavno fasado je poudarjal renesančni portal z grbovno ploščo z napisom, na fasadah pa je bila do nedavnega še vidna bogata dekorativna poslikava iz 17. stoletja. Stavba je bila redok primer kakovostne profane arhitekture iz srede 17. stoletja, vendar je zaradi slabega vzdrževanja propadla.

Kot tipološko posebnost profanih arhitektur 16. in 17. stoletja je treba omeniti še grebenaste oboke. Njihova napredna oblika je, denimo, v meščanski arhitekturi Ptuj zastopana kot imeniten »pahljačasti« obok v sicer degradirani nadstropni veži stavbe na Prešernovi ulici 11 ali v pritličnem prostoru hiše na Slovenskem trgu 1. Za ta čas so značilni tudi tramovni stropi. Ob že omenjeni graščini v Oplotnici primer lesenega tramovnega stropa srečamo tudi v meščanski hiši iz 17. stoletja na Jurkovičevi ulici 25 v Gornji Radgoni.

91 Sv. Trojica v Slovenskih goricah – samostan in cerkev sv. Trojice

Cerkev s samostanom krasijo trije mogočni baročni zvoniki, ki so bili leta 2017 na novo prekriti z bakreno pločevino. To so na željo takratnega občinskega vodstva prebarvali v prepoznavno rdečo barvo. Konservatorska stroka temu ni bila naklonjena, saj tovrstna praksa doslej še ni bila uporabljena in iz historične perspektive ni logična. Pred načrtovano celovito obnovo samostanske kleti, ki se je zaključila v letu 2011, so bile opravljene arheološke raziskave, pri katerih je bilo odkrito prvotno tlakovanje iz velikih kamnitih plošč iz peščenjaka. Na podlagi odkritja je bila sprejeta konservatorska odločitev, da se v kleti izvede novo tlakovanje iz enakih plošč, položenih v peščeno podlago.

92 Ruše – cerkev Matere Božje

Celostna obnova romarske cerkve je potekala več desetletij, vse od sedemdesetih let 20. stoletja. Zaradi prizidav kapel v 17. stoletju in hudourniške struge potoka okoli cerkve je bila stavba statično ogrožena, posledično je prišlo tudi do poškodb v notranjščini, na poslikavah, štukaturah in opremi. Statična prenova, izvedba drenaže in znižanje nasutja okoli cerkve so potekali v sodelovanju s spomeniško službo. Obnovili so tako zunanjščino kot notranjščino, vključno z opremo in poslikavo. V letih 1995/96 so restavrirali tudi Straubove orgle in dva stranska oltarja.

93 Ptuj – minoritska cerkev (rekonstrukcija ladje in baročnega pročelja)

V bombnem napadu leta 1945 porušeno poslopje minoritske cerkve je poleg značilne zgodnjegotske arhitekture ubožtvenega reda manjših bratov s seboj odneslo enega izmed najlepših baročnih spomenikov. Med letoma 1963 in 1967 je bila na mestu nekdanje ladje zgrajena pošta. Ideja o ponovni izgradnji manjkajočega dela cerkve se je rodila v devetdesetih letih 20. stoletja z makroprojektom, t. i. Ptujsko trojko, ki je zajemal odstranitev pošte in njeno gradnjo na novi lokaciji, adaptacijo t. i. Malega gradu, kamor se je preselila knjižnica iz minoritskega samostana, ter rekonstrukcijo cerkve sv. Petra in Pavla. Kljub smelim načrtom, da se k problematiki pritegne najvidnejšo strokovno javnost in izpelje mednarodni arhitekturni natečaj, so načelne odločitve glede videza in izbor projektanta nove cerkve potekali v zaprtem strokovnem krogu. Odločili so se za rekonstrukcijo pročelja in cerkvene ladje iz 17. stoletja s svobodno interpretacijo manjkajočih arhitekturnih podatkov in sodobnim oblikovanjem notranjščine z liturgično opremo. Izveden poseg bi tako namesto rekonstrukcija morali imenovati novogradnja, usklajena z zgodovinskim ambientom, ki obvezno nadomešča porušeno zgradbo ali ambient in ob tem vedno nosi pečat sodobne arhitekture. S takšno »rekonstrukcijo« so se ohranili ulični gabariti, prostorsko definiranje Minoritskega trga in kontinuiteta tega mestnega predela. Kljub pogoju spomeniškega varstva, da se morajo dela izvajati z avtentično tehnologijo gradnje in izvirnimi materiali, sta bila ladja in pročelje cerkve zgrajena s sodobnimi materiali in tehnologijami z veliko opažnega betona, zaradi česar smo na mestu nekdanjega porušenega objekta dobili nekakšno sestavljanjo, ob kateri se ne moremo znebiti občutka »ponaredka«.

94 Oplotnica – graščina

S celovito prenovo graščine so prebivalci dobili prostore za glasbeno šolo, krajevni urad, društvo vinarjev in aktiv kmečkih žena. Občina Oplotnica pa ima v prvem nadstropju reprezentančne prostore in kapelo za poroke. Kraj je s prenovo graščine in njej pripadajočega prostora ter gradnjo bližnjega kulturnega doma dobil novo kulturno-upravno središče.

95 Vuzenica – Štok

Štok je dolga leta vsem na očeh počasi propadal, saj lastniki niso poskrbeli za vzdrževanje. Spomeniška služba je v letu 1991 ponudila možnost petdesetodstotne udeležbe pri financiranju obnove skodlaste strehe (Volavšek 1992, 317), kar pa se ni zgodilo. Zavodova gradbenika sta takrat izdelala arhitekturni posnetek stavbe in načrt sanacije razpok na stenah in obokih. Žal do obnove ali vsaj nujnih vzdrževalnih del ni prišlo. V letu 2005 je Inšpektorat RS za okolje in prostor izdal odločbo o rušitvi objekta, ki je zaradi svojega stanja pomenil nevarnost za ljudi in premoženje. Leta 2007 so ga porušili. Njegova mogočna podoba na vzpetini nad Vuzenico tako ostaja le še v spominu ljudi.

96 Gornja Radgona – Jurkovičeva ulica 25

Meščanska stavba iz 17. stoletja predstavlja primer najbolj celovite konservatorske obnove v Gornji Radgoni, ki je potekala v letih 2011/12. Prenova je vključevala tudi sicer izredno redko izvedene arheološke raziskave celotnega stavbnega kompleksa in dvorišča. Raziskave poglobljenega pritličja so razkrile skrbno izveden tlak iz mačjih glav z oblikovanim odtokom za vodo, kar priča o prvotni gospodarski namembnosti tega dela zgradbe, verjetno povezani z vinarjenjem. Odkrito prvotno tlakovanje je bilo osnova pri oblikovanju končne podobe tlakov v pritličnem prostoru, ki danes služi kot degustacijska dvorana, v kateri so skrbno restaurirali prvotne kamnito-opečne zidove. Stavba je v lasti lokalnega podjetja, ki jo uspešno uporablja za razširitev turistične ponudbe.

→ 97 Slovenska Bistrica – grad s parkom

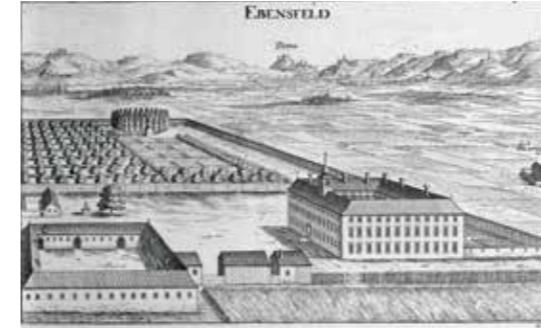
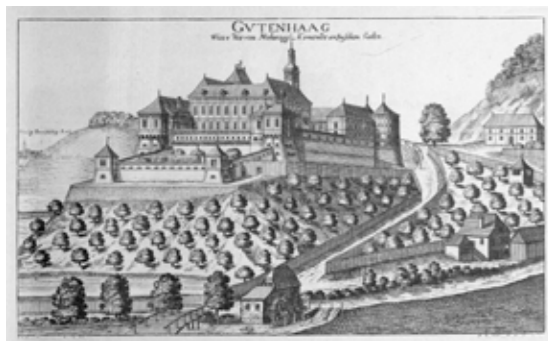
Ob koncu stoletja se je ob razvoju arhitekture razbohotila tudi umetnost oblikovanja odprtega prostora palač. Glede na družbeni status lastnika so nastale večje ali manjše ureditve povsem formalnih oblik. Iz osnovne renesančne forme – kvadrata – se je konec 17. stoletja ali na začetku 18. stoletja razvil t. i. francoski vrt. Kvadrat je postal pravokotnik, simetrija pa se je ob osrednji osi nizala v vseh smereh (po vzdolžnih in prečnih oseh). Vzporedno s tem se je tudi v notranjščinah cerkva in dvorcev uveljavljala pot k sintezi arhitekture, kiparstva in slikarstva. Eden izmed pomembnih spomenikov, barokiziranih v 17. in 18. stoletju, je grad v Slovenski Bistrici, ki je v osnovi renesančna grajska stavba z okroglimi ogelnimi stolpi. V drugi polovici 17. stoletja so novi lastniki posodobili bogato parkovno zasnovo ob gradu, a je v osnovi vse do danes ohranila renesančni značaj. Za renesančno dobo je bilo namreč v splošnem značilno, da zelena okolje nastopa kot relativno samostojna površina. Kljub temu, da zelene površine še niso v idealnem razmerju do dvorca, pa je že razvidna njihova umetna sestava, izbor drevnin in drugega zelenja ter posebnih sestavin, ki dopolnjujejo vrtno celoto. To se najbolje vidi prav v grajskem parku v Slovenski Bistrici. Vischerjeva grafika parka in gradu predstavlja vrtno zasnovo »na poti« iz renesančnega v baročno vrtno oblikovanje s popolno simetrijo, ki v naravi zaradi poteka potoka ni bila mogoča. Park je specifičen tudi zaradi izmaknjene osrednje osi iz osi gradu. Kot veliko drugih, je bil tudi ta park deležen poznejše predelave v krajinski slog (Šumi 2007b, 41–42). Danes je ohranjena le slaba četrtina parka, deloma je bil pozidan in s tem uničen.

Med pomembnejše arhitekturne podvige druge tretjine 17. stoletja štejemo še t. i. Leslijev trakt na ptujskem gradu ter impozantno grajsko kaščo na robu nekdanjega turnirskega prostora (Šumi 2001, 84). Sedemnajsto stoletje je bistveno prispevalo tudi k sedanji podobi mariborskega gradu, ki je na začetku stoletja dobil štiri stolpiče s čebulastimi strehami, od katerih se je ohranil le eden. V drugi polovici stoletja so pozidali mogočni nadstropni hodnik ter obokali loretsko kapelo in osrednjo grajsko dvorano, slednjo pa tudi opremili s štukaturami (Šumi 2001, 90). Avtor v štukaturo ujetih obrobni prizorov, s katerih prepoznavamo motive štirih letnih časov, bojne prizore, mitološke zgodbe, je graški slikar Lorenzo Laurigo (Lipoglavšek 1996, 50). Osrednje polje grajske dvorane z upodobitvijo spopada konjenikov v oklepih s Turki pa je šele leta 1763 poslikal graški slikar Joseph Michael Göbler. Med letoma 1747 in 1749 so h gradu prizidali novo stopniščno hišo, ki zavzema večji del zahodne grajske stranice in je najmogočnejši tovrstni primer pri nas. Vanjo so umestili dvoramno monumentalno stopnišče z rokokojskimi kipi in štukaturo. Avtorstvo grajskega stopnišča je pripisano arhitektu Jožefu Hofferju (Krečič 2007, 183).

Konec 17. stoletja se je pričela tudi barokizacija gradu na Goričkem, ki se je zaključila leta 1751 (Krečič 2007, 160). Ogromni dvonadstropni slopasti arkadni hodniki, ki krožno obdajajo peterooglo dvorišče, so sestavina 18. stoletja, prav tako baročna grajska kapela, ki so jo uredili v enem od renesančnih okroglih stolpov, ob katerega so prizidali visok, bogato členjen zvonik s čebulasto streho (Šumi 2007b, 160). Med pomembnejšimi grajskimi arhitekturami severovzhodnega dela Slovenije, ki so jih v drugi polovici 17. stoletja adaptirali v baročni maniri, predelavo pa končali na začetku 18. stoletja, je grad Hrastovec v Slovenskih goricah. Srednjeveški manjši dvor je v 15. stoletju prerasel v poznosrednjeveški utrjeni grad, ki so ga v 16. in 17. stoletju močno povečali in preuredili v sodobno renesančno rezidenco. Po sredini 17. stoletja je doživel prvo barokizacijo, v kateri je dobil novodobno fasadno obleko s pilastri, v

→ 99 Hrastovec v Slovenskih goricah – grad

→ 100 Kungota pri Ptuj – dvorec Ravno polje

notranjščini pa s štukaturami in poslikavami okrašeno slavnostno dvorano in kapelo. Obsežna druga barokizacija je prinesla predvsem pozidavo zunanega in notranjega reprezentančnega stopnišča ter vrsto prostorov obogatila z deloma figuralno štukaturo, s čimer je bil ustvarjen vtis razkošne galerijske scene (Šumi 2007b in Krečič 2007, 155).

Še pred nekaj leti je sredi Dravskega polja ležeci dvorec Ravno polje veljal za eno izmed največjih in najkakovostnejših grajskih stavb 17. stoletja na Slovenskem, vendar je v zadnjih desetletjih skorajda povsem propadel. Odlikoval se je po svoji zgodnjebaročni zasnovi, arkadnem oblikovanju dvorišča velikih dimenzij in po tem, da je od svojega nastanka, za razliko od Hrastovca, ostal oblikovno nespremenjen. Temeljni tloris stavbe je pravokotnik, katerega štirje delno podkleteni enonadstropni trakti s podstrešno poletažo so obdajali pravokotno dvorišče. Arkadno dvorišče je bilo najpomembnejša oblikovna sestavina dvorca in eden najlepših tovrstnih motivov v slovenskem prostoru.

→ 103 Turnišče pri Ptuj – dvorec s parkom

Med pomembne dosežke zgodnjega baroka 17. stoletja na Slovenskem sodi dvorec Turnišče pri Ptuj, ki je danes v precej propadajočem stanju. Njegovo prvotno podobo razkriva Vischerjeva grafika, potrdile pa so jo tudi raziskave po požaru leta 1987. Premišljena zasnova z bogato galerijo stolpov, ki jo lahko razbiramo na omenjeni grafiki, postavlja dvorec med najpomembnejše centralno zasnovane profane stavbe pri nas (Šumi 1969, 144–145; Šumi 2001, 97).

Najzgodnejši osno zasnovani baročni profani kompleks v Sloveniji je dvorec Freudenau v Črncih pri Apačah (Šumi 2001, 104), kjer sočasna vrtnoarhitekturna osna ureditev predstavlja začetek baročnega krajinsko-arhitekturnega oblikovanja na območju Slovenije. Areal dvorca z rezidenčno stavbo, gospodarskimi poslopji in parkom je še v celoti ohranjen, zaradi česar je zaenkrat še mogoča njegova celovita in kakovostna rekonstrukcija. Vrtnoarhitekturna osna ureditev je svoj vrhunec doživela s 1650 m dolgo parkovno osjo v dvorcu Dornava. Tamkajšnji simetrično urejen vzdolžni park datira v sredo 18. stoletja in ga glede na prostorsko umestitev in celotni kompleks prenovljenega dvorca pripisujemo arhitektu Jožefu Hueberju (Vidmar 2013, 58–73). S tem se je udeležila najbolj smela baročna prostorska kompozicija dvorca s parkom v Sloveniji. Celotna zasnova je sestavljena iz vhodne aleje, prednjega dvorišča, dvorca z glavnim poslopjem in dvoriščnima traktoma ter notranjega dvorišča, ki se nadaljuje v park. Ta se onkraj cvetličnih paviljonov razveja v triosno ureditev naravnega parka, ki je bil sredi 18. stoletja eden največjih na Štajerskem. Glede na obseg načrta, njegovo celovitost in raznovrstnost, ki zajema vrtno in parkovno ureditev, vanjo umeščeno arhitekturo, parkovno opremo, kiparsko in slikarsko umetnost, gre za daleč najbolj kakovostno in celovito ohranjeno baročno profano arhitekturo pri nas.

→ Črnci pri Apačah – dvorec Freudenau

V 18. stoletju se baročna arhitektura z urejenimi parki in vrtovi dopolnjuje v organske celote. Ker je bila gradnja mogoča tudi v ravninskem delu, so baročni ureditveni ansambli dobili dotle neslutene prostorske dimenzije. Takšne zasnove so lahko omogočala le naročila verskega in posvetnega vrha. Cerkveni voditelji, absolutistični vladarji in plemiči so z barokom predstavljali svoje politične ideje in razkazovali moč, hierarhijo in bogastvo. Duhovniki in verniki vseh stanov so z njegovo pomočjo brisali mejo med realnim in namišljenim, med duhovnim, nebeškim in zemeljskim. Umetnostni razcvet, eden najbujnejših v zgodovini tega prostora, je zajel profano in sakralno arhitekturo, s čimer je zaznamoval kulturno krajino Slovenije (Kemperl, Vidmar 2014, 11–14).

→ 101 Dornava – dvorec s parkom

Štajerska je bila v tem času dežela baročnih dvorcev in gradov. Posebej bogat je opus avstrijskega arhitekta Jožefa Hueberja. Poleg petdesetih ohranjenih arhitekturnih stvaritev na območju avstrijske Štajerske je na povabilo pomembnih plemiških družin tudi na Slovenskem zapustil številne izjemne baročne arhitekturne rešitve. Nekatero med njimi sta prezidavi gradu Hrastovec v štiridesetih letih 18. stoletja in dvorca Dornava med letoma 1753 in 1755, obnova dvorca Turnišče pri Ptujju okoli leta 1763 ter načrti za obsežno obnovo gradu Gornja Radgona v prvi polovici sedemdesetih let 18. stoletja (Sapač I. 2007c, 244–246). Hueber je v sredini 18. stoletja vodil tudi obnovo dvorca Štatenberg, ki ga med najpomembnejšimi baročnimi profanimi pomniki vzhodne Slovenije štejemo med vrhunce umetnostnih celot na Slovenskem in v srednji Evropi. Zgrajen je bil pred letom 1697 po naročilu grofa Ignaza Marie Attemsja, avtorstvo pa se domnevno pripisuje graškemu arhitektu Johannu Joachimju Carloneju. Posebej slikovite so pilastrsko členjene fasade ter notranjščina s štukaturnim okrasjem in poslikavami, med katerimi je najbolj kakovostno poslikana glavna dvorana. Omeniti velja še centralno zasnovano kapelo v stranskem traktu, ki je bila pred požarom leta 1910 še okrašena s štukom in slikarijami (Šumi 2007b, 38–40). Kot je razvidno s Flurerjeve upodobitve iz leta 1720, naj bi imel dvorec nad slavnostno dvorano celó kupolo, ki pa so jo najverjetneje odstranili med Hueberjevo prenavo (Krečič 2007, 38).

Med profano štajersko arhitekturo izpostavljamo še prezidavo zgodnjebaročnega dvorca Jareninski dvor (okoli 1740), že omenjeno gradnjo reprezentančnega stopnišča mariborskega mestnega gradu (1747–1749), prezidavo hiše na Gosposki ulici 29 v Mariboru (okoli 1740) in prezidavo dvorca Zgornja Polskava (okoli 1744–1756). Opozoriti pa želimo še na dvorec Hamre na Bregu pri Majšperku, ki je že v letu 1461 izpričana posest ptujskih minoritov. Od 16. stoletja se na tem mestu omenja dvor, ki ga je leta 1735 zamenjal sedanji baročni dvorec. Poleg slikovite zunanjščine, notranjost krasijo štukature in za naše razmere kakovostna baročna peč s figuralnimi motivi na pečnicah, posebej odličen pa je kiparsko okrašen baročni sobni vodomet, edini te vrste na Slovenskem (Šumi 2007b, 82). Gre za poseben primer baročnega dvorca manjših dimenzij z vsemi elementi baročnega razkošja, ki mu pripada tudi park.

Zreli barok je obogatil tudi Koroško. Renesančnemu grajskemu objektu na Ravnah so bila v 18. stoletju prizidana baročna grajska kapela in gospodarska poslopja. Barokizirana je bila tudi srednjeveška graščina Rothenturn v Slovenj Gradcu. V celoti pa je bil v 18. stoletju zgrajen dvorec Bukovje pri Dravogradu, ki je bil proti koncu 19. stoletja temeljito prezidan v historistični neogotski maniri.

→ 102 Štatenberg – dvorec s parkom

Baročni slog je v veliki meri zajel tudi grajske arhitekture Prekmurja. Med profano arhitekturo 18. stoletja omenimo skromna ravninska dvorca s parkoma v Beltincih in Rakičanu. Uvodoma je treba pojasniti nekaj lokalnih tipoloških posebnosti, kot je, denimo, prvenstvena uporaba opeke kot gradbenega materiala v sakralni in profani arhitekturi. Praviloma so gradili nizke, široko razpotegnjene graščine, saj je bilo prostora na ravninskem delu Prekmurja dovolj. Značilni so dvorci s širokimi frontami, na prostranih dvoriščih pa najdemo arkadne hodnike, oprte na opečne slope. Tak primer je dvorec Beltinci, prvič omenjen leta 1532 (Stopar 1997, 111–113). V prvi polovici 18. stoletja je bil obsežno prenovljen v baročni maniri, žal pa je tudi njemu usoda po drugi svetovni vojni namenila delno uničenje, ostal je brez južnega in zahodnega trakta. Na drugi strani je v

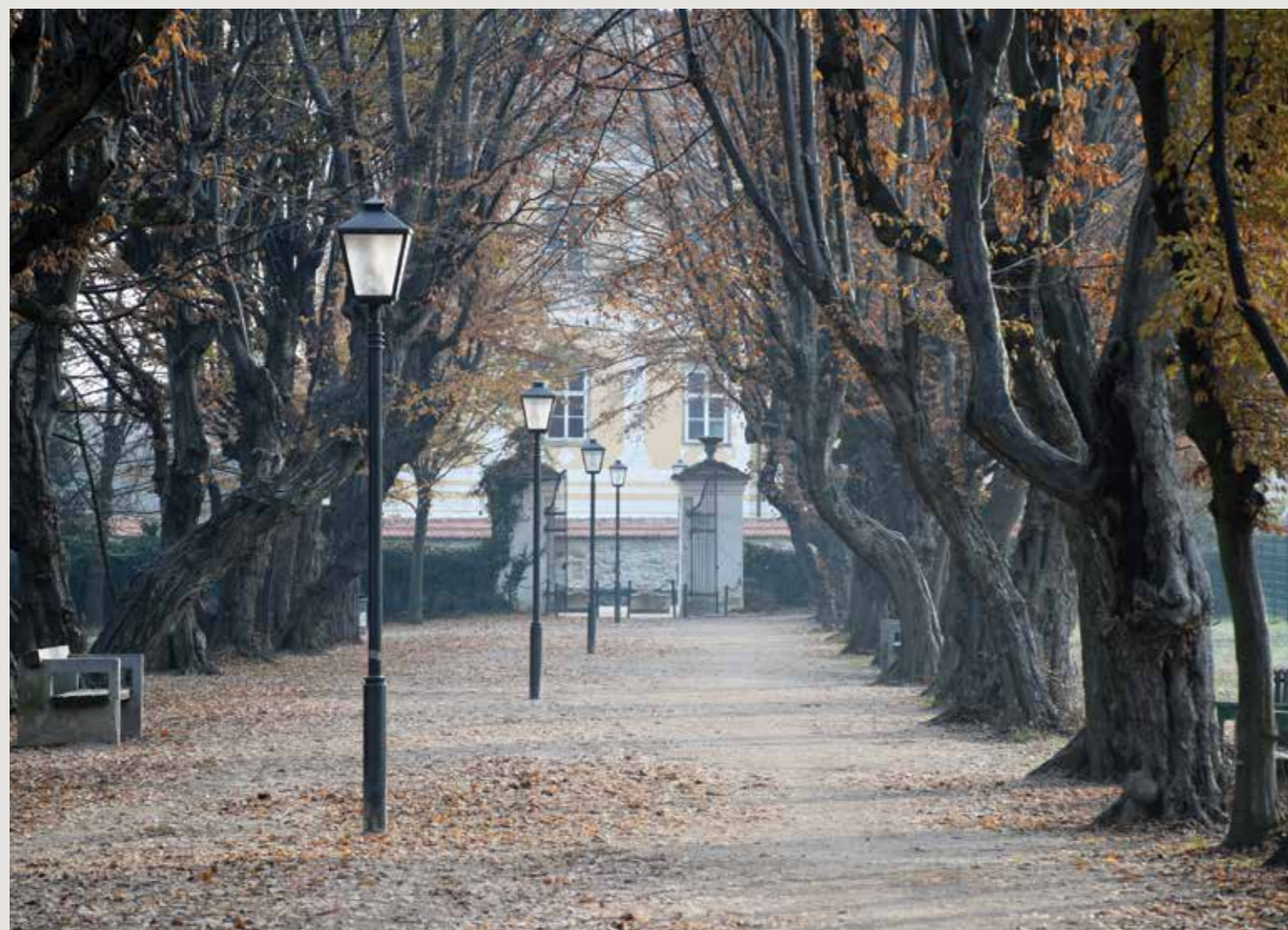
→ 98 Maribor – mestni grad

naselju Rakičan že v srednjem veku izpričana fevdalna postojanka, a je sedanji dvorec z razsežno štiritraktno ravninsko grajsko zasnovano v celoti iz druge polovice 16. stoletja, ki so jo v 18. stoletju zgolj nekoliko dopolnili. Dvorca v Beltincih in Rakičanu obdajata prostrana, svobodno zasnovana parka, oblikovana v krajinskem slogu (Šumi 2007b, 163).

Tudi v jedru srednjeveški lendavski grad so leta 1717 preoblikovali v baročni dvorec. Takrat je dobil baročno razgibano mansardno streho in arkadne hodnike na dvorišču ter mogočno kaščo pod gradom. Posebno mesto med prekmurskimi graščinami pripada soboškemu dvorcu, nekdanji rezidenci grofov Szapáry. Renesančni dvorec iz 16. stoletja so okoli sredine 18. stoletja temeljito prezidali. Na dvoriščni strani so trakte obdali z arkadnimi hodniki, na zahodnem delu prizidali grajsko kapelo, v vzhodnem traktu pa uredili poslikano slavnostno dvorano. Najkakovostnejši baročni dodatek dvorca je velik portal s plastikama gigantov, datiran v trideseta leta 18. stoletja, ki stoji v osi grajskega drevoreda. Kljub temu, da je bil iz neke palače v Budimpešti sem prenesen šele okoli leta 1900 (Krečič 2007, 164), predstavlja eno najlepših baročnih portalnih kompozicij na Slovenskem (Balažič 1997, 130–132). Dvorec so obdali z obsežnim, svobodno zasnovanim parkom, ki je navkljub spremembam novejša dobe ohranil svoje bistvene prvine (Šumi 2007b, 164–165).

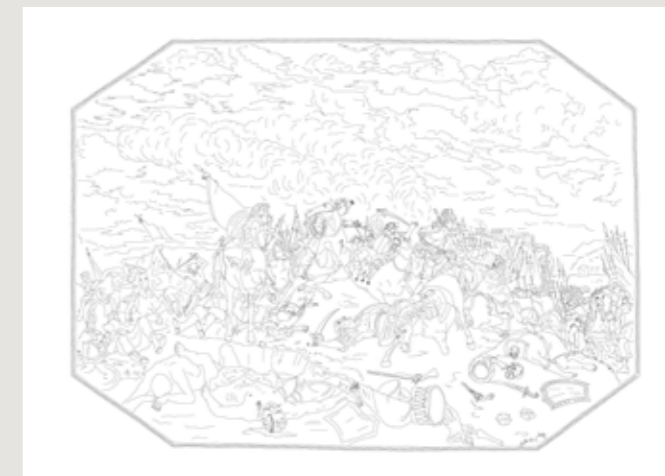
97 Slovenska Bistrica – grad s parkom

Od leta 1985, ko se je začela postopna sanacija gradu, je bil skoraj v celoti obnovljen. V gradu domuje Zavod za kulturo, večina prostorov pa je namenjena muzejskim zbirkam in galerijskim prostorom. Z organizacijo kulturnih in protokolarnih prireditev ter predavanj je grad postal pomembno kulturno središče mesta. V grajskem parku raste najstarejši in najdaljši drevored belega gabra (*Carpinus betulus*) v Sloveniji. Natančen čas zasaditve ni bil ugotovljen, a glede na dejstvo, da je upodobljen na veduti Georga Matthäusa Vischerja iz leta 1681, velja za najstarejšega v Evropi. Tudi ta park, po vzoru mnogih drugih, ogrožajo množične prireditve, saj postaja vse bolj priljubljeno prizorišče poletnih dogodkov. Žal so bili v preteklosti v območju grajskega parka zgrajeni zdravstveni dom, osnovna šola, cestna povezava in športna dvorana, ki so enovit prostor razdrobili in degradirali. V letu 1994 je bil drevored pomladitveno obrezan in dosajen, razrušeno parkovno obzidje pa obnovljeno.

98 Maribor – mestni grad, poslikava na stropu Viteške dvorane

V štukaturo uokvirjene stropne poslikave so naslikane na ometan zrcalni lesen obok, obrobni prizori v tehniki tempere, centralni pa v mešani tehniki fresko-seko. V preteklosti so bile večkrat ogrožene in zato restavrirane že leta 1939 ter ponovno v letih 1946/47. Takoj zatem so se na poslikavi pojavile poškodbe zaradi »hišne gobe«, ki je napadla leseno konstrukcijo oboka, dele podstrešja in tudi opeko ter ogrozila obstoj poslikave in štukatur. Glavni vzrok naj bi bilo zamakanje ob dimnikih. Zahtevno sanacijo so skupaj z restavriranjem poslikav izvedli do konca leta 1950. A že leta 1963 sta povešen strop ter odstopanje barvne plasti zahtevala ponovno restavriranje. Strop so leta 1974 s podstrešne strani statično sanirali ter toplotno izolirali z mineralno volno in parno zaporo. Leta 1985 je bilo treba spet utrditi močno odstople barvne plasti in zelo razgrajen omet. Tokrat je bil vzrok poškodb pripisan preveliki izsušitvi ometov. Slikar Göbler naj bi za podlago uporabil zelo pust omet s premalo apna, kar je dejanski vzrok prhkosti. Enake poškodbe je bilo opaziti tudi na stropu prezbiterija v cerkvi minoritskega samostana v Mariboru, kjer gre za poznejše delo istega avtorja. Leta 2019 je monitoring stropne poslikave Viteške dvorane pokazal stabilno utrjeno barvno plast. Odstopanje od podlage je bilo zaslediti le na manjših površinah, kar je zavodova restavratorka lokalno utrdila z lepljenjem. Omet je še vedno prhek, zato problematika utrjevanja ostaja velik restavratorski izziv tudi v prihodnosti.

99 Hrastovec v Slovenskih goricah – grad

Restavratorski posegi na stenski poslikavi v glasbenem salonu so bili potrebni v petdesetih letih po požaru in ponovno v letu 1987 zaradi močnega odstopanja barvne plasti, kar je bila med drugim posledica mešane slikarske tehnike z uporabo olja in kazeina. Dela so vključevala globinsko in površinsko utrjevanje ometov in barvne plasti, čiščenje, kitanje in delno retuširanje. V gradu je trenutno najbolj ogroženo zunanje baročno stopnišče, saj mu grozi porušitev, v kolikor ne bo nemudoma gradbeno sanirano. Stopnišče je izdelano iz peščenjaka, ki je v izredno slabem stanju. Posamezne bloke stopnic nadomešča beton, prav tako stebriče ograje, ki so mestoma tudi izrinjeni iz ležišč. Neustrezna sanacija stopnišča naj bi bila domnevno izvedena po drugi svetovni vojni. Trenutno stanje je posledica dolgotrajnega slabega vzdrževanja. Postavlja se vprašanje ustreznosti vsebine, saj v gradu še vedno domuje Socialno varstveni zavod Hrastovec. Stavba je tako resda v uporabi, a zaradi navedenega ni možna celovita obnova in revitalizacija gradu z okolico, onemogočen pa je tudi dostop za javnost.

100 Kungota pri Ptujju – dvorec Ravno polje

Dvorec v zadnjih dveh desetletjih ni v uporabi in hitro propada, zato si je zavod vsa leta prizadeval za nujno restavriranje celote, predvsem obnovo porušenih strešin, stropov in arkadnih hodnikov. Konec leta 2012 smo med terenskim obiskom zasačili tatove pri kraji. Ti so zaradi nezavarovanosti in dostopnosti dvorca že prej sistematično uničevali strukturne elemente spomenika, odstranjevali kakovostne renesančne profilirane kamnite okenske okvirje, portale, kovane mreže in stebre, zaradi česar se je nazadnje porušil del južnega trakta. Šlo je za ropanje tistih elementov, ki bistveno določajo spomenik kot zgodovinski vir in umetnostno kakovost. Na južnem traktu se je tako leta 2012 uresničilo to, na kar smo opozarjali od leta 2007, saj bi se s pravočasnim ukrepanjem dalo rešiti še veliko več, med drugim vsaj še streha na južnem traktu nad renesančnim stropom. Žal je »beli grad«, kot ga opeva ljudska pesem *Tam dol' na Ravnem polju*, pred našimi očmi postal zaraščena razvalina in vsem v opomin.

101 Dornava – dvorec s parkom

Dvorec kljub ogroženosti spomeniške substance in sedaj le še skromnim ostankom vrtno zasnove predstavlja velik potencial širše srednjeevropske regije. Je ena redkih profanih plemiških arhitektur pri nas, ki je bila na podlagi obsežnih arhivskih virov in izdelanega vzorčnega konservatorskega načrta tako za dvorec kot za park (2015) deležna celovite strokovno-znanstvene obravnave. Bogate najdbe obsežnih sondažnih raziskav, s katerimi smo pod beleži in ometi odkrili baročne poslikave, kamnite slope, ograjo in podobne elemente, potrjujejo njegovo veličino. Dvorec in park Republika Slovenija s skromnimi sredstvi za investicijsko in tekoče vzdrževanje ohranja v obstoječem stanju in varuje pred nadaljnjim propadanjem. A so zaradi večletnega pomanjkljivega vzdrževanja pred tem potrebni obnove predvsem tisti deli spomenika, ki so izpostavljeni zunanjim vplivom, na primer fasade, stavbno pohištvo, ograje in bogato kiparsko okrasje na vrtu. Na podlagi že pripravljene dokumentacije, ki je osnova za obnovo in prezentacijo, si želimo čimprejšnje celovite obnove spomeniškega kompleksa in primerne namembnosti. Ta pa je seveda odvisna od lastnika in za to potrebnih sredstev. V jeseni 2018 smo uspeli prekiniti večletno prakso oranja območja sadnega vrta in v njega presaditi češnje z vrta pri oranžeriji. V aprilu 2019 je Območna enota Maribor svojo obletnico obeležila s saditvijo 60 dreves in s tem dopolnila obnovo sadnega vrta. Obnova vrtno zasnove se je tako začela.

Konservatorski načrt : Mapa 02 - preglednica sestavin spomenika		02 - 07 Osrednji objekt	02 - 040
<p>Rekonstrukcija severne fasade iz Josa Harbeczkega projektiranja v letih 1753/55</p>		<p>Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije</p> <p>Dornava - Dvorec Dornava EŠD: 120</p> <p>Fasade: OSREDNJI OBJEKT - SEVERNA FASADA; obdobje med leti 1750/53 do konca 19.st.</p>	
<p>Rekonstrukcija prvega nadstropja osrednjega objekta iz Josa Harbeczkega projektiranja v letih 1753-1755</p>			

102 Štatenberg – dvorec s parkom

Zadnji najemniki so si njegovo obnovo razlagali nekoliko po svoje, o čemer pričata »restavrirana« kapela in oprema v dvorcu. Čemu obnova za vsako ceno? Občutljivo ravnovesje, ki ga iščemo v zavedanju pomena tega spomenika med obnovo in izbiro namembnosti, ni možno brez tesnega sodelovanja stroke in lastnika. V nasprotnem primeru zlahka pride do degradacije spomenika. Tudi opremljanje odprtega prostora z različnimi betonskimi izdelki in neprimernimi ureditvami, kot so gredice, vodni motivi, peč za peko kruha, park razvrednoti in banalizira. Z odločbo Inšpektorata RS za okolje in prostor so najemniki morali v letu 2018 vzpostaviti prvotno stanje in odstraniti vsaj »neobarokizacijo« okolice dvorca.

103 Turnišče pri Ptuj – dvorec s parkom

Spomenik državnega pomena je v lasti Mestne občine Ptuj, ki ne najde pravega odgovora na vprašanje, kako dvorec obnoviti in ga vsebinsko revitalizirati. V letu 2017 je bil za kompleks s parkom izdelan konservatorski načrt, ki je prinesel nova spoznanja o njegovi bogati gradbeni zgodovini. Obsežne geofizikalne raziskave in testni arheološki izkopi v parku dvorca so razkrili temelje delov zidanih baročnih parkovnih elementov, ki bodo služili kot osnova za izdelavo načrtov morebitnih rekonstrukcij parkovne ureditve. Kompleks s parkom, ribnikom, travniki in gospodarskimi poslopji, kjer je bila nekoč znamenita konjušnica, ponuja neizčrpne vsebinske možnosti.

104 Breg pri Majšperku – dvorec Hamre

Dvorec je primer nerešenega denacionalizacijskega postopka tujega dediča, kar zainteresirani lokalni skupnosti onemogoča revitalizacijo objekta s pripadajočo okolico. Kljub temu, da so v sedanjem stanju potrebna vsaj nujna vzdrževalna dela, ki bi omogočila njegov obstoj tudi v prihodnje, obstaja upravičena skrb, da bomo priča izgubi še enega izmed izvirnih pomnikov naše preteklosti.

105 Lendava – grad

V devetdesetih letih 20. stoletja so se pričele arheološke raziskave, s katerimi bi pridobili verodostojne podatke za rekonstrukcijo in revitalizacijo južnega grajskega dvorišča. Odkrile so ostanke obeh obrambnih stolpov južnega obzidja, ki sta bila porušena po drugi svetovni vojni. Zaradi rušitve je grajska veduta močno okrnjena. Ostanke spodnje etaže jugovzhodnega stolpa so bili utrjeni in prekrti z betonsko ploščo. Danes služijo kot razgledna ploščad. Ostaline pritlične etaže jugozahodnega stolpa, vhodnega portala in del grajskega obzidja pa so z nepremišljenim rušitvenim posegom, brez vednosti in v nasprotju z kulturnovarstvenimi pogoji zavoda, žal v celoti odstranili.

V sakralni arhitekturi 18. stoletja glavni pobudniki novih romarskih cerkva niso bili več plemiči in škofi, temveč župniki, zavezani tradiciji. V cerkveni arhitekturi Štajerske in Koroške so značilni razgibani prostori, ki predstavljajo mehko sintezo dvoranskega in centralnega tlorisa. Najlepša predstavnica sloga je romarska župnijska cerkev sv. Petra na Kronski gori pri Dravogradu, zgrajena sredi 18. stoletja. Odlikujejo jo dvostolpno pročelje, s pilastri členjena in volumensko razgibana fasada ter sočasna notranja oprema, kot so oltarji s slikami Janeza Andreja Straussa (Šumi 2007b, 171–172).

Sakralne arhitekture tega časa ne moremo obravnavati brez omembe podružnične cerkve sv. Alojzija z jezuitskim kolegijem v Mariboru, ki je bila po načrtih mariborskega arhitekta Janeza Nepomuka Fuchsa sezidana med letoma 1767 in 1770 na mestu starejših srednjeveških meščanskih hiš. Zasnovana je v ovalnem tlorisu, prostor pred cerkvijo pa zapira kakovostna kovana železna ograja (Šumi 2007b, 188). Okoli leta 1710 je bila prvič barokizirana minoritska cerkev v Mariboru. Okoli leta 1770, domnevo po Fuchsovih načrtih, ki že nakazujejo pot proti klasicizmu, so ji pozidali novo razčlenjeno glavno fasado na vzhodni strani (Šumi 2007b, 189) in sočasno preuredili prezbiterij, ki je dobil kakovostne štukature in poslikavo. Fuchs je tudi avtor Marijine župnijske cerkve v Vurberku pri Mariboru, ki so jo pozidali med letoma 1773 in 1776. Barokizacija je pustila sledi tudi na cerkvi sv. Lenarta v Lenartu v Slovenskih goricah, župnijski cerkvi v Slovenski Bistrici in Marijini cerkvi v Jarenini (1739–1740). Izjemen je portalni del s Florjanovo kapelo v obzidju župnijske cerkve v Ljutomeru (okoli 1740). Med kakovostnejše primere sodita prezidava župnijske cerkve sv. Martina v Kamnici pri Mariboru (1743–1753) in pozidava podružnične romarske cerkve sv. Jožefa v Slovenski Bistrici. Slednja je bila zgrajena okoli leta 1757, zvonika pa dokončana šele leta 1812. Odlikuje se po razgibani arhitekturni zasnovi, plemeniti jo sočasna oprema, pod katero so podpisana najvidnejša imena baročnega kiparstva in slikarstva na Slovenskem, kot so Jožef Straub, Jožef Holzinger in Valentin Metzinger (Šumi 2007b, 182). Ključnemu poznobaročnemu arhitekturnemu snovalcu na Slovenskem, na Dunaju izšolanemu mariborskemu arhitektu Jožefu Hofferju, sta poleg omenjene cerkve sv. Jožefa (Krečič 2007, 182) med drugim pripisani tudi romarska cerkev v Razkrižju pri Ljutomeru (1743–1766) in župnišče v Veliki Nedelji pri Ormožu (1749–1751) (Sapač I. 2007c, 242).

Če smo že pri obravnavi srednjega veka pisali o pomenu ambientov, ki so se izoblikovali okrog cerkva in so se skozi stoletja po večini preoblikovali v arhitekturno raščena sakralna jedra vasi in trgov, teh ne smemo pozabiti tudi v poznejših stoletjih. Eden izmed lepših tovrstnih krajinskih dominant tvori po slemenu razpotegnjen kompleks nekdanje komende križniškega reda v Veliki Nedelji. Kompleks se je razvijal postopoma v obdobju med 13. in prvo tretjino 17. stoletja, med letoma 1723 in 1730 pa so ga obsežno prezidali in mu dali podobo sodobne baročne rezidence (Sapač I. 2007a, 28–30). Kmalu zatem (1749–1751) je zahodno od cerkve nastalo tudi eno izmed arhitekturno najkakovostnejših baročnih župnišč v vzhodni Sloveniji, ki skupaj s hišami z začetka 19. stoletja dopolnjuje slikovito kuliso stavbnega kompleksa. Primerljiv je ambient Gorce pri Podlehniku na razgledni krajinski legi na obronkih Haloz. Sestavljajo ga cerkev iz sredine 17. in župnišče iz sredine 18. stoletja, dopolnjujejo pa nekdanja manjša samostanska gospodarska poslopja, nanizana po pobočju, in tipična vaška gradnja.

→ Velika Nedelja – župnišče

→ 108 Slovenj Gradec – cerkev sv. Elizabete

V Prekmurju je bilo 18. stoletje glede novo zgrajenih cerkva precej bolj plodno od preteklega. Na novo so bile zgrajene cerkvi na Cankovi (1737) in v Beltincih (1742) ter cerkev sv. Katarine v Lendavi. Slednja je nastala v letih 1749–1751 in predstavlja lep primer celostne baročne zasnove. Še posebej jo odlikuje visok, kakovostno členjen ter z dvojnim čebulastim zaključkom poudarjen zvonik. Poleg že omenjene grajske kapele v Gradu na Goričkem, velja med odličnejše poznobaročne arhitekture šteti tudi kapelo v gradu v Murski Soboti. Med pomembnejšimi prekmurskimi baročnimi sakralnimi spomeniki omenimo še župnijsko cerkev v Dolencih (1766), baročni vpliv pa se je odrazil tudi pri gradnji evangeličanskih cerkva v Puconcih (1784) in Križevcih (1785) (Balažič 1997, 130–132).

Arhitekturo tega časa dodatno poživi štukatura, ki se prilagaja ostenju in ga plastično dopolnjuje (Šumi 2007a, 9). Posebej za slovensko Štajersko je značilna drobna štukturna »dekoracija«, ki učinkuje kot ornament, stkan s povezanimi in razgibanimi drobnimi vzorci. Ta prvina je na začetku 18. stoletja na deželi dosegla tolikšen pomen, da smemo govoriti o posebni smeri štajerskega baroka. Štukatura je po svojem značaju primerna predvsem za oblikovanje notranjih prostorov, toda na Štajerskem je osvojila tudi vrsto arhitekturnih zunanjščin (Šumi 2007a, 17). Med ključnimi primeri omenjamo Salzburški (Vetrinjski) dvorec v Vetrinjski ulici v Mariboru in proštijo ob cerkvi sv. Jurija na Ptuju. Obe stavbi sta v osnovi srednjeveški. Prvo so leta 1725 temeljito prezidali in ji z bogatim fasadnim okrasjem okrog oken ustvarili enovit baročen značaj. Drugo so v drugi polovici 18. stoletja na novo opremili s poznorokokojsko fasado z značilno elegantno drobno štukaturo. Najkakovostnejša pa je fasada nekdanje dominikanske cerkve na Ptuju. Na začetku 18. stoletja so namreč porušili zgodnjegotski prezbiterij in na tem mestu uredili novo glavno fasado s pilastrsko členitvijo, ki fasadno polje s povišanim čelom deli na tri dele. Fasado prepreda mreža bogatega štukturnega okrasja, s štukaturami pa je bil opremljen tudi samostanski refektorij tako dominikanskega kot minoritskega samostana na Ptuju. Pri slednjem so štukature datirane v leto 1693 in signirane z imeni dveh italijanskih štukaterjev, Antonia Quadria in Pietra Bettinija.

Poseben delež pri oblikovanju prostorov je doprineslo tudi slikarstvo, v katerega je doba velike katoliške prenovne vnesla nove sakralne in profane vsebine. Priljubljene zvrsti so reprezentativni portret, žanr, krajina, tihožitje, ki so krasili zasebne prostore velikih umetnostnih mecenov, v motiviki pa upodobitve štirih letnih časov oziroma kontinentov in petih čutov z reminiscenco minljivosti. Slikarstvo je pomembna sestavina celostnih baročnih umetnin, kot rečemo arhitekturno-kiparsko-slikarskim stvaritvam tega časa. Izdatno zastopano je baročno štafelajno slikarstvo (slike na platnu, lesu ali kovini), pri katerem je nujno omeniti opus Franca Mihaela in Janeza Andreja Straussa iz Slovenj Gradca.

Posebej izpostavljamo bogato zapuščino baročnega stenskega slikarstva severovzhodne Slovenije. Novi, vizualno bogat, vsebinsko kompleksen in dramatičen slikarski jezik k sreči še danes z mnogih ohranjenih spomenikov pripoveduje zgodbe tega časa, razkazuje okus, vizije, razgledanost in izobraženost naročnikov ter obenem spretnost slikarskih mojstrov. Govori o vpetosti naših krajev v srednjeevropski prostor. Tudi slikarstvo 17. stoletja kaže močan vpliv italijanskega kulturnega okolja, od koder so prihajale tako umetnine kot motivi in seveda umetniki. Glavna značilnost te dobe je visoko cenjen eklekticizem, ponavljanje form in ikonografskih tem tako v sakralnih kot profanih ambientih. Umetniki so

→ 102 Štatenberg – dvorec s parkom

→ 101 Dornava – dvorec s parkom

prizore povzemali po grafičnih predlogah, kot to opazimo, denimo na stropni poslikavi Lorenza Laurige v Viteški dvorani mariborskega gradu ter na poslikavah v gradu Hrastovec (domnevno 1688) in dvorcu Štatenberg (zadnje desetletje 17. stoletja), ki sta pripisani Antoniu Maderniju (Murovec 2007, 117–120). Kot primer poslikanega sakralnega prostora omenimo Marijino cerkev v Rušah, kjer je prav tako po grafičnih predlogah slikal Johann Chrysostomus Vogl (1721) (Murovec 2003a, 126). Sprva so stropne poslikave še ujele v bogate štukturne okvirje, ki so plastično dopolnilo slikarji, v kateri umetnik še ni upošteval perspektivnih skrajšav. Poleg zgoraj navedenih primerov tovrstne poslikave najdemo tudi v obeh ptujskih samostanskih refektorijih, v dominikanskem in minoritskem samostanu. Pozneje se stropne poslikave osvobodijo vseh zemeljskih spon in odprejo dih jemajoče poglede v daljave, predvsem v nebeško onostranstvo ali na vrhove mitskega Olimpa. Monumentalno dobo štajerskega iluzionističnega slikarstva zaznamujejo poslikave dvorcev v Štatenbergu in Dornavi, slovenskobistriškega gradu, tudi Voglova poslikava Marijine cerkve v Rušah in poslikava Karla Philipa Laubmanna v slovenskobistriški župnijski cerkvi (1738). Najbogatejše in najkakovostnejše iluzionistične poslikave na slovenskem ozemlju so nastale prav na Štajerskem, in sicer v prvih trideset letih 18. stoletja. Temu botruje dejstvo, da so imele tukaj svoje rezidence najvplivnejše plemiške družine, ki so s slikarskimi naročili na naše ozemlje pritegnile v tistem času uveljavljene baročne umetnike. Glavna značilnost iluzionističnega slikarstva je, da slikar realni arhitekturni prostor s pomočjo slikarskih sredstev, poznavanja anatomije, optike in zakonitosti perspektive spreminja v navideznega. Slikoviti prizori so polni dodatkov, trikov, dekoracij, personifikacij, atributov, s katerih je včasih težko razbrati vsebino, ki običajno povečuje naročnika, zavetnika, svetnika. To najbolje

→ Maribor – cerkev sv. Jožefa

ponazarjata reprezentativni in v severovzhodni Sloveniji najimenitnejši poslikavi slavnostnih dvoran dornavskega dvorca in slovenskobistriškega gradu, kjer je upodobljena najbolj priljubljena tema profanega stropnega slikarstva – ljubezen, prva delo Johanna Casparja Wagingerja (1708; Murovec 2003b, 250–282) in druga Franza Ignaza Flurerja (1721; Murovec 2003a, 100–101).

Poznobarочно iluzionistično slikarstvo se najprej pojavi na Štajerskem. Pridobiva drugačen značaj, iluzionizem vse bolj slabi, kar opazimo v opusu Antona Lerchingerja iz Rogatca, ki ga prištevamo v krog slikarjev meniškega reda pavlincev iz samostana v Lepoglavi, tedaj najvplivnejšega freskantskega središča v tem delu Hrvaške (Lipoglavšek 1996, 122). Lerchinger je leta 1741 kot pomočnik ptujskega slikarja Franca Antona Pachmayerja poslikal kapelo Žalostne Matere Božje v ptujski proštiji cerkvi, (Lipoglavšek 1996, 124). Poznamo ga po obsežni poslikavi celotne notranjščine podružnične cerkve sv. Marjete v Kemblju nad Cezlakom na obronkih Pohorja iz leta 1750 in po poslikavi dveh kupol v cerkvi sv. Martina v Kamnici pri Mariboru, pri čemer drugi dve kupoli pripadata koroškemu slikarju Georgu Rafu (1748; Lipoglavšek 1996, 125). Eno najpomembnejših Lerchingerjevih del so slikarije svetih stopnic ob cerkvi sv. Pankracija na gradu nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu iz sredine šestdesetih let 18. stoletja, kjer je uporabljal živahnije barve, naslikano arhitekturo pa že rokokojsko okrasil. Delo Lerchingerjevega učenca Antona Archerja je manj poznana iluzionistična poslikava župne cerkve sv. Andreja v Zgornjem Leskovcu v Halozah (Kemperl 2016, 106–120).

Primera baročnega stenskega slikarstva druge polovice 18. stoletja sta Göblerjevi poslikavi, prva je že omenjena slikarija osrednjega polja Viteške dvorane mariborskega gradu (1763). Druga krasi strop

→ 97 Slovenska Bistrica – grad s parkom

→ Areh na Pohorju – cerkev sv. Areha

prezbiterija nekdanje minoritske cerkve v Mariboru (1771), kjer je naslikal priprošnjiško upodobitev s čudodelno podobo Marije in sv. Frančiškom Asiškim, ob katerih najdemo zgodovinsko veduto Maribora. Med rokokojske štejemo stenske poslikave arhitekture s figurami in cvetjem v dvorani betnavskega dvorca (1784) in poslikavo Matija Schifferja v dvorani Szapáryjevega dvorca v Murski Soboti. Schifferju pripisujemo tudi poslikavo prezbiterija ptujske proštije cerkve, oltarno sliko in poslikave v prezbiteriju župnijske cerkve v Murski Soboti (Balažic 1997, 134) ter podobe štirih evangelistov na oboku prezbiterija župnijske cerkve v Beltincih (1798), ki so jih ob prenovi okoli sredine 20. stoletja na žalost odstranili. Bil je zadnji štajerski monumentalni baročni slikar, pri katerem je že opaziti klasicistične prvine.

Čeprav je baročna slikarska govorica zelo priljubljena in prisotna še dolgo, tudi v 19. stoletju, pa se vendarle s koncem 18. stoletja slogovno obdobje baroka izpoje in prevesi v klasicizem. Klasicistično vzdušje je zlahka prepoznati v impresivni poslikavi nekdanje jedilnice in drugih prostorov ormoškega gradu, pod katere se je leta 1810 podpisal Alois Gleichenberger.

Če je zgodnje 17. stoletje znano predvsem po t. i. zlatih oltarjih, pa je 18. stoletje čas razcveta baročnega kiparstva, ki se plodno razvije prav na področju severovzhodne Slovenije, še posebej na Štajerskem. V 17. stoletju je izraznost kiparske plastike še vpeta v celotno podobo oltarne kompozicije in si vlogo deli z arhitekturo in ornamentiko, v 18. stoletju pa postaja kip poglavitni nosilec razpoloženja. Pojavi se tudi novost – scenska kompozicija (Vrišer 1992, 55). Prvo polovico 18. stoletja odlično zastopa graški kipar Janez Jakob Schoy (1686–1733). Poznavalci so mnenja, da je bolj suvereno obvladoval kiparjenje v kamnu kakor v lesu, saj v njegovih kamnitih skulpturah opazimo izrazitejšo čustvenost in liričnost, nežnejše obraze in elegantnejše drže ter svobodnejše razviharano draperijo. Njegovi najbolj znani deli sta velika oltarja v Marijini cerkvi v Rušah (1728) in v župnijski cerkvi v Slovenj Gradcu (1731). Pripisane so mu tudi nekatere figure Kalvarije v Radljah ob Dravi, ki so jo dale postaviti mahrenberške dominikanke v obdobju med letoma 1689 in 1726. Križev pot (*Via crucis*) ali kalvarija je upodobitev Jezusovega trpljenja. Razvil se je iz pobožnosti romarjev, ki so v Jeruzalemu sledili Jezusovi poti trpljenja pod križem od mesta proti Golgoti. Čeprav se je upodabljanje po Evropi razširilo zlasti po 13. stoletju, imamo na Slovenskem zaradi poreformacijsko oživljenega romarstva ohranjene zgolj baročne monumentalne kompozicije. Poleg slikarskih upodobitev znotraj cerkva poznamo križev pot tudi v obliki kapelic ali znamenj, od katerih vsaka predstavlja po eno postajo. Križpotne kapelice so pogosto postavljene po pobočju hriba, ki so ga preimenovali v Kalvarijo, saj v simbolnem smislu prevzame podobo hriba, na katerem je bil križan Jezus. Celota predstavlja religiozno-meditativno zasnovo, ki omogoča poglobitev in podoživljanje pasijonske drame Boga-Človeka v velikonočnem času. Baročni kamniti kipi radeljske Kalvarije so nastali v dveh fazah. Postaje križevega pota so umeščene v naravno okolje, na skalne pečine. Na vrhu griča je osrednja skupina Križanja, od katere sta Marija in Janez Evangelist pripisana Schoyju, kip Kristusa pa je poznejši. Figure Kristusa na Oljski gori, Kronanega, Bičanega in Kristusa, ki nosi križ, so delo Franca Krištofa Reissa. Izjemen primer kapelic križevega pota v Dravski dolini iz 18. in 19. stoletja je tudi v Ribnici na Pohorju. V Mariboru sta vredni omembe kompoziciji križevega pota na griču Kalvarija in na Pekrski gorci, obe večidel iz 19. stoletja.

→ 110 Maribor – kužno znamenje

→ Št. Janž pri Radljah – cerkev sv. Janeza Nepomuka

V Radljah ob Dravi omenjamo še eno prostorsko dominantno, baročno Marijino znamenje. Tudi to je bilo izdelano po naročilu mahrenberških dominikank, domnevno na začetku 18. stoletja (ena od datacij 1760–1783; steber in podstavek konec 18. stoletja), ki danes stoji ob cerkvi sv. Mihaela. Kamnito znamenje sestavlja stopničast podstavek s figuralno skupino in steber s kipom Marije z detetom na vrhu. Avtorstvo ni ugotovljeno, vsekakor pa gre za kakovostno delo štajerskega baročnega kiparstva.

V drugi polovici 18. stoletja kiparstvo ni več pridobivalo na številčnosti, ampak na umetniški kakovosti del. Naročila so se usmerjala predvsem v dopolnjevanje že obstoječe cerkvene opreme (Vrišer 1992, 110). Za Schoyjem je sloves poznobaročnega kiparstva na slovenskem Štajerskem in Koroškem povezan še z Jožefom Straubom (1712–1756) in Jožefom Holzingerjem (1735–1797), ki sta Maribor dvignila v pomembno kiparsko središče na Slovenskem, ter Janezom Jurijem Mersijem (1725–1788) iz Rogatca, prav tako pomembnega poznobaročnega kiparskega centra. Ključna Straubova dela so kužno znamenje na Glavnem trgu v Mariboru (1743), glavni oltar na Studencih (1750) ter veliki oltar minoritske cerkve na Ptujju (1752). Pri omembi Holzingerja velja izpostaviti veliki oltar v župnijski cerkvi v Kamnici (1763), prižnico v cerkvi sv. Jožefa v Mariboru, Križev oltar v mariborski stolnici, veliki oltar v cerkvi sv. Trojice v Slovenskih goricah (1752) in skupino molivcev v Št. Janžu pri Radljah. Molivci, postavljeni ob glavnem oltarju, so posebni zato, ker so posvetne figure vkomponirane v celoto oltarja. Holzingerjevo mojstrstvo se izraža skozi kakovostno polikromacijo, inkarnat in draperije.

Koroško odlikujejo velika baročna kiparska dela Janeza Jurija Mersija, ki mu poleg velikega oltarja v župnijski cerkvi sv. Radegunde v Starem trgu pri Slovenj Gradcu (1768) pripisujejo tudi velike oltarje v cerkvi sv. Duha v Slovenj Gradcu, župnijski cerkvi v Šmartnem pri Slovenj Gradcu, župnijski cerkvi na Selah pri Slovenj Gradcu ter župnijski cerkvi v Kotljah. Med kakovostno kiparsko cerkveno opremo v Prekmurju pa omenjamo veliki oltar v župnijski cerkvi v Gradu, ki ga je leta 1778 zasnoval mojster Janez Krstnik. Opozoriti je treba še na baročno opremo župnijske cerkve v Lendavi, izpostaviti oltarje in plastični okras, ki se danes nahajajo v novi župnijski cerkvi v Turnišču, ter osrednji oltar v župnijski cerkvi sv. Nikolaja v Dolencih iz leta 1770.

Kakovostna razgibana visokobaročna kompozicija znamenitega Straubovega mariborskega kužnega znamenja velja za najboljše delo te vrste pri nas, saj po velikosti presega vse sorodne zasnove na Slovenskem. V zahvalo za konec kuge je bilo postavljeno leta 1743. Jedro znamenja je steber s kipom Marije Brezmadežne, pod njim na podstavkih stojijo plastike šestih (prvotno osmih) svetnikov, celoto pa obdaja nekoliko mlajša ograja s kovanimi železnimi vrati. Med primerljivimi, a v današnjem času kontekstualno okrnjenimi znamenji, velja omeniti še sv. Florijana na Mestnem trgu na Ptujju. Leta 1745 so ga kot priporočilo zavetniku pred požari postavili meščani po enem od večjih požarov, ki je prizadel večino starega mestnega jedra. Prvotno je bila dinamična baročna kompozicija spomenika precej obsežnejša, saj so leta 1761 okrog Florijana postavili še osem figur, ob obnovi spomenika leta 1865 pa so kip Florijana namestili na nov podstavek, spremljajoče figure pa odstranili.

V Prekmurju je ohranjeno znatno manjše število znamenj iz baročnega časa. Med pomembnejšimi sta kamniti kip Janeza Nepomuka v Lendavi iz 18. stoletja in znamenje v Bratonicih s Premišljujočim Kristusom iz leta

1724. Slednje predstavlja tipološko posebnost vzhodne Slovenije, ki izvira iz motiva Kristusovega počitka na poti na Golgoto. Figuralno znamenje Ecce homo v Krajni je bilo postavljeno leta 1740 (Balažic 1997, 132–133).

Do konca 18. stoletja je prišlo do velikih družbenih sprememb, ki so vplivale tudi na nadaljnji razvoj umetnosti. Pod taktirko cesarja in njegovega državnega aparata sta se po državi razplamtela duh razsvetljenstva in tudi racionalizma, kar je posledično vodilo do razpuščanja samostanov z jožefinskimi reformami ter zapiranja romarskih poti. Usodo časa je z mnogimi drugimi delil tudi radeljski samostan dominikank. Leta 1251 sta ga ustanovila Siegfrid Mahrenberški in njegova mati Gizela, v 16. stoletju so ga poškodovali Turki, dvakrat pa je pogorel. V obdobju med letoma 1649 in 1666 so ga nune dozidale, z jožefinskimi reformami leta 1782 pa je bil razpuščen. Varčna država in meščanstvo so postali osrednji umetnostni naročniki, ti pa so iskali vzor v natančnem posnemanju antike, iz česar se je rodil novi veliki slog, neoklasicizem (Kemperl, Vidmar 2014, 23).

→ Maribor – cerkev sv. Jožefa

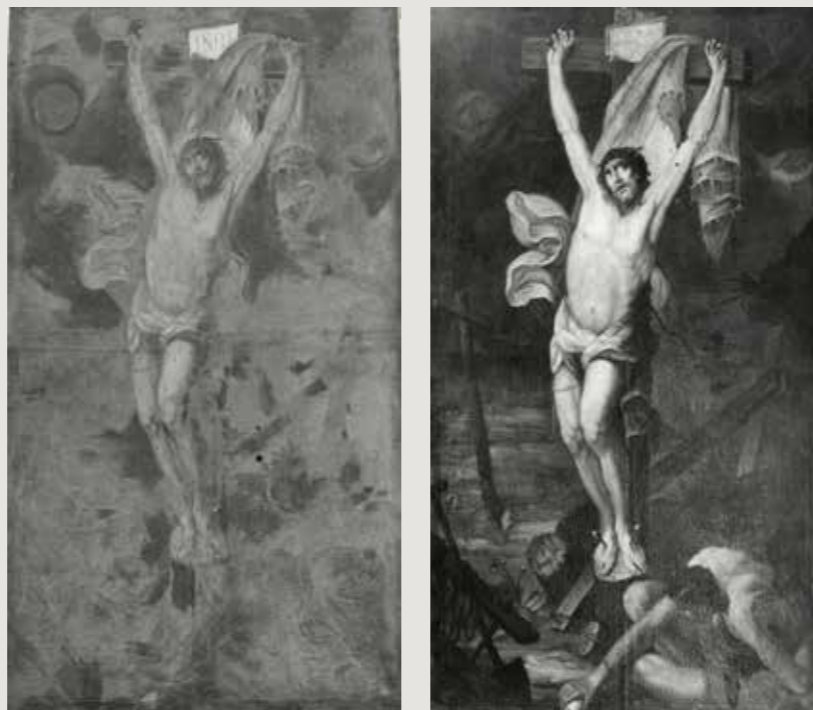

→ 93 Ptuj – minoritska cerkev

106 Kronska gora nad Otiškim Vrhom – cerkev sv. Petra

Monumentalna baročna cerkev s sočasno opremo, zgrajena v dominantnem prostoru Kronske gore v objemu neokrnjene narave in s pogledom na okoliške hribe Dravske, Mežiške in Mislinjske doline, ni bila le cilj romarskih množic. Kmalu je postala tudi zgled stavbarjem za mnoge lokalne gradnje. Obsežna obnovitvena dela na fasadi in v notranjščini, predvsem zaradi zelo dotrajanih ometov, je župni urad pod vodstvom zavoda končal leta 1982. V ateljeju zavoda je restavrator konserviral in restavriral Straussovo oljno sliko Križanega z levega stranskega oltarja, ki je bila v zelo slabem stanju. Cerkev z vso svojo notranjo opremo sodi med najlepše baročne umetnine na Slovenskem.

107 Velika Nedelja – ambient cerkve in gradu

Velikonedeljski ambient sestavljajo cerkev, grad, šola, baročno župnišče in hiše z začetka 19. stoletja. Grad je vse do konca druge svetovne vojne ostal v lasti križniškega viteškega reda. Po nacionalizaciji so ga preuredili v stanovanjsko kasarno, ki je zaradi zanemarjanja čedalje bolj propadala. V osemdesetih letih 20. stoletja se je pričela prenova. Odstranili so ostanke pogorele vhodne lope, obnovili streho in fasade ter tlakovali dvorišči. Po vrnitvi objekta križniškemu redu so leta 2006 v sodelovanju s spomeniško stroko ponovno obnovili streho in fasade. Nato je sledila vrsta posegov brez vednosti zavoda. Ti so osiromašili nekdanjo veličastno pojavnost fevdalnega središča mogočnega reda križnikov, ki je kulturno bogato zaznamoval ormoško okolico. Tudi prijava na Inšpektorat za kulturo in medije na Ministrstvu za kulturo RS žal ni imela nobenega učinka. Kljub nedovoljenim posegom, ki kvarijo občutljivo pojavnost

celotnega ambianta, kot so plošča s pranim terrazzom na mestu nekdanjega obrambnega jarka pred zahodnim grajskim pročeljem, asfaltirana potka okrog cerkve in pred kratkim nastali amfiteater za ljubiteljsko gledališče, kompleks velja za enega lepših na območju vzhodne Slovenije. Ob umetnostnozgodovinskem bogastvu lahko tankočuten obiskovalec tukaj začuti brezčasno povezanost med svetovi preteklosti in sedanosti, ko pogled pobegne na ravnice pod gradom.

108 Slovenj Gradec – cerkev sv. Elizabete

Ubrana podoba kakovostnega in obnovljenega Schoyjevega oltarja, ki s svojim sijajem ponovno izraža duh baročnega časa, z ostrino detajla pa zadovolji tudi zahtevnega strokovnjaka, je plod vzornih restavratorskih posegov. Potekali so med letoma 2007 in 2009 tako na velikem oltarju kot na oltarni sliki sv. Elizabete slikarja Franca Mihaela Straussa pod budnim očesom strokovne komisije vodilnih slovenskih barokistov in ekipe restavratorjev, ki je delo opravila več kot zgledno.

109 Radlje ob Dravi – Kalvarija in Marijino znamenje

V slovenskem prostoru je radeljska Kalvarija edini primer s figuralnimi postajami, umeščenimi v naravno okolje. Skupaj z dvorcem in samostanom tvori kakovostno ambientalno celoto. V letu 2018 so vandali objestno in brezvestno oskrunili kipa Marije in Janeza. Za celotno Kalvarijo je bil v letu 2018 izdelan konservatorski načrt, ki je prvi, a pomemben korak k obnovi tega edinstvenega spomenika. Za vse bolj propadajočo Marijino znamenje je bil istega leta prav tako izdelan konservatorski načrt, ki je podal smernice za obnovo. Predvideno je konserviranje in restavriranje spomenika, ki se je začelo s tridimenzionalnim skeniranjem in raziskavo materialne substance.

110 Maribor – kužno znamenje

Po dolgoletnem propadanju so vrhunski spomenik zaradi velike ogroženosti in degradiranosti leta 1990 zamenjali s kopijo, ki so jo izdelali v restavratorski delavnici Zavoda za spomeniško varstvo Maribor. Do nerazpoznavnosti poškodovanih kipov namreč ni bilo več mogoče uspešno utrditi z apnenim cvetom in restavrirati. S konservatorsko odločitvijo zamenjave originala s kopijo, kar je danes standard, so v Mariboru orali ledino. Zaradi močno poškodovane kamnite substance so originale zgolj konservirali. Sledila je izdelava mavčnih odlitkov poškodovanih figur, na katere so na podlagi analogij kipov istega avtorja domodelirali manjkajoče dele. Po domodeliranih kipih so naredili kalupe za odlivanje v umetnem kamnu, ki je podobne strukture kot avtentični peščenec. Odlite figure so morali nato zaradi priprave kalupov znova obdelati in izpeljati forme. Želja, da bi se kužno znamenje v celoti rekonstruiralo v avtentičnem materialu, ni bila uresničljiva iz finančnih razlogov. Posegi so zahtevali ogromno fizičnega dela, še posebej pri izdelavi kalupov in odlitkov. Danes bi nam to olajšala nova tehnologija tridimenzionalnega skeniranja in tiskanja, ki pa prav tako zahteva končno ročno obdelavo. Delo je bilo v marsičem pionirsko in je restavratorjem prineslo veliko izkušenj in znanja. Kopija je bila zadnjih posegov deležna v okviru obnove Glavnega trga leta 2020.

111 Ptuj – Mestni trg s kipom sv. Florijana

Med celovito ureditvijo Mestnega trga leta 2014 je bila odkrita kletna etaža stavbe, ki je na prehodu iz srednjega v novi vek zaključevala ulični niz današnje Murkove ulice. Zaradi svoje lege pomembno dopolnjuje razumevanje historične podobe tega dela mesta, kar je botrovalo odločitvi za prezentacijo tlorisa stavbe v tlaku. K večji izpovednosti historičnih vsebin bi pripomogla postavitve razlagalnih tabel. Kip sv. Florijana stoji na zidovih omenjene kleti nekdanje stavbe. V letih 1992/93 so zavodovi restavratorji izdelali kopijo, ki je nadomestila propadajoči original. Ker mesto še nima lapidarija za hrambo in prezentacijo večjih arheoloških predmetov, original stoji na parkirišču ob dominikanskem samostanu. Na srečo se v prihodnosti obeta postavitve odprtega arheološkega depoja Pokrajinskega muzeja Ptuj Ormož, kjer bo kip primerno predstavljen in zavarovan pred vremenskimi vplivi.

112 Radlje ob Dravi – samostan dominikank

Propadanje samostana se je začelo kot posledica razpustitve z jožefinskimi reformami leta 1782, konec 18. stoletja so začeli stavbo rušiti. Na severnem delu obzidanega kompleksa je bilo upravno gospodarsko poslopje, na zahodnem delu se je razprostiral samostanski vrt. Čeprav so izvirne stavbne prvine ohranjene le v posameznih elementih, celoten kompleks zaradi vpetosti v kulturno krajino še vedno odraža eno najlepših ambientalnih zasnov v Sloveniji. Samostan je v preteklosti igral pomembno vlogo v nekdanjem Mahrenbergu, današnjih Radljah z okolico. V njem so se razvijale glasbena, dobrodelna, zdravstvena, izobraževalna, dušnopastirska in še posebej lekarniška dejavnost. Danes nima primerne vsebine in počasi propada. Žal je le še eden v vrsti spomenikov, ki samevajo in nam ga zaradi pomanjkanja finančnih sredstev najverjetneje ne bo uspelo ohraniti za zanamce.

10 Kmečka poselitev od 17. do 20. stoletja

→ 113 Pernice nad Muto – gospodarsko poslopje

Po intenzivni srednjeveški kolonizaciji, ki je razvidna iz poselitev ravninskega, gričevnatega in hribovitega predela, je podeželje v tej dobi doživljalo korenite spremembe. Prišlo je do pospešenega razslojevanja, kar je bila posledica splošnega gospodarskega razvoja. Podeželsko prebivalstvo se ni več ukvarjalo le s poljedelstvom, temveč tudi z obrtjo, trgovino in drugimi dejavnostmi. Nastajanje novih in izginjanje starih naselij pa so narekovali tudi drugi dejavniki, kot so vojne, epidemije, slabe letine, poplave. Kljub temu se število naselij v tem prostoru ni občutno povečalo, niti se ni bistveno spremenila sama podoba vasi. Premiki se kažejo predvsem v horizontalnem in vertikalnem razvoju stanovanjskih in gospodarskih stavb.

Popisi za Štajersko iz 17. in z začetka 18. stoletja odkrivajo, da velik del kmetov še vedno domuje v primitivnih lesenih dimnicah, kjer živijo »v zakajenih kočah, skupaj ljudje in živali, bolni in zdravi« (Vilfan 1970, 585). Vendar so v visokogorskem kmečkem okolju že v 17. in 18. stoletju ob lesenih hišah začeli graditi tudi zidane. Ob slamnati pa se je začela uveljavljati tudi lesena in opečna kritina.

V tem obdobju so nastali značilni cerkveni ambienti samotnih hribovskih župnij z dominantnimi zidanimi župnišči ob starejših gotških cerkvah, kot na primer v Pernicah. Dopolnjevala so jih značilna gospodarska poslopja. Župnije so bile namreč obenem tudi kmetije.

Začetkom cerkvenih ambientov je mogoče slediti tudi v ravninskih in gričevnatih predelih, ki s svojo celostno, stavbno in naravno prostorsko slikovitostjo predstavljajo posebno poglavje v razvoju vaških naselij ob cerkvah. Med njimi izpostavljamo Jeruzalem in Svetinje v Slovenskih goricah ter Svečino v ravninskem predelu z izjemno vinogradniško in gozdno kuliso. Znanilka začetka oblikovanja teh svojstvenih vaških ambientov v 17. stoletju je bila postavitve cerkve sredi vinogradov. Sledi ji urbanistična stalnica tega časa, ko ob cerkvi zrastejo dvorec, stavba upravnika ali t. i. šafarska hiša, šola in viničarije, posejane po robovih slemena. Med omenjenimi ima posebno mesto Jeruzalem, ki ga že samo ime neposredno povezuje z nemškim križniškim viteškim redom. Prelepo veduto s cerkvijo Žalostne Matere Božje iz leta 1652 dopolnjujeta dvorec, ki je leta 1907 zrasel na pogorišču prvotnega dvorca iz 17. stoletja, in šafarska hiša ob vznožju vaškega jedra. K dvorcu je sodil tudi vrt, ki ga je v tridesetih letih 20. stoletja zasnovala Ilse Fischerauer, zadnja predvojna lastnica dvorca in velika poznavalka rastlin ter snovalka vrtov.

→ Svečina

Druga polovica 18. stoletja je z agrarno reformo povzročila popoln preobrat v podobi slovenskih vasi. V letih 1753/54 je bila po vaseh prepovedana gradnja lesenih stanovanjskih hiš, ki so se spričo vse večjih potreb po hlevih, kaščah in skednjih počasi umikale zidanim, vendar so lesene še vedno prevladovale. Vinogradništvo in z njim povezano viničarstvo je po tedanjih požarnih redih narekovalo razvoj stanovanjskega in gospodarskega dela v horizontalni osi. Ob teh spremembah so hiše dobivale vse bolj razčlenjeno tlorisno zasnovo. Tradicijo podeželskega stavbarstva na območjih, kjer so ilovnata tla predstavljala enega od virov gradbenega materiala, tudi v tem času nadaljuje značilna t. i. cimprana gradnja.

113 Pernice nad Muto – župnijsko središče

Baročno župnišče ob gotski cerkvi sv. Simona in Jude na Pernicah je bilo zgrajeno v drugi polovici 18. stoletja. Podoba slikovitega kompleksa se je spremenila leta 2004 z odstranitvijo značilnega, nekoč nepogrešljivega gospodarskega poslopja v okviru župnijskega kmečkega gospodarstva. Danes mogočna stavba župnišča sameva, ker je zaradi gradbenih poškodb in zrušenih obokov nevarna za bivanje. Tako smo priča nevestnemu ravnanju s stavbno dediščino, ki je lastnikom postala gospodarsko nezanimiva, saj ne znajo osmisliti njenega nadaljnjega obstoja.

114 Svetinje – cerkveni ambient

Razloženo vinogradniško naselje s strnjnim jedrom na slemenu je eno izmed lepših še ohranjenih vaških ambientov v Slovenskih goricah. Tesno ob cerkev postavljeni objekti so ostali neokrnjeno jedro vasi, obdane z značilnimi terasastimi nasadi trte, ki tvorijo prepoznavno brazdasto podobo krajine. Na srečo je ohranitvi avtentičnega ambianta sledilo tudi prometno načrtovanje, ki je cesto umestilo na obod strnjenege jedra. Kraj tako ostaja neokrnjen in predstavlja izjemen dediščinski in turistični potencial.

115 Sovjak – Čehov vrh

Nekdanja viničarija s preloma 19. stoletja je zgrajena po načelu t. i. cimprane gradnje, kar pomeni iz kladne lesene konstrukcije, ki jo ščitijo ilovnati ometi, pokrita pa je s slamnato kritino. Danes bi temu rekli sonaravna gradnja. Zahvaljujoč skrbnim lastnikom je leta 2013 doživela celovito obnovo in kot taka ostala del preživelih pričevalcev stavbne dediščine slovenskogoriškega območja.

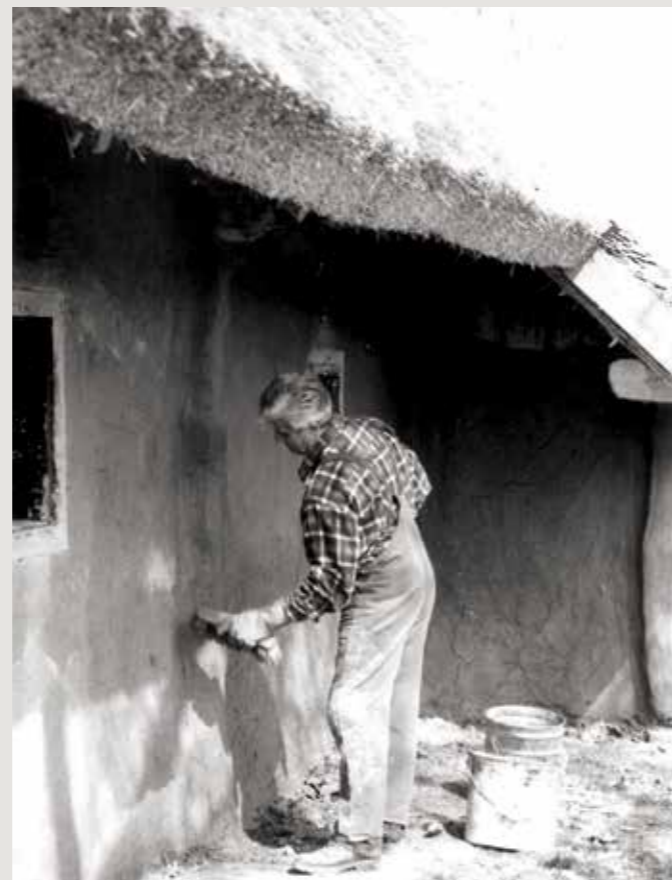
116 Dobrina – Vukova domačija

Manjša skupina stavb, kjer najstarejši del pripada podkleteni cimprani stanovanjski hiši iz 19. stoletja, je bil pred zadnjo celovito obnovo tik pred rušitvijo. Občina Žetale je s skromnim občinskim proračunom naredila vse, da na tem mestu ustvari kulturno-izobraževalno in turistično točko tega dokaj zapostavljenega haloškega območja.

117 Gorišnica – Dominkova domačija

Dominkova domačija v vasi Gorišnica predstavlja edinstven primer v celoti ohranjenega panonskega doma malega kmeta iz 18. stoletja. Po dolgoletnih prizadevanjih za njegovo ohranitev in vztrajnosti stroke je Občina Gorišnica s prevzemom lastništva v drugi polovici devetdesetih let 20. stoletja pristopila k celoviti obnovi. Gorišnica je ena izmed redkih lokalnih skupnosti, ki je prepoznala neprecenljivost podedovanega.

V drugi polovici 19. stoletja je kmečka odveza pomenila konec fevdalnih odnosov. Na podeželju se je nadaljevalo razslojevanje, naraščalo je število kajzarjev, kočarjev in viničarjev. Drobljenje posesti, navidezno ukinjanje davkov, uveljavljanje železniškega prometa in z njim povezana industrializacija so povzročili spremembe, ki so znatno vplivale na položaj kmeta in kmetij. Še posebej to velja za Prekmurje. Na tem območju je bila še vedno zelo izrazita odvisnost od fevdalnih veleposestev 19. stoletja. Povzročila je intenzivno ekonomsko emigracijo, kar se je odražalo v podobi prekmurskih vasi in zaselkov.

Devetnajsto stoletje je v razvoju in oblikovanju kmečkih stavb slovenskemu podeželju prineslo velike spremembe. Novi gradbeni in požarni zakoni, predvsem pa vzpon gradbeništva in z njim povezanih obrti so vplivali na razvoj stavbarstva do oblik, ki še danes tvorijo prevladujočo podobo tradicionalnega podeželja. Novo zidano hišo na kmetih so si seveda lahko privoščili le premožnejši, ostali so ohranjali tradicionalno leseno arhitekturo ali pa se odločili za prenavo in so k osrednji dimnici v kamnu ali lesu dogradili nove prostore ter jih združili pod skupno, enovito streho. Lesene stene ob dimničnih pečeh in kuriščih so nadomeščali z zidanimi, pojavile so se obokane črne kuhinje z urejenim odvodom dima. Kjer so zelo izolirani hribovski predeli še naprej ohranjali arhaičen način življenja in ustaljeno tradicijo v stavbarstvu, se je gradnja dimničnih tipov kmečkih hiš začela šele ob koncu 19. stoletja.

Nekatere predele Pomurja so v 19. stoletju močno zaznamovali furlanski mojstri. Njihove kakovostne stvaritve se kažejo v zunanji in notranji podobi stanovanjskih stavb. Bogatejše hiše v svoje okrilje vabijo s prekrasnimi vhodnimi lopami, z dvoramnim stranskim kamnitim stopniščem iz lokalnega peščenjaka, ki ga varuje okrasna kovana ograja. Kamniti portali ponekod veljajo za višek kamnoseških detajlov podeželskega stavbarstva. Ustvarjalna ambicioznost se mestoma nadaljuje še v poslikavah obokanega stropa vhodnih lop in stebrov, ki podpirajo strešico vhodne lope. Gre za šablonske poslikave različnih vzorcev in barv, ki se ponavljajo po posameznih območjih.

→ 119 Strojna – Janeževa domačija

Izoliranost domačij in samozadostnost gospodarstev sta privedla do večjega števila stavb na kmetijah. Osrednje mesto so dobila mogočna gospodarska poslopja z zidanimi hlevi in lesenimi cimpranimi seniki v nadstropjih. V okviru domačij so se v 18. in 19. stoletju, zlasti na Koroškem, oblikovali primeri tesarsko dovršenih kašč; ena takšnih je ohranjena pri Janežu na Strojni. Območja severozahodnega in južnega Pohorja, Mislinjske in deloma Dravske doline pa so vse do danes krajinsko zaznamovali kozolci toplarji, kot sta Marovškov kozolec v Turiški vasi in Hudičekov kozolec v Markečici. Zgodovinsko gledano je kozolec zelo stara iznajdba za spravilo in sušenje žita. Sodobna slovenska tipologija pozna dve osnovni obliki kozolca, od koder izhajajo vsi nadaljnji tipi. To sta enojni, stegnjeni kozolec, in vezani kozolec, t. i. toplar. Vezani kozolec je poznejša, višja stopnja razvoja kozolca ter posledica naprednejšega poljedelstva, uvajanja novih vrst žit ter boljših načinov stavbarstva. Predstavlja prostorno pokrito sušilno napravo, kamor je bilo moč pospraviti tudi poljsko orodje ali tam opraviti posamezno kmečko opravilo. Na območju severovzhodne Slovenije danes v večjem številu najdemo predvsem kozolce toplarje iz 19. in 20. stoletja, ki predstavljajo dovršene tesarske izdelke ali preprostejše, strogo funkcionalne primere (Medved 2018). Prav tako pomembne so gospodarske stavbe v okviru kmetije, ki so danes le še redkokje ohranjene, na primer sušilnice za sadje (župnijska pajštva v Lovrencu na Pohorju) in manjše kmečke kovačije.

→ Lovrenc na Pohorju – župnijska pajštva

→ Grabe pri Ljutomeru – Slavičev čebelnjak

→ Grabe nad Mariborom – gospodarsko poslopje domačije Špeser

→ Zgornje Konjišče – zatrep z zračnimi linami na Vežjakovi kleti

→ 118 Šentjanž nad Dravčami – Pobernikova bajta

Tudi kmečke žage so na obravnavanem območju pričeli bolj pogosto postavljati šele ob koncu 19., predvsem pa v prvi tretjini 20. stoletja, ko se je zelo povečalo trgovanje z razrezanim lesom. V sklopu žage in sistema vodnih napeljav je navadno stal še kmečki mlin na kamne. Mlini so bili za življenje na podeželju ključnega pomena, zato so jih kmetje ob gorskih potokih postavljali že mnogo prej, kot so postale v gospodarstvu aktualne žage.

Razvijanje in oblikovanje kulturne krajine v baročnem času ponazarjajo tudi vse številnejša znamenja. V kolikor so bila prej predvsem opomniki nesreč, bodisi naravnih ali osebnih, se z 18. stoletjem pojavijo še drugi vzgibi za njihovo postavitve, ki razkrivajo nekoliko drugačen odnos do življenja in okolja. Za razliko od popolne vdanosti v usodo je zdaj v ospredju vse bolj prisotno upanje, da se bo s postavitvijo znamenja mogoče z božjo pomočjo obvarovati vsega slabega. Mnoga so bila postavljena tudi v zahvalo za uslišane prošnje, za vrnitev z bojišč, za čudežno ozdravitev, za preživetje različnih nesreč. Več kot očitno je, da v dojemanju življenja v času in prostoru dobivajo vse pomembnejšo vlogo in odsevajo doživljanje sveta. Kot posebna skupina k znamenjem sodijo tudi kapelice. Odlikuje jih razpoznaven notranji arhitekturni prostor, izdelan po meri človeka, da bi mu bil tudi dostopen. Z oblikovanjem in različnim poudarjanjem dimenzionalnosti znamenj je mogoče slediti nastajanju t. i. glavne fasade. Z večanjem glavne niše, ki se je spustila vse do tal, je nastala edikula, kapelica z notranjim prostorom. V tej povezavi so vse pogostejše kapelice zaprtega tipa, ki se sčasoma razvijajo v skromnejše inačice sakralnih stavb (Zadnikar 1964, 141).

Kulturno krajino Prekmurja na svojstven način zaznamujejo tudi vaški zvoniki, ki za slovenski prostor pomenijo edinstveno kulturno dediščino. Najdemo jih tudi v drugih panonskih deželah srednje in vzhodne Evrope. Izvor in razloge za njihov nastanek in razvoj pa mnogi raziskovalci pripisujejo Kraljevini Ogrski ter zgodovinskim in družbenim razmeram pod njeno oblastjo. Tipologija lesenih zvonikov v panonskem svetu je močno razgibana, skupna lastnost vseh pa je lesena skeletna konstrukcija, ki pod strešico nosi zvon, in dejstvo, da so to profani ljudski objekti, ki so v preteklosti imeli pomembno vlogo v vsakdanjem življenju. Še danes so zvoniki v upravljanju in skrbi vaških skupnosti ali posameznikov. Nekoč so zvonjenje opravljali z ročnim potegom vrvi, v sodobnem času pa je zvonjenje večinoma prilagojeno na električni pogon, kar funkcijo zvonikov še vedno ohranja živo. Do danes se je od lesenih zvonikov v Prekmurju ohranilo le nekaj. Večina jih je iz druge polovice 19. stoletja, le manjši del je z začetka 20. stoletja. Nahajajo se v središčih vasi Gederovci, Kamovci, Pinca, na pokopališčih Ocinje in Dolina ali na izpostavljenih mestih v razloženih naseljih, kot so Ivanjševci, Ratkovci. Obnove že vse od leta 1979, ko je bil prestavljen in obnovljen zvonik v Kamovcih, potekajo v sodelovanju s spomeniško službo. V nadaljnjih desetletjih so bili obnovljeni zvoniki v Ocinju, Genterovcih, Kamovcih, Pincah, Doliču, Dolini, Ivanjševcih in Ratkovcih (Juvanec, Benko 2016, Agrarno gospodarstvo, 1970).

118 Šentjanž nad Dravčami – Pobernikova bajta

Stavba je bila zasnovana kot enocelična lesena dimnica z gospodarskim poslopjem in ob koncu 19. stoletja za preužitek staršev zgrajena pod skupno streho. Celovita obnova za muzejske namene se je zaključila leta 1999. Obsegala je rekonstrukcijo dimnične peči na osnovi ohranjenih detajlov in sorodnih še ohranjenih primerov. V zimi 2017/18 se je temu edinstvenemu spomeniku pod težo snega porušil del ostrešja, zaradi česar so lastniki nemudoma in brez vsakršne vednosti spomeniške službe objekt v celoti odstranili. Primer vzbuja občutek nemoči ob dejstvu, da kljub dolgoletnemu trudu stroke in vlaganju družbenih sredstev v obnovo lastniki sami niso prepoznali pomena dediščine svojih prednikov.

119 Strojna – Janeževa domačija

Samotna Janeževa domačija na Strojni je tipičen primer poselitve visokogorskega sveta na Koroškem. Več v gručo razporejenih stavb, pokritih s strmimi, lesenimi čopastimi strehami, je med drugim odraz samooskrbnega načina življenja v preteklosti. V skupini izstopa v črko L oblikovana cimprana stanovanjska hiša s kamnitim kletnim nivojem, ki v osnovi verjetno izvira še s konca 17. stoletja. Značilna koroška kašča je ena izmed pomembnejših stavb na domačiji. Od leta 1976 se pri Janežu pod strokovnim vodstvom zavoda odvijajo obnovitvena dela. Pričela so se s celovito obnovo kmečke hiše in se nadaljujejo kot redna vzdrževalna dela na lesenih strehah gospodarskih poslopij. Skodlasta kritina koroških domov namreč naglo izginja, zato želimo ohraniti vsaj nekatere najpomembnejše bisere na podeželju, kamor Janeževa domačija gotovo sodi.

120 Lukavci – vila, Bunčani – domačija Jelenovi, Bolehnečici – domačija Županovi

Stanovanjska hiša domačije Županovi iz zadnje četrtine 19. stoletja, čudovita podeželska vila v Lukavcih z začetka 20. stoletja in stanovanjska hiša domačije Jelenovi sodijo med preživele bisere, ki so se »zgodili« v podeželskem okolju. Ponašajo se z avtentičnimi stavbnimi detajli, kot so stopniščne vhodne lope, utrjene s peščenjakom, in še ohranjene šablonske poslikave tako v notranjščini kot na zunanjščini. So vzoren primer spoštljivega odnosa do podedovanega, ki ga danes konservatorji pri svojem delu najbolj pogrešamo.

121 Veržej – domačija Bunderla

Na drugi strani se srečujemo s primeri, kot je domačija Bunderla v Veržej, kjer slepo zaupanje konservatorja, da bo lastnik po izdelanem konservatorskem načrtu pristopil k obnovi in rekonstrukciji niza porušениh gospodarskih poslopij, ni bilo poplačano s pričakovanim. Na domačijskem dvorišču še vedno zeva prazen prostor. Tudi stanovanjska hiša, v kateri najdemo mnoge imenitne, še vedno ohranjene stavbne detajle ter presenetljivo kakovostno barvito šablonsko poslikavo, osamljena propada.

122 Turiška vas pri Slovenj Gradcu – Marovškov kozolec

Na polju Marovškove kmetije je ohranjen toplar posebne tlorisne zasnove v obliki grškega križa. Obsežna stavba, pokrita s skodlastimi strehami, naj bi po ustnem izročilu nastala ob koncu 18. ali na začetku 19. stoletja v okviru fevdalne zemljiške posesti bližnjega gradu Hartenštajn. Leta 1992 je bila na kozolcu obnovljena tradicionalna kritina.

123 Tomaška vas – Herčeva žaga in mlin

Zanimiv gospodarski kompleks na vodni pogon v Tomaški vasi ob reki Mislinji, zaščiten kot spomenik, je danes v upravljanju Koroškega pokrajinskega muzeja in lokalnega turističnega društva. Sestavljajo ga žaga venecijanka s stanovanjem za žagarja, mlin na kamne, lesene rake ter mlinščica z leseno zapornico. Tako oblikovana enota je v lokalnem okolju poslednja, ki z delujočimi stavbami in napravami ohranja tradicijo kmečkega žagarstva in mlinarstva, čeprav le v turistične in izobraževalne namene. V letu 1998 se je pričela celovita obnova kompleksa, ki je v naslednjih dveh desetletjih terjal redna vzdrževalna dela in občasne sanacije po vremenskih ujmah.

124 Spodnja Polskava

Gre za obsežno gručasto vas ob Mlinskem potoku na jugozahodni ravnini Dravskega polja, ki ima zvezdasto razvejano cestno strukturo in poselitev, glavna vaška komunikacija pa se v središču razširi v manjši trg. Značilna podoba Spodnje Polskave se kaže v ohranjeni zemljiški parcelaciji ter tipični tlorisni zasnovi stegnjenih, v črko L oblikovanih ali v gručo razporejenih zidanih domov, ki se s stanovanjskimi in gospodarskimi poslopji nizajo vzdolž vaških poti ali pravokotno nanje. Nekdanje pretežno lesene stavbe v zgodovinskem jedru vasi so v 18., 19. in na začetku 20. stoletja zamenjale mogočne zidane domačije kmečkega in obrtniškega značaja. Do današnjih dni je vas v svojem jedru ohranila prepoznavne vrednote, kar jo uvršča med maloštevilne izvirne naselbinske spomenike slovenskega podeželja.

125 Spodnja Polskava, Benedikt, Bučečovci, Bratislavci – znamenja in kapele

Znamenja so prepoznavni elementi kulturne krajine, najdemo jih skoraj na vsakem koraku, čeprav se je njihovo okolje močno spremenilo. Zgovorno pričajo o pomenu, ki so ga imela nekoč za tukajšnje prebivalce. Redkokatera so se ohranila v avtentični podobi. Pomeni in prvotne oblikovne značilnosti mnogih so neprepoznavni ali spremenjeni. Mnoga znamenja so poškodovana ali obnovljena stihijsko brez konservatorjeve vednosti, nekatera pa so se kakovostno obnovljena ohranila na izvornih lokacijah kot pričevalci danes morda že pozabljene priprošnje popotnika, domačina ali vaške skupnosti.

126 Ivanjševci, Šalovci, Ocinje – vaški zvoniki

Zaradi specifičnosti gradbenega materiala je treba vaške zvonike nenehno vzdrževati in občasno celovito obnoviti. Obnove običajno stečejo na pobudo vaških skupnosti in pod strokovnim vodstvom spomeniške službe.

→ 163 Spodnji Slemen – dvorec Viltuš

11 Družbeni razvoj od konca fevdalizma do industrializacije krajine, od absolutistične monarhije do nacionalne države

Razsvetljenska misel, ki je v 18. stoletju zaznamovala intelektualno podobo Evrope, je temeljila na poudarjanju pomena razuma in znanosti. S kritiko religije kot neracionalne in z neodobravanjem politične moči v rokah Cerkve je našla močno podporo v evropskih absolutističnih vladarjih, ki so se zavzemali za centralizirano oblast pod enim vladarjem. Zaradi tega se jih je prijela oznaka »razsvetljeni absolutisti«. Zgodovinopisje med najpomembnejše razsvetljene absolutiste uvršča tudi cesarico Marijo Terezijo in njenega sina, cesarja Jožefa II., ki sta nad današnjimi slovenskimi deželami vladala med letoma 1740 in 1790 (Vodopivec 2018, 83–94). Slovensko narodnostno ozemlje, sestavljeno iz dežel Kranjske, Štajerske, Goriške in Koroške ter svobodnega mesta Trst, je bilo ob koncu 18. stoletja razdeljeno med tri politične tvorbe. Največji del ozemlja je pripadal Svetemu rimskemu cesarstvu nemške narodnosti, kateremu so od prve polovice 15. stoletja skoraj neprekinjeno vladali Habsburžani. Prekmurje je sodilo pod Kraljevino Ogrsko, ki so ji prav tako vladali Habsburžani, vendar ni bila vključena v rimsko-nemško cesarstvo. Ozemlje Beneške Slovenije, Rezije in obalnega dela Istre pa je bilo del Beneške republike. Habsburžani so se pod omenjenima vladarjema lotili korenitih reform uprave, šolstva, vojske pa tudi cerkve s preureditvijo škofijskih meja in ustanavljanjem novih župnij ter odpravo nekaterih samostanov (Lazarini 2015a, 59). Postavljeni so bili temelji v smeri razvoja sodobnih oblik nacionalnih držav.

Značilnosti časa so razcvet znanosti, »renesančna omika, razsvetljenska širina in romantična zagledanost v preteklost« (Sapač I. 2015, 13), ki so skupaj z razvojem družbe 19. stoletja močno zaznamovali tudi razvoj slovenskega urbanega prostora. Izjemen gradbeni razmah moramo razumeti v okviru obravnave širših okoliščin, v katerih je prišlo tako do socialno-družbenih, tehnološko-tehničnih kot kulturnih sprememb.

Prelomno leto 1848, doba t. i. marčne revolucije, je odpravilo tlačanstvo. Prišlo je do novih socialno-ekonomskih razmer, ki so prebivalce prisilile, da so v mesta odhajali iskat delo, in posledično do odseljevanja. Zaposlitev so najpogosteje našli v novih industrijskih obratih, ki so se odprli ob sočasno zgrajeni progji Južne železnice. Ob hitrem naraščanju mestnega prebivalstva so stara mestna jedra postala pretesna. Severovzhodni del Slovenije s središčem na Ptuj in delno v Mariboru je bil v prvi polovici 19. stoletja naravnano pretežno agrarno in obrtniško-trgovsko. Mesta so se, razen redkih izjem, še vedno razvijala znotraj srednjeveških jeder z obzidjem, katerih namen je že zdavnaj poniknil v pozabo. S prelomnim letom 1848, predvsem z izgradnjo Južne železnice, je Maribor pridobil na veljavi, opazna pa je bila stagnacija nekaterih tradicionalnih središč, kot so Ormož, Slovenska Bistrica in Ljutomer. Gospodarstvo se je močno spremenilo. Domača obrt in prevoznitvo sta propadala, pojavile so se velike delniške družbe, krepil se je tuj kapital. Cenejši in hitrejši prevoz po železnici je spodbudil razvoj trgovine, povečale so se potrebe po industrijskih surovinah.

Pričujoče poglavje ne bo nizalo stavbnih tipov in poglobljenih razlag slogovnega razvoja arhitekture tega časa, ki je bilo sicer dolgo prezrto in šele v zadnjem času poglobljeno raziskano strokovno področje (Sapač I., Lazarini 2015 – temeljni vir za podatke v nadaljevanju). Namen knjige je namreč sprehod skozi podedovane pomene ter vrednote časa in našega prostora. Za razumevanje arhitekture 19. stoletja pa je vendarle treba nameniti nekaj besed tudi temu. V Franciji se je kot odziv na razgibano in dinamično baročno in rokokojsko arhitekturo že v sredini 18. stoletja pojavil neoklasicizem (za poimenovanja glej: Lazarini 2015b, 67). Gre za umetnostni in arhitekturni slog, za katerega so značilni monumentalnost, umirjenost, poudarjanje tektonike in skromnost okrasja (Lazarini 2015b, 67). Novi slog se je v habsburških deželah uveljavil v osemdesetih letih 18. stoletja, vendar tudi v vzhodnem delu, kot drugje na Slovenskem, ni dosegel večjega razvoja. Omeniti še velja t. i. slog bidermajer, ki se je razvil iz klasicistične usmeritve in je bil bolj zasebnega značaja, neenoten in skromnejši.

Prav nasprotno pa velja za novi arhitekturni slog historizem, ki se v Evropi uveljavi okoli leta 1830 in ga kmalu za tem najdemo tudi na naših tleh. Zanj ni več značilno izhajanje iz antike, temveč iz srednjeveških, pozneje pa tudi novoveških slogov (Lazarini 2015b, 68), kar je bil tudi razlog, da so umetnostnozgodovinska, arhitekturna in spomeniška stroka zanemarjale arhitekturo 19. stoletja, še več, do nje so še pred nedavnim gojile odklonilno stališče. Historistično arhitekturo so obravnavali kot nekaj nepristnega in izumetničenega, kot nekaj, kar je slepo sledilo preteklosti in je bilo zunaj območja izvirnega ustvarjanja. Pojav eklekticizma historičnih pristopov je treba osvetliti tudi iz širše perspektive. Za 19. stoletje je namreč značilno splošno uveljavljanje znanosti in strok kot glasnikov sodobnosti. Zgodovina je postala predmet preučevanja in dobila je pomembno vlogo tudi pri utrjevanju prebujajoče se narodnostne zavesti. Prebudilo se je zanimanje za preteklost kot konstitutivni del narodne identitete. Odpor do preteklosti kot nerazvitih, skoraj premaganih, nazadnjaških časov se je tudi v širšem krogu počasi izgubljal. Zgodovinske discipline, vključno z arheologijo in etnologijo, so vplivale na izostritev čuta pripadnosti lastni in skupni preteklosti. Torej je v tedanjem kontekstu novi slog predstavljal novo razširjanje evropske zavesti, udejanjeno tudi na urbanistični in arhitekturni ravni. Prišlo je do uzavestitve in namenske opredelitve in ne do zatona ustvarjalnosti.

Devetnajsto stoletje je bilo gradbeno zelo dejavno, poleg javnih stavb za potrebe uprave, šolstva, sodstva, kulture, pošte, bančništva, zdravstva in vojaštva, so gradili zasebne poslovno-stanovanjske hiše, vile, zdraviliško-gostinske in turistično-rekreativne stavbe, prometne, tehnične naprave, tovarne in druge industrijske stavbe. Gradbena dejavnost je potrebe in številne naloge reševala s starimi in novimi stavbnimi tipi (Sapač I. 2015, 19). Izjemno raznolika arhitekturna dejavnost 19. stoletja je slovenske kraje iz baročne kulture dvignila na novo razvojno stopnjo. Nastajala je v soglasju z znanstvenimi odkritji in izumi, pravnimi regulativi in uveljavljanji novih teorij zgodovine in znanstvenih pogledov na preteklost. Sočasno s širjenjem pozidave se je urejal tudi javni odprti prostor. Karejskim pozidavam mest so sledile komunikacijske poti, opremljene z drevoredi, nastajali so trgi z manjšimi parki (v Mariboru npr. Slomškov trg, Maistrov trg idr.) in seveda večje zelene površine – mestni parki. V skladu z miselnostjo tistega časa in klicem »nazaj k naravi« so bili ti oblikovani v krajinskem slogu, namenjeni pa pasivni rekreaciji ter počitku delavcev in meščanov.

127 Ptuj – stara pivovarna

Nekdanja pivovarska hiša je ena najzanimivejših iz prve tretjine 19. stoletja na Ptujju. Pokriva jo strma opečna streha z odprtini za sušenje ječmena. Na rahlo zalomljeni osemosni glavni fasadi so v okenskih lunetah reliefi iz gline z žanrskimi prizori, ki ponujajo slikovit vpogled v takratno življenje. V letu 2016 je potekala obnova strehe in fasadnega plašča stavbe. Z minimaliziranjem sodobnih elementov na razgibanih strešinah zgradbe smo posebno pozornost namenili ohranitvi čim bolj avtentične podobe. Poseben dosežek je ponovna uporaba rabljenih, a še vedno primernih strešnikov, ki so bili pred leti odstranjeni z dominikanskega samostana. Strešina z že pridobljeno patino deluje usklajeno tako s hišo kot tudi z okoliško historično gradbeno substanco.

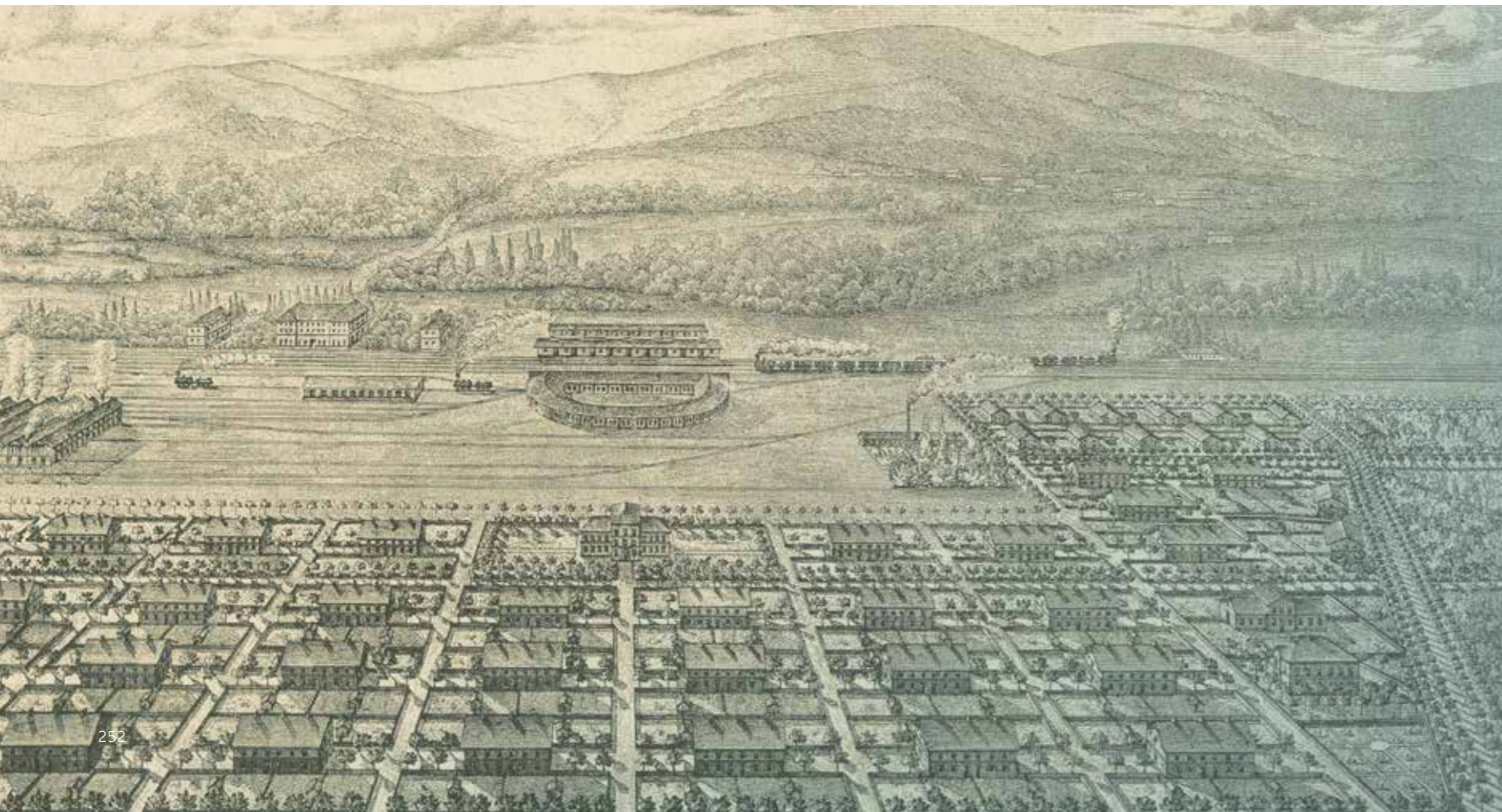
Industrializacija in razvoj javne infrastrukture

Železnica in prve tovarne

Večji del 19. stoletja so bile slovenske dežele v habsburški monarhiji na obrobju evropskega gospodarskega dogajanja in napredka, saj niso bile enakovredno vključene v proces industrializacije. Živahnije ustanavljanje industrijskih obratov se je začelo v desetletju med 1830 in 1840, ko so domači in tuji podjetniki postavili prve parne stroje in začeli industrijsko mehanizacijo uvajati v proizvodnjo. Že omenjena prelomnica v 19. stoletju je s t. i. marčno revolucijo leta 1848 prinesla zemljiško odvezo, hkrati pa so se v slovenskem prostoru začele intenzivna gradnja železniškega omrežja ter posledično pospešena industrializacija in urbanizacija. Železnica je s svojimi napravami in poslopji ter z novo ustvarjenim prometnim težiščem k železniški postaji po zgraditvi t. i. Južne železnice leta 1857 omogočila prvi val industrializacije v vzhodni Sloveniji in vzpostavila pogoje za ustanavljanje novih industrijskih podjetij ob njeni progi (Lorenčič, Prinčič 2018, 14). Železnica je prinesla korenite strukturne in gospodarske spremembe. Če dotlej govorimo o večjih manufakturah, ki so oživele mlinarske, usnjarske, pivovarniške obrti, proizvodnjo žganih pijač in predelavo vina ter predstavljale prve zametke obrtno-industrijskih obratov, pa je prihod železnice skozi naše kraje popolnoma spremenil podobo večjih mest.

Med avstrijskimi deželami, v katerih so živeli Slovenci, se je na industrijsko revolucijo prva, in v predmarčni dobi najintenzivnejše, odzvala Štajerska (Vodopivec 1979, 266). V severovzhodni Sloveniji se ima svoji legi ob Južni železnici za gospodarski razvoj zahvaliti predvsem Maribor, saj je v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja postal glavno

→ 128 Maribor – železničarska kolonija

→ Ptuj – železniška postaja

industrijsko in trgovsko središče, povsem primerljivo s tedanjimi razvitimi mesti srednje Evrope. Neposredno na južno železniško progo so bile vezane delavnice železniških vozil, ki so jih v Mariboru v letih 1863–1865 zgradili zunaj mestnega jedra. V delavnicah se je zaposlilo več kot tisoč delavcev in tehničnega osebja, s čimer so postale največji industrijski obrat v mestu (Godina Golja 2017, 116), kjer so opravljali servisna dela za celotno Južno železnico (Kržišnik 1956, 43). Vzoredno z delavnicami se je razvilo tudi vzorno načrtovano in zgrajeno delavsko-uradniško naselje, t. i. železničarska kolonija, ki jo je projektiral dunajski arhitekt Gustav Wilhelm Flattich (1826–1900). Postavili so jo ob novem kompleksu železniških delavnic v bližini stičišča Južne železnice in koroške železniške proge. Leta 1863 so zgradili prvih dvanajst štiristanovanjskih pravokotnih hiš, v letih 1868/69 so dogradili še novi del z osemindvajsetimi enakimi enonadstropnimi, pravokotnimi, osemstanovanjskimi hišami. Leta 1871 so zgradili otroški vrtec, leto pozneje poslopje osnovne šole, leta 1874 pa izgradnjo kolonije končali s poslopjem Konzum, v katerem so bili prodajalna s hladilnikom, skladišče živilskih potrebščin in gledališka dvorana. Naselje je imelo tudi lastno plinarno in higiensko kopališče. Poleg celovitega urbanističnega koncepta, ki je vključeval vse potrebne bivanjske funkcije, so bile stavbe pretežno enotno oblikovane, in sicer z uporabo neometanih opečnih zidakov na zunanjsčini, kar je celoti dalo prepoznavno zunanjo podobo.

S prihodom železnice je nastalo nekaj infrastrukturnih objektov, ki so v uporabi do današnjih dni: dravski železniški most, predori, pesniški viadukt, danes nasip, vsi premostitveni objekti ob koroški železnici in ne nazadnje vse železniške postaje iz tistega časa. V dokaj avtentični podobi je še ohranjena železniška postaja na Ptuju. Med bombardiranj v drugi svetovni vojni je bila delno poškodovana postaja na Pragerskem, porušene so bile glavna mariborska in postaje na Studencih, v Bistrici ob Dravi, Podvelki, Dravogradu, Prevaljah in drugod. Izgradnja kolodvorov ter studenskega in dravskega železniškega mosta (1844–1846) je pospešila širitev industrije. Ptuj, ki je z Južno železnico izgubil na veljavi, si je nekoliko opomogel z gradnjo železniške proge med Pragerskim in Središčem ob Dravi proti Madžarski (1860). Nikoli pa si ni v celoti opomogel v razvojnem smislu, zaradi česar ostaja provincialno mesto, ki kljub bogati preteklosti še išče svojo identiteto.

→ Maribor – Resljeva ulica v železničarski koloniji

Železnica, tedanji največji infrastrukturni objekt, je močno zaznamovala prostor in vplivala na razvoj poselitve. Kot del urbanističnih potez, ki so nastale sočasno z njo, velja omeniti drevorede divjega kostanja (*Aesculus hippocastanum*), ki so danes ohranjeni le na posameznih odsekih, ponekod pa v celoti. Drevoredi so mesto povezovali z železniško postajo. Med ohranjene sodijo Tomšičev drevored v Mariboru, ki so ga zasadili leta 1866, drevoredi na Ptujju, v Ormožu, Lokanji vasi ter delno ohranjen in rekonstruiran ob Kolodvorski ulici v Slovenski Bistrici.

Prelomen in unikaten gradbeni dosežek, ki je spodbudil gospodarski razvoj v celotni severovzhodni Sloveniji in delu graške kotline, je bila izgradnja hidroelektrarne na Fali (HE Fala) v ozki Dravski dolini. Za izbor lokacije je bila odločilna ustrezna geološka struktura terena, ne prevelika širina reke, razmeroma majhna oddaljenost od Maribora (17 km) in dejstvo, da izgradnja jezua ni prizadela pomembnejših kmetijskih površin. Po prvotnih načrtih naj bi hidroelektrarna pričela delovati že leta 1916, vendar je začetek prve svetovne vojne načrte spremenil. Zaradi novih okoliščin je vojno ministrstvo na Dunaju namreč izdalo nalog, da se na območju jugovzhodnih Alp ustanovijo industrije za vojaške namene. V bližnjih Rušah so začeli graditi tovarno za proizvodnjo karbida in dušika, za kar je bilo potrebne precej električne energije. HE Fala so zato dali prednost pri nabavi gradbenega materiala, dodeljeni so ji bili tudi vojni ujetniki in gradnja se je naposled pospešila. V maju 1918 je začelo obratovati prvih pet agregatov od predvidenih sedmih. V novih državnih mejah je imela Fala resnično zavidanja vreden in dominanten položaj. Odpirala se je možnost elektrifikacije med Dravo in Savo, od zasavskih rudnikov do Slovenskih goric, Pomurja in delov hrvaškega Zagorja, kar je nova elektrarna v dobršni meri tudi izkoristila. Proizvodnja električne energije na Fali je predstavljala petino celotne porabe takratne države. Elektrarno so večkrat obnovili in tehniško posodobili. Leta 1992 so iz

→ 132 Fala – hidroelektrarna na Dravi (HE Fala)

→ Ravne na Koroškem – Thurnova jeklarna

→ 129 Ptuj – stara usnjarna

proizvodnje izključili pet najstarejših agregatov iz leta 1918, leta 1996 so izključili še sedmi in osmi agregat, tako da sedaj obratujejo le trije najnovejši, postavljeni zunaj stare strojnice. To je omogočilo ureditev muzeja in ogled prostorov ter naprav v starem delu elektrarne. Kompleks in njegova oprema sta tako javnosti predstavljena v svoji prvotni podobi. Tudi prizidek upravnega poslopja iz petdesetih let se oblikovno navezuje na zgradbo strojnice. Konservatorsko-restavratorska dela potekajo že od sredine devetdesetih let 20. stoletja, ob 100-letnici delovanja v letu 2018 je bila posodobljena tudi razstava.

V času avstro-ogrske monarhije so slovenske dežele gospodarsko in industrijsko napredovale. Vendar pa razpad velike države, svetovna vojna in prevrat konec leta 1918 razmere bistveno spremenijo. Pod novo oblastjo so se slovenske dežele ponovno hitro gospodarsko okrepile in kmalu slovele kot eno najbolj razvitih ozemelj kraljevine Jugoslavije (Šorn 1959, 18). Obdobje po svetovni vojni je Mariboru prineslo napredek v izgradnji tekstilne industrije. Maribor je bil s svojo lego, z električno energijo, s cenovno ugodnimi zazidalnimi površinami in z relativno poceni delovno silo idealen za dotok tujega kapitala in izgradnjo velikih kompleksov tekstilnih tovarn (Slavec 1991, 54). Te so rasle s presenetljivo hitrostjo, iz česar izhaja poimenovanje Maribora za jugoslovanski Manchester. Razmere so narekemale novogradnje. Takšen primer je ohranjen kompleks nekdanje Hutterjeve tekstilne tovarne (poznejše MTT), zgrajene po načrtih arhitekta Rudolfa Kiffmanna v mariborskem industrijskem območju Melje. Zgradbe so nanizane vzdolž osrednje industrijske ceste, kompleks pa je kljub intenzivnim procesom prestrukturiranja v druge funkcije v pretežni meri ohranjen in predstavlja velik potencial za nadaljnji razvoj mesta. Intenzivna medvojna industrializacija je imela svoje učinke tudi na razvoj prostora. V tem času je bil mestni prostor tako zasičen, da se je industrija začela širiti na primestna območja.

Med drugo svetovno vojno so industrijo vključili v nemško vojno proizvodnjo. V tezenskem gozdu so zgradili tovarno letalskih delov, v Kidričevem tovarno za pridelavo aluminija za vojaške potrebe ter podjetje kovinskih elementov. Za navedeno industrijo ni zadostovala električna energija s falske elektrarne, zato so začeli graditi HE Mariborski otok.

Za razliko od razvoja industrije v mariborski regiji je bil gospodarski razvoj Koroške vseskozi odvisen od lastnih naravnih danosti. Vodna sila Meže, Mislinje in Drave je skupaj z obsežnimi gozdnimi in geološkimi viri pokrajine omogočila hiter razvoj fužinarstva in jeklarske industrije. Bogata nahajališča svinčene rude in zaloge kakovostnega rjavega premoga na Lešah so spodbudila razvoj rudarske dejavnosti. Lesno bogastvo prostranih gozdov so s pridom uporabljali v rudnikih in fužinah. Konec 19. stoletja se je z lesno trgovino uveljavila žagarska dejavnost, ki je po drugi svetovni vojni prerasla v lesno predelovalno industrijo. Z razvojem rudarstva in železarstva so si skozi stoletja izrazito samooskrbno naravnani kmetje iskali dodaten vir zaslužka v novih panogah. Na Koroškem je v 19. stoletju rodbina Thurn razvila in posodobila jeklarske obrate v Črni, Mežici in na Ravnah, na Prevaljah pa je zacvetela železarna, na katero simbolno ohranja spomin spomeniško zaščiten zid iz žlindre. Razcvet rudarske dejavnosti na Lešah je omogočil gospodarsko rast celotne regije. Razvijajoča se industrija je pogojevala nastanek urbanih naselij in delavskih kolonij. Pod vplivom demografskega razvoja in potreb industrijske dejavnosti so se pospešeno razvijali tudi šolstvo, zdravstvo ter aktivno družbeno in politično življenje (Oder 2000, 8–9).

128 Maribor – železničarska kolonija

Samostojno zasnovano delavsko-uradniško naselje večstanovanjskih hiš z vrtovi je začelo nastajati leta 1863 na desnem bregu reke Drave na Studencih. Odlikuje se po visokem komunalnem in stanovanjskem standardu ter premišljeni urbanistični zasnovi. V arhitekturnem oblikovanju prevladuje historistični slog. Kljub neustreznim predelavam stavb v zadnjih desetletjih še vedno velja za najboljši primer načrtno grajenega delavsko-uradniškega naselja iz druge polovice 19. stoletja tako na Slovenskem kot v širšem prostoru, zato bi bilo potrebno priskrbeti sistematična sredstva za zahtevne obnovitvene posege.

129 Ptuj – stara usnjarna

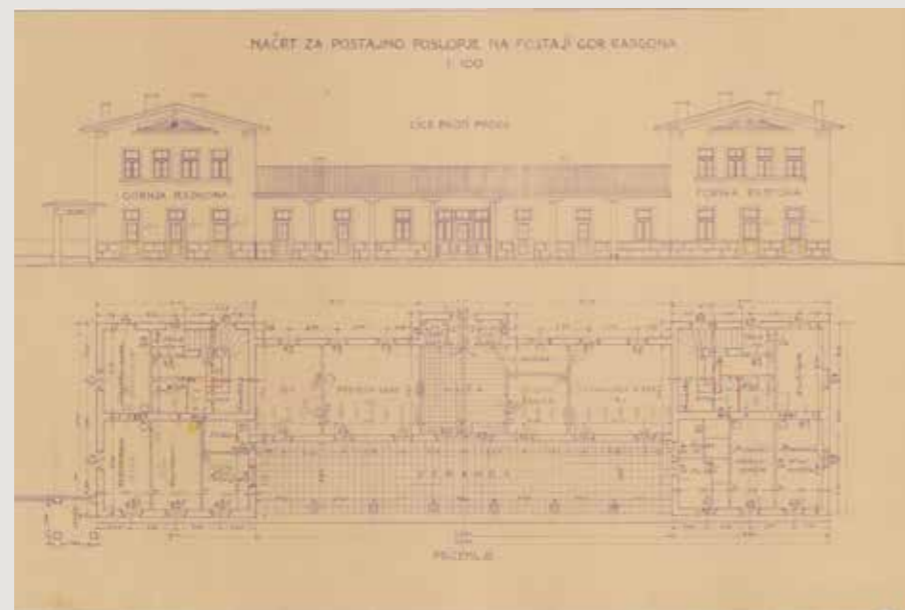
Zgradba je pomembno sooblikovala ptujsko veduto in pričala o usnjarski dejavnosti na območju dravskega nabrežja. Dolga enonadstropna pravokotna stavba ob reki Dravi je nastala po letu 1860. Tedaj je usnjarska družina Pirich kupila in obširno povečala manjšo stavbo iz prve polovice 19. stoletja. Na strehi je bila značilna zračna odprtina z loputami, ki je omogočala sušenje usnja in krzna. Stavba je dolga desetletja propadala, saj mestna

politika ni imela jasne vizije, s kakšno vsebino bi celotno zanemarjeno mestno četrt obudila v življenje. Prostor v bližini nekdanjega mestnega kopališča ponuja tudi možnosti vzpostavitve povezave z reko. Kljub zavzemanju zavoda, da se objekt adaptira in nepozidani, eminentni prostor ob Dravi – trenutno parkirišče – revitalizira, je Ministrstvo za kulturo na pobudo Mestne občine Ptuj v letu 2021 izdalo soglasje za odstranitev objekta, ki ga je lastnik v istem letu tudi porušil.

130 Gornja Radgona – železniška postaja

Obnove železniških postaj na območju, ki ga pokriva naša enota, pomenijo neprekinjeno dobro sodelovanje z železniško službo. Uspešno obnovljene so železniške postaje v Mariboru, na Studencih, Ptuj in v Gornji Radgoni ter ob nekdanji »koroški železnici« v Podvelki in Dravogradu.

131 Maribor – železniški most

Prvotni leseni most je zaradi povečanja prometa po dvajsetih letih nadomestil nov, kovinski, ki je še vedno v uporabi in je takrat veljal za najlepši in največji rečni železniški most v monarhiji. Kljub temu, da je bil večkrat poškodovan, je ohranil svojo prvotno podobo. Spremenjena je le prvotna ograja mostu in kamnita obloga na desnem obrežnem oporniku. Most v vsej svoji 150-letni zgodovini ni spremenil funkcije in z ostalimi mariborskimi mostovi ustvarja prepoznavno mariborsko veduto.

132 Fala – hidroelektrarna na Dravi (HE Fala)

Hidroelektrarna na Fali, zgrajena med letoma 1913 in 1918, je v Sloveniji najstarejša elektrarna na Dravi. Predstavlja vrhunski gradbeni in elektro-strojni dosežek tistega časa. Služila je kot izhodišče šestim pozneje zgrajenim elektrarnam na reki Dravi na slovenskih tleh. Z ohranjeno in obnovljeno prvotno strojnico, jezovno zgradbo s pretočnimi polji, s ploščadjo nad turbinskimi komorami in stikalnim poslopjem je najkakovostnejša tehniška dediščina na naših tleh. Uspešna prenova opuščene stare strojnice predstavlja primer dobrega sodelovanja med lastnikom in spomeniško službo.

133 Maribor – podzemni tuneli v industrijski coni Tezno

Zanimiva, manj znana dediščina mesta, ki predstavlja eno izmed pomembnih identitet industrijskega Maribora, je preplet podzemnih tunelov in dvoran iz leta 1944, nekoč namenjenih proizvodnji letalskih delov. Nemški okupator je leta 1942 na območju današnjega Tezna zgradil Tovarno letalskih delov Štajerska (Luftfahrtwerke Steiermark), predhodnico tovarne TAM. V letih 1943/44 so zavezniška letala bombardirala vse strateško pomembne točke v mestu, tudi tovarno letalskih delov. Zaradi pomena nadaljnje proizvodnje je okupator v prvih mesecih leta 1944 pod obstoječo tovarno uredil 8.512 m² prostorov ter zgradil sistem podzemnih rofov. Ležijo štirinajst metrov pod nivojem tal, kjer je vse do osvoboditve potekal proizvodni proces. Danes si je mogoče del rofov tudi ogledati.

134 Ravne na Koroškem – stara železarna

Primer dobre prakse je obnova kompleksa stare železarne v Ravnah na Koroškem, ki obsega »štauharijo« oziroma krčilno kovačijo, bivalno nadstropno hišo za tovarniške delavce, imenovano personal, in laboratorij. Zgradbe znotraj varovanega območja so pomembne priče dolge tradicije koroškega železarstva in s tem sooblikovalke identitete koroške regije vse do današnjih dni.

135 Žerjav – separacija

Stopničast rudniški objekt ima opečno jekleno konstrukcijo in je zaradi posebnega tehnološkega načina predelave rude postavljen v hrib. Zgrajen je bil leta 1912 in je edini ohranjeni tovrstni objekt v Sloveniji. Njegova namembnost je ostala nespremenjena. Nekoč je služil ločevanju čistih koncentratov svinca in cinka od jalovine, danes pa pridobivanju in predelavi kamenih agregatov in proizvodnji industrijsko pripravljenih suhih maltnih mešanic. Zaradi številnih novih industrijskih obratov v ozki žerjavski kotlini je separacija delno izgubila svojo pričevalnost.

Palače javne uprave in druge javne stavbe

Po odpravi fevdalnega sistema v sredini 19. stoletja, ki je slonel na gosposkem lastništvu posesti kot osnovni enoti upravnega in sodnega življenja, so se pojavile novo organizirane javne službe, s tem pa tudi potrebe po novih prostorih in stavbah, ki jih imenujemo palače. V 19. stoletju pojma palače ne moremo več povezovati z njenim prvotnim pomenom reprezentativne mestne rezidence vladajočega družbenega sloja, saj je v tem času postala sinonim za veliko, razkošno profano stavbo, namenjeno tudi širši javnosti oziroma javnim službam. V začetku so se v te namene uporabljala obstoječa poslopja, kot so cerkvene in fevdalne zgradbe, stare upravne hiše, rotovži in podobne stavbe. V zadnji tretjini 19. stoletja pa so se začele gradnje novih stavb, ki so bile predvsem upravne in sodne narave (Curk 1979, 215), delno namenjene tudi kulturi, potrebam pošte in bančništva, pa tudi zdravstva in vojaštva. Ker novega stavbnega tipa ni bilo mogoče na hitro ustvariti, so novo podobo javnih palač, ki naj bi izražale samozavest močnega upravnega aparata države, večinoma oblikovali po vzoru renesančnih in baročnih plemiških oziroma patricijskih palač, pri čemer so se zgledovali predvsem po palačah v Gradcu in na Dunaju (Sapač I. 2015b, 137).

→ Maribor – Narodni dom

Med javnimi palačami v Mariboru omenjamo monumentalno sodno palačo na Sodni ulici 14, ki je bila zgrajena med letoma 1898 in 1902, sočasno z gradnjo ljubljanske. Deluje kot trdnjava, ki je po obliki primerljiva s sodno palačo v avstrijskem Gradcu, vendar je delo neznanega, verjetno dunajskega arhitekta. Današnja podoba palače ni več prvotna. Leta 1959 so ji po načrtih arhitekta Milana Černigoja prizidali tretje nadstropje in odstranili razgibana strešna čela (Sapač I. 2015g, 524–525). Kljub predelavam in sodobni rabi kot sedež Okrožnega sodišča Maribor spomenik ohranja arhitekturni značaj s prevladujočimi neoklasicističnimi elementi in nekaterimi secesijskimi prvini. Ohranjena je tudi kakovostna notranja oprema, delo mizarske delavnice Ferdinanda Potočnika. Med pomembnejšimi javnimi državnimi palačami v Mariboru je tudi palača na Ulici heroja Staneta 1, kje je danes občinski sedež. Mogočna in reprezentativna neobaročna stavba nekdanjega okrajnega glavarstva in finančne direkcije je bila pod vodstvom mariborskega gradbenika Rudolfa Kiffmanna st. zgrajena v letih 1910/11. Kot domnevni avtor načrta se omenja graški arhitekt Hans Pruckner s sodelavcema Karlom Freymuthom z Dunaja in Robertom Neumannom. Palača velja za vrhunec neobaročne arhitekture v Mariboru. Med bombardirani v drugi svetovni vojni je bil del zgradbe porušen, po vojni pa so celoto obnovili v prvotni podobi. Kljub današnji sodobni namembnosti stavba tudi v notranjščini ohranja svoje značilne prvine. V vrsti pomembnejših javnih palač v Mariboru izpostavljamo še palačo Narodnega doma na Ulici kneza Koclja 9, ki jo stroka ocenjuje kot eno najkakovostnejših arhitektur 19. stoletja na Slovenskem. Gre za monumentalno vogalno neorenesančno stavbo, ki je bila kot zbirališče Slovencev zgrajena v letih 1897/98 po načrtih češkega arhitekta Jana Veyricha. Omenjamo še palačo na Partizanski cesti 6, zgrajeno med letoma 1922 in 1924 po načrtih češkega stavbenika dr. Miroslava Kasala.

Javne palače seveda niso bile domena zgolj štajerske prestolnice, marveč tudi večjih okoliških krajev, kjer so nastajala vozlišča upravne, poštne, bančne ali druge javne funkcije novega obdobja. Takšen primer je monumentalna dvonadstropna poznohistoristična stavba sodne palače na Kolodvorski ulici 10 in 12 v Slovenski Bistrici, kjer domujeta sodišče in občina. Pozornost si zasluži tudi palača na Slomškovi ulici 10 na Ptujju,

→ Slovenska Bistrica – sodna palača

zgrajena med letoma 1886 in 1889 za potrebe Slovenske hranilnice in posojilnice. Danes v njej domuje Upravna enota Ptuj. Poleg palače Nemške posojilnice in pozneje pošte na Ulici heroja Lacka 8 jo prištevamo med lepše mestne palače manjših krajev. Tudi v Ljutomeru so v zadnjem desetletju 19. stoletja v strnjem stavbnem nizu ob Glavnem trgu zgradili dve zelo podobno oblikovani reprezentativni hiši; v eni so uredili slovensko, v drugi pa nemško posojilnico (Sapač I. 2015b, 143–144).

Širjenje nacionalizma v urbanih pa tudi bolj podeželskih krajih je v drugi polovici 19. stoletja vodilo v narodnostno razcepljenost, zaradi česar se je kulturno dogajanje v severovzhodni Sloveniji začelo na podlagi narodne identitete članov cepiti na dva tabora. V mestih, ki so bila tradicionalno večinsko nemško govoreča, se je od šestdesetih let 19. stoletja dalje slovensko govoreče prebivalstvo začelo povezovati v t. i. čitalnicah. Te so postale središča političnega in kulturnega delovanja Slovencev, kjer se je zbirala predvsem narodno zavedna inteligenca, slovenska mestna in trška gospoda ter podeželski veljaki, ki so s številnimi prireditvami v slovenskem jeziku bistveno prispevali k širjenju slovenske narodne zavesti (Grafenauer 1979, 474). Za te dejavnosti so sprva najemali prostore po raznih gostilnah in nemških društvih, nato pa začeli pridobivati lastne lokacije. Tako je leta 1872 Narodna čitalnica na Ptujju za svoje potrebe kupila stavbo na Jadranski ulici 13, ki je s tem postala prva tovrstna ustanova na Štajerskem (Hernja Masten 2002, 14–15). Narodna čitalnica v Mariboru je bila sicer ustanovljena že leta 1861, vendar skoraj vse do leta 1899, ko je bila zgrajena že omenjena palača Narodnega doma, ni imela lastnih prostorov. Na splošno lahko zapišemo, da so bili t. i. narodni domovi monumentalne in ambiciozno oblikovane stavbe, ki so stale na strateško pomembnih lokacijah. V pritličju so bile posojilnice in gostilne, v nadstropju pa čitalnice z osrednjo dvorano in društveni prostori slovenskih narodno prebudnih in kulturnih društev.

Področje javnih gradenj, ki je v 19. stoletju najmočneje zaznamovalo kulturno krajino v celoti, je bilo povezano s šolstvom. Ko se je dokončno uveljavilo obvezno šolstvo, je nastala potreba po novih šolskih poslopih. Od 14. do 18. stoletja so namreč imele šole prostore v mežnarijah, župniščih, samostanih in zasebnih dvorcih ali hišah. Z reformami zadnje četrtine 18. stoletja je bilo vse več namensko grajenih šolskih stavb, ki so bile zasnovane po vzoru meščanskih hiš in večinoma postavljene le v mestnih okoljih. Podeželske šole pa so še vedno delovale v predelanih starejših poslopih. Šolska zakonodaja iz sredine 19. stoletja je uvedla obvezno osemletno šolanje, tipizirala gradnjo šolskih poslopij in določila higienske standarde, kar je pospešilo gradnjo podeželskih šol. Glede na število učencev so možnost dozidav predvideli že vnaprej (Sapač I. 2015d, 157–158).

→ Maribor – Pravna fakulteta

Objekti so bili utilitarni, načrte zanje so pripravljali gradbeni inženirji in stavbne direkcije. Najpomembnejši del objektov so bile glavne fasade z reprezentativnimi arhitekturnimi prvini. Šolske zgradbe so postavili v središčih mest in vasi. Načrtovali so jih po klasičnih normah ravnovesja in simetrije. Predvsem na podeželju so bile šole zato običajno največje in najrazkošnejše stavbe v naselju. V osnovnih oziroma ljudskih šolah se je vse bolj uveljavljalo ločevanje na fantovske in dekliške. Zaradi nacionalnih trenj so proti koncu 19. in v zgodnjem 20. stoletju, še zlasti na Štajerskem, nastajale tudi ločene slovenske in nemške šole. Ob tem pa je zanimivo, da se šole, kljub naraščajočemu nacionalizmu, po arhitekturni zasnovi niso razlikovale, skoraj povsod so oblikovane v duhu historizma,

→ Ormož – nemška osnovna šola

in sicer italijanske neorenesanse. Med značilnimi primeri velja omeniti slovensko in nemško šolo v Ormožu in obe ljutomerski šoli. Če sta slednji še imeli nekaj sreče pri poznejšem dodajanju prizidkov, pa so bile mnoge druge podružnične šole v novejšem času deležne številnih dozidav brez spoštovanja tipologije objekta in iskanja kakovostne arhitekturne dopolnitve.

Od sredine šestdesetih let 19. stoletja so zaradi zmanjšanja števila šolskih otrok in predvsem izgradnje novih šol v večjih krajih v nekaterih manjših podeželskih šolah ukinili pouk. Srečnejše med njimi so postale vaški domovi ter stanovanja, nekatere še čakajo nove lastnike in z njimi sodobne vsebine, kot na primer stara šola na Svetinjah. Druge so se pod presojo politične volje morale umakniti kapitalu. Slednje je bilo usodno, denimo za šolsko stavbo v Svetem Juriju ob Ščavnici, kjer se je na mestu stare šole »zgodil« sodobni kubus, ki v trško jedro oblikovno ne sodi in ga neustrezno nadvladuje. Arhitekture šol so sooblikovale jedra vasi oziroma trgov, vendar zaradi nespoštljive obravnave podedovanega prostora vaška jedra danes izgublajo značilno tipologijo bivanjskih in siceršnjih gradenj.

→ Hardek – slovenska osnovna šola

Poleg številnih osnovnih oziroma ljudskih šol so v drugi polovici 19. stoletja pri nas zgradili tudi nekaj višjih oziroma srednjih šol, ki pa so glede na pomen oblikovane ambicioznejše in nekoliko strožjega videza. V Mariboru izstopajo šolske stavbe Prve gimnazije na Trgu generala Maistra 1, stavba Pravne fakultete na Mladinski ulici 9 in šola na Cankarjevi ulici 5. Prva gimnazija, zgrajena za potrebe Višje realke, je monumentalna neorenesančna stavba, ki je bila zgrajena med letoma 1871 in 1873 po prvonagrajenem natečajnem načrtu nemškega arhitekta Wilhelma Bücherja. Izstopajo njena bogato okrašena zunanjsčina, stebriščna veža ter triramno stopnišče s kovano ograjo. Leta 1884 so pred poslopjem pod vodstvom graškega vrtnarja Franza Marauschega uredili geometrični parkovni nasad. Klasična gimnazija na Mladinski ulici 9 v Mariboru, današnja Pravna fakulteta, je bila po načrtih stavbenika Andreasa Tschernitschka (Andreja Černička) zgrajena med letoma 1886 in 1892. Tudi ta ima bogato členjeno fasado, monumentalno stebriščno avlo in mogočno triramno stopnišče, še posebej eminentna pa je velika osrednja dvorana v drugem nadstropju.

Državne gimnazije so bile v tem času zgrajene tudi v drugih krajih, na primer leta 1872 na Ptujju ali v Rušah, kjer je leta 1868 nastala zgodnjehistoristična šolska stavba, imenovana tudi stara šola ali jezuitska gimnazija. Skupaj s cerkvijo, župniščem in nekdanjo kaplanijo ustvarja kakovostno zaključeno ambientalno celoto, nekoč obdano z obzidanim pokopališčem. V sebi združuje več historičnih slogov, značilnih za sredino 19. stoletja. Bolj kot njena arhitektura pa jo odlikuje predvsem njena kulturnozgodovinska in simbolna vrednost, saj je njena lokacija povezana s šolo in znanimi igrami dijakov ruške gimnazije v 17. stoletju.

Z rastjo mest in ponovno pridobitvijo njihove avtonomije se je v drugi polovici 19. stoletja okrepil tudi pomen rotovžev. V pomembnejših urbanih naselbinah na Slovenskem so tako kot drugod po Evropi prvi rotovži nastali v visokem in poznem srednjem veku. Iz obdobja renesanse smo že izpostavili arhitekturno izjemen primerek v Mariboru, omeniti pa velja tudi manjšega na Ptujju. V 19. stoletju je v Evropi nastopila nova doba rotovžev, pri čemer tudi na Slovenskem nismo bili izjema. Tako je v vzhodni Sloveniji v prvi polovici 19. stoletja nastalo nekaj kakovostno klasicistično zasnovanih mestnih in trških rotovžev, ki so bili po večini

→ Ljutomer – mestna hiša

→ 141 Ptuj – mestno gledališče

plod prezidav meščanskih stavb, zgrajenih med 16. in 18. stoletjem. Med eminentnejše sodijo, denimo, rotovži v Ljutomeru, na Ptujju in v Radljah ob Dravi, skromnejši pa je v Središču ob Dravi.

Ob omembi tipološko značilnih javnih zgradb na Ptujju ne smemo pozabiti na nekdanje ptujsko gledališče, ki je bilo že v letih 1785/86 zgrajeno na temelju baročne stavbe z obokano kletjo ob župnijski cerkvi in se po zunanjsčini ni bistveno razlikovalo od sosednjih hiš. Novo monumentalno zunanjsčino s prepoznavnim visokim čelom in stebriščno lopo v pritličju je dobilo šele med letoma 1829 in 1896 po načrtih dunajskega arhitekta Rudolfa Klotza. Zanimivo je, da so v notranjsčini ohranili staro baročno zasnovano gledališke dvorane z ložami ob straneh, dodali so le nove dekorativne elemente (Sapač I. 2015g, 580).

Na splošno lahko rečemo, da je bilo 19. stoletje zlata doba gledališč, pri čemer so v slovenskem prostoru številna gledališka poslopja nastajala šele v zadnji četrtini 19. stoletja. Z razvojnega vidika najpomembnejša v severovzhodni Sloveniji je gledališka stavba v Mariboru. Kot nadomestilo za bližje skromno gledališče so jo postavili med letoma 1848 in 1851 ob sedanjem Slomškovem trgu. V letih 1864/65 so gledališču po načrtih arhitekta Johanna (Hansa) Schöbla dozidali reprezentativno enonadstropno poslopje Kazine z visoko dvorano v nadstropju, ki še danes velja za eno najlepših v mestu. Tedaj je tudi glavna fasada dobila monumentalni značaj. Notranjsčina je bolj reprezentativno podoba dobila šele med letoma 1900 in 1907, ko so dvorano po načrtih arhitekta Adolfa Baltzerja temeljito prenovili (Sapač I. 2015c, 149–155).

→ 142 Ptuj – bolnišnica

V srednjeveški mestni strukturi smo kot eno izmed stalnih sestavin že srečali mestne in trške špitale oziroma občinske in cerkvene ubožnice. V obdobju razsvetljenstva so, predvsem zaradi napredka medicine, mestne špitale pričele nadomeščati bolnišnice, kot jih poznamo še danes. Za razliko od špitalov, ki so stali znotraj strnjene jedra mesta, so bolnišnice zdaj postavljali na mestne robove in jih po vzoru zdraviliških kompleksov umeščali v bolj zelene predele mesta ter jim tako omogočili tudi nadaljnji razvoj (Curk 1979, 215). Poleg stavbne zvrsti, ki je primerljiva z zdravilišči, so tudi tu upoštevali nove higienske normative, pomen zračenja in orientacije prostorov. V slovenskih mestih so nastajale predvsem manjše splošne bolnišnice. Te so večinoma ostale v adaptiranih starejših poslopih, nekatera mesta pa so že kmalu dobila novozgrajene bolnišnične komplekse. Ti so imeli glavno stavbo, kjer so bili v notranjosti prostori urejeni tako, da so bolnike lahko ločili po spolu in boleznih. Ob glavni stavbi je bilo v parkovnem oziroma vrtnem nasadu tudi nekaj spremljevalnih poslopij, mrtvašnica v obliki manjše kapele in gospodarsko poslopje. Kmalu so mnoge bolnišnice dobile tudi manjšo samostojno stavbo za bolnike z nalezljivimi boleznimi. Prva bolnišnična stavba po tem vzoru pri nas je med letoma 1872 in 1874 nastala na Ptujju. V letih 1898/99 je bila zgrajena bolnišnica v Slovenj Gradcu, pozneje so jo žal močno prezidali. V Ormožu je bil manjši paviljonski bolnišnični kompleks zgrajen med letoma 1896 in 1898 na pobudo nemškega viteškega reda. Ker je bila slovenska Štajerska v tem obdobju relativno razvito območje, so manjše bolnišnice dobile tudi nekatere trške naselbine. Poleg splošnih bolnišnic je v drugi polovici 19. stoletja nastalo tudi nekaj posebnih bolnišnic, ki so jih zgradili zlasti v železarskih in rudarskih naselbinah, na primer bolnišnice v Lešah pri Prevaljah, v Prevaljah in v Črni na Koroškem (Sapač I. 2015f, 201–213).

→ Slovenj Gradec – bolnišnica

Od obdobja razsvetljenstva je bilo po vsej Evropi vse bolj priljubljeno termalno zdravljenje, zaradi česar so v neokrnjenem naravnem okolju ob termalnih in mineralnih vrelcih nastajala številna zdravilišča. Uveljavil se je nov tip ureditve z glavno zdraviliško stavbo, zdraviliškim parkom, pokritimi vrelci, pokritimi sprehajališči ter manjšimi stranskimi poslopji za goste, za bivališča zdraviliškega osebja in za gospodarske potrebe. Poudariti je treba tudi družabni pomen zdravilišč, ki je bil enako pomemben kot skrb za zdravje, zaradi česar je imel vsak zdraviliški kompleks tudi veliko dvorano za ples, koncerte ali gledališke predstave. Poleg edinega pravega zdraviliškega kraja, Rogaške Slatine, ki se je edina na Slovenskem mogla meriti z najbolj mondenimi evropskimi zdravilišči, je na obravnavanem območju največji razvoj dosegel zdraviliški kompleks v Radencih. Začel se je razvijati po letu 1833, ko je Karel Höhn tukaj odkril prvi slatinski vrelc, zdravilišče pa so uradno odprli leta 1882. Po zasnovi zdravilišča v Rogaški Slatini so okoli pravokotnega zdraviliškega trga s parternim vrtom in oktogonalnim litoželeznim stebnim paviljonom nad glavnim vrelcem zdravilne vode nastale štiri enonadstropne pravokotne stavbe in pokrito sprehajališče. Na zahodni strani so uredili svobodno oblikovani park (Sapač I. 2015e, 191–193).

V mesta in vasi je 19. stoletje v vseh pogledih vsakdanjika prineslo vrsto prelomnic. Stoletja zakoreninjene srednjeveške zasnove mest, trgov in vaških ambientov ni bilo mogoče odpraviti čez noč. Postopni modernizaciji in spremembam je mogoče slediti v materialni, socialni, kulturni, gospodarski in duhovni podobi naselij. S prostorskim urejanjem je povezana cela vrsta uredb in določil, ki so zagotavljali red in nadzor nad dogajanjem v mestnih, trških in vaških okoljih. Naselja so morala biti varna pred morebitnimi naravnimi in drugimi katastrofami, ki so mesta že v preteklih stoletjih ogrožale ali uničile. Za razliko od današnjih dni

→ Radenci – zdravilišče

→ Slovenska Bistrica – gasilski dom

požarna obramba v 19. stoletju ni bila sestavni del državne javne infrastrukture. Iz potrebe po delujoči požarni obrambi so se ljudje samoorganizirali in začeli ustanavljati gasilska društva. Do leta 1881 je bilo po Sloveniji (brez Koroške) ustanovljenih 39 gasilskih društev, do leta 1914 pa kar 380. V Mariboru se je sicer že leta 1879 pojavila pobuda za ustanovitev redne požarne obrambe, vendar so jo na občini zavrnil (Kebe 2002, 39). Vzoredno z ustanavljanjem gasilskih društev se je v zadnji četrtini 19. stoletja pričela tudi gradnja gasilskih domov. Na območju severovzhodne Slovenije sodi med starejše gasilski dom v Slovenski Bistrici, zgrajen leta 1872. Zasnovan je kot nadstropna stavba z neorenesančnimi fasadami in stolpom.

Cesarica Marija Terezija je z reformami po letu 1740 posegla tudi na področje vojaštva. Trajanje vojaške službe se je spremenilo, v večjih mestih habsburške monarhije je bilo treba zgraditi nastanitvene objekte za stalno vojsko, ki je postala posebni del državne oblasti. Posledično so tudi v najpomembnejših mestih na Slovenskem začeli graditi vojašnice oziroma kasarne, ki niso bile le objekti za bivanje vojaških enot, temveč tudi prostori za hrambo in vzdrževanje vojaške opreme in izobraževanje.

Večja mesta na Slovenskem so prve vojašnice dobila že v 18. stoletju, večinoma na notranjih robovih srednjeveških jeder. Ob tem velja omeniti, da lahko obrambni kontinuiteti v nekaterih mestih, kot je, denimo, Ptuj, sledimo vse od 16. stoletja, ko je bil ta obrambno pomembnejši od Maribora. Z mogočnim grajskim kompleksom, mestnim obzidjem, stolpi in vodnim jarkom je bil Ptuj kot obmejna obrambna postojanka namreč osrednja trdnjava na Dravskem polju. Danes je ta vloga mesta zaradi poznejših prezidav in novejših ureditvenih politik že močno zabrisana.

→ 147 Maribor – kadetnica

V drugi polovici 18. stoletja so v vojašnice spremenili tudi veliko opučenih grajskih in samostanskih kompleksov. V Mariboru so tako glavno vojašnico, imenovano Dravska kasarna, uredili na Lentu ob reki Dravi v kompleksu leta 1784 opučenega minoritskega samostana in sosednjega dvora, ki je bil v lasti leta 1782 razpuščene Žičke kartuzije. Na Ptujju so vojašnici uredili v kompleksih dominikanskega samostana na zahodnem robu srednjeveškega mesta in kapucinskega samostana na severnem obrobju; oba sta bila razpuščena leta 1786. V prvi polovici 19. stoletja ni nastala nobena nova vojašnica in tudi drugod po cesarstvu so bile redke, saj je bilo obdobje zaznamovano z racionalizmom in varčnostjo.

Za arhitekturo vojašnic je bilo prelomno leto 1848, ko se je država po zatrtju revolucije lotila preurejanja vojske na ozemlju celotne monarhije. Takrat je nastala potreba po gradnji novih, sodobno zasnovanih vojašnic. Revolucija je namreč pokazala, da so vojašnice v starih poslopjih v srednjeveških jedrih neprimerne za učinkovit nadzor nad mestom in da je treba zgraditi bolj funkcionalno zasnovane vojašniške komplekse ob glavnih vpadnih cestah na robu mest. Na Slovenskem je velika večina novih vojašnic nastala šele v poznem 19. stoletju.

Mariborska občina je v času županovanja Andreasa Tappeinerja vzhodno od mestnega središča in glavne železniške proge v Melju za potrebe vojaštva odkupila opuščeni Kircherjev parni mlin. Mlin so prezidali in povečali zlasti v letih 1892–1895 ter v obdobju med letoma 1900 in 1911 ob obodu zgradili številna nova paviljonska poslopja s historično oblikovanimi fasadami, veliko dolgo stavbo za vojaštvo in oficirski paviljon. Kompleks od leta 1991 nima več vojaške funkcije, preurejen je za

poslovno dejavnost, a je prvotna podoba obeh glavnih objektov še vedno ohranjena (Sapač I. 2015g, 535). Meljska vojašnica je pomembna zaradi kakovostne urbanistične in arhitekturne zasnove ter fasadnih detajlov iz časa historizma. Poleg tega pa predstavlja tudi kraj pomembnih zgodovinskih dogodkov. 30. oktobra 1918 je namreč mariborski nemški občinski svet Maribor z okolico razglasil za del nemške Avstrije, 1. novembra 1918 pa je major Rudolf Maister pred mestnim poveljnikom in zbranimi častniki odločno izjavil: »Ne priznavam teh točk. Maribor razglasam za posest Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in prevzemam v imenu svoje vlade vojaško poveljstvo nad mestom in vso Spodnjo Štajersko« (Hartman 1998, 57) ter prevzel vrhovno poveljstvo v mestu. Med obema vojnama je v bila v meljski vojašnici jugoslovanska vojska, po okupaciji so v prostore namestili številne vojne ujetnike, kmalu pa so v neposredni bližini, v nekdanji carinarnici na Einspielerjevi ulici ustanovili vojaško taborišče Stalag XVIII D. V taborišču je v nevzdržnih razmerah umrlo okoli 5.000 zapornikov, po večini vojakov sovjetskega rodu. V juniju leta 1942 je postala vojašnica središče, od koder so na tisoče Slovencev nasilno mobilizirali v nemško vojsko.

Podoben je kompleks nekdanjih zalednih vojaških stavb na mariborskem desnem bregu Drave, v predmestju Tabor, kjer je bila leta 1864 zgrajena prva načrtno zasnovana vojašnica v mestu. Bila je ambiciozno oblikovana, z njo se je na Slovenskem začel uveljavljati paviljonski sistem vojašnic z ločenimi stavbami za različne dejavnosti znotraj velikega ograjenega območja na mestnem obrobju. Leta 1928 so vojašnico zaprli, v poslopjih uredili stanovanja za civilno prebivalstvo in del tekstilne tovarne, po letu 2000 pa so začeli na območju opuščene tovarne graditi nove večstanovanjske stavbe. Od nekdanje vojašnice sta se obdržali dve obulični bivalni stavbi. V neposredni bližini je še ohranjen kompleks nekdanjega vojaškega žitnega skladišča s pekarno, leta 1889 zgrajen kot cesarsko in kraljevo vojaško oskrbno skladišče s hladilnico, pekarno prepečenca in podobnimi objekti. Najmlajša stavba med njimi iz let 1902/03, ki je še danes ohranjena v prvotni podobi, je nekdanje trinadstropno žitno skladišče vojaške pekarne. Celotni kompleks so leta 1991 »zasedli« uporabniki avtonomnega Kulturnega centra Pekarna, ki se s svojim alternativnim kulturnim ustvarjanjem zavedajo pomena prostora in kljub na videz drugačnim ustvarjalnim izhodiščem ohranjajo spoštljiv odnos do materialne substance nekdanjih pekarniških objektov.

Najbolj eminentna in v času nastanka največja vojaška stavba v celotni avstro-ogrski monarhiji, s katero se je v slovenskem prostoru prvič pojavil nov tip velikih namensko zgrajenih in monumentalno oblikovanih vojašnic, je bila kadetnica oziroma kadetski inštitut na Taboru v Mariboru. Stoji na desnem bregu reku Drave na ravnici v nekdanjem Magdalenskem predmestju. Izjemno monumentalno poslopje sestavljajo izrazito vzdolžni glavni trakt in ob straneh prizidana prečna trakta v obliki črke H. Kadetnica je bila po načrtih dunajskih arhitektov Augusta Sicarda von Sicardsburga in Eduarda van der Nülla zgrajena med letoma 1853 in 1856 za potrebe državnega kadetskega inštituta oziroma cesarsko-kraljeve pehotne kadetske šole. Stavbo obdaja geometrično urejen parkovni nasad, do glavnega vhoda na severni strani pa je iz smeri mestnega središča do druge polovice 20. stoletja vodil dolg reprezentativni drevored. Podobno kot druge sočasne vojaške stavbe v Avstrijskem cesarstvu se tudi mariborska kadetnica po svojih arhitekturnih značilnostih zgleduje po najpomembnejši vojaški gradnji sredine 19. stoletja, dunajskem Arsenalu (1849–1856) (Sapač I. 2015g, 526–527).

136 Maribor – javne palače

Monumentalne palače sodišča, Narodnega doma, palače na Partizanski cesti 6 in občine močno zaznamujejo podobo mesta. Kljub temu, da so bile prilagojene sodobnemu namenu in večkrat predelane za novo rabo, po večini ohranjajo izvorni arhitekturni značaj.

137 Apače in Sveti Jurij ob Ščavnici – šoli

Šola v Apačah in novogradnja na mestu stare šole v Svetem Juriju ob Ščavnici kažeta današnji odnos do tovrstne dediščine. Dokler ne bodo lokalne skupnosti ponotranjile gradbenega in identitetnega ter dediščinskega pomena historičnih naselij slovenskega podeželja, bo spomeniškovarstvena stroka kljub morebitnemu upravnemu varovanju objektov in naselij ostajala brez moči.

138 Maribor – Prva gimnazija

Monumentalna arhitektura z bogato, a jasno členjeno zunanjsčino obvladuje prostor Trga generala Maistra in predstavlja enega najpomembnejših primerov neorenesančnega sloga v Mariboru. Poslopje je v mariborsko mestno podobo prineslo nova velikostna razmerja in je vplivalo na urbanistično ureditev območja severno od starega mestnega jedra.

139 Maribor – šola na Cankarjevi ulici 5

Nekdanja Dekliška ljudska in meščanska šola z začetka 20. stoletja kot ena prvih stavb v Mariboru prerašča historične sloge. V arhitekturnem oblikovanju je zaznati vplive secesije in narodnega sloga, pri gradnji pa so že uporabili železobetonske konstrukcijske elemente. Poslopje je v procesu obnove.

140 Ruše – jezuitska gimnazija

Po opustitvi šolske dejavnosti leta 1918 so v poslopju uredili društvene prostore, pozneje stanovanja, sedaj pa je stavba prazna in propada. Kljub dediščinski vrednosti objekta, predvsem pa simbolnemu pomenu tega prostora, so v kraju nanjo pozabili. Stavba je prazna, v njej pa še odmevajo besede znanja in gledaliških uprizoritev njenih dijakov in učiteljev.

141 Ptuj – mestno gledališče

Med drugo svetovno vojno degradirano fasado so v letih 2006/07 kljub nasprotovanju spomeniške stroke rekonstruirali v nekdanjo historistično podobo, vendar s sodobnimi materiali. Čeprav stavba soustvarja pogled na eno najlepših točk starega Ptuja, žal že po nekaj letih kaže dokaj klavrno podobo. Leta 2013 je z balkona vhodne lope nevarno odpadel element ograje. Iz stiropora izvedeni profili so deloma odpadli, deloma se kažejo izpod poškodovanega zaključnega fasadnega sloja. Ob tem so z novogradnjo nadomestili staro baročno zasnovano gledališke dvorane z ložami.

142 Ptuj – bolnišnica

Leta 2011 je potekala celovita energetska sanacija enega izmed dvoriščnih bolnišničnih objektov. Pri tovrstnih obnovah je pred konservatorjem težka naloga, saj mora tehtati med ohranitvijo originalne substance in izvornih proporcij objekta na eni ter funkcionalnimi potrebami bolnišnične rabe na drugi strani. Energetska sanacija namreč poglobi odprtine, kot je primer z biforo, profilacija pa se pri prenovi izdelava iz umetnih materialov, ki ne morejo nadomestiti originala.

143 Ptuj – mestna tržnica

Na mestu današnje tržnice je od 16. stoletja dalje stal vojaški objekt, v 18. stoletju poimenovan Mala kasarna. Dotrajano stavbo so leta 1913 porušili, s čimer je nastal nov, odprt javni prostor. Po letih iskanja najprimernejše urbanistične rešitve je načrt za ograjo in mesarske stojnice leta 1932 pripravil ptujski arhitekt Viljem Dengg. Ta ureditev se je ohranila vse do zadnje obnove. Leta 1991 je bil nekdanji Tyršev trg preimenovan v Mestno tržnico. Med letoma 2018 in 2020 je potekala njena arhitekturna prenova, ki s sodobnim tlakom v opečni barvi zrcali tloris nekdanjega kasarniškega objekta. Obnova je s kaskadnimi stopnicami kakovostno povezala poglobljen plato tržnice s Slomškovo ulico. Med arheološkimi raziskavami je bila poleg številnih ostalin, kot sta rimski marmornati kip in srednjeveški vodnjak, raziskana tudi lokacija nekdanjih stolpastih mestnih vrat, imenovanih Pivska ali Špehasta vrata, katerih tloris je na originalnem mestu predstavljen v tlaku.

144 Grad na Goričkem – gasilski dom

V vasi Grad stoji gasilski dom iz leta 1934, ki so ga graditelji okrasili z manjšimi detajli fasadnega profiliranega okrasja. Na osrednjo fasado so v polkrožno nišo namestili kipec sv. Florijana, zaščitnika gasilcev. Z zgljedno obnovo leta 2012 se je ohranila prepoznavna podoba enega najlepših primerov tovrstne podeželske arhitekture daleč naokoli.

145 Maribor – vojašnica v Melju

Zaradi obmejne lege Maribora je bilo v mestu skozi zgodovino vedno nastanjenih veliko vojaških enot, kar pomeni, da ima precej vojašnic. Območje meljskih vojašnic je bilo kot celoten kare pred kratkim vpisano v register nepremične dediščine. Danes gre za degradiran prostor, kljub temu da se prvotna materialna substanca kaže v dokaj neokrnjeni podobi. Prednost oživitve področja vojašnic predstavljajo prevladujoče zelene površine, a bi bilo treba namembnost zgradb opredeliti znova in območje vsebinsko celostno revitalizirati.

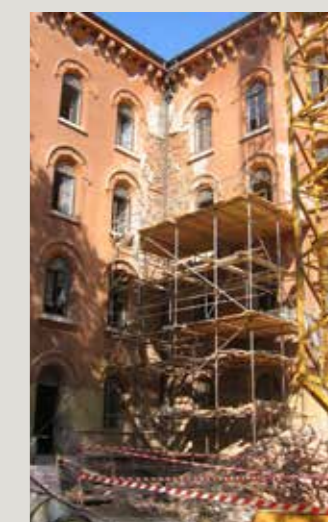
146 Maribor – Pekarna

»Zasedba nekdanjih vojaških objektov s strani civilne družbe je jasen signal, da mesto niso samo hiše, ampak potrebe posameznikov, skupin, da te hiše tudi napolnijo z vsebino. Še vedno je fenomen, da so s takšno in drugačno vsebino napolnjene hiše rezultat povezovanja različnih ljudi, različnih energij, različnih predstav.« (Sašo Rek, arhitekt in uporabnik: Rek 2014, 2)

147 Maribor – kadetnica

Dotedanja praksa je bila, da so vojaštvo nameščali v stare zgradbe, predvsem v opuščene samostane, kot je na primer minoritski samostan v Mariboru, kjer so imeli vojaško šivalnico. Kadetnica je prvi primer samostojne namenske vojaške gradnje. Že ob izgradnji je imela z obronkov Pohorja speljan lastni vodovodni sistem. Za primerjavo, vodovodno napeljavo je mesto dobilo šele petinštirideset let pozneje, leta 1901. V letih 2004–2009 je bila stavba na osnovi konservatorskega programa temeljito obnovljena za potrebe Slovenske vojske in Vojaškega muzeja Republike Slovenije. Obnova je ohranila vse avtentične arhitekturne sestavine stavbe in pripadajočega parka. Kolikor je dopuščala nova vsebina, je zgradba obdržala tlorisno zasnovo, zunanjščino z značilnimi stavbnimi elementi, hodniki, stopnišči ter preostalimi prviniami.

→ Maribor – vila Langer

Načrtovanje in urejanje mest ter drugih naselij

V zgodnjem 19. stoletju je kontinuiteta poselitve omogočila ohranitev strukture starih mestnih jeder, vendar pa v prvi polovici stoletja še ne moremo govoriti o zavestnem spomeniškovarstvenem vidiku. Četudi je prišlo do delne spremembe posameznih historičnih urbanih prvin, predvsem do preoblikovanja fasad, so se ohranili osnovni gabariti, nakloni strešin in stari parcelacijski zazidalni sistem. Ob upoštevanju spremenjenih ekonomskih pogojev ohranitev srednjeveške stavbne tipologije še zdaleč ni bila samoumevna. Gospodarski razvoj je znotraj mestnih jeder povzročil veliko poselitveno zgostitev. Z ohranitvijo obstoječe strukture ni bilo mogoče zadovoljiti dinamičnega razvoja, zato sta se historična parcelacija in mestni tloris ohranila predvsem zaradi kontinuitete lastniških razmerij. O gradbenih zadevah na svojih stanovanjskih stavbah so lahko lastniki v okviru stavbnega reda odločali sami.

Mesta in trgi so se po zemljiški odvezi leta 1848 zaradi industrializacije začeli močno širiti. Pojavila se je potreba po večstanovanjskih stavbah, palačah, industrijskih in obrtniških ter trgovskih objektih. Tudi nekdanj značilna pokopališča ob cerkvah so postala premajhna. Prebivalstvo in nove javne ustanove so potrebovali večji razpoložljivi prostor. Ker so srednjeveška in renesančna obzidja preprečevala prostorski razvoj trgov in mest, so postala rušenja obzidij značilen pojav za vso Evropo in ne le naš prostor. Dandanes bi se tega morda lotili z večjo spomeniškovarstveno previdnostjo, a doba prve polovice 19. stoletja za tovrstni pristop še ni bila zrela. Zaradi širitve naselbin in izkoriščanja gradbenega materiala so porušili domala vsa mestna in trška obzidja. Tako na ozemlju Slovenije danes nimamo več celovito ohranjenega utrdbenega sistema, kot jih še najdemo v naši neposredni soseščini v Gorici, Radgoni ali Brežah. Običajno so najprej podrli tesna utrjena mestna vrata in zasuli obrambne jarke. Nato so postopoma rušili še obzidje z obrambnimi stolpi, v kolikor jih niso vključili v različne novogradnje. V nekaterih mestnih naseljih so ostanke utrdb rušili še globoko v 20. stoletje. Tako so na primer na Ptuj v tridesetih letih 20. stoletja podrli veliko renesančno bastijo ob minoritskem samostanu. V Mariboru so v istem času podrli srednjeveški stanovanjski stolp, dele mestnega obzidja pa so podirali celo v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja. Posledično smo žal izgubili vrsto pomembnih obrambnih sistemov v Mariboru, Slovenj Gradcu, na Ptuj in drugod (Sapač I. 2006, 21).

Velike družbene spremembe 19. stoletja so povzročale množično odseljevanje ljudi iz podeželja v mesta. Tradicionalno vlogo naročnikov in mecenov fevdalne in cerkvene gosposke so vse bolj prevzemali država, dežele, mesta, meščani, industrijski in poslovni mogočnejši. Podeželje je izgubljalo pomen, mesta pa so kot središča moči in kapitala naglo rasla in spreminjala svojo podobo.

Za obdobje historizma v 19. stoletju so bili značilni novi stavbni redi, predvsem pa razdelitev na različne stavbne tipologije, ki so jih prinesle potrebe novega časa. Ob tem je treba omeniti še izum parnega stroja in z njim povezano industrijsko revolucijo, ki sta pomembno vplivala na optimizirano tehnologijo in povečano hitrost gradnje. Ob tradicionalnih gradbenih materialih, ki jih je bilo odtlej mogoče bolj racionalno

obdelovati in smotrno uporabljati, so se uveljavili novi: steklo, lito železo in cement, ki so prešli v množično uporabo. Omeniti še velja razvoj statike in splošne praktične rabe statičnih izračunov, opisne geometrije ter uvedbe enotnega decimalnega metričnega sistema. S tem je postalo načrtovanje gradnje natančnejše, hitrejše in bolj zanesljivo. Razvoj gradbeništva je prinesel tudi željo po novi estetiki, ob tem pa tudi povzemanje in prilagajanje oblik preteklih obdobj (Sapač I. 2015, 13). Na podlagi inovativnih rešitev s prefabriciranimi dekorativnimi elementi, s katerimi so – glede na stavbni tip in ambicioznost lastnika – krasili pročelja, se je razvil nov svet oblik (Sapač I. 2015, 14), ki ga ponovno odkrivamo in vrednotimo šele v novejšem času.

Širitev starih mest, ki so se že v prvi polovici stoletja rešila utesnjujočih srednjeveških obrambnih obzidij in se širila na vaška predmestja, se je bistveno pospešila v drugi polovici, vrhunec pa je dosegla konec stoletja. Nastajale so nove urbane forme s širokimi ravnimi ulicami in pravilnimi trgi. Na njihovo oblikovanje so velikokrat vplivala istodobna arheološka izkopavanja antičnih, pravokotno urejenih mest, ki so odločilno zaznamovala tudi razvoj mest v 20. stoletju. Regulacijski urbanizem večinoma ni posegal v staro mestno tkivo, pač pa je urejal le nove mestne četrti. Na Štajerskem so obsežno urbanizacijo najbolj celovito zastavili v Mariboru, v drugih mestih pa je bila precej bolj skromna in naključna. Mestna središča so v 19. stoletju dobila podobo, ki jo imajo v glavnem še danes (Sapač I. 2015, 13–15).

Urbani razvoj si bomo natančneje ogledali na primeru Maribora. V začetku 19. stoletja se je mesto še vedno oklepalo srednjeveškega jedra, zunaj obzidja pa so se začela razvijati predmestja, denimo Graško in Koroško predmestje na levem bregu reke Drave. V prvi polovici 19. stoletja so večji del mestnega obzidja in srednjeveških utrdb porušili in zasuli obrambne jarke. Pomembna dejavnika za urbanistični razvoj Maribora sta bila izgradnja železniške proge od Gradca do Celja, t. i. Južne železnice, leta 1846 ter priključitev predmestij mestu leta 1850. V sedemdesetih letih 19. stoletja se je mesto začelo intenzivno širiti izven mestnega obzidja, kar so usmerjali regulacijski načrti. V zadnji četrtini 19. stoletja se je staro mesto spremenilo v mestno jedro, mesto pa se je koncentrično širilo navzven. Nove četrti so imele mrežasto zasnovo dolgih in širokih ulic z drevoredi. Najbližje mestnemu jedru so nove stavbe najprej nastajale med starejšimi obstoječimi stavbami, sledila je karejska pozidava stavbnih blokov, na robu mesta pa so nastale četrti z vilami. Na urbanizem in arhitekturo sta vplivala predvsem Dunaj in Gradec.

Zaradi hitrega naraščanja števila prebivalstva v drugi polovici 19. stoletja se je po vseh večjih mestih in v različnih historističnih slogih zelo povečal obseg stanovanjske gradnje, še posebej gradnje in obnove tradicionalnih meščanskih hiš.

Ker se bomo v nadaljevanju zaradi pospešene industrializacije in posledično hitrega razvoja mesta ustavljali večinoma pri mariborskih primerih, najprej omenimo tradicionalni meščanski trgovski hiši izven štajerske prestolnice. V Ljutomeru je bila 1858. leta zgrajena nenavadna kubična dvonadstropna neomanieristična hiša na vogalu Kerenčičeve ulice in Ulice Joška Berdena. Zgrajena je bila za trgovca Johanna Huberja. Nad trgovskim pritličjem z nekdanjo železnino je nizko prvo nadstropje – mezanin z nekdanjimi trgovskimi skladišči, na vrhu pa visoko drugo nadstropje z reprezentativnimi bivalnimi prostori. Med zanimivejšimi je tudi hiša na Murkovi ulici 2 na Ptujju, ki je v gradbeni osnovi iz 16. stoletja, danes pa kaže neorenesančno podobo iz leta 1911.

→ 148 Ljutomer – Kerenčičeva ulica 2

→ Maribor – Ulica heroja Staneta 14

→ Maribor – Ulica heroja Staneta 18

→ 151 Maribor – Ulica heroja Tomšiča 5

Poleg tradicionalnih meščanskih hiš so v tej dobi začeli nastajati tudi novi tipi stavb, ob vilah z vrtovi še večstanovanjske najemniške hiše. Slednjih je bilo največ zgrajenih v Mariboru ob sedanji Gregorčičevi ulici, s čimer se je predvsem v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja začela intenzivna pozidava območja severno od srednjeveškega mesta, kjer potekajo Razlagova, Krekova, Mladinska, Maistrova, Trubarjeva in Tyrševa ulica, Ulica heroja Tomšiča, Ulica heroja Staneta, Cankarjeva, Prešernova in Kersnikova ulica. Ob novozasnovani ulični mreži so v zaprti blokovski oziroma karejski strukturi postavili stavbe z bogato oblikovanimi in okrašenimi fasadami, vežami in stopnišči. Večinoma so pripadale enemu lastniku, ki je stanovanja oddajal najemnikom. Ta tip stavb je v Mariboru ostal aktualen vse do srede 20. stoletja. Hiše so bile večinoma dvo- ali trinadstropne in zgrajene po načrtih stavbenikov in arhitektov Adolfa Baltzerja, Franza Derwuschka, Juliusa Glaserja, Rudolfa Holzerja, bratov Karla in Rudolfa Kiffmanna, Huberta Misere, Ignatza Radleggerja in Andreasa Tschernitschka. V istem delu mesta so zrasle že obravnavane monumentalne javne palače, šolska poslopja, samostani in podobne zgradbe. Med karejsko pozidavo so se pozneje vrinile posamezne sodobne stavbe, ki pa so v večini primerov spoštovale osnovne urbanistične smernice iz druge polovice 19. stoletja.

Če v Mariboru še lahko sledimo razcvetu karejske pozidave v historističnih slogih, tega razvoja ni več čutiti na Ptujju, ki je po izgradnji Južne železnice zastal tako v gospodarskem kot tudi urbanem razvoju mesta. Podobno je bilo tudi v Murski Soboti, kjer se je šele na začetku 20. stoletja pričel nekoliko hitrejši urbano-gradbeni razvoj.

Nekaj večstanovanjskih najemniških hiš na zahodnem in severnem obrobju Maribora so zasnovali tudi kot prostostoječe enonadstropne večstanovanjske vile. Tovrstne stavbe so v glavnem nastale kot povezava večstanovanjskih najemniških hiš v karejski pozidavi z območji vil v vilskih četrtih. Značilna primera v Mariboru sta zgradbi na Aškerčevi ulici 3 in Kamniški ulici 26 s konca 19. stoletja, delo arhitekta Fritza Friedrigerja.

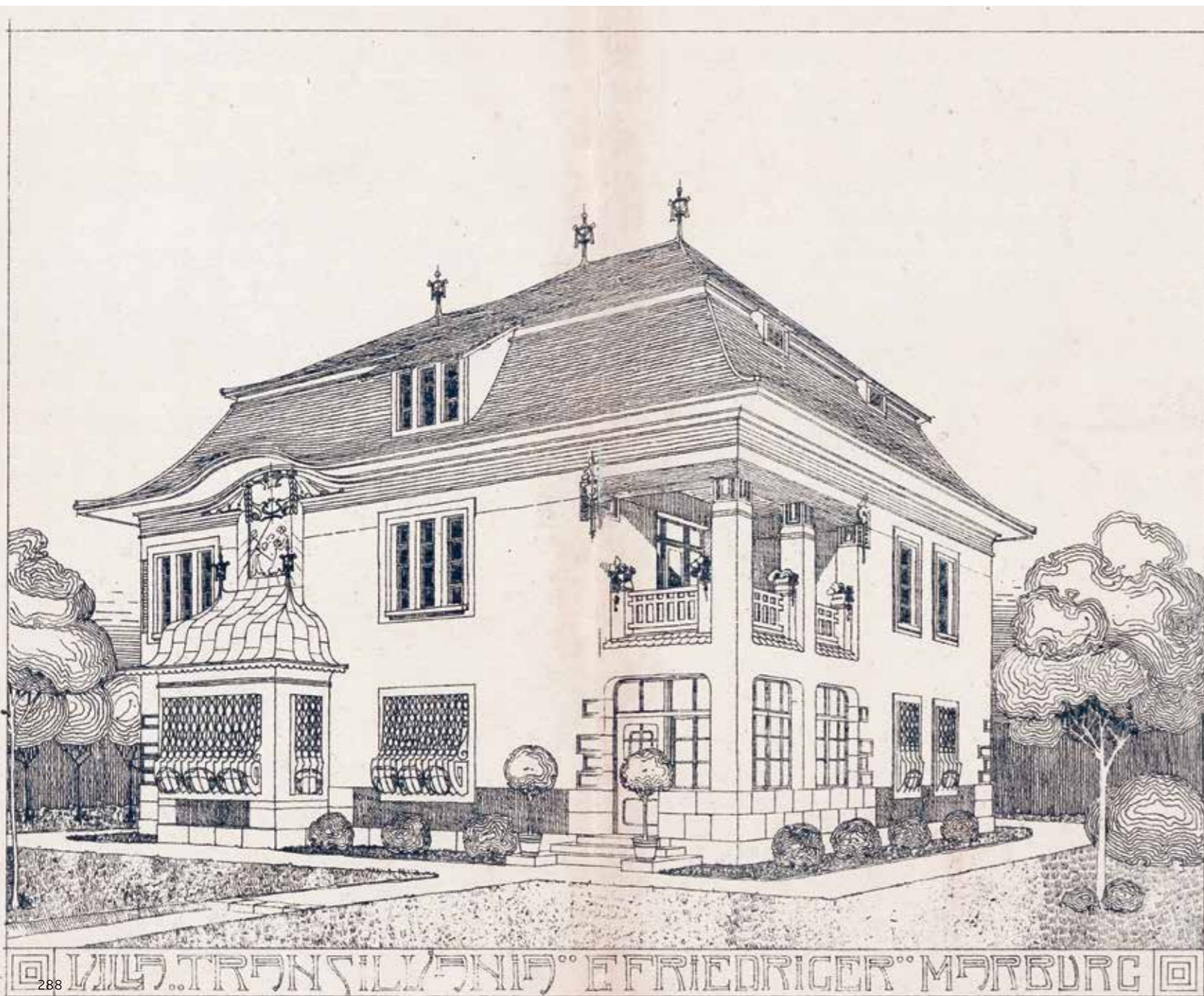
Na industrializacijo mest konec 19. in na začetku 20. stoletja je vezana gradnja meščanskih vil v mestih in okolici, ki se je ustavila po drugi svetovni vojni. Prve vile so na obrobjih mest začele nastajati v štiridesetih letih 19. stoletja. Večinoma so bile enodružinske reprezentativne, samostoječe stanovanjske stavbe z urejenimi in ograjenimi vrtovi. Svojim stanovalcem so omogočale najvišje bivalno udobje, hkrati pa so na zunaj in znotraj zrcalile njihov družbeni ugled in premoženje. Sprva so jih gradili najpremožnejši meščani – plemstvo in industrialci, proti koncu stoletja pa so zaradi razcveta gradbeništva postale dostopne tudi manj premožnim meščanom in izobražencem.

Po letu 1890 so v Mariboru na severnem robu mesta, zahodno in vzhodno od mestnega parka pod gričema Kalvarija in Piramida, zasnovali dve veliki četrti zasebnih vil. Četrti sta sodili med najbolj reprezentativne mestne predele, kjer so nastajale večinoma eno- in dvodružinske meščanske vile z vrtovi. Vzhodna vilska četrt je obsegala prostor med Ulico heroja Staneta, Aškerčevo, Prešernovo, Cankarjevo, Kersnikovo in Tomšičevo ulico pod gričem Piramida. Zahodna vilska četrt pod gričem Kalvarija pa je nastala na območju Kajuhove, Kamniške, Marčičeve, Mladinske, Poljančeve, Strossmayerjeve, Trubarjeve in Vinarske ulice. Vile so zasnovali ambiciozno, stavbne mase so bile razgibane in členjene, fasade pa bogato arhitekturno razgibane in ornamentirane. Med tukajšnjimi vilami omenjamo vilo na Kajuhovi 11 iz let 1907/08 in na

Kersnikovi 12 iz obdobja 1904–1910, obe delo arhitekta Ubalda Nassimbenija. Med pomembnejše sodijo še vile na Kamniški 2 (1906), delo Rudolfa Kiffmanna, Langerjeva vila na Mladinski 29 (1843), zgradbi na Strossmayerjevi 29 (1901–1904) in Trubarjevi 11 (1893) ter vila na Ulici heroja Tomšiča 5 (1894–1996), ki je bila zgrajena po načrtih graškega arhitekta Leopolda Theyerja. Med kakovostnejše sodi vila Transilvanija na Mladinski 45 iz obdobja med letoma 1909 in 1911, pod katero je podpisan arhitekt Fritz Friedrigger. Posebej velja omeniti še vile izven vilskih četrti, na primer na Meljski cesti 19, Titovi cesti 21 in Šentiljski cesti 105.

Mariborski podobna prestižna vilška četrt je nastala tudi na Ptuju. Četrt v predmestju Kaniža na Potrčevi cesti, Trubarjevi in Štrafelovi ulici je do danes ohranila značaj in značilno parcelacijo. V njej so poznohistoristično

→ 152 Maribor – vila Transilvanija

→ 155 Maribor – Vinagova klet

zasnovane nadstropne vile iz prvega desetletja 20. stoletja. Prvotni načrt za izgradnjo je izdelal Josef Wressing leta 1891.

V 19. stoletju v arhitekturnem oblikovanju slogovno prevladujejo klasicizem, bidermajer in historizem. V prvem desetletju 20. stoletja je historične oblike začela dopolnjevati secesijska dekoracija (več v poglavju o modernizmu), ki pa ni prevladala nad tradicionalnimi usmeritvami. Novost so bila velika okna v dnevnih in reprezentančnih prostorih, pomoli, verande in pokrite terase. Z novo težnjo po svetlobi so najemne stanovanjske stavbe opremljali z vogalnimi pomoli in podobnimi okenskimi elementi, ki so praviloma posnemali historistično arhitekturo.

Med takšne stavbe v Mariboru sodita hiši na Partizanski cesti 17 (1906/07) in Partizanski cesti 27 (1902/03), obe delo arhitekta Rudolfa Kiffmanna, pa tudi vila na Ulici heroja Tomšiča 3 s preloma 20. stoletja, ki je pripisana Fritz Friedriggerju. V isto skupino sodita še vila Rudolfa Kiffmanna na Prešernovi ulici 31 (1906) in že omenjena Friedriggerjeva neobaročno-secesijska vila na Mladinski ulici 45. V Transilvaniji rojeni arhitekt nemškega rodu je bil eden izmed najpomembnejših v Mariboru delujočih arhitektov, ki je skupaj z Maksom Czeikejem s svojstveno govorico obogatil mestno arhitekturo ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja.

V času pred prvo svetovno vojno, na začetku drugega desetletja 20. stoletja, je historizem doživel še zadnji vzpon. Novo zazidavo so dopolnjevali novo urejeni mestni parki, trgi ter cestni in ulični drevoredi. V skladu z meščansko kulturo bivanja so bile v parke umeščene manjše arhitekture, kot so kavarne in paviljoni. V mariborskem mestnem parku je arhitekt Maks Czeike leta 1922 postavil kavarno Park s teraso.

→ 154 Maribor – trafika pri Starem mostu

Kot tipološko posebnost urbanega okolja velja omeniti še pojav trafik. Njihovo število je med obema vojnoma zelo naraslo, leta 1935 naj bi jih bilo v Mariboru kar sedemdeset. Večinoma so bile umeščene v večje zgradbe, za nekatere pa so zgradili samostojna majhna poslopja, imenovana kioski. Vse trafike so bile enotno oblikovane. V Mariboru sta danes ohranjeni dve, trafika pri Starem mostu in v mestnem parku.

Med grajenimi posebnostmi mesta Maribor izpostavljamo tunelsko vinsko klet v središču mesta s sredine 19. stoletja. Staro Punglovo in Unionsko klet so leta 1949 povezali s predorom. Leta 1953 so dokončali hodnik, ki povezuje zgornji klasični del kleti s spodnjim pivovarniškim delom. Inventar najstarejšega dela kleti predstavljajo leseni sodi, ki držijo med 3.000 in 5.000 litrov in so izdelani iz najkakovostnejšega slavonskega hrasta. Od prvotnih 200 se jih je ohranilo okoli 140. Klet predstavlja avtentičen prostor, ki od izgradnje do danes ni spremenil svoje prvotne namembnosti. Zaradi pridelave in hrambe vina, ki je ena izmed ključnih identitet Maribora, je neločljivo povezana z mestom in njegovo bližnjo okolico.

148 Ljutomer – Kerenčičeva ulica 2

Leta 2011 je bil izdelan izčrpen konservatorski načrt za celovito obnovo hiše. Razen da je zamenjala lastnika, se z zgradbo ni zgodilo nič. Iz dneva v dan neizprosno propada in je potrebna nujne obnove.

149 Ptuj – Murkova ulica 2

Enovito ohranjen neorenesančni stavbni ovoj je kljub renesančnemu jedru hiše med obnovo leta 2015 narekoval prezentacijo gradbenih posegov iz leta 1911. Konservatorsko-restavratorske raziskave notranjščine so razkrile gradbeni razvoj stavbe in celo fragmente starejših poslikav. Poseben izziv je bila izvedba novega kritja frčad in vogalnega pomola, ki so bili izvorno pokriti s strešniki iz žal povsem dotrajane ročno žgane barvne glazirane opeke. Takšnih strešnikov žal danes ni mogoče najti na tržišču, vendar nam je k sreči v odličnem sodelovanju z eno današnjih opekarn uspelo izdelati primerne približke. Zanimivo je bilo odkritje barvite neorenesančne dekorativnosti hiše. Vsa okna so bila zastekljena s šesterokotnimi barvnimi stekelci, ki so imela nekoč na pomolu še figuralne motive. V nadaljevanju obnove so bili odstranjeni utilitarni dvoriščni prizidki. V letih 2018/19 je potekala prenova notranjščine za poslovno-stanovanjsko namembnost. V močno degradiranem pritličju smo dopustili sodobnejši arhitekturni pristop. Čeprav smo skupaj z lastnikom uspeli zgledno obnoviti zunanjščino, pa za prezentacijo historičnega potenciala notranjščine ni bilo več posluha.

150 Maribor – Aškerčeva ulica 3

Stavba predstavlja zanimiv, neke vrste prehodni ali vmesni stavbni tip oziroma hibrid. Po eni strani gre za večstanovanjsko stavbo, po drugi pa se že spogleduje s karakterjem samostojne vile. Spomeniška problematika te stavbe je večlastništvo, saj je težko zagotavljati ohranjanje poenotene podobe varovanih sestavin celotne stavbe. V tem primeru je ohranitev enovite podobe zunanjsčine s prenovo fasade v letu 2020 uspela.

151 Maribor – vile

Skorajda ne opazimo več prestižnosti mariborskih vil in se ne zavemo njihovega pomena, saj so današnji čas dočakale v precej slabem stanju. Takšna je, denimo, vila Langer. Nekateri zavedni investitorji jih vzdržujejo in obnavljajo, žal pa je veliko tistih, ki spomenike dolga leta puščajo propadati, tudi z namenom pridobitve proste parcele za novogradnjo na prestižni lokaciji mesta.

152 Maribor – vila Transilvanija

Arhitekt Fritz Friedrigger si je vilo zamislil, zgradil in opremil kot usklajeno celoto zunanjsčine, notranjščine in vrta. Njena kakovost se kaže v členitvi in dekoraciji pročelij, predvsem pa v notranji zasnovi, ki je preseгла šablonsko načrtovanje vil. K stavbi sodi še paviljon – zidana vrtna uta v parkovno urejenem vrtu. Čeprav vila predstavlja višek Friedriggerjeve ustvarjalnosti v stanovanjski arhitekturi na začetku 20. stoletja, žal dolga leta propada in je primer brezbržnega odnosa lastnikov do kulturne dediščine.

153 Maribor – akvarij

Kavarno Park so leta 1951 preuredili v mestni akvarij. Njene neoklasicistične poteze so sicer zbrisale predelave v osemdesetih letih 20. stoletja, vendar je stavba nekdanje kavarne sestavni in nezamenljivi del mestnega parka.

154 Maribor – trafika pri Starem mostu

Trafika je bila obnovljena leta 2019, s čimer je, predvsem zaradi predanosti posameznikov in lokalne skupnosti, ki jim je mar za kulturno dediščino, za zanamce ohranjen eden izmed redkih primerov tega stavbnega tipa. Hiška stoji na simbolni točki, ob mostu, ki povezuje oba bregova mesta. Pomenljiva je predvsem njena zgodovinska in kulturološka vrednost. V romanu *Severni sij* (1984) ji je Drago Jančar posvetil celotno poglavje, nekaj vrstic pa lahko preberemo na steni ob trafiki. Po obnovi deluje pod okriljem Muzeja narodne osvoboditve Maribor. Ta majhna stavba je velik primer, kako je lahko vloga varuhov kulturne dediščine ne le prepoznana, temveč tudi pozitivno sprejeta. Varuhi smo navsezadnje vsi skupaj, tako širša skupnost kot spomeniška stroka.

155 Maribor – Vinagova klet

Žal je bil v preteklosti odnos do ene največjih in najstarejših klasičnih vinskih klet v srednji Evropi neprimeren, zato so nekateri sodi uničeni. Prostori so po dolgih letih dobili novega lastnika, ki se zaveda zgodovinskega in identitetnega pomena vinske kleti za mesto. Čeprav ima občina v načrtu ureditev vinarskega muzeja na drugi lokaciji, je spomeniška služba pred nalogo, da obnovo kleti z novimi lastniki spelje na način, ki bo ohranil obstoječe jedro zgradbe. V prostorni prazni kleti izjemnih dimenzij bi veljalo kreativno razmisliti tudi o sodobni interpretaciji novih vsebin.

Urejanje javnih površin

Baročnemu razcvetu v vrtnem oblikovanju je konec 19. stoletja sledil krajinski slog, ki je v Slovenijo »prinesel« predvsem mestne parke, kot sta v Mariboru in na Ptuju, hkrati pa so nastali tudi zdraviliški parki, na primer v Radencih. Mariborski mestni park s promenado so postopno zasnovali v 19. stoletju. Promenado so uredili leta 1952 po načrtih Ljuba Humeka in Milana Mihelčiča (Krivec 2017b, 161). Ureditev ločuje vzhodni in zahodni del parka, kar je vidno že na izvornih načrtih iz leta 1902, v osemdesetih letih 20. stoletja pa so promenado podaljšali do Treh ribnikov, a v bistveno slabši izvedbi. Stari del obkrožajo mestne vile in večstanovanjski objekti, na severu mestni vinogradi in gozdovi. Poleg mestnega je v letih 1883/84 nastal park na današnjem Trgu generala Maistra in leta 1888 park na Trgu Borisa Kidriča.

→ 157 Maribor – mestni park

→ 158 Ptuj – staro pokopališče

Ptujska mestna občina je leta 1890 na levem bregu Drave začela urejati manjši mestni park s sprehajalnimi potmi in skupinami dreves in grmovnic, oblikovanimi v krajinskem slogu. Leta 1904 so zgradili še glasbeni paviljon, ki so ga oblikovali podobno kot v mariborskem mestnem parku. Z izgradnjo železnice, mostu in pozneje podvoza pod železnico je izgubil kar nekaj svojih površin, ob gradnji akumulacijskega jezera za HE Formin pa se je spremenil tudi stik parka z reko. Zadnji večji udarec mu je zadala izgradnja obvoznice in podvoza ob minoritskem samostanu, ki ga je grobo odrezala od mesta. Približno sočasno z mestnim parkom je ob naravnem gozdu na severnem obrobju mesta, severno od bolnišničnega kompleksa, začel nastajati še drugi ptujski javni park, poimenovan Ljudski vrt. Zasnovano s skupinami dreves, vijugastimi sprehajalnimi potmi in kostanjevim drevoredom so dopolnili z ribnikom in otočkom na sredini ter t. i. švicarijo. Razen podrtja slednje, se je Ljudski vrt ohranil brez bistvenih sprememb. Omeniti velja še mariborski Magdalenski park na desnem bregu reke Drave, ki so ga uredili leta 1906. Del parka leži na opuščnem Magdalenskem pokopališču, železniška proga pa ga deli na južni in severni del. Zavedanje pomena oblikovanja odprtih javnih površin je v 19. stoletju seglo tudi na trge, drevorede, pokopališča, stanovanjske soseske in mestne četrti. Veliko baročnih grajskih vrtnih zasnov so preoblikovali v skladu s takratnimi težnjami h krajinskemu slogu, na primer v Slovenski Bistrici, Rakičanih, Beltincih, Murski Soboti in drugod (Krivec 2017a, 157; Grmovše et. al. 2017).

S širjenjem mest izven srednjeveških obzidij so se tudi pokopališča iz okolice mestnih cerkva premaknila na mestno obrobje. Praviloma jih je obdajal zid, imela so svojo pokopališko kapelo, pozneje tudi mrliško vežico. Označevanje grobnih polj je imelo širok materialni in oblikovni razpon, od lesenih razpel, kovinskih križev, kamnitih nagrobnikov različnih oblik in dimenzij do betona. Zasajanje in notranja organizacija sta bili dokaj stihijski. Danes je veliko teh pokopališč opuščanih in spremenjenih v spominske parke različnih stopenj urejenosti in oblikovanosti, na primer na Kidričevem, Ptuju in na židovskem pokopališču v Lendavi. Mnogo pokopališč je še aktivnih in so jih celo povečali, denimo v Mariboru in Slovenski Bistrici. Med lepše spominske parke gotovo sodi staro ptujsko pokopališče v neposredni bližini historičnega mestnega jedra. Njegova zasnova se je od nastanka v drugi polovici 18. stoletja do ukinitve pokopavanja leta 1978 razvijala v več korakih. Del je protestantski. Na celotnem območju raste 230 dreves in visokih grmovnic, večinoma iglavcev stebraste oblike, ki so razporejeni razpršeno, v nekaterih

→ Slovenska Bistrica – drevored

primerih pa tudi v parih in vrstah. Arboristične raziskave so med drugim pokazale, da so drevesa mestoma posadili tudi kot sestavni del grobnih kompozicij s poglobljenim simboličnim sporočilom.

Pretežno slabo vzdrževani mestni in grajski parki postajajo priljubljeno prizorišče javnih množičnih prireditev, ki jih zaradi številčnosti, obsežnosti in dolžine trajanja vse bolj ogrožajo. Zaradi potreb po prireditvenih prizoriščih je že pred drugo svetovno vojno naraščala težnja po urejanju javnih površin in infrastrukture, namenjene prireditvam. Izključno za prireditve so leta 1932 v povsem naravnem ambientu zgradili letno gledališče v Rušah. Po zgledu iger, ki so jih pripravljali v ljubljanskem Tivoliju, je pobudo za gradnjo dal Lojze Janko, takratni prvak ljubljanske opere. Izbrali so prostor ob vznožju Pohorja, v Črnkovi grapi, kjer sta lastnika za en dinar letne najemnine zemljišče oddala v najem za sto let. Takoj so stekla udarniška dela, pri katerih so sodelovali ljudje najrazličnejših socialnih, političnih in družbenih stanov, finančna sredstva so prispevali občina in lokalna podjetja. Še istega leta je bilo otvoritveno slavlje ter gledališka predstava, ki se je je udeležilo tisoč ljudi. Navdušeni niso bili le gledalci, ampak tudi novinarji, ki so pisali hvalospeve ter Ruše dajali za vzgled drugim (Rezman 2012).

→ Ptuj – Ljudski vrt

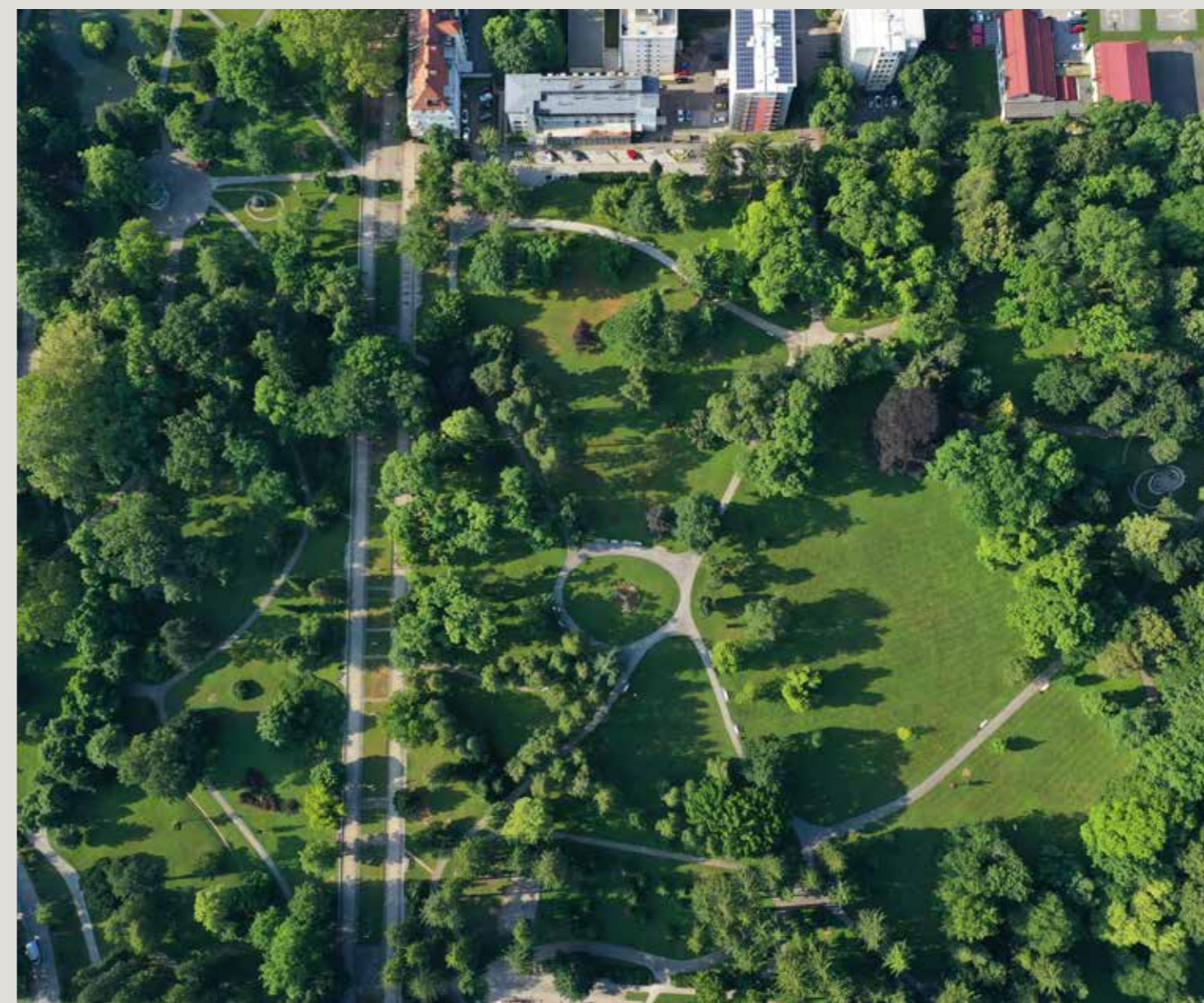
156 Radenci – zdraviliški park

Iz območja promenade ob zdraviliškem domu se je park sočasno z razvojem zdraviliškega turizma v Radencih v drugi polovici 19. stoletja razširil na zgornjo teraso reke Mure. V njem je edino javno ureditev dela parka, imenovano Sončni park, leta 1936 izdelala Ilse Fischerauer. Pozneje so v severozahodni del parka umestili še javno kopalnico, ki danes ni v rabi. Smrekov sestoj v jugozahodnem delu parka je prizadel vetrolom in ga povsem uničil. Preureditev je oblikovala izkušena krajinska arhitektka. Zaradi denacionalizacijskih zahtevkov in neusklajenosti med občino in zdraviliščem je park, podobno kot tudi historične zgradbe, slabo vzdrževan in vidno propada.

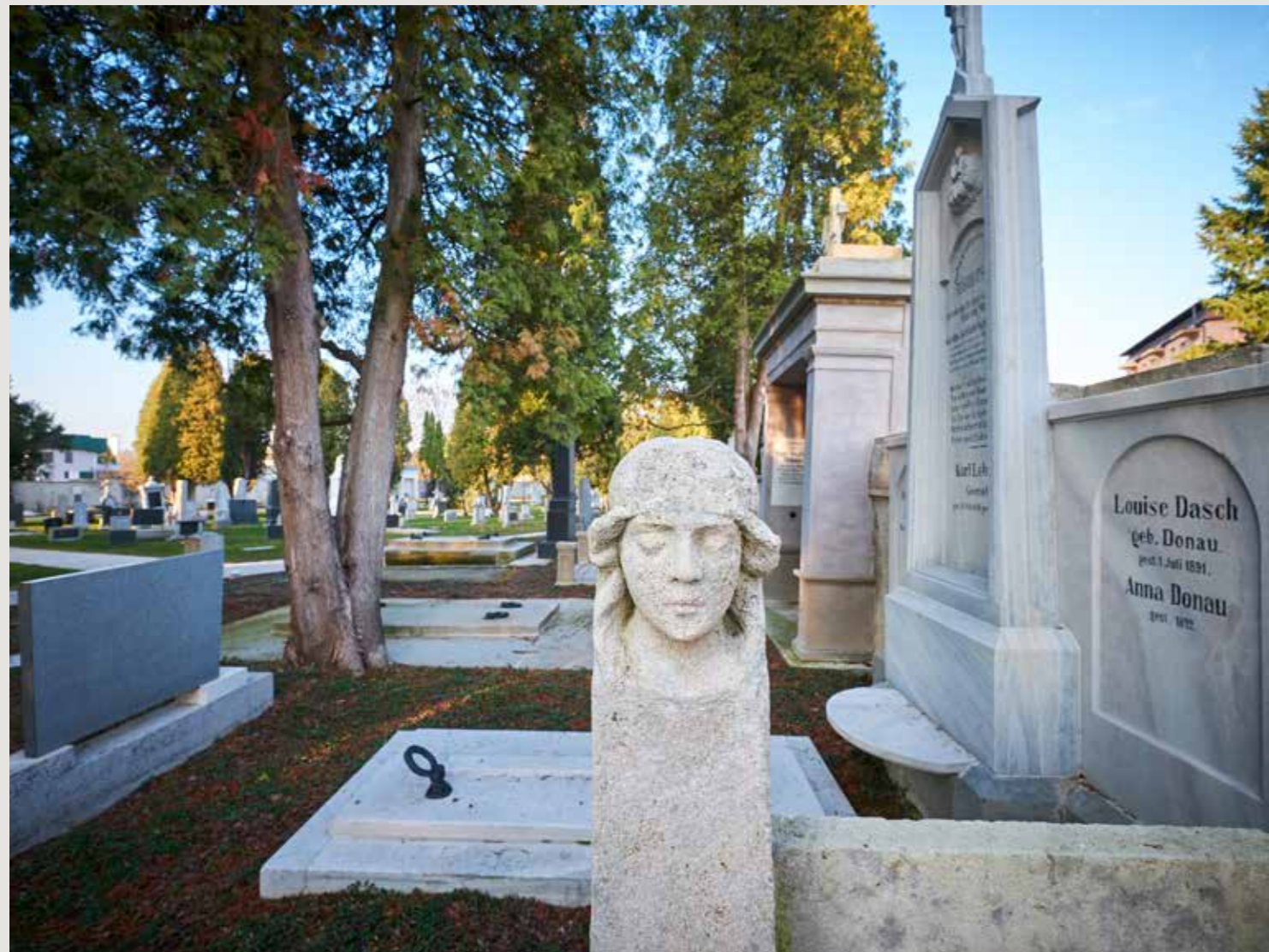
157 Maribor – mestni park

Želimo opozoriti na problematično poseganje v mestni park z organizacijo velikih spektaklov, pri čemer največ škode ustvari postavljanje posameznih prizorišč. Tlak na promenadi je zato dodobra poškodovan in potreben obnove. Še vedno se premalo zavedamo, da moramo ščititi to krhko naravno okolje. Mesto nujno potrebuje parke, njihove senčne krošnje, prostor miru in odmika ter ugodne mikroklimne, čemur park s starodavnimi drevesi, ki potrebujejo zaščito in pogoje za rast, primarno tudi služi. S teptanjem korenin dreves in grmovja se njihovo življenjsko okolje slabša, kar pospešuje njihovo propadanje. Tratne površine zaradi rastiščnih in klimatskih pogojev pa tudi slabega vzdrževanja niso sposobne regeneracije po tovrstnih obremenitvah. Mesto bi moralo razmišljati o odprti površini, urejeni posebej za izvajanje prireditev na prostem, opremljeni z vso potrebno infrastrukturo, kot so Urbanski plato, park ob Pekrskem potoku in Arena pod Pohorjem.

158 Ptuj – staro pokopališče

Celovita obnova, ki je potekala od novembra 2017 do julija 2018, je zajemala sanacijo peskanih poti, restavriranje nagrobnikov, obnovo pokopališkega obzidja in vzpostavitev vhoda z informacijsko točko o vseh grobnih poljih znotraj pokopališča. Poleg grajenih struktur je bil na podlagi arboristične analize saniran tudi obstoječi drevesni fond, za celotno območje pa je bil izdelan načrt krajinske arhitekture, ki vključuje nove zasaditve. Z obnovo starega ptujskega pokopališča v spominski park se nista obnovila le pomembna materialna dediščina nagrobnikov in prostor kolektivnega spomina. Mesto je z ureditvijo pridobilo tudi novo zeleno površino, ki jih zelo primanjkuje. Celovita obnova približno hektar velikega območja, na katerem je bilo pred propadom in uničenjem zavarovanih približno 1.200 nagrobnikov, predstavlja ohranitev spomenika *in situ*, torej na mestu nastanka, kar je nepogrešljiv vir za nadaljnje raziskovanje. Z obnovo pokopališča so Ptujčani dobili park, ki s spoštljivimi sodobnimi potezami v podedovan ambient prinaša brezčasen prostor spominov, spokoja, miru in povezanosti s tistimi, ki so bili in tudi tistimi, ki prihajajo za nami.

159 Ruše – letno gledališče

Letno gledališče je neurje med 11. in 13. decembrom 2017 zaradi močnega vetra zelo poškodovalo. Podrta drevesa v gledališču in okoli njega so polomila ter poškodovala kovinske ograje avditorija, betonske klopi, kamnita stopnišča in druge grajene elemente. Zakaj ga je vredno obnoviti? Ker nosi pomembno kulturno-zgodovinsko vrednost, saj je ves čas svojega delovanja vršilo kulturno- in narodnobuditeljsko poslanstvo med Rušani in zavednimi Slovenci na tem območju tik ob državni meji. Od izgradnje ni spremenilo svoje prvotne prireditvene namembnosti. Ruško letno gledališče je avtentičen prostor, imenovan tudi Pod goraj, naraven ambient ob vznožju pohorskih gozdov.

Podeželske vile, dvorci in rezidence

→ 160 Kidričevo – dvorec Sternthal

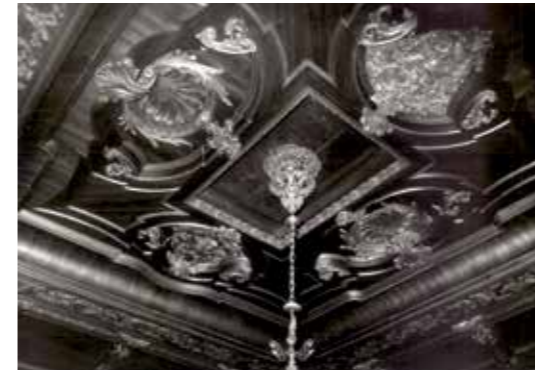
Fevdalni način življenja se je z bivanjsko kulturo višjega sloja prebivalcev v gradovih in dvorcih od srednjega veka pa vse do 18. stoletja neizbrisno zapisal v pokrajino. V obdobju baroka smo sledili zadnjemu velikemu vzponu grajske arhitekture, ko so številne starejše gradove barokizirali, jih iz utrdb spremenili v reprezentativne rezidence in ko je nastalo tudi nekaj veličastnih novih dvorcev. Reforme Marije Terezije in Jožefa II., dogajanje v Franciji in revolucionarno leto 1848, ki je odpravilo fevdalne privilegije, je pričevalcem zgodovine – gradovom – vzelo osrednji pomen. Grajske stavbe so z odpravo fevdalizma izgubile vlogo središč zemljiških gosposčin in fevdalne oblasti. Nekatere med njimi so začele propadati, druge, na primer grad na Piramidi nad Mariborom, so celo podrli. Tretje so spremenili v vojašnice, šole, zapore, stanovanja, bolnišnice ali skladišča. V redkih gradovih je konec 19. stoletja še bivalo plemstvo, denimo družina Wurmbrandt v Ormožu, Herbersteini na Ptujju in Attemsi v Slovenski Bistrici (Sapač I. 2015a, 119).

V prvi polovici 19. stoletja se je tudi v grajskih arhitekturnih stvaritvah zrcalil racionalizem. Tako v tem obdobju tudi na Slovenskem ne nastajajo nove razkošne arhitekture, niti ni vidnejših predelav starejših stavb. Fala pri Rušah je pred dvorcem dobila srednje velik klasicističen paviljon, ki so ga izvirno zasnovali kot ledenico. Novo kakovostno klasicistično fasado je dobil dvorec v Črncih pri Apačah. Okoli leta 1830 je lastnik dvorca Turnišče pri Ptujju Adolf grof Schönfeld na območju današnjega dvorca Sternthal zgradil pristavo, stavba pa je današnjo historistično podobo dobila šele okoli leta 1900. Ta manjši enonadstropni ravninski dvorec je eden redkih v Sloveniji, ki je nastal na nekdanji fevdalni posesti v obdobju po odpravi fevdalizma, saj so tedaj namesto dvorcev večinoma gradili vile. Mnoge so v tem času žal brez kakovostnejšega oblikovalskega pristopa predelali, na primer dvorec v Zavrču, Pesniški dvor blizu Maribora in barokiziran, izvirno še srednjeveški dvor Ristovec pri Ptujju. Žal so vse tri stavbe v slabem stanju, slednji dve tik pred propadom. V tem sklopu velja omeniti niz odličnih, poslikanih reprezentativnih soban v gradu Ormož, ki so klasicistično podobo dobile leta 1810.

Povsem na novo zgrajeni klasicistični oziroma bidermajerski dvorci so v prvi polovici 19. stoletja redki. Tak je preprost, monolitni dvorec Matzenau pri Prosenjakovcih v Prekmurju, ki ga po zasnovi lahko primerjamo z nekoliko mogočnejšo kmetijo. V prvi polovici 19. stoletja je nastal tudi Batthyanyjev dvorec v Tišini. V poznem 19. stoletju so ga deloma preoblikovali in prezidali, park pa preoblikovali v krajinskem slogu z deloma eksotično zasaditvijo (Sapač I. 2015g, 639).

Gradovi v tem času postanejo odmaknjeni domovi veleposestnikov, ki so na njih bivali le v poletnih mesecih. Za razliko od preteklih obdobj, ko se v grajski arhitekturi zrcalita moč in vpliv lastnikov, postajajo romantična zatočišča v idiličnem okolju. Takšna sta dvorca Slivnica pri Mariboru in Viltuš v Spodnjem Slemenu blizu Maribora, katerih ambiciozne zasnove s prizidki, stolpiči in z bogatimi fasadami kažejo historizirajočo slikovitost, ki so ji sledili tudi interjerji. Slikoviti dvonadstropni dvorec Slivnica pri Mariboru stoji ob vznožju Pohorja v zaselku Čreta pri Slivnici. Zgradili so ga okoli leta 1493 oziroma v 16. stoletju. Pettraktno poznogotsko stavbno zasnovo s sprva petimi vogalnimi stolpiči je obdajal obrambni vodni jarek. Med letoma 1859 in 1863 so prvotno zasnovo za vplivnega avstrijskega politika Clemensa grofa Brandisa (1798–1863) po zamisli neznanega

→ 161 Prosenjakovci – dvorec Matzenau

→ 163 Spodnji Slemen – dvorec Viltuš

arhitekta celovito predelali v neogotske oblike. S tem je dvorec dobil razgibano romantično podobo, ki jo je dopolnjeval park. Po predelavi je slivniški dvorec veljal za eno najbolj razkošnih grajskih stavb na Štajerskem (Sapač I. 2015a, 122–127).

Prvotna skromna graščina je leta 1625 kot naslednica starega viltuškega gradu nastala ob vznožju Kozjaka. V 18. stoletju so zasnovo povečali, med letoma 1885 in 1905 pa so prvotno skromno stavbo temeljito prezidali in povečali, tako da je nastal slikovit historistični kompleks (Sapač I. 2015g, 618). Dvorec stoji sredi dendrološko bogato zasajenega, v krajinskem slogu oblikovanega parka, ki predstavlja edini tovrstni parkovni kompleks v Dravski dolini. Zraven običajnih vrst drevja, ki jih zasledimo v ostalih parkih iz tega obdobja, kot so hrast, jesen, smreka, zeleni bor, divji kostanj, je potrebno omeniti tudi eksotične drevesne vrste, kot so močvirski taksodij, rdeča bukev, močvirski hrast, čopasti taksodijevc in rogovilar. Sestavni deli vrtno zasnove so tudi manjši ribnik in spremljevalni objekti. Za dvorcem in parkom je gozd, ki daje vtis neposredne povezanosti parka s svojim zaledjem.

V drugi polovici 19. stoletja je bilo izvedenih še nekaj manj velikopoteznih, a zanimivih historističnih prenov gradov in dvorcev, med katerimi omenjamo dvorec v Bukovju pri Dravogradu, ki je nastal že v 18. stoletju. Takrat je bila zgrajena celotna današnja stavbna masa, vključno z večino notranjih zidov. Proti koncu 19. stoletja so dvorec temeljito historistično prezidali, dodali tri majhne romantične okrogle stolpiče na vzhodni in južni fasadi, razčlenili fasade z neogotskimi okenski okvirji in ga obogatili s kakovostnimi štukaturami v notranjščini.

V drugi polovici 19. stoletja so arhitekturo dvorcev vse bolj izpodrivale vile, ki v večini niso več bile središča fevdalnih zemljiških gospodstev. Čeprav na Slovenskem nimamo veličastnih reprezentativnih plemiških vil, pa beležimo skromnejše podvige dvorcem zelo podobnih vil, kot je na primer vila Pahta na Kozjaku nad Pesnico. Leta 1870 so jo za grofico d'Orsay zgradili kot plemiški dvorec. Tedanji lastnik, grof Pachta, jo je med letoma 1908 in 1912 prezidal v poznohistoristični maniri in obdal s parkom. Prav v njegovem obdobju so jo predelali po tedaj domnevno priljubljenem vzoru kitajskih pagod in razkošno opremili reprezentančne notranje prostore (Sapač I. 2015g, 439).

→ 164 Bukovje pri Dravogradu – dvorec Puchstein

160 Kidričevo – dvorec Sternthal

Dvorec je skupaj z gospodarskim delom in parkovno ureditvijo okolice spomeniška celota. Zaslugo za pobudo in izpeljavo prenove med letoma 2011 in 2014, za katero je pridobila tudi evropska sredstva, ima občina Kidričevo. Za uspešno revitalizacijo dvorca, v katerem ima odtlej sedež, je prejela Steletovo priznanje.

161 Prosenjakovci – dvorec Matzenau in Tišina – Batthyanyjev dvorec

Neoklasicistični dvorec družine Matzenau (spodaj) iz okoli sredine 19. stoletja je žalosten primer skorajšnje izgube nekoč reprezentančne zgradbe sredi parka s številnimi eksotičnimi drevesnimi vrstami. Med njimi so tudi mogočne platane, ki jih lahko občudujemo še danes. Na drugi strani je spodbuden primer Batthyanyjevega dvorca (zgoraj),

ki je bil še na prelomu 21. stoletja na robu propada. Uspešno so ga rešili s pomočjo sredstev iz javno-zasebnega partnerstva, s katerimi je bil obnovljen najstarejši del, nekdanja gospodarska poslopja pa so na novo pozidali. Stavbo danes uporabljajo za zdravstveno dejavnost. Žal park še ni dočakal obnove, so pa v njem ob širitvi ceste podrli mogočne hraste, ki so rasli na njegovem robu.

162 Čreta pri Mariboru – dvorec Slivnica

Dvorec je potreben temeljite obnove, saj je zaradi dotrajanih in poškodovanih konstrukcij izredno ogrožen. Trenutno nima namembnosti, zasebni investitor, ki ga je kupil leta 2016, ga prodaja. Tako kot iz dvorca Viltuš, so tudi tukaj iz nezavarovanega spomenika po letu 2010 ukradli reprezentančni kamin. Zavod je lastnika večkrat opozoril, da je treba zgradbo zavarovati, žal brez uspeha. Nekateri posegi na širšem območju, kot je nogometno igrišče in manjša tribuna nasproti dvorca ter tudi lesene barake, so povsem neprimerni in zgrajeni nezakonito.

163 Spodnji Slemen – dvorec Viltuš

Od devetdesetih let 20. stoletja je poslopje prazno in brez namembnosti. Nekdaj mogočen in romantično razkošen dvorec, spomenik državnega pomena s pripadajočimi objekti in razvalinami na hribu počasi, a nezadržno propada, tako zaradi dolgoletnega slabega vzdrževanja kot vandalizma in ropanja. Prihodnost dvorca in parka morda le ni tako negotova, saj je v izvedbi konservatorski načrt za veliko obnovo dvorca in parka. Za parkovne površine vzorno skrbijo domačini iz Turističnega društva Selnica ob Dravi.

164 Bukovje pri Dravogradu – grajske razvaline in dvorec Puchenstain

Vedutno pomemben je zlasti celovito ohranjen ambient z grajskimi razvalinami in s historistično prezidanim baročnim dvorcem. Neustrezni gradbeni posegi v dvorcu, ki jih je v devetdesetih letih 20. stoletja, pogosto brez vednosti spomeniške službe, izvajala jugoslovanska vojska, so na spomeniku pustili nepopravljivo škodo. Nekatere objekte, ki so bili zgrajeni na območju nekdanjega grajskega parka, bi bilo treba odstraniti. V prihodnosti bi veljalo posebno pozornost nameniti tudi prezentaciji in revitalizaciji grajskih razvalin nad dvorcem, ki razkrivajo ostaline enega izmed najlepših manjših romanskih gradov v Sloveniji. Boljša dostopnost bi zagotovo pripomogla k večji prepoznavnosti razvalin.

165 Kozjak nad Pesnico – vila Pahta

Edinstvena arhitektura v slovenskem prostoru je na prelomu 21. stoletja zaradi požara in slabega vzdrževanja propadla. Le stene in nekateri arhitekturni detajli pričajo o nekdanji veličastni podobi vile, ki bo počasi potonila v pozabo.

→ 168 Krizevci pri Ljutomeru – cerkev Povišanja sv. Križa

Sakralna arhitektura

Sakralne arhitekture 19. stoletja ni mogoče orisati brez razumevanja zgodovinskega konteksta časa. Največji udarec so cerkveni arhitekturi zadale jožefinske reforme, s katerimi so bili razpuščeni številni samostani in bratovščine. Zmanjšalo se je število umetnostno zahtevnejših naročnikov, številna samostanska poslopja so bila v uporabi za posvetne namene, mnoga med njimi so pričela propadati. Dejstvu, da pri nas ni bilo pravih pogojev za razvoj klasicistične arhitekture, botrujejo tudi varčevanje in napoleonske vojne.

Razvil se je večinoma precej preprost stavbni tip enoladijske cerkve, za katerega sta značilna fasadni zvonik ter preprost prostor z jasnim pogledom na glavni oltar, kot ga kažeta cerkev Marije Snežne v Zgornji Velki, zgrajena med letoma 1789 in 1791, in cerkev Rojstva sv. Janeza Krstnika v Staršah, ki je bila posvečena 1833, z zvonikom iz leta 1861. Ob tovrstni preprosti cerkveni arhitekturi, ki se je celo oprijelo ime »uradniška« in je bila značilna za celotno habsburško monarhijo, so predvsem na slovenskem podeželju še naprej gradili priljubljene baročno zasnovane stavbe. Po sredini stoletja so se v sakralni »uradniški« arhitekturi začeli pojavljati elementi historizma. Primer takšne stavbe pri nas je župnijska cerkev sv. Ane v Framu iz leta 1875.

Za usodo starih cerkva je pomenljiv predpis dvorne pisarne z dne 25. maja 1847, ki je ob naraščanju števila prebivalstva določal, da mora imeti posameznik v cerkvi na vse štiri strani 64 cm prostora, kar je povzročilo val opuščanja starih in gradnjo novih cerkva. Kljub temu pa so ponekod zaradi zavzemanja dunajske Centralne komisije za spomeniško varstvo, o kateri bo več govora v poglavju o razvoju službe, ohranili umetnostno najpomembnejši del stare cerkve in ga vključili v novo stavbo. Takšno rešitev predstavlja murskosoboška cerkev sv. Nikolaja, kjer so ohranili stari gotski prezbiterij s pomembnimi srednjeveškimi poslikavami (Lazarini 2015c, 95) ter mu leta 1912 pod vodstvom arhitekta Lászla Takátsa prizidali novo cerkev. Tovrstne rešitve so dobile formalno osnovo leta 1912 z izidom besedila arhitekta in konservatorja Juliusa Deiningerja (1852–1924) v glasilu Centralne komisije. V njem se je avtor zavzemal za povečevanje starejših cerkva in ohranitev umetnostno in zgodovinsko najpomembnejših delov stare stavbe, kot so zvonik, prezbiterij in fasada. Obenem je predlagal spremembo orientacije nove cerkve, s čimer postane stari prezbiterij kapela nove cerkve (Lazarini 2015c, 95). Najbolj znana tovrstna rešitev je bila izvedena pri cerkvi sv. Martina v Zgornji Hajdini, kjer so pod vodstvom stavbenika Valentina Morandinja v letih 1873/74 podrli staro cerkveno ladjo ter pravokotno na staro stavbo zgradili novo neogotsko cerkev. Ob njeni vzhodni strani so ohranili umetnostnozgodovinsko in dediščinsko zelo pomemben stari obokani gotski prezbiterij iz zgodnjega 15. stoletja, ki je postal stranska kapela (Sapač l. 2015g, 668). Glede na ohranjen arhivski načrt dozidave pa ugotavljamo, da so na zahodni strani ohranili tudi stari zvonik.

Druga možnost ohranitve starejših pomnikov je bila po Deiningerjevem mnenju vzporedna postavitev stare z novo cerkvijo, pri čemer stara zgradba prevzame funkcijo kapele nove cerkve. Takšen je primer gradnje nove cerkve sv. Marije Vnebovzete v Turnišču, kjer je leta 1914 dunajski arhitekt Max baron Ferstel stari cerkvi ob južni strani prizidal veliko triladijsko baziliko v armiranem betonu, ki naj bi takrat predstavljala eno

→ Turnišče – cerkev sv. Marije Vnebovzete

najzgodnejših tovrstnih konstrukcij v tem delu Evrope. Turniški cerkvi predstavljata edinstveno kombinacijo in prezentacijo spomeniškovarstvenih načel izpred stotih let, ki združuje »staro z novim«.

Poleg naštetih možnosti Deininger omenja tudi druge, enostavnejše rešitve, kot so podaljšanje ladje, prezbiterija, dozidavo stranskih ali prečne ladje, ob tem pa opozarja, da stara cerkev ne sme izgubiti svojih kakovosti (Lazarini 2015c, 95). Ena izmed opaznejših cerkva 19. stoletja, kjer so zgradili novi prostor za vernike, ohranili pa stari prezbiterij in zvonik, je tudi cerkev sv. Križa v Križevcih pri Ljutomeru (Sapač l. 2015g, 443).

V zadnjem desetletju 19. in prvem desetletju 20. stoletja je na Štajerskem prišlo do razcveta sakralne arhitekture. Med pomembnejšimi omenjamo župnijsko cerkev Marijinega Vnebovzeta v Cirkovcah (1904–1906, posvečena 1910), zgrajeno po načrtih graškega arhitekta Hansa Pascherja na mestu starejše predhodnice (Lazarini 2015d, 110). V tem času je med letoma 1892 in 1900 nastal tudi največji spomenik historizma, frančiškanska cerkev Marije Matere usmiljenja s samostanskim kompleksom v Mariboru. Predstavlja enega redkih primerov najsodobnejše dunajske sakralne arhitekture na slovenskih tleh. Načrte za mogočno neoromansko stavbo je izdelal Richard Jordan (1847–1922), eden ključnih arhitektov poznega historizma na Dunaju. Tako zunanjsčina kot notranjsčina kažeta številne (neo)romanske elemente, posebej pa je treba poudariti sočasno opremo istega arhitekta, kar celoti podaja skladen in harmoničen videz (Lazarini 2015d, 111). Stroka cerkev skupaj s samostanom ocenjuje za eno najbolj monumentalnih stvaritev svoje vrste v slovenskem prostoru, ki je v mestu simbolno zaznamovala začetek novega stoletja (Sapač l. 2015g, 502).

Tudi v Prekmurju, ki je bilo v tem času del Ogrske, sledimo bogati gradbeni dejavnosti, vendar pod vplivom madžarske arhitekture. Kot slogovno najzanimivejšo izpostavljamo župnijsko cerkev sv. Ladislava v Beltincih, povečano med letoma 1893 in 1895 po načrtih dunajskega arhitekta Maxa barona Ferstla, avtorja ptujske mestne hiše in župnijske cerkve sv. Marije Vnebovzete v Turnišču. Beltinško cerkev odlikujejo bogate neobaročne oblike, od katerih je še zlasti poudarjeno pročelje z razkošnim portalom in okroglima stolpičema (Lazarini 2015d, 115). Arhitekturo zgodnjega 20. stoletja v Prekmurju je zaznamovalo tudi delovanje v Murski Soboti rojenega Lászla Takátsa (1880–1916), na katerega je močno vplival takrat najpomembnejši madžarski arhitekt Ödön Lechner (1845–1914). Slogovno tako pri Lechnerju kot Takátsu govorimo o »madžarskem nacionalnem slogu«, ki ga stroka označuje kot madžarsko različico secesije, saj pri ornamentiki črpa navdih iz madžarske ljudske umetnosti. Zato Takátsovo arhitekturno govorico prepoznamo le po okrasju, saj se drugače njegove cerkve ne razlikujejo od drugih sočasnih rešitev. Takšen primer je evangeličanska cerkev v Puconcih, ki je bila v letih 1908/09 prenovljena po njegovih načrtih, srečali pa smo ga tudi kot arhitekta murskosoboške župnijske cerkve (Lazarini 2015d, 115).

Na prekmurskih tleh omenjamo še neogotsko evangeličansko cerkev arhitekta Ernőja Gereya v Murski Soboti, zgrajeno v letih 1909/10. Po stoletjih preganjanja in nejasnega položaja drugih verskih skupnosti znotraj cesarstva je cesar Jožef II. leta 1781 s tolerančnim patentom dovolil svobodo opravljanja verskih obredov evangeličanom, kalvincem in pravoslavcem, leta 1782 pa še judom (Lazarini 2015d, 116). Šele s protestantskim patentom v letu 1861 pa so evangeličani dobili enake

→ Beltinci – cerkev sv. Ladislava

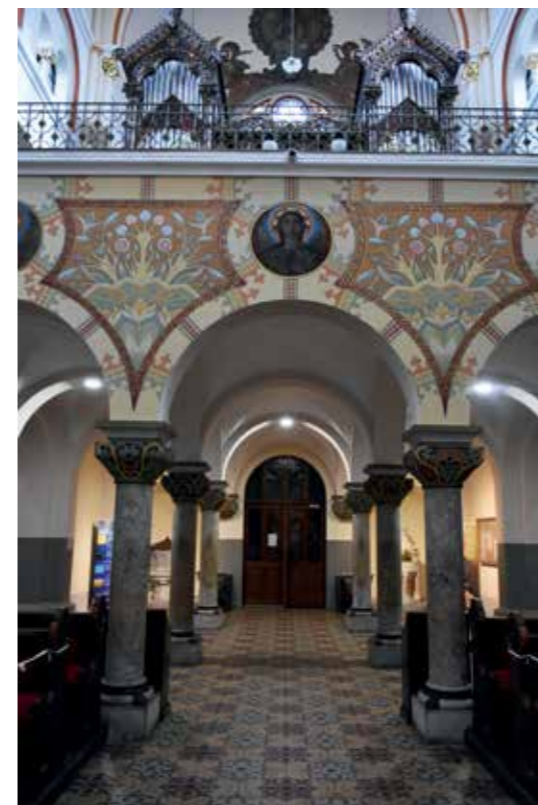

→ Skakovci – kapela sv. Trojice

pravice kot katoličani tudi na področju cerkvene gradnje. Verska toleranca je torej prinesla pravico do gradnje sakralnih objektov tudi judovski skupnosti. Med v 19. stoletju v vzhodni Sloveniji zgrajenimi sinagogami velja omeniti vse tri, lendavsko iz leta 1866, beltinško, zgrajeno pred 1860, ter murskosoboško, delo arhitekta Lipóta Baumhorna, zgrajeno v letih 1907/08. Slednji so žal porušili (Lazarini 2015d, 115–117).

Pri obravnavi sakralne umetnosti 19. in 20. stoletja je treba pripomniti, da je od sredine 19. stoletja pa vse do okoli leta 1900 v cerkveni umetnosti zaradi svoje razgibane izraznosti in golote barok veljal za neprimeren slog. Po sredini stoletja so zato številne gotske in pozneje barokizirane cerkve pogosto spet regotizirali in jim vračali prvotno, srednjeveško podobo. Pri tem moramo naglasiti samovoljnost pri »rekonstrukcijah«, saj so bile te po večini obarvane z željo po ustvarjanju idealne gotike in ne prezentacije realnega predhodnega stanja objekta. Največjo škodo je utrpela cerkvena oprema, saj so večinoma kakovostno baročno opremo odstranjevali in jo nadomeščali z neogotsko, ki je bila velikokrat brez notranjega umetniškega naboja. Med vidnejšimi tovrstnimi primeri je mariborska stolnica sv. Janeza Krstnika, romanska bazilika iz 13. stoletja, s številnimi posegi v 14., 15. in 16. stoletju, ko so jo temeljito predelali in povečali v gotskih oblikah. V 17. in 18. stoletju je dobila baročno preobleko. Med letoma 1857 in 1859 so cerkveno zunanjsčino in notranjsčino temeljito očistili, obnovili in predelali, po letu 1884 pa je sledila druga faza regotizacije. Leta 1904 so izvedli puristično čiščenje notranjsčine in ob tem odstranili večji del baročne opreme. Cerkev je po načrtih graških arhitektov Johanna Guida Wolfa, Roberta Mikowicza in Hansa Pascherja dobila enovito, »moderno« (neo)gotško podobo. Podobno usodo je delila tudi župnijska cerkev sv. Jurija na Ptujju, ki je na pobudo znanega ptujskega zgodovinarja in kurata Simona Povodna doživela obsežno regotizacijo. Vendar pa na srečo niso odstranili poslikav Matthiasa Schifferja iz leta 1815 in bogate baročne opreme cerkve.

→ 167 Maribor – frančiškanska cerkev in samostan

Da preteklosti ne smemo in ne moremo presojati zgolj s pristopom »črno-belega« vrednotenja, dokazujejo številni primeri, ko so nekdanji rodovi liturgično opremo preteklih obdobij s spoštovanjem ohranili in jih vključili v nove kompozicije. Temu smo priča, denimo, na Ptujski Gori, kjer je baročni kipar pretanjeno vključil gotski kiparski relief Marije Zavetnice s plaščem v kompozicijo velikega baročnega oltarja. Ta je svojo kakovostno pojavnost izgubil šele leta 2008, ko so odstranili baročno menzo oltarja, in sicer zaradi umestitve novih marmornih sedišč, pogojenih z liturgično zahtevo ob posvetitvi cerkve v baziliko leta 2010. Spoštovanje umetnostnega in liturgičnega relikta preteklosti se kaže tudi v cerkvi Povišanja sv. Križa v Križevcih pri Ljutomeru, kjer strokovnjaki domnevajo, da je v kompozicijo glavnega neogotskega oltarja vkomponiran izjemen kiparski primerok poznogotskega Križanega.

Pri obravnavi sakralnih stavb 19. in 20. stoletja ne moremo mimo izjemnega razcveta gradenj vaških kapelic, ki v nekaterih pogledih predstavljajo spregledan dediščinski segment, vendar pa zaznavno sooblikujejo in označujejo našo kulturno krajino. Postavljanje kapelic, in ne več znamenj kot nekoč, je bilo v 19. stoletju pravi modni pojav. Na našem območju so bile pri mnogih vaških in poljskih kapelicah še posebej uveljavljene ponavljajoče se neogotske oblike (Zadnikar 1964, 141, 145). Večinoma so bile zgrajene ob stičiščih cest. Nastale so kot sad osebne zaobljube ali zahvale za ozdravljenja ali srečne vrnitve iz vojn. Zgodbe njihovih nastankov, pogosto preoblečenih v vaške legende, so postale del vsakdana tamkajšnjih ljudi, mnoge izmed njih pa so še danes del

velikonočnega obredja, majskih pobožnosti in drugih obredov. Čeprav so kapelice po večini sad ljudske pobožnosti, pa marsikje presegajo raven ljudskega stavbarstva in se s svojo arhitekturno dovršenostjo vzpenjajo nad povprečno stavbarsko raven. Takšna je, denimo, večja neogotska vaška kapela sv. Trojice v Skakovcih v Prekmurju. Zgradili so jo leta 1896 pod vodstvom soboškega stavbenika Tivadarja Ratkola v zahvalo, da so bili vaščani obvarovani kolere, ki je razsajala po vsem madžarskem kraljestvu. Kapela je bila med letoma 1991 in 2009 tudi prenovljena (Sapač I. 2015g, 607).

Iz drugačnega duhovnega in umetniškega konteksta so se iz tega obdobja ohranile grobne kapele, nastale v tradiciji historističnih pokopaliških mavzolejev za bogate meščane in industrialce. Vrhunski primerek neoklasicističnega mavzoleja, ki so ga leta 1906 postavili za družino Ferk, najdemo na vaškem pokopališču v Zgornji Koreni blizu Dupleka v Slovenskih goricah. Zasnovan je kot grški dorski tempelj (Sapač I. 2015g, 327). Neobaročnih form pa se poslužuje mavzolej rodbin Novak in Kubricht v parku že omenjenega baročnega dvorca Hamre na Bregu pri Majšperku. S kupolasto streho pokrita grobna kapela valjaste oblike je postavljena na podzemni prostor grobnice. Žal je danes zaradi agresivnih, novozgrajenih stanovanjskih hiš okolica močno okrnjena. Monumentalni neobaročni mavzolej datira v leto 1935, ko se izteče razcvet tovrstne arhitekture pri nas (Sapač I. 2015g, 373–374).

→ Breg pri Majšperku – Novakova grobna kapela

166 Murska Sobota – cerkev sv. Nikolaja

Že od samih začetkov konservatorske stroke je bila cerkev deležna velike strokovne pozornosti, še posebej visokokakovostne gotske stenske poslikave v prezbiteriju in za Prekmurje več kot nenavadni vzhodni romanski zvonik, ki je edini takšen primer na prekmurskih tleh (Balažic 2009, 37). Obnovitvena dela v prezbiteriju in zvoniku so med letoma 2000 in 2003 obsegala ureditev hodne površine in novega dostopa v srednjeveško cerkev, restavriranje kamnoseških detajlov, prezentiranje gotske menze ter izvedbo osvetlitve in zasteklitve oken. Prezentirana je bila Schifferjeva poslikava na oboku vzhodnega zvonika ter konservirane in restavrirane freske v prezbiteriju. Kljub nasprotovanju nekaterih strokovnjakov so se predstavniki zavoda zavzeli za izvedbo popolnoma novih avtorskih vitrajev v gotskem prezbiteriju, kjer je bila navadna zasteklitev. Delo so zaupali domačinu, priznanemu slovenskemu akademskemu slikarju Francu Mesariču.

167 Maribor – frančiškanska cerkev in samostan

Notranjščino cerkve krasita sočasna historistična oprema in poslikava. Vitraži v cerkvi (1961) in stenske poslikave v prezbiteriju (1964/65) so delo akademskega slikarja Staneta Kregarja. Ob cerkvi je dvonadstropni samostan, ki je oblikovan okoli kvadratnega notranjega dvorišča z vodnjakom. Cerkev s samostanskim kompleksom s svojo monumentalnostjo dominira nad večjim delom mestnega središča in je nezamenljiv del mestne podobe.

168 Križevci pri Ljutomeru – cerkev Povišanja sv. Križa

V osnovi še srednjeveška cerkev, od katere sta ohranjena prezbiterij in zvonik, velja za najbolj kakovostno neogotsko arhitekturo v Pomurju. Leta 2018 so bile v gotskem prezbiteriju odkrite in prezentirane poznogotske poslikave šestih apostolov v medaljonih. Na podlagi novejših razprav v zavodovi Delovni skupini za varstvo in ohranjanje stenskih slik na Slovenskem je bil pri retuširanju oziroma estetski reintegraciji uporabljen nov pristop. Gre za metodo t. i. simulacijske retuše, pri kateri se na zakitanih predelih simulira poškodovanost okoliške površine. S tem se umirijo oziroma utišajo večje poškodbe. Dosežemo homogenost celote, manj poškodovana originalna poslikava pa na ta način ne terja dodatnih restavratorjevih barvnih dopolnitev, ki lahko vodijo v izmišljeno interpretacijo podobe. Implementacija simulacijske retuše je vidna na primerjavi fotografij detajla pred retuširanjem in po njem. Ob odkritih poslikavah pa je posebej dragocen tudi kip križanega Kristusa, vkomponiran v neogotski oltar. Domnevno gre za poznogotsko stvaritev, vendar bi postavljeno tezo lahko potrdile šele raziskave, kar bi obogatilo kiparski patrimonij srednjeveških razpel na Slovenskem in ga dopolnilo z izjemnim odkritjem.

→ Nadole – Pušnikova domačija

12 Dvajseto stoletje – razvoj ali razkroj kulturne krajine?

Čas od kmečke odveze leta 1848 do propada avstroogrške monarhije s koncem prve svetovne vojne leta 1918 in nastankom Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev prinaša večje spremembe v načrtovanju gradnje in urejanju prostora. V tem obdobju so sprejeli številne stavbne rede, ki so urejali protipožarne, protipoplavne in higienske razmere. Mednje sodijo stavbni red za Štajersko iz leta 1857, podoben red za Koroško iz šestdesetih let istega stoletja, za Prekmurje pa sta veljala požarno-policijska reda Železne županije iz leta 1908 in županije Zala iz leta 1904. Z začetka tridesetih let 20. stoletja je treba omeniti gradbene zakone, ki so urejali gradnjo stavb na podeželju, predvsem v zaledju mest in trgov. Z gradbenimi zakoni se je sprožila vrsta sprememb v razvojnem procesu posameznih gradenj in organiziranosti domačijskih ambientov. Namesto klasičnih obokov črnih kuhinj se pojavijo traverzni oboki z urejenimi dimničnimi odvodi in zidanimi štedilniki. Kljub temu se na bolj odročnih območjih severovzhodne Slovenije ohranijo primeri črnih kuhinj še globoko v 20. stoletje.

Sezonsko delo, ki je pomursko pokrajino zaznamovalo že konec 19. stoletja, se je odražalo tudi v kulturi bivanja in materialni kulturi nasploh. Val migracij se je usmeril v sosednjo Štajersko, še posebej v t. i. Radgonski kot. Po prvi svetovni vojni je bil ta prostor priča priseljevanju s primorskega konca. V istem času se je odvijal tudi drugi, večji in intenzivnejši val sezonstva v Francijo, Ameriko, Kanado in Nemčijo. Z zaslužkom je prekmursko kmečko prebivalstvo dokupovalo zemljo in gradilo sodobnejše domove, čeprav je še prevladovala gradnja cimpranih hiš. Dober zaslužek je botroval gradnji sodobnih zidanih stanovanjskih stavb in gospodarskih poslopij.

Z letom 1945 in vzpostavitvijo novega družbenega reda se je skozi stoletja prepoznavna krajinska identiteta Prekmurja začela izgubljati. Vse intenzivnejša industrializacija in nastajanje urbanih središč sta posledično vodila v delno opuščanje kmetijstva. Kmečko prebivalstvo se je začelo zaposlovati v industriji, popoldansko kmetovanje pa je postalo sekundarna dejavnost. Gospodarska poslopja so postopoma izgubljala svojo primarno namembnost. Navedene spremembe so se odražale tudi v tlorisni zasnovi stanovanjskih hiš in spremljajočih objektov. V petdesetih letih 20. stoletja so začeli opuščati slamnato kritino, kar je med drugim sovpadlo z uporabo sodobne mehanizacije v kmetijstvu, ki je izpodrinila ročno žetev in pripravo slame za kritino. Tako sta bila na tem območju čedalje bolj v rabi opečna kritina in kritina iz vlaknatega cementa (eternit), ki so ju poznali že pred drugo svetovno vojno. Druga polovica 20. stoletja z novimi gradbenimi materiali piše novo poglavje v podobi kulturne krajine.

→ Haloze

Tudi v ravninskem in gričevnatem predelu haloške pokrajine se je do konca druge svetovne vojne v večji meri ohranila značilna mešana gradnja z rabo lesa in ilovice ter kamna in opeke. Prevladovala je slamnata kritina, gosposke zidanice in večje kmečke domove pa so prekrivale opečne strehe.

→ Haloze

Družbeni razvoj je vplival tudi na podobo tlorisnih zasnov posameznih naselbin, vendar se te spremembe niso odražale povsod enako. V Halozah je tudi po 2. svetovni vojni ostajala najbolj značilna gručasta zasnova ureditve kmečkih domov. Le v gričevnatih predelih so prevladovali stegnjeni domovi, ki so se tlorisno razvijali v dolžino, saj so se prilagajali ozkimi slemenom. Župnijska središča slemenskih razloženih naselij so se postopoma širila. Tako so se cerkvi, župnišču in šoli pridružili gostilna, objekti manjših obrti, trgovina in posamezne domačije.

V Slovenskih goricah so podobo slemenskih naselij še po 2. svetovni vojni krojili stegnjeni domovi in manjše vinske kleti. Cerkveni ambienti, ki so v preteklih stoletjih predstavljali naselbinsko jedro, so ostali med najbolj prepoznavnimi pokrajinskimi elementi območja. V ravninskih predelih so posodabljali zunanje in notranje podobe večjih kmečkih domov. Rast kmetijske dejavnosti je zahtevala nova in večja gospodarska poslopja. Prevladovala je tlorisna zasnova domačij na »L«, zaostajale pa niso niti gručaste domačije. Glede na strukturo stanovanjskih stavb je šlo večinoma za opečne gradnje, gospodarska poslopja so bila delno zidana in delno lesena. Tudi notranjščino so prilagajali novim standardom, opečni tlak so izpodrinila cenejša in trajnejša betonska tla. S kmečkih dvorišč so se umaknila gnojšča in značilna stranišča na štrbunk. Ob tem je treba omeniti, da so že v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja nekatere bogatejše zidane kmečke hiše poznale sanitarije v notranjščini.

V 20. stoletju je bilo tudi območje Koroške deležno korenitih sprememb. Razvojne prelomnice so s pospešeno rastjo kemične, kovinske, tekstilne in lesnopredelovalne industrije ter s posledično urbanizacijo načele tradicionalno, stoletja zakoreninjeno stavbno podobo tega območja. Spremenili so se tudi gradbeni materiali. Salonitna kritina v hribovitih in opečna v nižinskih predelih sta vse bolj izpodrivali kamnito in leseno. Očitne so bile tudi spremembe v bivalni kulturi, ki se kažejo v tlorisni zasnovi bivalnih prostorov in s tem povezanim umeščanjem sodobnih elementov, kot je na primer odstranjevanje obokov v črnih kuhinjah, ki so jih preurejali v t. i. bele kuhinje. Tudi gospodarska poslopja se niso izognila stavbnim preobrazbam, ki so jih doletele nekoliko pozneje kot stanovanjske hiše. Z modernizacijo kmetijstva in gospodarstva se je znatno povečalo število opuščeni vodnih mlinov. Svojo izvirnost so uspele ohraniti predvsem samotne kmetije, ki jih je posodabljanje doseglo veliko pozneje.

→ Jamnica – Zelnikova kašča

Druga polovica 20. stoletja, še posebej povojno obdobje, je z novimi družbenoekonomskimi odnosi sprožilo korenite spremembe v dojetju časa in prostora, kar se je odrazilo tudi v stavbni, naselbinski in ne nazadnje krajinski podobi. Z institucionalno organizacijo prostora in intenzivnim vključevanjem v razvojne procese tehnološkega razcveta je začelo izginjati krajinsko razločevanje. Vse bolj značilna uniformiranost je bila najbolj zaznavna prav v materialnem vidiku vsakdanjika. Razlike v podeželskem prostoru niso bile več omejene na stoletja usidrani relaciji kmečki – kajžarski dom. Okrepil se je razloček med staro in novo, leseno in zidano, pritlično in nadstropno hišo. Takšno razlikovanje je dobivalo nove dimenzije, ki so se kazale v stavbni in prostorski stihiji, s čimer se je začela zabrisovati podoba tradicionalne kulturne pestrosti posameznih krajin.

169 Grabe – domačija Šoštarich

V stanovanjski hiši domačije Šoštarich so lastniki z obnovo zunanjščine leta 2011 ohranili vse prvotne detajle ambiciozno zasnovanega podeželskega stavbarstva iz prve četrtine 20. stoletja. Odlikuje jo fasadna profilacija, izjemen dekorativni tlak veže, notranje stenske poslikave ter še vedno ohranjena stavbna in bivalna oprema.

170 Beltinci – domačija Šaruga

Stanovanjska hiša domačije Šaruga v Beltincih z letnico 1928 je primer preproste stavbne ustvarjalnosti, ki s prefinjenim fasadnim okrasjem bogati tukajšnjo kulturno krajino.

171 Dolnji Slaveči – Pütarov mlin

Pütarov mlin, zgrajen leta 1921 na mestu manjšega lesenega mlina na kolo, predstavlja eno večjih tovrstnih gospodarskih poslopij, ki je po dimenzijah in volumnu glede na tedanje standarde presegalo skromnejše domačijske mline iz preteklosti. Med novjšimi strešnimi kritinami se na območju Prekmurja vse pogosteje uporablja eternit.

→ 181 Maribor – vila Majer

13 Arhitektura in urbanizem modernizma ter postmodernizma

Liberalna avstrijska družba, v kateri je imelo vodilno vlogo meščanstvo, je proti koncu 19. stoletja pod vplivom antisemitizma in nacionalizma začela doživljati razkroj (Schorske 1994, 11). V tem času se je državni zbor na Dunaju razcepil na dva tabora. Liberalna levica in sredina sta se zavzemali za večjo pristojnost centralnega parlamenta in centralne oblasti. Desnica, ki so jo sestavljali konservativci, nekdanji fevdalci in s cerkvijo povezane sile, pa se je zavzemala za čim večjo avtonomijo dežel kot zgodovinsko-političnih enot. Slednji so centralistične težnje dojemali kot težnje nemške liberalne buržoazije in birokracije po gospodarski in politični nadvladi nad nenemškimi narodi v monarhiji. Centralizem so enačili z germanizacijo, avtonomizem pa dojemali kot orodje za ohranjanje svojih narodnosti (Grafenauer 1979, 471).

Politična oblast liberalnega srednjega razreda je pred nastopom krize v monarhiji trajala nekako med letoma 1860 in 1900. V kulturnem smislu je liberalno meščanstvo svojo identiteto, ki je temeljila na klasični izobrazbi in racionalizmu, oblikovalo in poudarjalo z ustvarjanjem mogočne arhitekture. Pri gradnji so se zgledovali po velikih arhitekturnih obdobjih preteklosti, tako antike, gotike, renesanse kot baroka (Schorske 1994, 7). Proti koncu 19. stoletja pa je mnogo mladih kulturnikov, ki so se zbirali predvsem na Dunaju, pod vplivom razraščajočih nacionalizmov začelo zavračati vrednote klasičnega političnega liberalizma, v katerem so odraščali. Kritike in spremembe uveljavljenega mišljenja so povzročile širšo preobrazbo takratne družbe. Na umetnostnem področju se je gibanje udeležilo v ekspresionističnem slikarstvu, v drastični fazi kritike klasicizma, v kateri je izraz uničenja ustaljenega kulturnega reda dosegel vrhunec. V silovitem izbruhu, ki se je obrnil proti esteticizmu sloga *fin de siècle*, so umetniki, kot sta Kokoschka in Schönberg, v slikarstvu in glasbi ustvarili novo govorico, ki je označevala splošno trpljenje človeštva, drzno zanikajočega ustaljene družbene vrednote (Schorske 1994, XV–XVIII).

Govorimo o heterogenem pojavu, katerega skupni imenovalac je bilo iskanje novih vrednot in novega ustvarjalnega smisla (Pirkovič, Mihelič 1997, 17). Spremembe so se v arhitekturi sprva kazale predvsem v slogu okraševanja fasad. Če so prej pročelja krasili neskončni venci, kartuše, slopi in stebri po historičnih vzorih, so jih sedaj zamenjali stilizirani cvetovi, vitice in ženske maske, katerih namen je bil upodobiti mladost in svežino novega gibanja. Kmalu se je secesija oblikovala kot večplasten umetnostni pojav. Najboljše stvaritve lahko označimo kot celovite umetnine, pri katerih so povezane arhitektura, likovna in uporabna umetnost. Celostna umetnina v tem primeru pomeni, da so arhitekti oblikovali vsak detajl in vsak predmet v hiši (Pirkovič, Mihelič 1997, 13–15). Kljub temu, da je ena od značilnosti secesijskega gibanja njegova internacionalnost, so arhitekti raziskovali možnost, kako ustvariti nacionalni arhitekturni izraz, kar je vodilo v oblikovanje t. i. domačijskega ali vernakularnega sloga (Pirkovič, Mihelič 1997, 22).

Na prelomu 20. stoletja so historizmi počasi ugašali. Pojavila se je secesijska ornamentika, ki je bila v odnosu do historistične inovativna, svobodnejša in je že napovedovala moderno. Glavnina secesije na

→ Lendava – Glavna ulica 46

→ Lendava – Glavna ulica 24

→ Slovenska Bistrica – nekdanji sokolski dom na Kolodvorski ulici 8

→ 173 Maribor – Baroničina hiša

Slovenskem je nastala v prvem desetletju 20. stoletja, kar je primerljivo z razmerami v drugih evropskih deželah. Secesija je preko bogatejših meščanov, intelektualcev, gospodarstvenikov, ki so bili povezani z večjimi središči, na primer Gradcem in Dunajem, kot umetnostni trend počasi pronicala tudi v manjša mestna središča na ruralnem obrobju države.

Na območju današnje Slovenije velja Murska Sobota, takoj za Ljubljano, za drugo najpomembnejše središče secesije. Večina secesijskih stavb v Murski Soboti je nastala po letu 1907, zanje pa je zaslužen en sam arhitekt, László Takáts, ki smo ga že omenili pri obravnavi sakralne arhitekture v 19. in zgodnjem 20. stoletju. Poleg Murske Sobote so secesijske fasade nastajale tudi v Mariboru, na Ptuju, v Ljutomeru, Ormožu in Lendavi (Pirkovič, Mihelič 1997, 25).

Kot najbolj kakovosten primer madžarske secesije v Lendavi velja izpostaviti stavbo na Glavni ulici 46, ki je bila leta 1907 zgrajena po načrtih Lászla Takátsa. Prepoznavna je po dekorativnih elementih ljudske umetnosti z značilnimi motivi tulipana, vrtnice in srca. Žal je prtljice popolnoma degradirano. Ena lepših lendavskih predstavnic secesijskega sloga, ki ima skoraj v celoti ohranjeno zunanje stavbno pohištvo, je hiša na Glavni ulici 24 z začetka 20. stoletja. Krasita jo secesijska pilasterska dekoracija in vegetabilna ornamentika v bohotno okrašenih poljih s kartušami nad nadstropnimi okni.

Med najboljše in najčistejše primere secesijske arhitekture v Mariboru štejemo Baroničino hišo. Nastala je leta 1903 in je delo arhitekta Fritza Friedrigerja. Zgrajena je bila kot najemna stanovanjska stavba za baronico Emmo Mixich Rast. Ambiciozno in kakovostno zasnovana arhitektura z bogato in dosledno izpeljano secesijsko členitvijo obvladuje širši ulični prostor.

Za provincialna okolja, med katera prištevamo tudi severovzhodno Slovenijo, je značilna mešanica historizma in secesije. Politična situacija na Štajerskem je bila z močno prisotno nemško nacionalno ideologijo pregovorno konservativna. Maribor in Celje sta zato tudi po letu 1900 svojo mestnost gradila predvsem na odmevih historizma, v čemer je bilo čutiti neposreden vpliv štajerske prestolnice Gradca. Za ta čas je značilna stavba nekdanje Velike kavarne na Glavnem trgu 1 v Mariboru, ob gradnji leta 1912 imenovane Terezijin dvor (Theresienhof). Pri projektiranju stavbe je imelo pomembno vlogo Združenje za domačijsko varstvo, ki je v začetku 20. stoletja po celotnem Štajerskem skrbelo za uveljavljanje nemške nacionalne ideologije v arhitekturi.

V Mariboru je prelom s tradicijo povzročila tudi ustvarjalnost moravskega arhitekta Maxa Czeikeja, ki je že kmalu po letu 1910 postal družabnik z že omenjenim arhitektom Friedrigerjem. Medtem ko se je slednji po prvi svetovni vojni odselil iz Maribora, je Czeike ostal ter s svojim delom še naprej pomembno prispeval k arhitekturni podobi in urbanističnemu razvoju mesta ter drugih vzhodnoslovenskih krajev. Njegova je tudi modernistično razgibana stavba šolskega poslopja v Mežici na Koroškem iz leta 1926.

172 Murska Sobota – Slovenska ulica 41

Hiša iz leta 1907 je delo Lászla Takátsa in odraža duh madžarske secesije, za katero je značilno okrasje s cvetjem in čebelami ter z mehкими linijami profilacije. Gre za primer relativno dobro ohranjene secesijske stavbe in nedvomno najlepši primerek v Murski Soboti. Vsa prvotna okna na glavni fasadi so resda ohranjena, posamezne zaplate odpadlega ometa pa kličejo po obnovi.

173 Maribor – Baroničina hiša

Znamenita secesijska stavba je dolga leta propadala. Leta 2015 je bila adaptirana za potrebe raziskovalne in študijske dejavnosti Fakultete za elektrotehniko, računalništvo in informatiko, kar ji je omogočilo nadaljnji obstoj. Pri celoviti prenovi izstopa ustvarjalno sodelovanje lastnika, arhitekta in strokovnih delavcev zavoda. S širokim znanjem in razumevanjem dejstva, da je le z dialogom in kompromisi mogoče doseči uspešno adaptacijo, je prav vsak doprinesel k skupnemu mozaiku kakovostne prenove.

174 Maribor – Velika kavarna (Theresienhof)

Ena najbolj prepoznavnih mariborskih stavb je bila dolgo v postopku stečaja nekdanjega Casinòja, zaradi česar se vanjo ni vlagalo. Markantna zgradba, ki predstavlja eminentno in nezamenljivo silhueto v stavbni strukturi Maribora, propada in z novim razpletom lastništva čaka na primerno vsebinsko revitalizacijo.

175 Mežica – šola na Partizanski cesti 16

Czeikejevi ustvarjalna širina in oblikovalska kultura sta bili pred prenovo v zgradbi in njeni okolici opazni na vsakem koraku. Potreba po novih, sodobnejših šolskih prostorih je konservatorja postavila pred odgovorno nalogo: najti način, kako v edinstveni arhitekturni stvaritvi ohraniti šolo, prepojeno s preteklostjo, ob tem pa zagotoviti funkcionalne prostore, kjer bo možno nadaljevati s tradicijo poučevanja, vzgoje in izobraževanja. Dediščini naklonjen arhitekt in konservatorka sta z uspešno prenovo uspela rešiti oboje, podedovano in sodobne potrebe.

→176 Bogojina – cerkev Gospodovega vnebohoda

Bistveni formalni prelom s tradicijo prinese pojav modernizma. V arhitekturi je revolucionaren, ker se odpove vsem vzorom iz preteklosti. Če je bilo obujanje historičnih slogov v 19. stoletju predvsem duhovni izraz, vezan na kulture iz preteklosti, pa je tehnološki razvoj omogočil nove pristope tudi v arhitekturi. Sodobno arhitekturno oblikovanje je vključevalo uporabo novih tehnologij, za suvereno izraznost pa je bil potreben tudi čas, ki je dozorel s pojavom modernizma. Tako se v novi dobi, med obema vojnoma, v arhitekturi pojavi funkcionalizem. Bil je odraz samozavesti inovativne družbe, zazrte v prihodnost. Prvič v zgodovini je arhitektura radikalno prekinila z iskanjem vzorov v preteklosti. Fasadno okrasje, ki je bistveno zaznamovalo prejšnja stoletja arhitekture, hkrati pa jo je razlikovalo in zato slogovno opredeljevalo, je skorajda povsem izginilo. Ob upoštevanju bistvene novosti, da oblika stavbe sledi funkciji, so se pojavile tlorisno in oblikovno razgibane zgradbe brez okrasja s skoraj obvezno ravno streho.

Še danes v zavesti mnogih velja, da spomeniško varstvo pomeni varovanje starejše dediščine, torej »starinskih« slogov. A tudi arhitektura moderne je stara skoraj sto let in v tem obdobju je nastalo veliko izjemnih objektov, ki jih moramo kot spomenike svojega časa prav tako varovati za prihodnje rodove.

→ Murska Sobota – vila Keršovan

Najslavnejši slovenski arhitekt, ki je v arhitekturi ustvaril vrhunsko poetiko premoščanja med preteklostjo in prihodnostjo in jo kronal z brezčasno lepoto, je Jože Plečnik. Na območju severovzhodne Slovenije je pustil pečat z deli, med katerimi se najbolj odlikuje cerkev Gospodovega vnebohoda v Bogojini. Na Koroškem je Plečnik izdelal načrte za tri javne spomenike: Malgajev spomenik na Dobrijah pri Ravnah na Koroškem, ki so ga med vojno podrli, po vojni pa spremenili in prestavili, spomenik v Mežici pred Narodnim domom in spomenik padlim domačinom v Črni na Koroškem. Slednjega so postavili leta 1952 v spomin tako padlim in pogrešanim v prvi svetovni vojni kot tudi 225 padlim borcem NOB in žrtvam nacizma. Gornja Radgona je v času predvojne moderne dobila novo poslopje železniške postaje, ki je bila zgledno obnovljena leta 2019, občinsko stavbo leta 1929 ter vilo Breznik na Maistrovem trgu 5. Vilo je pod Plečnikovim nadzorom projektiral njegov učenec, arhitekt Anton Suhadolc. Zgrajena je bila leta 1930 za zdravnika Franca Breznika. Pri tem je zanimiv vpogled v ustvarjalni proces in odnos med arhitektom in naročnikom, ki nam ga omogoča ohranjena korespondenca.

→ Murska Sobota – Vučakova vila

Med najpomembnejša dela medvojnega modernizma na območju severovzhodne Slovenije lahko uvrstimo lokalno izrazito omejeni, a edinstveni svetovljanski opus murskosoboškega arhitekta Franca Ferija Novaka, ki se je šolal pri Petru Behrensu in izpopolnjeval pri slovitom Le Corbusierju. Izpostaviti velja njegove predvojne realizacije v Murski Soboti. Prva je bila vila Keršovan na Mladinski ulici 38, leta 1931 zasnovana kot celostna umetnina. Kubusi bele barve z ravno streho so ključni znaki, ki so vilo že od daleč označevali kot prelomno arhitekturno snovanje v tradicionalnem okolju. Predstavljala je vzor za ostale naročnike, ki so želeli izraziti primerljiv intelektualni status in kulturni nazor. Keršovanovi je sledila vila Vučak na Kardoševi ulici 1 v letu 1932. Stavba se zliva s Trubarjevim drevoredom in grajskim parkom. V neposredni bližini je ena od osrednjih stavb sodobnega mestnega jedra, nekdanji Delavski dom iz obdobja 1933–1936; danes je v njej sedež Mestne občine Murska Sobota. Poleg arhitekturnega koncepta vil se je Novak vsakič posvetil tudi oblikovanju interierja in opreme ter celoviti zasnovi vrtov z usklajenimi ograjami in pergolo. Po drugi svetovni vojni so

→ Murska Sobota – Kousova vila

→ Murska Sobota – osnovna šola

→ Maribor – Tyrševa ulica 2

→ Maribor – Hutterjeva vila

po Novakovih načrtih zgradili še druge stavbe, med drugim Kousovo vilo na Karđoševi ulici 7 iz leta 1954 in osnovno šolo ter stanovanjske bloke ob Ulici Štefana Kovača iz obdobja med letoma 1956 in 1962.

V Mariboru se je funkcionalizem oziroma modernizem v arhitekturi dokončno ustoličil predvsem v obdobju med obema vojnoma, ko je bilo mesto v primerjavi z drugimi zaradi razvijajoče se industrije gospodarsko močno, zaradi bližnje nove meje z Avstrijo pa tudi politično pomembno. Prodor nove arhitekture je bil ključen tudi za mlade mariborske arhitekta, ki so postavili temelje za poznejši individualni razvoj mariborske arhitekture. V tem času se je ob starem mestnem jedru oblikovalo poslovno središče, zgrajenih je bilo kar nekaj večnadstropnih stavb, za izgradnjo stanovanjskih hiš pa je občina razparcelirala in komunalno uredila mestno zemljišče v Koroškem predmestju. Samo med letoma 1927 in 1933 je bilo med Vrbansko, Gosposvetsko, Gregorčičevo in Medvedovo ulico zgrajenih 55 vil, gradnja pa se je nadaljevala tudi pozneje.

V tem obdobju je nastalo nekaj pomembnih mariborskih stavb, ki so naznanjale prelom s preteklostjo. Prva funkcionalistična javna stavba, ki se je ponašala z armirano skeletno konstrukcijo, je bila poslovno-stanovanjska stavba z banko v pritličju in stanovanji v nadstropjih na Tyrševi ulici 2, delo arhitektov Jaroslava Černigoja in Aleksandra Deva iz tridesetih let 20. stoletja (Sapač E. 2001). Visok stavbni kubus, ki ga v pritličju rahlja stebrišče s hodnikom za pešce, je v strnjeno grajeno staro mestno jedro vnesel zelo drugačen, dotlej nepoznan estetski izraz. Med funkcionalističnimi stanovanjskimi vilami omenjamo Perhavčevo vilo na Rosinovi ulici 22, delo ljubljanskega arhitekta Iva Spinčiča iz leta 1929, ki predstavlja prvo sodobno oblikovano vilo brez dotlej obvezne dekoracije fasade. Vila Majer na Vilharjevi ulici 7 ob mestnem parku, ki jo je leta 1931 načrtoval arhitekt Jože Jelenec, pa je sploh ena izmed prvih funkcionalističnih vil v Sloveniji. Dolga leta je propadala, po temeljiti prenovi leta 2001 pa kot enostanovanjska vila ponovno služi svojemu prvotnemu namenu (Sapač E. 2004, 10–16).

V smislu naprednega, sodobnega in funkcionalnega pristopa, ki vključuje interier, je prav tako pomembna Hutterjeva vila. Za svojo družinsko domovanje je tovarnar Josip Hutter dal porušiti historistično vilo iz leta 1892 na Marčičevi ulici 1 in jo nadomestil z novo, zadržano mojstrovino v modernističnem slogu brez bahavosti. Njena bistvena kakovost je bilo bivalno udobje, ki sta ga najvišjim družbenim slojem nudili tedanja tehnologija in arhitektura, kar je postal zgled za ostale gradnje. Načrte je leta 1928 izdelalo gradbeno podjetje Jelenec & Šlajmer, arhitekt zasnove pa je bil dr. Erwin Fabrici, diplomant münchenske umetnostne akademije. Območje vile zajema tudi vrt, katerega ureditev je delo na Dunaju rojene vrtnarke Ilse Fischerauer.

Idejo vrtnega mesta je z načrti za delavsko kolonijo v takratnem Magdalenskem predmestju, danes Mestni četrti Tabor, v Mariboru leta 1929 povzel arhitekt Ivan Vurnik in tako v našem prostoru prvič uporabil nov tip stanovanjske gradnje: vrstne hiše. Gre za prvo realizacijo socialne stanovanjske gradnje, saj so naselje dali zgraditi delavci s pomočjo ugodnih občinskih posojil. Kolonijo sestavlja 147 enonadstropnih, enodružinskih vrstnih hiš, ki se nizajo vzdolž ulic, dva niza pa ležita prečno in oblikujeta notranji trg, ki je jedro naselja. Gre za skromno klasično zasnovo z opečnimi, ometanimi zidovi, dvokapno streho z opečnim zareznikom z lesenim ostrejšem, lesenimi stropi in stopniščem.

→ 183 Maribor – Vurnikova delavska kolonija

→ 184 Maribor – šola na Žolgarjevi ulici 2–4

→ 185 Kamnica – kopališče Mariborski otok

→ 186 Jeruzalem – vrt družine Fischerauer

Tlorisna površina je znašala 38 kvadratnih metrov po etaži. Vsaka hiša ima dva vhoda, z glavne prometnice ter z vrta. Vurnik je eden najpomembnejših predstavnikov slovenske moderne arhitekture. Njegov projekt mestne delavske kolonije predstavlja dober primer uspešne socialne gradnje v Mariboru, takrat najmočnejšem središču slovenskega delavstva. Z arhitekturnega in urbanističnega vidika je bila Vurnikova delavska kolonija izviren slovenski prispevek k novim evropskim arhitekturnim tokovom in se lahko postavi ob bok takratnim podobnim gradbenim projektom drugod po svetu (Pirkovič Kocbek 1982; Ciglencečki 2014).

Modernistična monumentalnost je zaznamovala nekdanjo mestno in meščansko šolo, danes Osnovno šola Franceta Prešerna, na Žolgarjevi ulici v Mariboru. Zgrajena je bila leta 1936 po načrtih inženirja Jaroslava Černigoja, Plečnikovega učenca, ki velja za enega izrazitejših arhitektov 20. stoletja v Sloveniji. Černigoj je še posebej pomemben za uveljavitev modernističnih načel v Mariboru. Predvsem zaradi svoje monumentalnosti in avtentičnosti, pa tudi zaradi urbanističnih in arhitekturnih kakovosti, ki jih prepoznamo v mnogih detajlih na zunanjsčini in v notranjsčini, je spomeniškovarstvena stroka stavbo prepoznala kot pomemben kakovosten primerek slovenske modernistične arhitekture med obema vojnoma.

Za javno namembnost je nastalo tudi prvo mariborsko mestno letno kopališče. Za gradnjo je bil razpisan javni natečaj, na katerem je zmagal arhitekt Herman Hus. Po njegovih načrtih, ki so jih nato dokončali projektanti Mestnega gradbenega urada leta 1927, je kopališče do leta 1930 zgradilo mariborsko gradbeno podjetje Jelenec & Šlajmer. V času izgradnje je bilo eno najmodernejših letnih kopališč v tem delu Evrope in je kot prvo tovrstno pri nas izjemnega kulturnozgodovinskega pomena.

V zgodnjem 20. stoletju smo bili v vzhodni Sloveniji priča prvemu avtorskemu opusu vrtnoarhitekturnega ustvarjanja že omenjene Ilse Fischerauer. Izobraževala se je na Dunaju. V obdobju od leta 1930 do druge svetovne vojne je oblikovala več zasebnih vrtov po Sloveniji in na Hrvaškem. Med kakovostnejše in deloma ohranjene sodijo zasebni vrt na njenem družinskem posestvu v Jeruzalemu, vrt družine Kunej v Noričkem Vrhu in že omenjeni vrt družine Hutter v Mariboru. Njena edina znana javna ureditev je del zdraviliškega parka v Radencih, t. i. Sončni park. Njene zasnove imajo številne elemente arhitektonskega vrta, ki je bil odgovor krajinske arhitekture na sočasno secesijo v drugih zvrsteh umetnosti. Zanj je značilna funkcionalna povezava med hišo in vrtom v bivalno celoto, uporaba grajenih elementov, kot so zidci, vrtno lope, zidane pergole, bazeni ali vodni skalnjaki, in preišljena raba okrasnih rastlin, dreves, grmovnic in trajnic s tedaj še veliko eksotičnega rastlinja.

176 Bogojna – cerkev Gospodovega vnebohoda

Plečnik je s pretanjenim občutkom za ohranitev podedovanega staro cerkev kot preddverje in pevski kor vključil v moderno zasnovo z valjastim zvonikom. V ladijski prostor je nesimetrično postavil steber s štirimi loki ter v opremo vključil elemente lokalnega lončarstva. Leta 2018 je bila prebeljena zunanjščina, s čimer je cerkev ponovno upravičena do imena »bela golobica«.

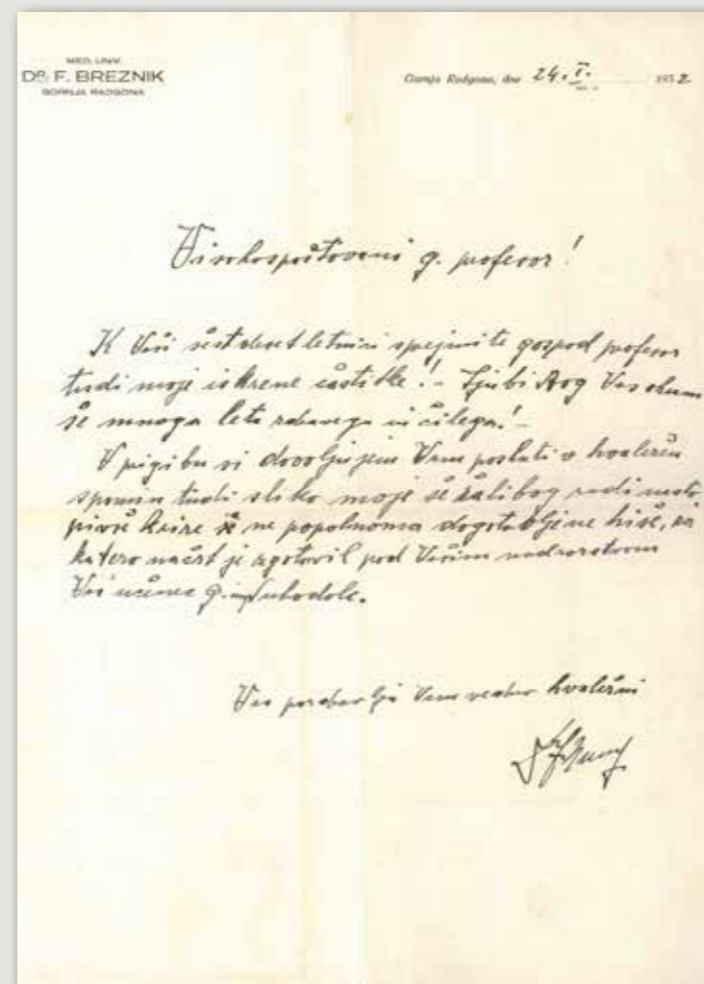
177 Črna na Koroškem – spomenik padlim v prvi in drugi svetovni vojni

Spomenik je kot izvirna simbolična in arhitekturna rešitev del Plečnikovega opusa urejanja javnih površin in spomenikov narodnoosvobodilnega boja. Postavljen je v središču naselja ob urejenem prometnem krožišču. Hudo neurje ga je leta 2016 močno poškodovalo, zato so ga jeseni 2017 prepeljali v Restavratorski center ZVKDS. Obsežno konserviranje-restavriranje je zajemalo več faz, od priprave grafičnega izrisa poškodb, naravoslovnih preiskav materialov, demontaže in sanacije posameznih elementov, vključno z izdelavo kopije glave dečka, do končne montaže na prvotno mesto.

178 Gornja Radgona – vila Breznik

Zanimiva enonadstropna stavba je v arhitekturnem oblikovanju skoraj kvadratnega tlorisa s polkrožnim stebriščnim izzidkom s teraso, širokim strešnim vencem ter fasadnimi detajli značilna za Plečnikov slog. Vila je bila dolga leta sedež policije. Po nekaj letih samevanja je v letu 2019 prišlo do načrtovanja njene prepotrebne obnove.

179 Murska Sobota – vila Šerbec

Novakov predvojni opus zaključuje in krona vila Šerbec na Ulici Štefana Kovača 12 iz leta 1938, ki pa je bila močno predelana. V kratkem bo zaradi ozaveščenosti investorjev in spomeniških kakovosti na podlagi arhivskih podatkov, restavratskih sondažnih raziskav in konservatorskega načrta dočkala rekonstrukcijo.

180 Murska Sobota – kino Park

Novakov kino Park iz leta 1951 je bil med letoma 2008 in 2012 obnovljen in preurejen v gledališko in koncertno dvorano, imenovano Gledališče Park. Arhitekt je v revitalizaciji objekta dosledno ohranjal kakovost Novakovega dela in hkrati dodal svoj pečat.

181 Maribor – vila Majer

Obnova kakovostne modernistične vile je potekala v letu 2004. Namembnost enostanovanjske bivalne stavbe je ostala enaka kot ob nastanku, kar je nezanemarljiv vidik ohranjanja tovrstne arhitekturne dediščine na območju vilske četrti v Mariboru.

182 Maribor – Hutterjeva vila

Vila je izjemno redek in dragocen primer racionalnih arhitekturnih in najsodobnejših bivalnih trendov premožnega meščanstva v času med obema vojnama. V stavbi domuje mariborska policijska uprava, ki v sodelovanju s spomeniško službo vilo dobro vzdržuje.

183 Maribor – Vurnikova delavska kolonija

Zaradi več desetletij trajajočih stihijskih posegov, ko so si lastniki hiše in parcele vsak po svoje prilagajali sodobnemu bivalnemu standardu, je naselje skoraj izgubilo prvotne odlike, ki jih je v uličnih potezah deloma še mogoče razbrati, na dvoriščnih straneh pa so močno degradirane. Prometna in infrastrukturna ureditev območja je potekala leta 2017, celovita arhitekturno-urbanistična prenova pa ostaja zahtevna naloga prebivalcev, občine in spomeniške službe.

184 Maribor – šola na Žolgarjevi ulici 2–4

Leta 2007 je bil izdelan konservatorski program za prenovo, ki je potekala med letoma 2010 in 2012. Osnovni cilj je bila sanacija stavbnega kompleksa, pri čemer je bilo glavno izhodišče ohranitev originalne strukture stavbe, ki se odraža v gabaritu, tlorisni organizaciji, fasadah, stavbnem pohištvu ter drugih elementih in detajlih. Na fasadah so bili zaradi dotrajanosti odstranjeni vsi ometi, novi so bili izvedeni po vzoru originalnih, katerih prepoznavna značilnost je vidno poudarjena groba struktura. Obnovljeni so bili tudi zunanji portali z lesenimi vratnicami in okovjem ter vsi kovinski in okrasni fasadni elementi. V notranjščini je ohranjena osnovna tlorisna zasnova s primarnimi komunikacijami, stopnišči, odprtini, stavbnim pohištvom, tlaki in opremo. V dvoriščnem atriju je uspela ohranitev prvotne divje trte, ki je bila sestavni del podobe dvoriščnih fasad.

185 Kamnica – kopališče Mariborski otok

Kopališče sestavljajo prvotna kopališka stavba vzdolžnega tlorisa z glavno fasado z nadstrešnico in trije prenovljeni bazeni. Le prvotne skakalnice ni več. V stavbi so ohranjeni mnogi avtentični detajli, vključno z okni, še posebej pomembne pa so prvotne lesene garderobe v nadstropju. Žal je tovrstne originalne ambiente zelo težko prirediti za sodobno rabo in jih je mogoče ohranjati le z določeno stopnjo muzealizacije.

186 Jeruzalem – cerkveni ambient z dvorcem in vrtom

Ob cerkvi Marije sedem žalosti stoji podeželski dvorec z vrtom, ki si ga je med letoma 1930 in 1940 oblikovala in uredila Ilse Fischerauer, prva znana oblikovalka vrtov na naših tleh. Oblikovan je kot arhitektonski vrt, značilen za takratno slogovno obdobje. Imel je členjeno terasasto zasnovo z značilnimi, še ohranjenimi prvinami, kot sta bazen in skalnjak. Poleg grajenih elementov ga oblikuje tudi eksotično rastlinje, kot so ginko, duglazija, tisa, pahljačasti javor, trnasti limonovec, glicinija, jasmin. Žal je bil na začetku tega stoletja deležen dokaj samovoljne obnove najemnikov.

Obdobje povojnega razvoja je s spremembo družbene ureditve zaznamovalo tudi udejanjenje v urbaniziranem prostoru in arhitekturi. Monumentaliziranje oziroma povečevanje stvarnosti naj bi ne glede na tipologijo in vsebino gradnje omogočilo višjo kolektivno zavest. Iz nje naj bi se črpala tudi identiteta in moč volje naroda, predvsem pa bi religiozne prvine vsakega posameznika in skupnosti dobile v skupnem duhu nadomestek za evropsko krščansko religijo. Paradoks arhitekture povojnih komunističnih in socialističnih držav je prav v kontinuiteti monumentalizirajočega merila nove zavesti, ki se je želela manifestirati na temelju istih načel, iz katerih sta izhajala sovražna in premagana totalitaristična režima, nacizem in fašizem.

Znamenja preteklih dob in vladavin so bila za povojno politično oblast moteč element pri utrjevanju ideoloških in političnih moči. Estetika in identiteta starega, kot so gradovi, dvorci, mestna jedra, so nenehno in »vsem na očeh« pričali o nekdanj večinoma tujerodnih oblastnikih ter »brezsramno« kazali obličje presežene zgodovine. Zaradi tega so objekti dobivali marginalne vsebine, postali so poboljševalnice, hiralnice, prevzgojni domovi. V vrtovih in parkih so drevje posekali, nato pa v njih postavili objekte »napredka« ali pa jih preprosto spremenili v obdelovalne površine.

Po obdobju najnujnejše obnove je oblast zastavila novo urbanizacijo mest in naselij, ki naj bi vsebinsko in estetsko brez dvomov in bremen preteklosti služila interesom socialistične družbe. Urbanizacija oziroma preoblikovanje naselij se je odvijalo s krepitvijo industrijskih gigantov in stanovanjskih naselij za delavce. Najučinkovitejši način je bilo prostorsko arhitekturno zanikanje obstoječega. To pa se je lahko uresničevalo le delno, saj obstoječih mest, kot sta Maribor in Ptuj, kljub veliki opustošenosti zaradi bombnih napadov ni bilo mogoče zgraditi na novo. Prvo povojno obdobje zato zaznamuje nujna obnova stanovanjskih stavb in mestne infrastrukture brez možnosti zavestne ideološke odločitve za ali proti obnovi obstoječe dediščine, s čimer se je staro ohranilo po sili razmer. Pri tem je igrala najpomembnejšo vlogo vzpostavitev največkrat politično vodenega gospodarstva, predvsem že od obdobja med obema vojnama poznanih in zato obvladljivih industrijskih panog. Zaradi priseljevanja prebivalstva v večja naselja, obstoječi, zasilno obnovljeni stavbni fond omejenih stanovanjskih kapacitet kmalu ni več zadoščal. Pojavila se je prilika nujne načrtne izgradnje novih stanovanjskih predelov ali pa celo povsem novih naselij, kot je primer Kidričevega. Ideologija zanikovanja kontinuitete urbanistično-arhitekturne podobe mest je s tem dobila željeno legitimacijo.

→ Kidričevo – nekdanji samski dom

Ob Tovarni glinice in aluminija je tako v Kidričevem pri Ptujju po vojni zraslo industrijsko naselje za potrebe delavcev. Zgrajeno je bilo tako, da železnica ločuje industrijski od stanovanjskega dela naselja. Novo naselje je v letih 1946/47 sredi borovega gozda na ozemlju velikosti 2 x 2 km zasnoval arhitekt Danilo Fürst. S severne in južne strani naselje zamejuje gozd, kar ob parkovnih zelenih površinah sredi naselja omogoča dodatno kakovost bivanja in identiteto sožitja industrije in narave. Znotraj naselja, ki je z izjemo redkih poznejših zgradb v celoti ohranjeno v izvorni podobi, prevladujejo tipski stanovanjski bloki. Do leta 1950 so zgradili 14, do leta 1954 pa še 20 štiristanovanjskih blokov, s čimer je naselje štelo skupaj 400 stanovanj. Menzo so zgradili leta 1947, šolo leta 1959, šolsko telovadnico pa leta 1964. Na severu naselja so sezidali 150 garaž. Urbanistični koncept je zaradi oblikovalskih in bivanjskih kakovosti ter enkratnosti in izjemnosti zasnove součinkovanja bivalnega okolja sredi gozda oziroma parka spomeniško zaščiten.

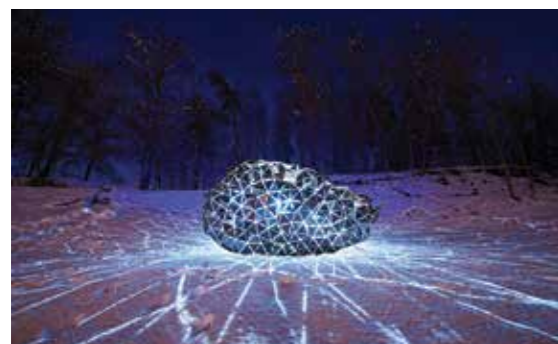

→ 188 Maribor – stanovanjska četrt ob Gosposvetski cesti

Posledica premišljene urbane stanovanjske politike Maribora je ureditveni načrt stanovanjske četrti, soseske ob Gosposvetski cesti, ki ga je med letoma 1954 in 1961 uresničil arhitekt in urbanist Ljubo Humek. Na območju nove stanovanjske četrti so bile do leta 1960 zgrajene prve stolpnice v Sloveniji in hkrati prve na območju nekdanje Jugoslavije. Njihov avtor je bil arhitekt Ivan Kocmut, ki se je zgledoval po skandinavskih vzorih. Švedske stanovanjske stolpnice, t. i. *punkthusi*, so namreč vplivale na prevrednotenje prostorskega merila po malodane vsej Evropi. Osnovni elementi četrti so stanovanjski stolpiči, stolpnice in longitudinalni stanovanjski bloki. Načrtovali in izvedli pa so tudi spremljajoče zgradbe, zdravstveno postajo po načrtih Vlada Emeršiča v letih 1959–1961, trgovski paviljon Dušana Moškona v letih 1958–1961 in otroški vrtec Dušana Černiča v letih 1964/65, ki pa so bile pozneje povsem predelane. Na obeh straneh cestišča so uredili širok pas trate z nizkim drevjem in pločnik, tik ob stavbah so bili zasajeni topoli. Ob severni strani Gosposvetske ceste je na manjšo parkovno površino umeščena forma viva akademskega kiparja Toneta Lapajneteta iz leta 1967. Gosposvetska cesta je imela že v času načrtovanja dvojno vlogo stanovanjske ulice in od daleč vidne zahodne mestne vpadnice.

Za arhitekturo druge polovice 20. stoletja na območju mariborskega mestnega jedra je značilno, da se v primeru, ko gre za stavbe v obstoječem nizu, v gabaritih in oblikovanju prilagajajo historičnemu kontekstu. V primerih pozidave večjih zemljišč so zazidalni in ureditveni načrti posegali tudi po svobodnih kompozicijah ter višinskih in oblikovnih poudarkih. Za razliko od stavbnega fonda, ki je v mestnem jedru nastajal do sredine 20. stoletja in pri katerem prevladuje klasični fasadni omet, se pri arhitekturi druge polovice istega stoletja pojavljajo pročelja iz opeke, klinkerja in keramike ter vidnega betona različnih površinskih tekstur kot tudi fasadne plošče iz kovinskih in drugih materialov. Poleg prvovrstnega arhitekturnega oblikovanja so ureditve znotraj mestnega jedra pomembne prav zaradi poudarka na kakovosti bivanja, ki so jo načrtovalci dosegali z umeščanjem nepozidanih površin, njihovim krajinsko-arhitekturnim oblikovanjem, opremo in zasaditvami. Zelene površine so namreč ena od značilnosti povojnega mesta. Pri tem ne gre spregledati tudi več desetletij dolgo tradicijo prirejanja mednarodnih kiparskih simpozijev *Forma viva* (živa oblika), vezanih na obdobje cvetoče industrije, ki je vlagala tudi v umetnost. Kiparsko kolonijo, ki se je v Mariboru odvijala med letoma 1967 in 1986, prištevamo v sam vrh takratnega evropskega kiparskega ustvarjanja. Maribor se je kot industrijsko mesto v razvoju z gradbenim podjetjem Stavbar lotil ambicioznega in tehnološko zahtevnega projekta izdelave kiparskih form v betonu. Udeleženci so na območju celotnega mesta pustili kakovostne betonske javne plastike, ki pomembno sooblikujejo mestno jedro. Umeščene so na urbanistično izpostavljenih točkah, kjer učinkujejo skupaj z ureditvijo nepozidanih in parkovnih površin. Mariborska Forma viva je bila ena izmed štirih takrat znamenitih slovenskih kiparskih delovišč pomembnega nacionalnega umetniškega projekta, med katerimi so ustvarjali skulpture na prostem iz lesa v Kostanjevici, iz jekla na Ravnah na Koroškem in iz kamna v Seči pri Portorožu.

→ Ravne na Koroškem – forma viva

187 Kidričevo – naselje

V Kidričevem je ohranjeno edinstveno stanovanjsko naselje, obdano s parkom in z gozdom, ki omogočata kakovostno življenje. Ohranjanje dreves in zelenih površin je bistvenega pomena, zato novogradnje v tem prostoru niso smiselne. Občina ob načrtovanju širitve posnema zasnovo obstoječega naselja in skuša ohraniti primerljivo bivalno kakovost.

188 Maribor – stanovanjska četrt ob Gosposvetki cesti

Ureditev stanovanjske četrti ob Gosposvetki cesti ne pomeni le urbanistično-arhitekturne inovacije ter oblikovno uspele kompozicije, temveč celovito izvedeno in funkcionalno sosesko s spremljajočo infrastrukturo. V zadnjem desetletju je bila izvedena energetska sanacija zunanjega stavbnega ovoja stolpnic in blokov, pri čemer je bilo treba v čim večji meri ohraniti značilne odlike arhitekture. Žal je prišlo tudi do neprimernih posegov zapiranja zračnih parapetov vrh stolpnic, s čimer so posamezniki pridobili dodatne bivalne prostore, s tem pa so od daleč vidno arhitekturno kakovost močno degradirali.

189 Ravne na Koroškem – naselje Čečovje

Čečovje je odličen primer neprežetega socialističnega pristopa k urbanistični ureditvi stanovanjskih sosek. Odlikuje ga parkovna ureditev s formo vivo, v katero so po meri človeka umeščeni manjši stanovanjski bloki in stolpiči. Osrednji »trgovski forum« sosek pa kronajo stolpnice, ki Ravnam dajejo velik vedutni, še več, krajinski poudarek, saj ponosno rastejo z vrha mesta.

190 Murska Sobota – modernistični bloki z Murinimi kipi

Niz stanovanjskih blokov vzdolž južne strani Ulice Štefana Kovača je bil po načrtih Franca Ferija Novaka zgrajen v letih 1956–1962. Kvadratni stolpiči so kot likovna kompozicija postavljeni v zeleno paspartu ob ulico, ki na severni strani meji na mestni park. Mestna občina je poskrbela, da so na zelenico pred bloke umestili kakovostna kiparska dela iz umetniške zbirke, ki je bila v lasti propadle tovarne Mura. Gre za zgleden primer sožitja izjemne arhitekture blokov in ureditve okolice, ki jo kot akcent krasijo vrhunska umetniška dela.

191 Maribor – forma viva

Z veliko podporo gradbenih podjetij so kiparji z različnimi sodobnimi prijemi in tehnikami oblikovali raznolike forme iz betona in železobetona. Plastike so premišljeno umeščene v mestno tkivo in so del urbane opreme ter obenem spomenik mariborski industriji (Ciglenečki 2017). Naša služba je pred nalogo, da eminentne javne skulpture vpiše v Register kulturne dediščine, jih zaradi različnega lastništva tudi pravno zavaruje in omogoči redno vzdrževanje, ki ga je doslej vzorno opravljala Mestna občina Maribor.

→ Maribor – železniška postaja

V mestnih in drugih naseljih so poleg obravnavanih urbanistično in arhitekturno domišljenih sosesk z večstanovanjskimi stavbami gradili skoraj izključno tipske eno- do dvostanovanjske (dvo generacijske) hiše ter vrstne hiše, ki so tipološko popolnoma enake tudi na podeželju. Žal gre za povsem uniformirano »transformatorsko« podobo večjih stanovanjskih hiš, ki niso le uničile tradicionalne krajine, urbanizma ter regionalnih in lokalnih značilnosti stavb naših prednikov, temveč so tudi povsem zabrisale razliko med urbanim, primestnim okoljem in kmečkim podeželjem.

Med kakovostnejšimi stavbami povojnega Maribora omenjamo tudi današnjo železniško postajo, ki je bila zgrajena na mestu prvotne železniške postaje iz leta 1846. Slednja je bila namreč porušena ob bombnih napadih zavezniških sil. Novi mariborski kolodvor je prvi monumentalni arhitekturni podvig v povojni obnovi mesta, ki je tudi v merilu tedanje celotne Jugoslavije pomenil reprezentančni objekt nove družbene ureditve. Svojo moč in pomen pa je moral odražati tudi zaradi položaja Maribora ob meji z zahodno Evropo. Postajo sta načrtovala Milan Černigoj in Dušan Černič v letih 1949–1953. V vsej stavbi, vključno s podhodi in hodniki, so še ohranjeni primarni tlaki in obloge in tudi notranje stavbno pohištvo. Delno je ohranjena tudi prvotna oprema, še posebej pa je pomembna pisarna na peronski strani z avtentičnim, primarnim ambientom s prvotnim pohištvom ter stenski oblogami.

Med pomembnejše arhitekture obdobja med petdesetimi in sedemdesetimi leti 20. stoletja v neposredni okolici Maribora sodita tudi dva hotelska kompleksa. Hotel Bellevue na Mariborskem Pohorju, delo Ivana Kocmuta iz obdobja 1955–1958, je kakovosten primer regionalistične arhitekture. Kot sestavni del kompleksa, ki ga tvori tudi zgornja postaja Pohorske vzpenjače, deluje kot vraščen v naravni okvir. Leta 2004 je potekala njegova obnova. Drugi je hotel Areh, ki je bil na t. i. Ruškem Pohorju zgrajen leta 1976 po načrtih arhitektov Tomaža Medveščka in Mladena Marinčiča iz podjetja Gradis; glavni izvajalec je bil Stavbar. Športni hotel na Arehu je bil pomemben turistični objekt. Odlikuje ga izvirno strukturalistično oblikovanje volumna, odlično prilagojenega naravni veduti Areha. Pred časom je spomeniška služba z namenom ohranjanja arhitekturnih prvin pri načrtovanju posegov sodelovala z arhitekti, vendar nujna prenova hotela še čaka na realizacijo.

Med izvirne inženirske konstrukcije sodi stara zahodna tribuna nogometnega stadiona Ljudski vrt v Mariboru iz obdobja 1960–1965, ki se uvršča v sam vrh slovenske inženirske arhitekture. Gre za delo arhitekta Borisa Pipana in podjetja Tehnogradnje. Staro tribuno dopolnjuje in nadgrajuje prav tako izjemna arhitektura dopolnitve območja stadiona s tribunami na severu, jugu in vzhodu, ki je bila leta 1998 izbrana kot zmagovalna natečajna rešitev. Zgrajena je bila v letih 2006–2008.

Če se premaknemo globlje v 20. stoletje, znotraj vrste večstanovanjskih blokov izpostavljammo blokova dvojčka, Metuljčka, na Cesti XIV. divizije 11 in Fluksovi ulici 4 na Pobrežju, ki veljata za eno najizvirnejših slovenskih arhitekturnih del druge polovice tega stoletja. Pri obeh, diagonalno postavljenih blokkih, zgrajenih v letih 1954–1958, se ponavlja identični, metulju podoben tloris. Sestavljata ga stanovanjski krili z odprtimi hodniki, ki ju kot osrednji komunikacijski stolp spaja trup.

→ Mariborsko Pohorje – hotel Bellevue in zgornja postaja Pohorske vzpenjače

→ Ruško Pohorje – hotel Areh

→ 194 Maribor – stanovanjska bloka Metuljček

Tudi poslovno-stanovanjski blok Jemčev vrt na križišču Prešernove in Razlagove ulice predstavlja enega vrhuncev slovenske stanovanjske arhitekture. Premišljeno mestotvorno zaključuje stavbni otok v svojem vogalu tako, da se umika ter pred njim ustvari manjši trg v zelenju. Blok, zgrajen med letoma 1972 in 1975, je mojstrovina arhitekta Boruta Pečenka. Odlikuje ga zanimiva, skoraj skulpturalna kompozicija, ki s stopnjevanjem višin udejanja svojo pomembno lego v mestnem tkivu. Na zahodni fasadi je visoko pozicionirana in zato od daleč vidna forma viva kiparja Janeza Boljke iz leta 1973. Plastika minuciozno poudarja skulpturalnost strukturalistične arhitekture.

Stavba univerzitetne knjižnice na Gospejni ulici 10 v Mariboru izkazuje visoko urbanistično-arhitekturno kakovost in vsebinsko zasnovano notranjosti. Lokacija zanjo je bila določena že v urbanističnih načrtih iz leta 1963, saj se je nahajala ob eni glavnih prometnih žil mesta, poimenovani »študentska magistrala«. Leta 1978 je bila maketa stavbe prvič javno objavljena, vendar je do gradnje prišlo šele v letih 1986–1988. Knjižnico so načrtovali v tedanjem biroju Komunaprojekt pod vodstvom arhitekta Branka Kocmuta, notranjo opremo je oblikoval arhitekt Mirko Zdovc. Projekt za fasadno oblogo iz samonosilnih aluminijevih elementov je zasnoval Branko Kraševac. Zasnova sedemetažnega objekta, velikega nad 10.000 kvadratnih metrov, je bila »holskega« tipa, kar pomeni fiksno vertikalo, ostale elemente pa naj bi bilo moč spreminjati po potrebi. Stavba knjižnice je subtilno umeščena v staro mestno jedro, navezuje se na okoliško pozidavo, hkrati pa se naslanja na rektorat mariborske univerze ter z njim ustvarja kompozicijski in vsebinski tandem. Knjižnica je vrhunsko oblikovana karejska umestitev, značilna za racionalistično in kontekstualistično »mariborsko arhitekturno šolo« (Sapač E. 2010).

→ Maribor – univerzitetna knjižnica

Za zavarovalno skupnost je bila na prazni površini sredi mesta, na Cankarjevi ulici 3, v letih 1978/79 zgrajena devetnadstropna poslovna stavba Zavarovalnice Triglav. Zavarovalniška palača je z uličnega niza umaknjena, pred njo je urejen vhodni plato, ki pritiče uglajeni namembnosti zgradbe in pripomore k učinku prostornosti sicer majhne parcele. Poslopje zavarovalnice je v mesto tik pred koncem sedemdesetih let zaneslo velemestni duh poslovne stavbe osrednjega poslovnega prostora, ustrezno prirejenega mariborskemu merilu. Njena eleganca je preprosta in brezčasna. Načrt je delo arhitektke Slave Rojak. Zunanjsčini daje poseben učinek »obešena« fasadna obloga iz elementov, ki so izdelani iz litega aluminija, aluminijevih oken in fiksno zastekljenih sten. Fasado je načrtoval arhitekt Branko Kraševac (Sapač E. 2010).

Urbanistično-arhitekturni megaprojekt Maribor Jug je za mesto pomenil prelomnico, s katero naj bi uresničili prvo celovito usmerjeno zidavo po načelu organizirane in usmerjene gradnje z visoko gostoto in intenzivno izrabo mestnih površin. Z združitvijo urbanističnih, projektantskih in izvajalskih organizacij naj bi v obdobju desetih let zgradili 8.000 stanovanj, v katerih naj bi prebivalo okoli 26.000 stanovalcev. Po tujih vzorih je tudi za Maribor Jug značilno, da so ob ulici nanizane razpoznavne in povezovalne megastrukturne zgradbe ter da so funkcionalni vozli, križišča, poudarjeni tudi z zgoščevanjem, členjenostjo in višinskimi dominantami stavbnih mas. Osrednji del celotnega območja je stanovanjska soseska S23. Zazidalni načrt za sosesko je leta 1974 izdelal Urbanistični inštitut Republike Slovenije v Ljubljani. Gradnja se je pričela istega leta. Glavnina soseske je bila zgrajena do leta 1980. Soseska je urbanistično in arhitekturno kakovostno oblikovan sistem

→ 196 Maribor – projekt Maribor Jug (soseska S23)

stanovanjskih aglomeracij okoli glavnega križišča s podzemno tržnico in obdajajočim trgom. Ureditev okolice je sestavni del zasnove. Pri gradnji blokov so uporabili tehnologijo tunelskih betonskih stanovanjskih celic. Stavbe so z namenom vizualne naglasitve prostora tlorisno in gabaritno močno členjene. Njihovi zunanjsčini daje poseben učinek montažna fasada iz raznobarnih aluminijastih plošč, katerih avtor je arhitekt Branko Kraševac. Barve soseske, ki so prav tako zelo pomembne za dojetje in ohranjanje celovitosti koncepta, so bile plod strokovnih barvnih študij. Soseska S23 v Mariboru predstavlja prostorsko in prometno jedro ter glavni urbanistično-arhitekturni poudarek širšega območja mesta na desnem bregu (Sapač E. 2010).

Morda se na prvi pogled ne zdi samoumevno, da se Zavod za varstvo kulturne dediščine ukvarja tudi z novejšo arhitekturo, toda z vidika spomeniškega varstva je treba spremljati stanje tovrstnih stavb. Podobno kot je institucionalno poskrbljeno za novejšo in sodobno likovno ustvarjalnost na področju slikarstva, kiparstva in drugih novejših likovnih medijev, si tudi spomeniška služba prizadeva za sprotno vrednotenje, reševanje novejših kakovostnih krajinskih ureditev, urbanizma in dosežkov arhitekture z interierjem. Zavedati se je treba, da se obdobje 20. stoletja zaradi manjše časovne distance šele »zgodovini«, zato imamo varuhi pomnikov nalogo, da pravočasno opazimo, dokumentiramo, evidentiramo in opozarjamo tudi na sodobno dediščino. Na ta način jo v zgodovino vpisujemo kot vredno ohranjanja.

→ Maribor – zavarovalnica

192 Maribor – železniška postaja

Mariborska železniška postaja je ena najmonumentalnejših in najkakovostnejših arhitektur povojnega modernizma v Sloveniji oziroma takratni Jugoslaviji. Obnova njene zunanjsčine je potekala med letoma 2007 in 2009. Večino apnenčastih kamnitih plošč z otoka Brača je bilo zaradi dotrajanosti nadomeščenih z novimi. Delo je potekalo na podlagi natančnega izrisa rastra, ki je sestavni del varovane arhitekturne podobe postaje.

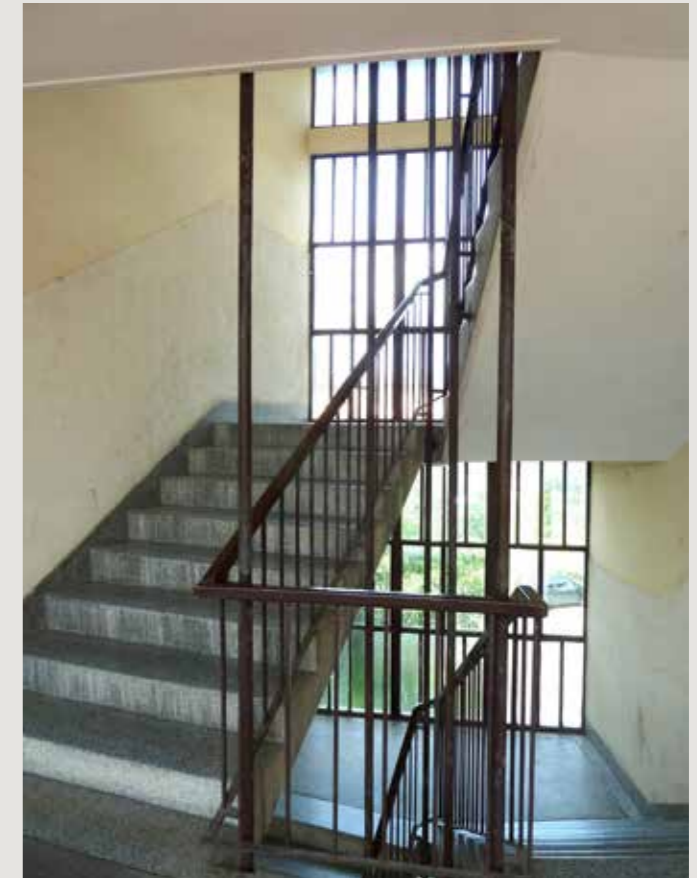
193 Maribor – stadion Ljudski vrt

Harmonična kombinacija prvovrstne arhitekture nogometnega stadiona s tribunami iz šestdesetih let 20. in prvega desetletja 21. stoletja je ponos, dediščina in pomemben del identitete Maribora. Stara tribuna je vrhunska inženirska arhitektura. V času njene izgradnje v Evropi skorajda ni bilo primerljive konstrukcije. Na izviren način je sestavljena iz nosilnega dvočlenskega železobetonskega loka, ki je rahlo nagnjen naprej, zadnji, manjši lok, pa počiva na stebrih. Njene odlike so čista uporaba konstrukcijskih elementov, drzna razpetina loka in šotorska konstrukcija strehe. Leta 2021 je bila stara tribuna temeljito obnovljena.

194 Maribor – stanovanjska bloka Metuljček

Pri zasnovi Metuljčka je arhitekt razvil nov tip stanovanjskega bloka. Vsako stanovanje ima preko odprte galerije svoj lasten, zunanji dostop. Na nekaterih delih je zaradi vrste neprimernih posegov arhitektura povsem degradirana.

195 Maribor – stanovanjski blok Jemčev vrt

Betonska fasada Jemčevega vrta se je med obnovo izkazala kot največji energetski in estetski problem, ker je ni mogoče običajno sanirati ali celo toplotno izolirati brez izgube arhitekturnih umetniških kakovosti. Spomeniška služba se pri takih situacijah sooča z veliko družbeno odgovornostjo, ki je pogosto nerazumljena, toliko bolj, ker žal nima na razpolago sredstev, s katerimi bi etažnim lastnikom lahko pomagala pri sanaciji.

196 Maribor – projekt Maribor Jug (soseska S23)

Danes zaradi pravnoformalnih, finančnih in drugih razlogov žal ni posluha za ohranjanje edinstvene realizacije obešenih, prezračevanih fasad iz aluminijaste pločevine, ki krasijo te bloke. S stihijskim menjavanjem prvotno rjavega lesenega stavbnega pohištva s po večini belim PVC-pohištvom ter z zapiranjem balkonskih lož z belimi PVC-konstrukcijami je prišlo do degradacije arhitekture. Spomeniška služba te posege nemočno opazuje, saj nima pravice zahtevati ohranitve ali rekonstrukcije avtentičnega stanja, niti ne more lastnikov spodbuditi k ohranjanju s finančno podporo.

14 Spominska obeležja – opomniki bodočim rodovom

Spominska obeležja v javnem prostoru opominjajo na določen zgodovinski dogodek ali spomin na osebe, ki so pomembno prispevale k širšemu družbenemu, gospodarskemu, političnemu ali kulturnemu življenju. K tovrstnim obeležjem posredno sodijo tudi stavbe, katerih zgodovina je povezana z določenim dogodkom, na primer rojstne hiše, ustanovni sedeži društev, odborov, mučilnice in podobno, kar je na pročeljih praviloma označeno s spominsko ploščo. Če smo t. i. memorialno dediščino pred letom 1945 dojemali kot majhen del nabora kulturnih spomenikov, se je v povojnem obdobju pričelo načrtno postavljanje obeležij, ki so bila vezana na narodnoosvobodilni boj. Ideološko in nekritično so evidentirali praktično vse spomenike, ki so nastajali po letu 1945. Evidentiranih in razglašanih je veliko število spomeniških enot, ki mogoče niti ne sodijo v spomeniške evidence, zaradi česar bi bilo treba opraviti ponovno strokovno vrednotenje njihovih dediščinskih kakovosti. Je pa predvsem v mestnih središčih nastalo nekaj izrednih umetniških del, ki so tako kiparsko kot urbanistično premišljeno umeščena v javni prostor.

V času zaključnih operacij druge svetovne vojne so na območjih, ki jih je osvobodila Rdeča armada, začeli postavljati tudi spominska obeležja padlim sovjetskim vojakom. Na področju nekdanje Jugoslavije jih je bilo več sto. Po večini je šlo za preprosta obeležja ob grobnicah v mestnih središčih, posebej monumentalna pa so bila postavljena predvsem na skrajnih točkah osvobojenega ozemlja, saj so predstavljala simbole političnega in ideološkega približevanja Sovjetski zvezi. Po pretrganju vezi med некоč zaveznikima državama, ob sporu z informbirojem leta 1948, so tovrstni spomeniki postali politično neprimerni in njihov obstoj negotov. Edino takšno monumentalno obeležje na področju današnje Slovenije je Spomenik zmage na Trgu zmage v Murski Soboti, ki je vse do danes ostal skorajda nespremenjen (Mohar 2012).

V naslednjih letih in desetletjih so po celotnem ozemlju takratne Jugoslavije in Slovenije nastajali predvsem spomeniki, obeležja in številne upodobitve vojnih in političnih »ikon«, ki so s svojo propagirano etično in moralno držo utemeljevale ideologijo poveljnega socialističnega družbe. Med njimi je bil na prvem mestu lik Josipa Broza Tita. Kot vizualne simbolne podobe družbe so bile umeščene v pomembnejše mestne prostore, dominirale so pred šolami, kulturnimi domovi, vojašnicami in drugod, kjer je bil tovrstni družbeni akcent smiseln. Mednje sodi kip Jožeta Lacka, prelomno delo kiparja Jakoba Savinška, ki so ga na Slovenskem trgu na Ptuj postavili 5. avgusta 1956. Spomenik je primer figure, mogočne podobe na belem kamnitem kvadru, ki se je iz realizma transformirala v antološki simbol boja za svobodo. Kip je kot metafora trpljenja in vere oblikovan na način, da se z njim lahko poistoveti vsakdo. Leta 1992 so ga iz edinstvene, urbanistično premišljene pozicije kot simbol preteklosti zgodovine prestavili na staro mestno pokopališče.

Če smo kot družba tovrstne vrhunske kiparske upodobitve v procesu postopnega razpadanja nekdanje Jugoslavije, enopartijskega sistema in socializma začeli umikati iz javnega prostora, med katerimi so se številni,

→ 197 Murska Sobota – spomenik osvoboditeljem

→ Ptuj – spomenik Jožetu Lacku

srečnejši, skrili v zasebne zbirke in muzeje ali kot Lackov kip naši nadomestne lokacije, s čimer se je resda razvrednotil prostorski in vsebinski pomen prvotne postavitve, pa si moramo priznati, da se iz zgodovine nismo veliko naučili. Če so poveljni naročila t. i. angažirane umetnosti dobivali vrhunski kiparji in slikarji in so se z načrtovanjem podobe mest ukvarjali izobraženi urbanisti, danes v številnih slovenskih občinah javni prostor kazijo kiparske uresničitve na meji sprejemljive poljudnosti in kiča, pri javnih naročilih pa se zadovoljimo s povprečnim ali podpovprečnim. Forme vive so prevzela ljubiteljska društva, ki imajo seveda velik pomen pri dvigovanju kulturne zavesti slehernika, vendar se ob tem ne zavedamo pomena, tako na kolektivni kot osebni ravni, ki ga z umestitvijo v kontekst trga ali mesta dobi skulptura. Oblikuje okus javnosti in izobražuje ljudi, ki z njo živijo. Ustvarjalce javnih plastik v današnjem času izbira predvsem politika in ne stroka, medtem ko je v preteklosti ob političnih odločitvah vendarle imela svoj vpliv tudi stroka. Tako danes v srčikah trških jeder, ob plemenitih zgodovinskih kontekstih in ob bok veličastnim umetnostnim spomenikom, kot je, denimo, baročni samostanski kompleks v Sv. Trojici v Slovenskih goricah, postavljajo »Lepe Vide«, kiparske stvaritve brez vsakršne estetske in umetniške vrednosti.

→ Črna na Koroškem – spomenik NOB na Pristavi

197 Murska Sobota – spomenik osvoboditeljem

Spomenik iz leta 1945 je delo sovjetskega arhitekta in vojnega inženirja Arončika. Krasita ga kiparski deli bratov Kalin in je eden prvih pomnikov, postavljenih neposredno po zaključku druge svetovne vojne. Sodi med redke tovrstne monumentalne spomenike javnega prostora. Obnovljen je bil hkrati s parkovnimi površinami v okviru celovite prenovne mestnega središča.

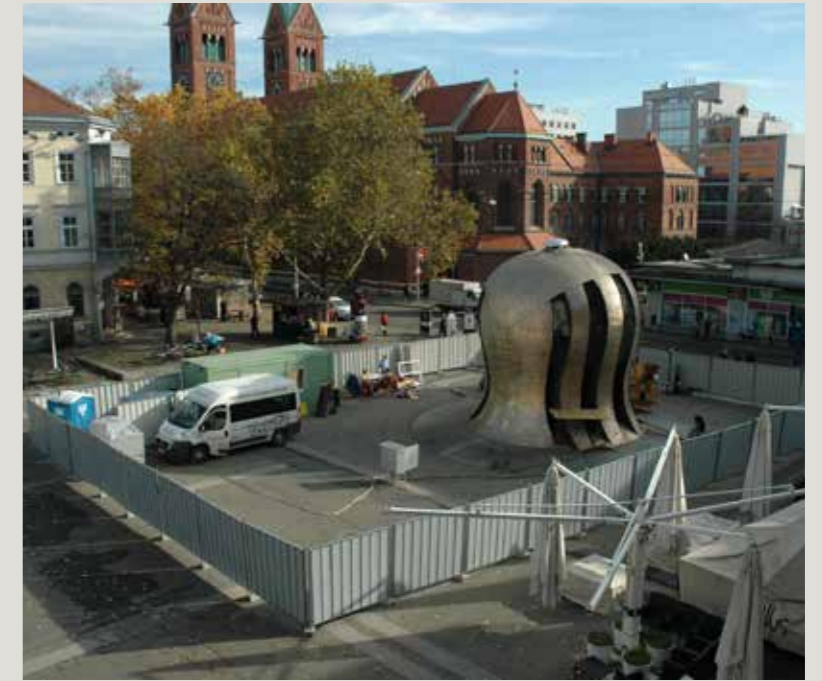
198 Ptuj – spomenik Jožetu Lacku

Lackov kip izjemnega kiparja Jakoba Savinška je skupaj z Orfejevim spomenikom, mestnim stolpom, cerkvijo sv. Jurija in mestnim gledališčem soustvarjal srčiko ptujskega mestnega jedra, ki deluje kot vozlišče in stičišče različnih dob in zgodb ptujske zgodovine. Lackov spomenik se je moral s Slovenskega trga umakniti na staro ptujsko pokopališče, danes prenovljeno v spominski park. Nova lokacija mu je resda odvzela nekdanjo dominantno pozicijo, ne pa tudi veličine kiparske uresničitve narodnega herojstva druge svetovne vojne.

199 Maribor – spomenik NOB, t. i. Kodžak

Zaobljena, sedem metrov visoka, vzvalovljena, kaplji podobna forma, v kateri bi kot simbol upora lahko videli tudi stisnjeno pest, je delo akademskega kiparja Slavka Tihca. Mariborčani so ji nadeli vzdevek Kodžak, po gologlavem detektivu Kojaku (Telly Savalas) iz priljubljene televizijske serije v osemdesetih letih 20. stoletja. V bronast, površinsko brušen spomenik so vtisnjeni portreti revolucionarjev. Postavili so ga 11. novembra 1975. Občutljiva substanca na prvi pogled čvrstega mogočnega spomenika je bila nazadnje obnovljena leta 2011. Umeščenost na trg, neposredno med ljudi, mimoidočim ponuja priložnost, da spomenika ne dojemajo le vizualno, temveč tudi interaktivno, saj omogoča dodatne pojavnne in doživljajske možnosti, ki se pogosto nezavedno, med igro na njem, prikraejo v podzavest marsikaterega Mariborčana že v času otroštva.

200 Sv. Trojica v Slovenskih goricah – Lepa Vida

Vsled nesodelovanja s stroko – urbanisti, arhitekti, konservatorji – žal prihaja do rešitev, kot je umestitev kiparskega portreta Ivana Cankarja in Lepe Vide v staro trško jedro Sv. Trojice. Na žalost skulptura, delo likovnega samouka, ne dosega umetniške kakovosti, kakršna je v preteklosti plemenitila slovenske javne prostore. Tudi portret Antona Martina Slomška, delo ljudskega podobarja, ki je postavljen ob bok veličastnemu baročnemu glavnemu oltarju v prezbiteriju romarske cerkve sv. Trojice, je odraz nespoštljivosti do vrhunskih mojstrov.

15 Od osamosvojitve leta 1991 do danes

Na pogorišču nekdanje jugoslovanske družbene identitete je po letu 1991 z osamosvojitvijo Slovenije prišlo do pomembnih prelomnic. Nova družbena ureditev je pogojevala povsem nove okoliščine, ki so neposredno vplivale na reorganizacijo krajine in prostora, urbanistično ter arhitekturno načrtovanje.

Prelom v devetdesetih letih 20. stoletja je povzročil nekajletno disharmonijo v skoraj vseh segmentih družbe, oblasti in njenega učinkovanja. Tudi prostorska in gradbena zakonodaja sta doživljali preobrazbo, ki je trajala več let. Reformiranje pristopa države k urejanju prostora je močno vplivalo na ustanove, ki so se ukvarjale s prostorskim načrtovanjem, predvsem na njihova pooblastila. Nastali so novi projektantski biroji, ki so nasledili nekdanje urbanistične zavode. Dejavnost urbanističnega načrtovanja so torej od osamosvojitve naprej namesto javnih urbanističnih zavodov začele izvajati za to registrirane in usposobljene gospodarske družbe. Njihovi naročniki so postali predvsem tuji in domači zasebni investitorji, ki razmišljajo kapitalsko oziroma smejo razmišljati predvsem v okvirih oplemenitenja lastnega kapitalskega vložka. Zavod za varstvo kulturne dediščine je na obravnavanem področju tako ostal relikv nekdanjega sistemsko zastavljenega urejanja prostora, ohranjanja preteklosti in načrtovanja prihodnosti grajenega in urejenega skupnega okolja.

→ Dravinjski vrh – cerkev sv. Janeza Krstnika

V okviru slogovnega razvoja je mogoče vse od konca sedemdesetih let zaznati prelom med poznim strukturalizmom moderne, ki je izzvenel do leta 1985, in porajajočo se postmoderno. Postmoderna faza je trajala predvsem med letoma 1980 in 1995. Od začetka devetdesetih let, dokončno pa po letu 1995, je mogoče spremljati odklon od postmoderne in ponovno obuditev funkcionalistične oziroma modernistične estetike, ki še vedno traja. Celoten razvoj se je močno odražal in se še odraža tudi v arhitekturnem pristopu.

V vsakdanji gradbeni realnosti, ki je največkrat potekala brez sodelovanja stroke, se je v letih po osamosvojitvi vsakdo znašel po svoje. Nekoč enovite, od daleč razpoznavne stanovanjske soseske so obnovljene in večkrat degradirane do neprepoznavnosti, po okusu ali »neokusu«
stanovalcev vsakega stanovanjskega bloka posebej. Nekdanje tipске stanovanjske hiše, ki smo jih podedovali iz socialističnih časov, se v zadnjih desetletjih po osamosvojitvi močno spreminjajo, vendar žal ne vedno v smer, ki bi jo sistemsko, skupaj in premišljeno zastavljali in priporočali arhitekturna ter spomeniška stroka. Stanovanjske hiše so v mnogih primerih postale kičasti razrastki z izzidki in prizidki, mnogokrat prelite z barvno agresivno mavrično preobleko, pogosto označeno celo kot »barvni terorizem«. Strokovnega reguliranja novogradenj ob pomoči javne urbanistične stroke, ki bi skupaj s spomeniško službo osveščala ljudi, ni več. Tako je prišlo do paradoksa, ko si bomo morda ponovno želeli enovitih sosesk, tipskih hiš, ki so bile vsekakor bolj zadržane in manj raznolike, pa vendar usklajene v primerjavi z današnjo ponekod že kaotično podobo naselij, ki je posledica stihijske gradnje in preobrazbe.

→ Ormož

→ Radvanje – dvorec

Avtomobilski promet se iz desetletja v desetletje povečuje, zato se je zaradi problematike prometa in parkirnih mest spremenil tudi odnos do urejanja okolice v naseljih, krajini in mestnih jedrih. V zadnjih letih je opazen vpliv nove prometne infrastrukture, ki ji sledijo novogradnje objektov na dotlej nepozidanih območjih mestnih robov. Tovrstni razvoj se je dotaknil tudi nekaterih spomeniško pomembnih prostorov in jih v določenih primerih skoraj povsem zanikal in degradiral. Namesto da bi prostor krasili, so spomeniški ambienti postali odveč. Negativni primer je Radvanje z novo stanovanjsko pozidavo, ki je uničila vplivno območje in s tem prostorski ambient dvorca Radvanje. Soroden scenarij se lahko zgodi tudi drugje, na primer na območju dvorca Slivnica pri Mariboru, v kolikor bo pozidava segla preblizu. Tudi na Ptujju lahko pričakujemo podobno, obvoznica in podvoz sta že grobo zarezala v rob srednjeveškega mesta ob minoritskem samostanu, v prihodnosti pa prednostna izgradnja parkirne hiše grozi še preostalemu delu mestnega obzidja z mestnim jarkom, ki je minoritski samostan zapiral z vzhodne strani.

Nespoštljiv odnos do dediščine in njenih pomenov morda najslikoviteje ponazarja postavitev telekomunikacijskega objekta neposredno na ruševinah srednjeveške cerkve sv. Urbana na Belskem Vrhu. Odločitev za gradnjo odraža cinično nespoštovanje kulturnih ostalin preteklosti. Cerkev je že v 19. stoletju razrušil udar strele. Odtlej ostaline počasi, a nezadržno izginjajo. Drevesa, ki so se medtem razrasla nad ruševinami, postopoma nadomeščajo ostanke nekoč edine zidane stavbe v okolici. V tem počasnem razkroju, ki se zdi kot del naravnega krogotoka življenja, vladata mir in spokojnost. Ob pogledu na drevo, ki raste skozi razpadajoče cerkvene zidove, človeka prevzame doživljanje lastne minljivosti. In zavedanje, da je potrebno odsluženemu kdaj tudi dopustiti, da se dostojanstveno, brez prisile, poslovijo. Kot da bi z novim objektom hoteli preteklosti reči: »Nimaš več kaj iskati tukaj! Tvoj čas je minil! Odveč si!« Skoraj tako kot danes svoje ostarele prednike odrivamo v geto domov za ostarele, ker nas navidezno ovirajo pri naših smelih načrtih, namesto da bi jim omogočili, da s pridobljeno modrostjo soustvarjajo sedanost in se dostojanstveno poslovijo od sveta, ki so ga pomagali ustvarjati.

→ Norički Vrh – Kunejev dvorec

201 Belski Vrh – arheološko najdišče sv. Urban

Nedostojno vsiljiva je podoba telekomunikacijskega objekta, ki so ga brez spoštovanja umestili neposredno v neskončno igro minevanja in ponovnega rojevanja.

Kot družba smo se znašli na točki preloma, kjer je spomenik začel izgubljati svoj družbeni pomen. Postaja družbi odvečen relikv polpretekle zgodovine, moteč element, ki ga je treba žrtvovati na oltarju »sodobnega« razvoja. Tega največkrat ne narekuje modrost in znanje strokovnjakov, marveč kapital, ki brez vsakega ugovora vesti vodi sodobno politiko.

Konservatorji pri svojem delu s spomeniki in dediščino dandanes uporabljamo večini nerazumljiv upravniški jezik, v katerem se sklicujemo na spisane varstvene režime, vendar spomenikov ne dojemamo kot dosjejev z nalepko. Danes so obrazci kulturnovarstvenih pogojev in soglasij več strani dolgi, težko berljivi dokumenti v pravni formi. Nekoč so bila soglasja lahko izjemno kratka, zadostoval je zgolj ključni stavek, kot na primer: »Soglašamo z menjavo oken po predlaganem načrtu. Lep pozdrav, odgovorni konservator.« V aktualnem procesu birokratizacije liberalistične družbe morajo biti pravni formularji namreč dodobra preiščljivi, da čim bolj zastopajo javni interes varovanja spomenika za zanamce, da upoštevajo realne pravice in dolžnosti lastnikov ter da vzdržijo v primeru pritožbe. So pa ti obrazci za končno stranko in matične (nekonservatorske) stroke odbijajoči, saj z goro pravnih pravil in varoval dušijo strokovnost. Kljub različnim očitkom je konservator vendarle bil in ostaja kulturnik s plemenitim poslanstvom vzdrževanja narodovega kulturnega dobrega in identitete, četudi mnogokrat z duhamornimi postopki. Vsi nasveti, omejitve ali prepovedi enako služijo ohranjanju svetih krajev spominjanja, ohranjanju zgradb, oblikovanju prostora umetnosti in razbiranju naše skupne preteklosti, brez česar se ne bo mogla roditi skupna prihodnost. Odnos do konservatorjev je odraz odnosa slovenske družbe do spomenikov in dediščine. Kdor bo spomenike spoštoval, mu bo spomeniška služba v dragoceno pomoč.

Konservator pri delu z objektom dediščine v podedovanem odstira tančice pomenov, ki so jih imeli pomniki za naše prednike. S pripovedovanjem zgodb o pomnikih pa, hote ali nehote, piše tudi zgodbo o sebi, o nas. Pomniki ne oblikujejo le naše pokrajine, temveč nosijo tudi zgodbo nas vseh, ki tukaj bivamo. Poskušamo jim prisluhniti, v njih

→ Maribor – Prešernova ulica 24

→ Benedikt

→ Juršinci

razbrati zapisana sporočila, jih proučevati, razumeti, interpretirati in jih ponuditi družbi, da jih posvoji in po potrebi reciklira za nove vsebine. Pogoj pri tem je, da ne zanika in povezi starih pomenov, marveč jih vključi in redefinira za kakovostnejše sobivanje v novih kontekstih.

Konservatorji smo tukaj tudi zato, da sproti prepoznavamo nenehni tok zgodovine, da pravočasno ujamemo in rešimo dragocene bisere, ki bi jih morebiti odnesel tok pozabe in uničenja. Naša naloga ni v tem, da vedno usklajemo in za vsako ceno plavamo s tokom in razvojem, temveč, da smo kritični in natančni opazovalci, ki s svojim strokovnim sitom znanja prestrežemo to, kar se lesketa kot zlato in bi slepi zgodovini lahko ušlo. Včasih je potrebno stopiti tudi korak ali dva proti toku, se upreti in početi na videz nerazumne stvari, nasprotovati tistemu, ki se brezobzirno in za ceno uničevanja skupnostne identitete žene za golim dobičkom. To je še kako pomembno v času, ko celovito in strokovno utemeljeni urbanizem, ki naj bi služil kakovostnemu bivanju celotne skupnosti, izgublja bitko za pravico do urejanja prostora proti zasebnemu gradbenemu interesu in kapitalu. Ena od nalog spomeniške službe je namreč tudi, da zavira za prihodnost družbe škodljive poskuse, pri katerih se v imenu pravice posameznika rušijo kakovostne prostorske identitete, ki so last nas vseh, naša dediščina. Vesten konservator je postal igralec brez bočne obrambe, za katero bi morali skrbeti urbanist in planer, politika in ideologi. V svoji skrbi za našo skupnostno identiteto je ostal sam in ranljiv, hkrati pa tudi nesorazmerno vpliven in posledično osvojačen.

Spremembo dojemanja vloge konservatorja v družbi je prineslo uvajanje pravice interesa posameznika nad interese skupnosti. V tesni povezavi s tem je posameznikova pravica do urejanja zasebne lastnine, ki je postala sveta. Pri varovanju dediščine, ki je last posameznika, konservator hodi po tankem (pravno-formalnem in zakonodajnem) ledu. V kolikor se lastnik s konservatorjem strinja in ima za svetovani poseg tudi dovolj denarja, vse poteka dobro in umirjeno. Če pa se lastnik ne strinja z zahtevami in predloge konservatorja zavrača, se začne neusmiljena bitka med javnim in zasebnim interesom. Pri tem je oblikovanje javnega mnenja glede vprašanja, katera korist je v dobro družbe in bi morala biti etično in moralno višje pozicionirana, pogosto rezultat spretnejše medijske kampanje. Ali pa na primer odločitev ustavnega sodišča, da je človekova pravica do humanega bivanja nad javnim interesom varovanja spomenika. V praksi to pomeni, da ni prekršek, če je na spomeniku nekdo vrhunska, tristoletna baročna macesnova okna z unikatnim umetelnim okovjem nadomestil z belimi plastičnimi okni. A je problem širši in globlji, kot se zdi na prvi pogled. Mnogi lastniki si v resnici ne morejo privoščiti obnove in termoizolacije starih oken, četudi bi si ju morda celo želeli, država pa v takih primerih pogosto ne predvideva zadostnega finančnega nadomestila. Konservator mora zaradi pravic lastnikov spomenika pošteno in dosledno premisliti, kaj v svojih kulturnovarstvenih pogojih za posege sme in česa ne sme zahtevati od investitorja.

Kljub negativni podobi, ki jo konservatorski stroki in skrbi za kulturno dediščino praviloma nadenejo senzacionalistični mediji, pa se vse pogosteje pojavljajo ljudje, ki rečejo, še sreča, da ste, saj bi bil sicer popoln kaos v prostoru. Vse več je ljudi, ki v dediščini vidijo tudi poslovno priložnost, konservatorji pa jim pri tem stojimo ob strani s svojim strokovnim znanjem. Vse več je ljudi, ki se zavedajo, da je turizem gospodarska panoga prihodnosti in da sta njen temelj naravna in kulturna dediščina. Vse premalo pa se zavedajo, kakšno uničenje lahko dediščini prinese masovni obisk. Vse več je mladih, ki iščejo poklice in priložnosti v

povezavi s spomeniki in dediščino. Vse več je ljudi, ki so trajnostno ozaveščeni in naravnani k ohranjanju obstoječega namesto v brezpametno rušenje in gradnjo novega za vsako ceno. Mnogi se zavedajo, da so v starih stavbah trajnostni materiali in obrtniške modrosti in veščine, ki jih ne premoremo več in jih bomo kot v znanstvenofantastičnih zgodbah morda nekoč ponovno odkrivali. Toda le, če jih bomo skupaj s spomeniki ohranili.

Varovanje spomenikov še zdaleč ni enoznačno in nespremenljivo. Konservatorska doktrina ni dogma in varovanje dediščine se mora spreminjati s časom. Skozi razvoj se stroka izboljšuje in plemeniti, postaja koristnejša in jasnejša, v dobro spomenikov in družbe. Doktrina se spreminja skupaj z razvojem družbene zavesti in z nepogrešljivo družbeno samorefleksijo. V razvoju sodobne družbe pa ni mogoče obiti ekologije, saj je trajnostna skrb za naš planet postala ključna naloga prihodnosti. Globalno ekološko ozaveščanje je izziv, pred katerim si tudi spomeniška služba ne sme in noče zatiskati oči in ušes. Če je ohranjanje starih stavb še v prid trajnostnemu razvoju, pa se mora Zavod za varstvo kulturne dediščine odgovorno opredeliti tudi do vprašanja prioritete med substanco in energetiko. Če je spomeniška substanca, torej spomenik v materialni, otipljivi pojavnosti in originalu, doslej veljala za svetinjo in bila jedro varovanja ter nosilec ključnega estetskega in sporočilnega potenciala dediščine, je sedaj trčila ob masovno energetsko saniranje stavb, ki se še posebej očitno odraža v nameščanju novega, zunanjskega

→ Slovenska Bistrica

toplotnoizolacijskega ovoja na fasade. Na ta način se množično in močno spreminja podoba naselij, kjer so mnoga večja območja pod spomeniškim varstvom. Tudi tukaj gre za vprašanje sedanje odgovornosti za prihodnost. Ali je vrednejša prezentacija originalne substance, torej nedotaknjena, spomeniško varovana arhitekturna kreacija v vsej materialni pristnosti, ali je vrednejše emisijsko čim manj onesnaženo okolje z izoliranimi fasadami? Naj te upoštevajo spomeniške ali okoljske napotke? Kakšna izhodišča naj sprejme stroka? Enako vprašanje si lahko zastavimo v primeru varovanja strešne krajine starih trških in mestnih jeder. Ali naj ohranimo resnični opečni strešnik ali namestimo solarne alternative, ki bodo le še spominjale na nekdanje drobno strukturirane strehe, a bodo v svojem bistvu alternativni energetski vir?

Konservatorska stroka vzgaja in uči, kaj in kako varovati, a gotovo ni nezmotljiva. Je živa in raste skupaj z družbo, se sproti spreminja in nenehno uči. Vedno pa je odraz družbe, v kateri deluje. Dediščina je stvar družbe in slehernika v njej. Zadeva pa tudi državo, katere naloga je izobraževanje vseh o pomenih dediščine in resno subvencioniranje njenega varovanja. Ko bo vsakdo razumel pomene ali zgolj odmeve pomenov podedovanega kot izraz nepogrešljive identitete naroda, ko bo vsakdo znal in zmožel odslikati svojo zgodbo v družbeno sfero, kot razume in varuje predmete in zgodbe znotraj svojih družin, bo dediščina varovana sama po sebi. Postala bo vrednota in kakovost življenja ter pravica in odgovornost vsakega izmed nas.

→ Maribor

Razvoj
spomeniškovarstvene
dejavnosti

OKRAJNI LJUDSKI ODBOR
M A R I B O R
Štev.: 06/1-4105/1
Datum: 25/3-1959

Na podlagi 2. člena Temeljnega zakona o finančno samostojnih zavodih (Ur. list FLRJ št. 51-426/53), 2. odstavka 21. člena Zakona o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti (Ur. list LRS št. 22-129/58), na predlog republiškega Zavoda za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, po predhodnem sporazumu z Okrajnim ljudskim odborom Celje in na osnovi sklepa 10. oz. 11. seje Okrajnega zbora in Zbora proizvajalcev OLO Maribor

O D L O Č A M

1. Ustanovi se Okrajni zavod za spomeniško varstvo s sedežem v Mariboru.
2. Naloga zavoda je, da izvršuje spomeniškovarstveno službo, kot jo predvideva Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti na področju Okrajnega ljudskega odbora Maribor in Okrajnega ljudskega odbora Celje.
3. Za vzdrževanje zavoda prispevata finančna sredstva OLO Maribor in OLO Celje po obveznostih, ki jih sprejmeta z ustanoviteljsko in soustanoviteljskimi listinami ter posebno pogodbo.
4. Okrajni zavod za spomeniško varstvo Maribor se vodi po načelih družbenega upravljanja.
Upravni odbor šteje 7 članov. Sestavljajo ga:
 - 3 člani, ki jih imenuje OLO Maribor izmed kulturnih in drugih javnih delavcev,
 - 2 člana, ki ju imenuje OLO Celje izmed kulturnih in drugih javnih delavcev,
 - 1 člana izvoli kolektiv,
 - direktor zavoda je po svojem položaju član upravnega odbora. Direktorja imenuje OLO Maribor na podlagi natečaja.
5. Okrajni zavod za spomeniško varstvo v Mariboru začne z delom 1/4-1959 in posluje po pravilih, ki jih predpiše OLO Maribor.
6. Nadzorni organ je Svet za šolstvo OLO Maribor.

Predsednik

Okrajnega ljudskega odbora Maribor
Jože TRAMSŠEK

Tramsšek

Dostaviti:

- 3 x Okr. zavod za sp. var. Mrb.
- 2 x OLO Celje,
- 1 x Svet za kult. in prosv. LRS,
- 1 x rep. Zavod za varstvo in zn. prouč. kulturnih spom. in prir. znam.
- 1 x Tajništvo za finance OLO Maribor,
- 1 x Tajništvo ŠPK OLO Maribor,
- 1 x Arhiv.

→ Odločba o ustanovitvi Okrajnega zavoda za spomeniško varstvo v Mariboru

Začetki in umetnostna zgodovina. Konservatorski pristopi skozi čas

Želja po ohranjanju in varovanju pomnikov preteklosti je verjetno stara toliko kot človeštvo, vendar ni samoumevna, kot tudi ni enoznačna. Vsebina in namen varovanja, kakor tudi namen in pomen spomenikov so se s časom spreminjali in sledili družbenim razmeram. Na območju današnje Slovenije velja za začetek sodobnega, od države podbujenega spomeniškega varstva, ki mu danes pravimo konservatorstvo, leta 1749 izdan edikt cesarice Marije Terezije o varovanju arhivalij, s poznejšimi dekreti pa še tiska, novcev, starinskih predmetov in zemeljskih najdb (Baš 1955, 14). Za slovenski narod je varovanje spomenikov pravo vsebino začelo dobivati šele sto let pozneje, ob pomladi narodov sredi 19. stoletja, ko je krepitev narodnozavednega, skupnostnega duha spodbudila tudi zanimanje za lastno preteklost. Danes kulturne spomenike varujemo z namenom razvijanja in ohranjanja naše skupnostne identitete. Seveda pa spomeniška identiteta ni vezana zgolj na posamično narodnost. Naša dediščina je del širše, srednjeevropske in mediteranske nadnacionalne kulturne identitete in prav tako sestavni del humanistične identitete celotnega človeštva.

V avstrijskem cesarstvu, katerega del je bilo tudi slovensko ozemlje, je sredi 19. stoletja prišlo do ustanavljanja deželnih muzejev in zgodovinskih društev. Zgodovinsko društvo za Štajersko je bilo zelo pomembno za razvoj spomeniškega varstva na Štajerskem, obenem pa tudi za razvoj arheološke stroke. Ključno je formiranje strokovnega področja, ki je pravno-organizacijsko in praktično skrbelo za spomenike. Z dekretom cesarja Franca Jožefa I. je bila leta 1850 na Dunaju ustanovljena cesarsko-kraljeva Centralna komisija za proučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov (*k.-k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler*; Baš 1955, 15-37; glej *Geschichte der Denkmalpflege in Österreich*). Centralna komisija za slovensko ozemlje pomeni začetek organiziranega varovanja kulturne dediščine, obenem pa tudi formiranja umetnostne zgodovine kot znanstvene discipline. Sprva centralistično organizirana komisija je na terenu delovala s pomočjo izbranih častnih konservatorjev, korespondentov in gradbenih uradnikov. Med prvimi častnimi konservatorji na Slovenskem je bil leta 1856 za Štajersko imenovan Josip Scheiger, znan po svoji pobudi za posege v križnem hodniku nekdanjega dominikanskega samostana na Ptujju, ki velja za prvo spomeniško delo pod vplivom Centralne komisije na Slovenskem (Baš 1955, 20). Pomembni štajerski konservatorji in korespondenti so bili še Ignac Orožen, Hans Petschnig, tedaj eden najpomembnejših arhitektov, ki je opozoril na ptujsko proštijško cerkev in potrebno obnovo ptujskogorske cerkve, nato Johannes Graus, Arnold Luschin von Ebengreuth, prvi slovenski šolani umetnostni zgodovinar dr. Avguštin Stegenšek in Walter von Semetkowsky, sicer rojeni Ptujčan in prijatelj Franceta Steleta.

Centralna komisija je spomenike razdelila na nepremične in premične, z reorganizacijo službe leta 1873 pa je v varovanje vključila še arhive in tako uvedla tri sekcije: arheološko, umetnostno in arhivsko. Tedaj je bil pojem arheološkega proučevanja mnogo širše zastavljen in je zajemal marsikatero umetnostnozgodovinsko nalogo. Komisija je bila tako sprva

močno arheološko, šele z vnovično reorganizacijo leta 1911 pa tudi umetnostnozgodovinsko naravnava. Proti koncu 19. stoletja so začeli posebno skrb namenjati tudi restavraciji. Ključnega pomena pri delovanju komisije je bila strokovna periodika, v kateri so objavljali arheološke, umetnostnozgodovinske in druge študije ter predstavitve spomenikov s popisi restavratorskih posegov.

Po vzpostavitvi sistema varovanja in ohranjanja lahko govorimo o začetkih institucionaliziranega spomeniškega varstva v okviru dežel avstrijskega cesarstva in poznejše dualistične avstro-ogrske monarhije, v okviru katere je bila tedaj tudi večina slovenskega etničnega ozemlja. Strokovni terenski pregledi spomenikov so se takrat šele začeli, kmalu so se pojavili tudi prvi prispevki o nekaterih najvidnejših spomenikih na območju današnje Republike Slovenije. Prvega v vrsti daljših prispevkov, ki obravnavajo posamičen spomenik na slovenskem Štajerskem, je Hans Petschnig posvetil romarski cerkvi na Ptujski Gori (Sapač E. 2011, 203–230).

→ Ptuj – cerkev sv. Jurija

Dragocen dokument iz spisa Centralne komisije je risba južne fasade proštjske cerkve sv. Jurija in mestnega stolpa na Ptuj, ki jo je Hans Petschnig izrisal leta 1879.

→ Ptujška Gora – cerkev Marije Zaščitnice

Konservatorji Centralne komisije pred Celjskim oltarjem ob severni zunanjščini cerkve na Ptujski Gori leta 1912.

Omembe spomenikov in kulturne dediščine severovzhodne Slovenije so v poročilih Centralne komisije v tem času zelo sporadične. Arhivsko gradivo, ki zaradi požarov ni v celoti ohranjeno, je bilo Arhivu Republike Slovenije izročeno šele leta 1980 in še danes ni v celoti raziskano. Večina objavljenih omemb iz časa pred prvo svetovno vojno se navezuje na živahno arheološko dejavnost, pri čemer s tedaj aktualnimi odkritji prednjači izredno arheološko bogat Ptuj. Med ostalimi spomeniki je treba izpostaviti predvsem posege na mariborski stolnici, restavriranje kornih klopi iz 15. stoletja v ptujski proštjski cerkvi in obnovo notranjščine cerkve sv. Nikolaja v Vuzenici.

Pred prvo svetovno vojno je bilo Prekmurje sestavni del madžarskega dela avstro-ogrske monarhije, k avstrijskemu delu pa sta sodili Štajerska in Koroška, kar pomeni, da so se na spomenikih obravnavanega ozemlja izvajali avstrijski in madžarski konservatorski pristopi. Pri slednjih omenjamo madžarskega konservatorja, profesorja na budimpeški univerzi, Franza Floriania Rómerja, pomembnega zaradi prvih objav na temo prekmurskih srednjeveških fresk (Janez Akvila). V tem času so konservatorske obnove večinoma potekale v načinu slogovnega purizma, po načelu slogovnega čiščenja. To pomeni, da so se konservatorji na neki spomeniško zaščiteni stavbi odločili za prikaz enega zgodovinskega sloga, ki so ga strokovno ovrednotili kot najkakovostnejšega. Značilno za ta čas je bilo historiziranje, tako v umetnoobrnem oblikovanju kot v novozgrajeni arhitekturi in spomeniških obnovah (Baš 1955, 20).

Z reorganizacijo leta 1911 se je služba decentralizirala. Ustanovili so deželne konservatorske urade, pri čemer je ozemlje severovzhodne Slovenije pripadlo uradu v Gradcu. Razvoj stroke na prehodu v 20. stoletje je zahteval delitev spomeniškega dela na znanstveno in tehnično, vendar zaradi razdelitve po deželah kljub profesionalizaciji strokovnjakov ni prišlo do celostne nacionalne valorizacije spomeniškega fonda (*Katalog ob 30-letnici*, 1989, 3). Navkljub temu je delovanje Centralne komisije v tem času vendarle za vse dežele pod avstro-ogrsko oblastjo postavilo enotno zasnovano prakso po doktrini spomeniškovarstvenih eminenc, svetovno znanih dunajskih umetnostnih zgodovinarjev, predvsem Aloisa Riegla (1858–1905) in Maxa Dvořaka (1874–1921). Napisala sta za konservatorsko stroko še danes temeljni deli. Riegl v svojem *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung* iz leta 1903 razpravlja o osnovnih metodoloških vprašanjih ohranjanja in varstva spomenikov. Po njegovem mnenju je konservator pri obnovi spomenika in poudarjanju njegovih posameznih vrednot vedno obvezan iskati kompromise med poudarjanjem starinske vrednosti na eni strani, historične vrednosti na drugi in estetske vrednosti na tretji strani. Starinsko vrednost (*Alterswert*) definira kot človekovo intimno občutenje starega predmeta. Dovzetnemu opazovalcu naj bi bilo omogočeno, da z opazovanjem znakov staranja, ki mu je predmet podvržen in ki odraža njegovo nepopolnost, zasluži naravne procese krogotoka nastajanja in minevanja. Vzpostavljane razmerja med posameznimi poudarjenimi spomeniški vrednotami je v veliki meri odvisno od funkcije, ki se v objektu z obnovo načrtuje, in od konteksta njegove obnove. Tehnica se pri tem lahko nagiba od surovega, neolepšanega, avtentičnega prikaza vseh posameznih spomeniških elementov do druge skrajnosti, popolne rekonstrukcije izbranega določenega trenutka obstoja objekta ob hkratni negaciji vseh ostalih trenutkov. Čeprav na razmerje med poudarki posameznih spomeniških vrednot pogosto vpliva več objektivnih dejavnikov, ki izhajajo predvsem iz funkcije in konteksta spomeniške obnove, na konservatorja močno vplivajo vsakokratni sodobni konservatorski pristopi. Ti namreč določajo način konservatorjevega dela in s tem generirajo podobo spomenika (Magdič 2016, 41).

V svojem obširnem popisu vrednostnih kategorij spomenika tako Riegl opisuje naravo in pomen spomenikov ter razloge za javni interes pri njihovem ohranjanju. Na drugi strani pa Dvořak v *Katechismus der Denkmalpflege* iz leta 1916 na osnovi Rieglovega teoretičnega pristopa postavi nove temelje. Pojasni pravilno spomeniškovarstveno držo v moralni dolžnosti družbe do spomenikov in postavi novo strukturo, na katero je močno vplival nadvojvoda Franc Ferdinand, navdušen spomeniškovarstvenik in protektor Centralne komisije (1910–1914). Na podlagi opisanih pozitivnih in negativnih primerov je Dvořak dosegel upoštevanje predstavljenih načel in smernic ohranjanja spomenikov.

Primerljivo s sočasnim delovanjem slavnega dunajskega psihoanalitika Sigmunda Freuda (1856–1939) je dunajski krog umetnostnih zgodovinarjev, t. i. dunajska umetnostnozgodovinska šola, pomenil svetovno prelomnico v samostojnem razvoju te znanstvene discipline. Tako ni zanemarljivo dejstvo, da je bila prva generacija slovenskih umetnostnih zgodovinarjev s Francetom Steletom, Izidorjem Cankarjem in Vojeslavom Moletom, ki so se šolali na Dunaju, usodno deležna najvišje stopnje spomeniške ozaveščenosti, kar je imelo nedvomno velikanski vpliv na razvoj stroke pri nas. Med prvimi slovenskimi umetnostnimi zgodovinarji gre posebno mesto Francetu Steletu (1886–1972), ki je v svojem strokovnem delu poudarjal pomen študija originalov in

razumevanje umetnostne zgodovine kot zgodovine duha ter odnos do regionalne umetnostne zgodovine (Murovec 2015). Bil pa je tudi ključna osebnost v razvoju spomeniškega varstva na Slovenskem, saj je po avstrijskem vzoru, v duhu Rieglove in Dvořakove strokovne dediščine, zasnoval zakonodajo, metodologijo in pristope spomeniškovarstvenega dela ter vrednotenje spomenikov. Pri slednjem je pod vplivom dunajske šole sprva kot ključna veljala starinska vrednost spomenika, ki jo je Riegl imenoval *Alterswert*. Pri tem je poudarjen pomen originalne substance spomenika, »original je svet«. Spomeniškovarstvena doktrina je zato temeljila na krilatici: »konservirati, ne restavrirati« (*konservieren, nicht restaurieren*; Hoyer 1997, 37), katere avtor je bil leta 1905 nemški umetnostni zgodovinar Georg Dehio (1850–1932). Veljala pa je že v zadnji tretjini 19. stoletja. Tej temeljni spomeniški maksimi se v prvi polovici 20. stoletja pridružijo novi pristopi pod vplivom prvih določil, listin in mednarodnih priporočil, tudi konkretnih navodil in pravil konservatorske doktrine, kot je *Carta del Restauro* (1932; Stele 1960, 13).

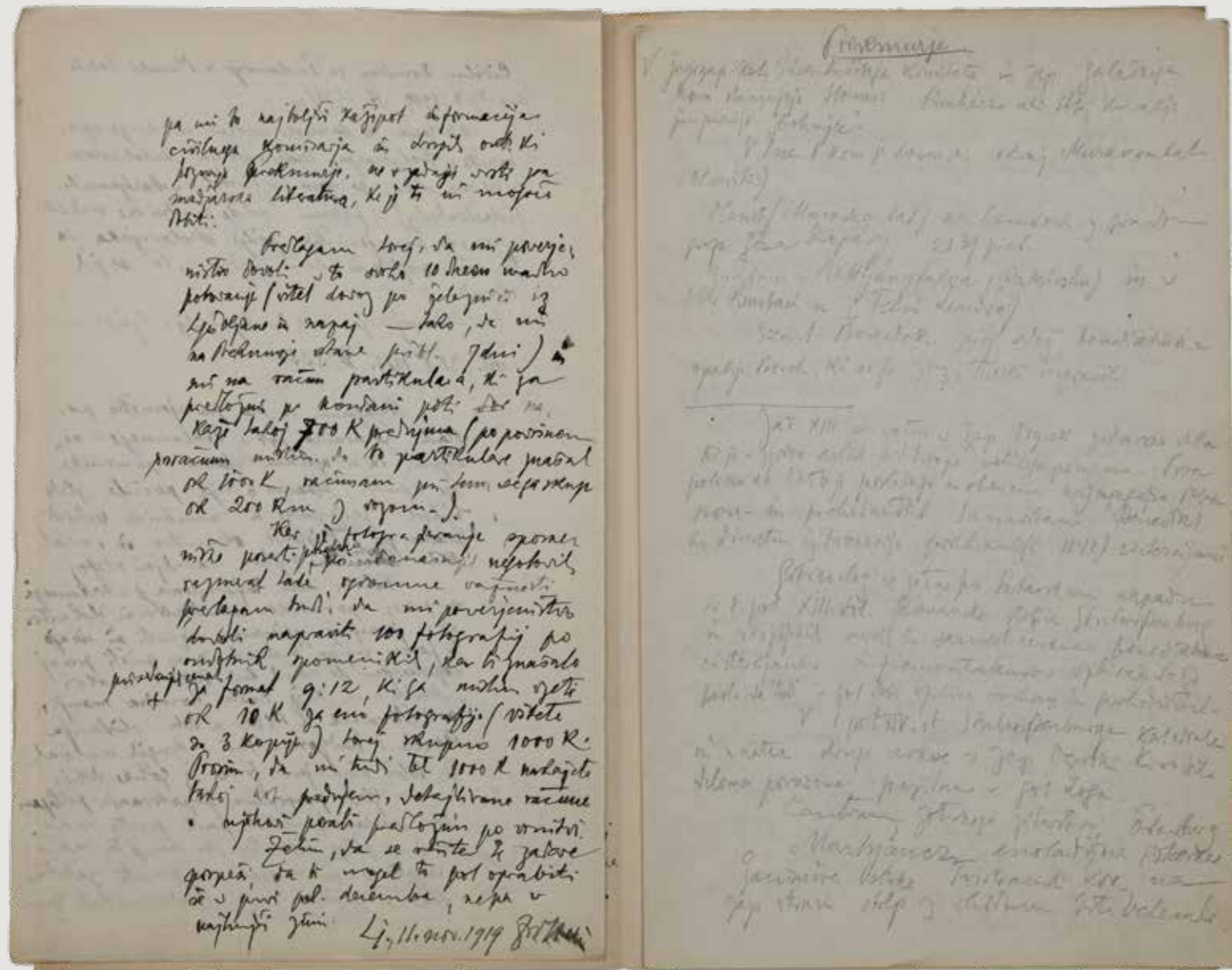

→ France Stele v dominikanskem samostanu na Ptujju

Pri obravnavi ustroja slovenske spomeniške službe je treba omeniti, da je samostojnemu, enovito organiziranemu varovanju spomenikov v vsej državi, vključno z severovzhodnim delom današnje Slovenije, možno slediti šele po prvi svetovni vojni, ko je zaradi političnih sprememb prišlo do prenehanja avstrijskega kulturnopolitičnega vpliva. Tedaj je mesto glavnega konservatorja zasedel Stele, ki je bil sicer že prej, leta 1913, imenovan za prvega konservatorja na Kranjskem. Vodil je Spomeniški urad v Ljubljani, najprej le za Kranjsko in nato za celotno slovensko ozemlje. O konservatorskih pristopih je leta 1955 zapisal, da je bilo spomeniško varstvo vedno razpeto med dva aksioma, »med estetiko, ki jo zahteva življenje, in dokumentarnostjo, ki jo zahteva strogo varstveno načelo: konservirati, ne restavrirati« (Stele 1955, 5). Slednje je Stele pri posegih na stavbni dediščini dopolnjeval in interpretiral kot dokumentarno restavriranje, kar pomeni ohranitev vseh še ohranjenih potez spomenika (slog, forma, materiali, tehnika, namembnost) in vseh dokumentarnih potez (zgodovinski napisi, pričevalni likovni elementi) (Stele 1955, 6). Pri svojem delu je temeljno avstrijsko doktrino prilagodil še izhodiščem beneškega konservatorja, inženirja in arhitekta Ferdinanda Forlatija, ki je v tridesetih letih 20. stoletja zastopal stališče: »ne delati na novo, temveč obnavljati« (*Non si tratta piu di rifare, ma di restaurare*) v duhu *Carte del restauro* (Stele 1960, 13). To v praksi pomeni, da obstoječih spomenikov, ne glede na njihovo materialno ohranjenost, nikakor ni primerno podirati, nato pa jih ponovno pozidati oziroma rekonstruirati, temveč je treba sodobne metode in tehnike uporabiti izključno za nevidno utrditev (Stele 1955, 11). Stele in Forlati sta se strokovno dopolnjevala. Stele je po avstrijskem vzoru na slovenskem ozemlju vzpostavil način delovanja konservatorja – umetnostnega zgodovinarja kot glavnega strokovno profiliranega strokovnjaka, avtoritete, ki ima odločilno besedo pri obnovah. Forlati je zagovarjal stališče, da ima konservator v procesu restavriranja in obnove sicer pomemben avtorski prispevek, a strokovno enakovredno vlogo v sodelovanju s projektanti (Kovač 2006, 49). Konservator je bil v tedanji družbi ugledna strokovna eminenca, konservatorski poklic je užival spoštovanje. Pri tem je nujno izpostaviti, da Stele konservatorstva ni dojemal le kot poklic, temveč kot način življenja, življenjsko vrednoto in poslanstvo. Še danes nas prevzame predanost in osebna zagnanost posameznikov, spomeniškovarstvenih pionirjev, ki so izhajali iz bistva – spomenika, ga preučevali, pazljivo izbirali pristope pri obnovah in posegih, objavljali, promovirali, kakovostno dokumentirali in preverjali

stanje na terenu ter ob tem vzgajali mlajše generacije. Pri Steletovem doprinosu k proučevanju spomenikov severovzhodne Slovenije ob mnogih terenski popisih posebej omenjamo njegovo obravnavo stenskega slikarstva v Prekmurju (*Slovenska Krajina*, 1935); kot prvi je ovrednotil opus slikarja Janeza Akvile in valoriziral skupino prekmurskih spomenikov gotskega slikarstva (Stele 1921, 84–85). V tem obdobju se je posvetil tudi cerkvi na Ptujski Gori, kjer je restavriranje poslikav zaupal Mateju Sternenu in Petru Železniku.

→ Korespondenca Franceta Steleta o stanju spomenikov v Prekmurju oktobra 1919

→ Krnski grad na Koroškem – »varuhi dediščine«

Za tedanjo spomeniškovarstveno dejavnost ključne osebnosti v avtomobilu pod Krnskimi gradom leta 1929. Od leve proti desni: Mihovil Abramič – ravnatelj arheološkega muzeja v Splitu, Viktor Skrabar – arheolog in konservator za Ptuj in okolico, Rudolf Gailhofer – predsednik muzejskega društva na Ptuj in France Stele – prvi slovenski konservator. V sprednjem delu ob vozniku še Paul Pirich – usnjari in član Muzejskega društva Ptuj.

Stele je pri svojem strokovnem delu slovel po uspešnem sodelovanju s sorodnimi strokami, predvsem arhitekti in slikarji, kar je izoblikovalo pristop t. i. ustvarjalnega konservatorstva (Stele 1955, 8; Peskar 2014, 238). Ta pojem se sicer pojavlja v nemški konservatorski praksi v času Tretjega rajha, ko je bilo izvedenih mnogo obnov spomenikov, in ima zaradi nacizma izrazito negativen prizvok (Hubel 2011). Vendar pri Steletu govorimo o drugem pomenu, o konservatorskem pristopu, ki pri posegih na spomenikih vključuje in dovoljuje kakovostno sodobno ustvarjalnost, kar se je še posebej izpovedno udeležilo v sodelovanju z arhitektom Jožetom Plečnikom in slikarjem Matejem Sternenom. Poetika Plečnikovega ustvarjanja je ujeta v mnogih kakovostnih izvedbah spominskih obeležij žrtvam vojn na Koroškem, še posebej pa v dopolnitvah, obogatitvah in nadgradnjah spomeniških objektov, med katerimi je najbolj znana cerkev Gospodovega vnebohoda v Bogojini. Kakovostna ustvarjalna slikarska in obenem strokovno premišljena restavratska sled pa se je v dediščino severovzhodnega dela države zapisala s plodnim delovanjem Steletovega najpomembnejšega terenskega sodelavca Mateja Sternena, slovenskega impresionističnega slikarja, mojstra fresko tehnike in izkušenega restavradorja, ki ga je Centralna komisija priporočala tako za posege na stenskih kot oljnih slikah. Poznamo ga po stenskih fresko poslikavah v kleti mariborskega mestnega gradu. Sicer pa je slovel po odkritih mnogih srednjeveških stenskih poslikav. Restavriral je poslikave v Marijini cerkvi v Turnišču, negovski grajski kapeli, ptujskem dominikanskem samostanu, viteški dvorani mariborskega gradu ter krilni oltar Konrada Laiba v ptujski proštiji cerkvi in Straussove slike v Slovenj Gradcu.

202 Maribor – cerkev sv. Janeza Krstnika

Če se vrnemo k dejavnosti službe na področju Štajerske, Koroške in Prekmurja v času med obema svetovnjima vojnama, ne moremo brez omembe velikih spomeniškovarstvenih akcij. Prišlo je do pomembnih odkritij, kot sta kripta pod cerkvijo sv. Jurija v Hočah in dvorana nekdanje judovske sinagoge v Mariboru. Med ključnimi konservatorsko-restavratorskimi deli izpostavljamo že omenjene posege na stenskih poslikavah v cerkvi sv. Marije Vnebozete v Turnišču in v minoritski cerkvi na Ptuj. Izvedene so bile velike konservatorske obnove nekdanjega dominikanskega samostana na Ptuj, zunanjščine cerkve Matere Božje v Rušah z zvonikom in mariborske stolnice.

Pri spomeniškovarstvenih pristopih k ohranjanju dediščine severovzhodnega dela države velja osvetliti tudi delo Franceta Mesesnela (1894–1945), ki je kot Steletov naslednik leta 1937 prevzel vodenje banskega spomeniškega referata (Stele 1938, 80). Uveljavljati je začel varstvena načela v naseljih, v regulacijskih načrtih za mesta, zavzemal pa se je tudi za ohranitev propadajočih gradov (Miklavčič Pintarič, Zupan 2014, 1). Tik pred drugo svetovno vojno je pripravil prvo spomeniško ovrednotenje ptujskega mestnega jedra s smernicami za posege, njegove ugotovitve pa v veliki meri veljajo še danes (Mesesnel 1939/40, 107–110). V njegovem času so bili izvedeni mnogi restavratorski posegi, slogovne opredelitve spomenikov in odkritja, kot so na primer gotske stenske poslikave v rotundi sv. Janeza Krstnika na Muti. Najodmevnejša spomeniškovarstvena akcija med obema svetovnjima vojnama je bila obnova mariborske stolnice med letoma 1938 in 1940. Nadaljevala se je po vojni do leta 1957 pod vodstvom Plečnikovega učenca, arhitekta Marjana Mušiča. Z odstranitvijo neogotske faze (1885–1904) so bili odkriti številni arhitekturni elementi, ki so pomembno prispevali k razumevanju raščnosti arhitekture od romanike, gotike, preko renesanse in baroka do klasicizma. Vendar pa so bili s tem načrtno in dosledno uničeni neogotski stavbni elementi in ornamenti. Odbijanje ometov so v tem obdobju izvajali tudi na ostalih pomembnih spomenikih, kot je ptujskogorska cerkev. Pristop slogovnega čiščenja je sicer večkrat uporabljen tudi v povojnem in novejšem konservatorstvu, vendar morajo za to obstajati tehtni strokovni razlogi.

Posegi na mariborski stolnici predstavljajo poučen primer razvoja spomeniške doktrine. Uporabili so konservatorski pristop, po katerem so zaradi tedanjega odpora do neoslogov 19. stoletja odstranili neogotsko kapelo in jo nadomestili z novo zgrajeno »baročno«. Seveda se vprašamo, zakaj so se konservatorji odločili prezentirati prav baročno fazo, ko pa je stavba raščena arhitektura. V tedanjem konservatorskem pristopu je bilo torej mogoče svobodno in poljubno »zgodoviniti« in iz izbora umetnostnozgodovinskih slogov za kapelo izbrati tistega, ki je bil po takratnem »strokovnem okusu«. Danes neogotika ni spomeniško nič manj pomembna od predhodnih slogov. Predstavljeni primer nam jasno pokaže, da je konservatorstvo razvijajoča se stroka, ki se nenehno spreminja. Lahko pa optimistično ugotovimo, da se razvija v smeri večje objektivnosti. Ta se kaže v bolj spoštljivem odnosu do vseh, tudi najmlajših kakovostnih stavbnih in drugih ustvarjalnih ali zgolj zgodovinskih faz, ki jih ne odstranjujemo z namenom, da bi jih nadomestili s slogovno ustrežnejšimi ponaredki po subjektivnem izboru.

→ 202 Maribor – cerkev sv. Janeza Krstnika

Pomembno prelomnico v organizaciji službe predstavlja leto 1945, ko je nova oblast ustanovila Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Ljudske republike Slovenije (LRS) s sedežem v Ljubljani. Kmalu za tem je bil leta 1948 sprejet prvi slovenski Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti (Šijanec 1948, 6). Dve leti pozneje je bil zavod preimenovan v Zavod za spomeniško varstvo LRS in je kot centralna zakonodajna in izvršilna republiška ustanova z zaposlenimi konservatorji kot upravniki in znanstveniki skupaj z restavratorji skrbel za spomenike na območju celotne Slovenije (Kuševič 1999, 249). Leta 1958 je nov zakon omogočil decentralizacijo službe in vzpostavitev regionalnih zavodov za spomeniško varstvo. Tako je bil leta 1959 ustanovljen okrajni Zavod za spomeniško varstvo s sedežem v Mariboru, pri čemer so po ukinitvi okrajev soustanoviteljice postale občine, ki so financirale zavodovo dejavnost (Volavšek 1976, 135).

Zavod za spomeniško varstvo Maribor je sprva pokrival območje tedanjega mariborskega, murskosoboškega in celjskega okraja. Po ustanovitvi okrajnega zavoda za spomeniško varstvo v Celju (leta 1963) je mariborski zavod opravljal naloge varovanja kulturne (in po letu 1970 tudi naravne dediščine) za območja tedanjih občin Dravograd, Gornja Radgona, Lenart, Lendava, Ljutomer, Murska Sobota, Ormož, Ptuj, Ravne na Koroškem, Radlje ob Dravi, Slovenska Bistrica, Slovenj Gradec in Maribor. Po delitvi nekoč velikih občin je danes mariborski zavod pristojen za osemdeset občin v severovzhodni Sloveniji.

→ 98 Maribor – mestni grad, ogled restavratorskih del

V prvih tridesetih letih obstoja zavoda so se nadaljevala temeljna, z zakonom predpisana konservatorska dela: raziskovanje, evidentiranje, registriranje, dokumentiranje kulturne in naravne dediščine ter skrb za njeno vzdrževanje in obnavljanje. V tem obdobju so bili izvedeni odmevni projekti obnov in konservatorsko-restavratorskih posegov (na cerkvi sv. Mihaela v Domanjševcih, na poslikavah v stari Marijini cerkvi v Turnišču in cerkvi v Martjancih itd.). Med najpomembnejše zagotovo sodi prenova mariborskega Lenta s takrat edinstvenim primerom tehnično-metodološko napredne premestitve Vodnega stolpa. Med obsežnejšimi gre izpostaviti še konservatorsko-restavratorske posege na ptujski proštiji cerkvi, ptujskem gradu, rekonstrukcijo ptujskega minoritskega prezbiterija, posege v dvorcu Betnava, na gradu Borl in odmevno rekonstrukcijo Kužnega znamenja na mariborskem Glavnem trgu. Tedaj so nekatere spomeniškovarstvene akcije, na primer na ptujski minoritski cerkvi in cerkvi sv. Janeza Krstnika na Dravinjskem Vrhu, na rotundi v Selu in na stenskih poslikavah v Turnišču, potekale pod okriljem republiškega zavoda za spomeniško varstvo s sedežem v Ljubljani, pri čemer je ključno vlogo odigral Marjan Zadnikar. Kot vodilni slovenski umetnostni zgodovinar prve povojne generacije je nadaljeval Steletovo delo. Ob vodenju konservatorskih obnov je ustvaril bogato publicistično in dokumentarčno zapuščino, ki se nanaša predvsem na srednjeveške spomenike tega dela Slovenije, še posebej v Prekmurju in na Koroškem. Sicer pa je obnove na obravnavanem območju vodil mariborski zavod sam. V koordinaciji odgovornega konservatorja (umetnostnega zgodovinarja, etnologa, zgodovinarja, arhitekta), ki je raziskal, ovrednotil spomenik, pripravil historiat posegov v preteklosti in nadziral obnovo, so konservatorji različnih strokovnih profilov delovali timsko: gradbeniki so statično in gradbeno raziskali, izmerili ter sondirali objekt, arhitekti so projektirali, restavratorji so izvajali konservatorsko-restavratorske posege.

Spomeniške obravnave in prenove mest, med katerimi je najodmevnejši primer Maribor, so potekale po določilih usmerjene prenove mestnega jedra v skupnem »družbenem dogovoru« z mestom. Preden so se posegi začeli, je bilo opravljenih veliko preliminarnih raziskav, strnjjenih v posamezne ključne dokumente. Najprej je bila izdelana morfološka analiza celotnega mestnega jedra, nato so obdelali še ulice, trge in posamezne stavbe. S tem so bila podana zgodovinsko-urbanistična izhodišča za izdelavo generalnega načrta prenove. Naslednja stopnja je bila izdelava ureditvenih načrtov za prostor, mesta in vaška jedra na osnovi temeljitih, preverjenih strokovnih osnov. V mestih so bili za posamezne morfološke enote (kareje) in posamezne stavbe izdelani izvedbeni načrti. V ta namen je zavod začel izdelovati konservatorske programe za stavbe s projekti gradbene sanacije ter prostorsko-programskimi načrti za nove vsebine. Današnji naslednik programa je konservatorski načrt, od leta 2009 zakonsko predpisan dokument, ki je kot del projektne dokumentacije v določenih, zahtevnih primerih prenov potreben za pridobitev projektnih pogojev in soglasja. Posamezni sklopi konservatorskega načrta zajemajo celovit pogled na spomeniško zaščiten objekt, vključno z vsemi podatki, rezultati raziskav in določanjem njegovih sestavin, ki jih je treba ohraniti. V nekaterih primerih načrt vsebuje tudi popis in metodologijo postopkov na spomeniško ovrednotenih elementih. Pri tem se je treba zavedati, da med prenovo pogosto prihaja do novih najdb, ugotovitev in spremenjenih okoliščin, ki jih sprva ni mogoče v celoti predvideti, posledica pa so lahko pomembne konstrukcijske spremembe v strukturi spomenika.

Konservatorske in restavratorske odločitve o pristopih k poseganju v spomenik so včasih posebej težke. Potrebne se mnoge raziskave, analize, študije različnih strok (humanističnih, naravoslovnih, gradbenih, restavratorskih, arheoloških, dendroloških, arborističnih itd.), s pomočjo katerih lahko odgovorni konservator utemeljeno zavzame stališče, še preden se posegi načrtujejo in začnejo izvajati. Precej smeli spomeniški pristop konservatorjev tako mariborskega kot republiškega zavoda so bile na območju severovzhodnega dela države na primer že omenjene rekonstrukcije določenih slogovnih obdobjih na spomenikih, za katere se je strokovno utemeljilo, da so na voljo potrebni podatki in dokumentacija ter da bo s tem spomeniku povrnjen pomen in sporočilnost (Sapač I. 2008). Takšni primeri so prezentiranje prvotne rotunde v Selu in na Muti, srednjeveške notranjščine ptujske proštije cerkve, romanske faze na cerkvah sv. Vida v Dravogradu, sv. Lovrenca v Lovrencu na Dravskem polju in sv. Janeza Krstnika na Dravinjskem Vrhu. Posebej pomembna spomeniška akcija mariborskega zavoda je bilo restavriranje ptujske proštije cerkve, ki so jo že v osemdesetih letih 20. stoletja šteli med najzahtevnejše in najceloviteje izvedene restavratorske posege v Sloveniji. Odločili so se za konservatorski pristop restavriranja arhitekture kot celote z vsemi detajli, stenskimi poslikavami, štukaturo in opremo (*Katalog ob 30-letnici*, 1989, 24). V osemdesetih letih so bili namreč značilni pristopi celovite arhitekturne, kiparske in vsebinske rekonstrukcije. Mariborska sinagoga je primer celovite arhitekturne rekonstrukcije, kjer so temeljite gradbene in arheološke raziskave pokazale dovolj slogovnih in vsebinskih značilnosti za njeno izvedbo. V skladu z zakonitostmi judovske verske arhitekture so bili restavrirani in delno dopolnjeni portali ter okenske odprtine. Izredno zahtevna je bila rekonstrukcija nekoč najodličnejše zgodnjegotske in med vojno porušene arhitekture ptujskega minoritskega prezbiterija, ki je zahtevala kritični razmislek o problematičnosti »rekonstrukcij in njihovi spomeniški avtentičnosti« (*Katalog ob 30-letnici*, 1989, 26). S pomočjo preliminarnih raziskav je bila v konservatorskem pristopu izvedena neke vrste anastiloz oziroma rekonstrukcija v slogovnem purizmu, s poudarkom na prezentaciji obdobja gotike (Menoni 2002, 64). V osemdesetih letih prejšnjega stoletja je bila načrtovana tudi vsebinska rekonstrukcija renesančne grajske zasnove dvorca Betnava s štirimi stolpi in veznimi trakti ter renesančnega parka. Zaradi zanemarjenosti in propadanja so bili v dvorcu potrebni številni gradbeno-statični posegi, rekonstrukcija slavnostnega stopnišča z restavriranjem stropnih in stenskih poslikav ter poslikav v slavnostni dvorani in nekdanji kapeli (Sapač E. 2018, 359–419). Kot radikalen konservatorski pristop označujemo zamenjavo originalnega spomenika s kopijo na Straubovem kužnem znamenju na mariborskem Glavnem trgu. Zaradi hude dotrajanosti je konec osemdesetih let 20. stoletja potekal kamnoseško in kiparsko zahteven ter odmeven, tedaj pionirski, projekt izdelave kopije.

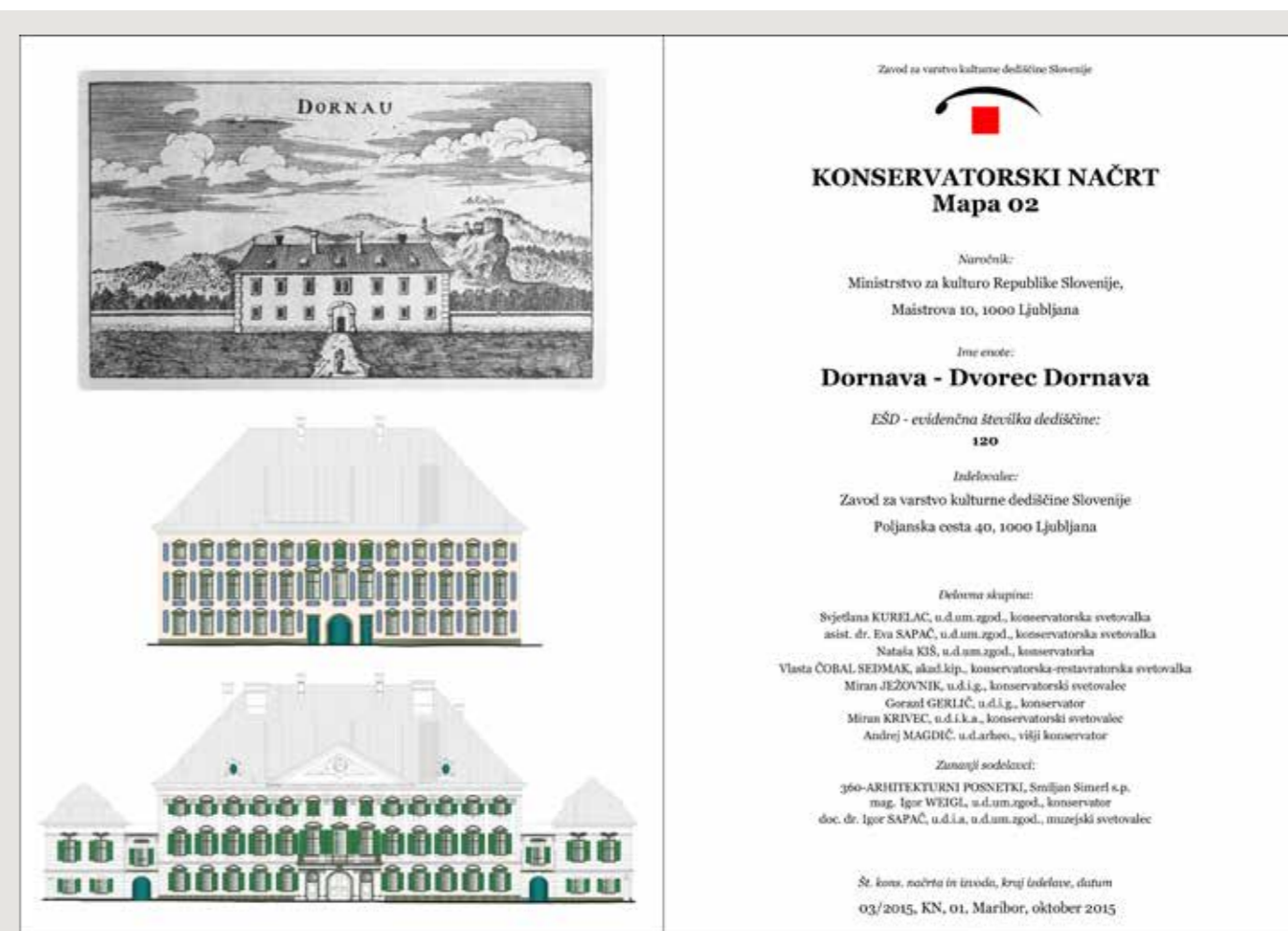
Medtem ko je bila ustaljena konservatorska praksa tudi v šestdesetih letih 20. stoletja »po arheološki metodi« odbijanje ometov do osnove, kar je pomenilo izgubo avtentičnega gradiva in otežitev obnove fasade v prihodnosti, so za osemdeseta in devetdeseta leta značilni bolj premišljeni posegi. Posegi na ometih notranjščin in fasad so se izvajali restavratorsko, rekonstruirali so se ometi različnih obdobjih. S tem je bila vzpostavljena prezentacija raščene arhitekture (*Katalog ob 30-letnici*, 1989, 22), ki bi jo lahko imenovali tudi dokumentarna »muzejska« prezentacija, saj so na zunanjščinah in notranjščinah prezentirane vse faze raziskane gradbene oziroma slogovne zgodovine stavbe. Ob prelomu tisočletja, predvsem v zadnjih dveh desetletjih, je stroka opustila pristop

dokumentarnega prezentiranja raščene arhitekture, predvsem zaradi njegove bistvene pomanjkljivosti, to je včasih nejasne in težko berljive vizualne pojavnosti.

V današnjih konservatorskih pristopih se pri odločitvah o posegih, še posebej rekonstrukcijah, vse bolj nagibamo k večji zadržanosti, kar pri sosednjih državah opažamo že dlje časa. Vsaj v želji za prihodnost se počasi vračamo k osnovni spomeniškovarstveni maksimi, torej k ohranjanju – konserviranju kakovostnega originala, kolikor je le mogoče (enakovredno za vsa slogovna obdobja), in izrazitejšemu posvečanju preventivnemu konservatorstvu, pri čemer poudarjamo pomen kontinuiranega kakovostnega vzdrževanja.

V konservatorstvu se namreč ves čas soočamo z bistveno problematiko – odnosom do originala. Beseda original je latinskega izvora, v dobesednem prevodu pomeni izvirnik in označuje neponovljivo, enkratno, inovativno in edinstveno izvedbo. Zato vsak poseg v substanco spomenika nepopravljivo zmanjšuje njegovo vrednost in pomen. Original je nenadomestljiv, saj ni mogoče narediti dvojnika – klona originala. Rekonstrukcija, kopija in ponovna gradnja sicer lahko spominjajo na original, deloma ponovijo njegove značilnosti in omogočijo psihološko pomoč pri izgubah, a nikoli ne morejo postati original. Vzpostavljanje nečesa, kar ni primarno, je namreč nič drugega kot spomeniška pripoved, s katero se predaja nekaj njegovega pomena zanamcem. Konservatorska stroka danes zavzema stališče, da prezentacija naj ne bi zavajala s tem, da onemogoča ločevanje originala od kopije, pa najsi gre za rekonstrukcije

→ Črešnjevec – cerkev sv. Mihaela, merjenje

ometov, barvnih plasti, stavbnega pohištva, kritine ali celotne stavbe. Poudarjanje starinske vrednosti in pomena originala, *Alterswert*, je ravno nasprotno temu pristopu. Tako se znajdemo sredi temeljne, vedno prisotne dileme v slogu maksime »konservirati, ne restavrirati« (in ne rekonstruirati). Ali se odločimo zgolj konservirati original, pri čemer se zavestno iz dneva v dan izgublja njegova materialna substanca, vse do trenutka končnega razkroja? Ali pa na podlagi današnjega vedenja o spomeniku, na primer, uničimo razpadajoči originalni omet gotske podružnične cerkve, narekujemo izdelavo novega po primarni recepturi in rekonstrukcijo fasadnih poslikav iz različnih obdobij, ki smo jih našli s sondiranjem, torej izvedemo natančno kopijo – kuliso. Ko se danes prezentacije, ki jih po več desetletjih že močno najeda zob časa, dobesedno luščijo s ponarejenih fasad, se zazremo neposredno v meje in nemoč stroke, ki poskuša posamezne spomeniške značilnosti, pa čeprav v najboljši veri, podaljševati v nedogled. Ta pristop je pravzaprav edini, ki na mestu samem omogoči ponazoritev videza spomenika skozi stoletja, vendar o originalu in njegovi starinski vrednosti, ki ob pogledu, pa tudi ob dotiku, vsebuje neko posebno ambientalno avro, v tem primeru ni več mogoče govoriti. Kajpak je vsakič mogoča tudi vzpostavitev vrhunske tolažilne rekonstrukcije oziroma replike, vendar ta skoraj gotovo ne more kodirati razpoloženja, ki ga je Riegel opisal kot starinsko vrednost in je lastna zgolj originalu, kateremu naj bi bilo po njegovem mnenju treba omogočiti tudi dostojanstven razkroj.

V teku 20. stoletja se je konservatorska stroka vse bolj mednarodno povezovala, nastala so različna strokovna združenja, mednarodne listine in smernice, prirejene so bile številne konference in izdane mnoge publikacije, nenazadnje je tudi pojav interneta omogočil hiter pretok znanj in konservatorskih pristopov. Začeli smo se spraševati, kaj je zadnja kakovostna faza raščene arhitekture? Ali je to intaktna fasada iz časa zadnje obnove ali sledovi strelnih lukenj in bombnih okruškov iz druge svetovne vojne, ki so to fasado poškodovali, a pričajo o zgodbi mesta? Ali je torej zgodovinska pričevalnost tista, ki je ključna in ne sme podlegati sterilni estetiki nizanja slogov? Potemtakem končni rezultat ni nujno všečen, je pa dokumentarni in materialni vir preteklosti. Zavedati se je treba, da je sleherni spomeniškovarstveni poseg vselej tudi interpretacija in zato je tudi običajno, da niti dva konservatorja ne bosta razmišljala povsem identično, kar pa ne pomeni, da ne uporabljata primerljivega sistema vrednotenja spomenika, ki ga želita ohraniti.

Izpostaviti velja, da so devetdeseta leta prejšnjega stoletja konservatorjem prinesla še eno pomembno nalogo, in sicer sistematično terensko dokumentiranje dediščine za potrebe priprave strokovnih podlag za njeno razglasitev in varstvo. Končala pa so se z novo zakonodajo ter posledično veliko reorganizacijo službe, ki je prinesla ločitev pristojnosti varstva naravne in kulturne dediščine ter centralizacijo spomeniškovarstvene službe. Sprememba zakonodaje v letu 1999 je ob terminu kulturnega spomenika opredelila še termin kulturna dediščina in uvedla nov varstveni sistem. V naslednjih letih se je zato ponovno izvajalo evidentiranje in dokumentiranje kulturne dediščine na terenu, zahtevani podatki pa so bili vneseni v Register kulturne dediščine Informacijsko dokumentacijskega centra (INDOK) pri Ministrstvu za kulturo. Ta obsežna akcija je po eni strani prinesla enoten državni register kulturne dediščine, po drugi pa povzročila obilico dodatnih zadolžitvev konservatorske službe. Nadaljeval se je ustaljeni potek obnov posameznih kulturnih spomenikov, bistveno pa se je povečalo število upravnih postopkov, ki jih vodijo konservatorji Zavoda za varstvo kulturne dediščine. Pri posameznih

→ Črešnjevec – cerkev sv. Mihaela med obnovo

→ Črešnjevec – cerkev sv. Mihaela, odpiranje romanskega okna

občinah je bila opravljena tudi revizija veljavnih odlokov, vendar so se pri razglasanju kulturnih spomenikov zaradi večje vloge lastnikov začele pojavljati težave. Področna zakonodaja se je zato leta 2008 ponovno spremenila in prinesla naslednjo reorganizacijo. Hud udarec je konservatorska stroka doživela ob nedosledni dediščinski politiki, pri kateri je bilo v obdobju po letu 2000 v ospredju naporno evidentiranje, registriranje, varovanje in obnova enot dediščine, ki pa so z novim zakonom iz leta 2008 izzvenele kot pravno neustrezno zaščitene in neuspeli eksperiment. Posledice čuti tako konservatorska stroka kot dediščina, katere varovanje je odtlej v nekaterih primerih le priporočilne narave in po večini popolnoma odvisno od lokalne politike. Zaradi te pomanjkljivosti spomeniškovarstvenega sistema je bila z zakonom leta 2008 uvedena možnost razglasitve t. i. varstvenih območij dediščine (VOD), v katera naj bi bil vključen kakovostni izbor dediščine. S tem naj bi bila odpravljena napaka vpisa v register, o katerem brez javne razgrnitve zainteresirana javnost in lastniki niso imeli možnosti razprave. Metodološka priprava in standardi za pripravo VOD so se začeli vzpostavljati šele v zadnjih letih, dejansko razglasjevanje VOD bo v domeni Vlade RS oziroma Ministrstva za kulturo, ki naj bi z javno razgrnitvijo predlogov poskrbelo tudi za njihovo učinkovitejše varstvo. Sicer je bistvena težnja v spremembah zakonodaje iz leta 2008 obratna tisti iz leta 1958. Slednja je imela namen decentralizacije in vzpostavitve ter emancipacije lokalnih območnih enot zavoda, ki bi dovolj smelo in strokovno od blizu bdele nad spomeniki v širši regiji.

Do ponovne centralizacije službe z zakonom leta 1999 so bile območne enote skoraj v celoti samostojni zavodi, kar je preprečevalo finančni in teoretični vpliv centra. Namen nove ureditve je bil okrepiti centralno vodenje konservatorske službe. Po reorganizaciji se je uspel okrepiti Restavratski center, ki je bil samostojen med letoma 1982 in 1999. Ta je medtem sicer izgubil svojo prvotno centralno znanstveno pozicijo, vendar je njegova vrednost v praktično-izvajalski in teoretični podkovanosti njegovih strokovnjakov pri obnovi kulturne dediščine, ki jo izvaja na teritoriju celotne države. Iste okoliščine po drugi strani povzročajo tudi njegove ključne pomanjkljivosti, saj v pravnem in varstvenem smislu za spomenike nima pristojnosti, nima svojega matičnega terena in ni konstantno prisoten v lokalnem okolju vseh regij. Poleg vse intenzivnejše centralizacije se je v širšem kontekstu spreminjanja državnih upravnih služb in zakonodaje do danes žal tudi spomeniškovarstvena dejavnost močno zbirokratizirala, kar gre nemalokrat na račun naše prisotnosti in učinkovitosti na terenu.

→ Črešnjevec – cerkev sv. Mihaela, prikaz raščene arhitekture

Kot smo videli, se konservatorstvo spreminja zaradi zunanjih dejavnikov, spreminja pa se tudi od znotraj. Pri vsebinskih spremembah in večjih obnovah se še posebej odraža vodilna misel konservatorske doktrine. Najprej se srečamo s spremenljivo konstanto vrednotenja, torej, ali je nekaj vredno, da se ohrani. Tako so generacije, ki so delovale v prvi, deloma pa še v drugi polovici 20. stoletja, prvine historističnih slogov 19. stoletja označevale za bolj ali manj uspele obrtne dosežke, ki pa niso vredni besede visoka umetnost in torej niso prioriteta ohranjanja. Podobno velja tudi za modernizem, ki je sledil in bi ga bilo po mnenju mnogih najbolje kar odstraniti ali preplastiti, kar se z arhitekturnimi dosežki, interierji in opremo obeh omenjenih slogov še vedno dogaja. Torej je tisto, kar varujemo in nujno ohranjamo, stvar vrednotenja, ki pa ga ne moremo izvajati, če dosežkov človekove ustvarjalnosti in tehnične inovativnosti nismo sposobni objektivno presojeti. Potemtakem lahko uničimo tudi vrhunska umetniška in inženirska dela in se tega niti ne

→ Ekскурzija zaposlenih z Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor leta 1996

zavedamo. In prav to mora skrbeti konservatorja. Metode vrednotenja so zato lahko univerzalne, vendar morajo biti izvedljive v vseh obdobjih kulture in v vseh tipologijah dediščine, pa naj bo vrednost spomenika v njegovi estetiki, umetniški presežnosti, zgodovinski pomembnosti, tehnični inovativnosti ali drugje. Stroka se je tako dokopala do aksioma, da se vse, kar je vredno ohraniti, od celote do zadnjega detajla, skrbno obnovi in restavrira. Ko pa je treba dodati nove elemente, se srečamo z drugim, prav tako pomembnim »večnim« problemom konservatorstva, da namreč stroka lahko zagovarja diametralno nasprotna prepričanja in posledično tudi povsem nasprotna zahteve, ki jih mora investitor upoštevati.

Novost predstavlja kritični premislek in pomembnost proučevanja, dokumentiranja ter vrednotenja mlajše arhitekturne, kiparske in urbanistične kulturne dediščine oziroma komponent urejanja prostora. Sem sodijo tudi sodobno oblikovanje arhitekture in urbanizem ter doslej zapostavljeni dosežki preteklosti, kot so prometne infrastrukturne mreže, mestni tlorisi, premostitvene in ostale, tako hotene kot nehotene ureditve in elementi v prostoru, ki jim lahko pripišemo arhitekturno-oblikovalske intence ali tehnično inovativnost. Estetska in dediščinska funkcija podobe in ustroja mestnega, krajinskega in naselbinskega korpusa je zgolj ena komponenta večplastne problematike, ki zahteva transdisciplinarno zastopnost postopkov za uresničitev ciljev urbanističnega in prostorskega načrtovanja. Pri tej nalogi spomeniško varstvo ni samostojno, temveč v funkciji pomožne vede v veliki meri podrejeno. Pri odločitvi, katere objekte in ambiente 20. stoletja je treba ohraniti, se ne upošteva le ožji estetski, arhitekturno zgodovinski pomen, temveč tudi vidiki, kot so pogostost in pomen tipologije ter konstrukcijske, tehnološke

→ Zaposleni na Zavodu za spomeniško varstvo Maribor leta 1980

→ Praznovanje 60-letnice mariborske spomeniškovarstvene službe leta 2019

in obrtne izvedbene prvine. Predvsem arhitektura druge polovice 20. stoletja je najbolj energetska potratna, zato se služba srečuje z veliko dilemo in razpetostjo med nalogo ohranjanja avtentičnega stanja in vidnega originala ter željo po energetski prenovi objektov. Znotraj večjih dediščinskih območij, kot so mestna in druga naselbinska jedra, je veliko stavb, ki so pogosto anonimne, a profesionalno zasnovane arhitekture z avtorskim konceptom, ki ga je treba upoštevati. Avtorsko pravo na tem področju žal ni urejeno, zato je spomeniška služba skoraj izključni skrbnik arhitekturne identitete stavb, ki se z oblikovalsko malomarno izvedbo toplotnoizolacijskih fasad izgublja. Večinoma prihaja do želje po energetski sanaciji večstanovanjskih stavb – blokov in stolpnic. Ti so del večjih ali majhnih sosesk s profesionalno načrtovanim urbanizmom in arhitekturo ter celovito ureditveno, oblikovno in barvno podobo, ki je imela vlogo povezovanja stavb v večjo celoto, sosesko. Ko se ta celovita podoba neke soseske izgubi, se izgubi tudi povezanost stavb, s tem pa tudi berljivost prostora in časa nastanka take soseske.

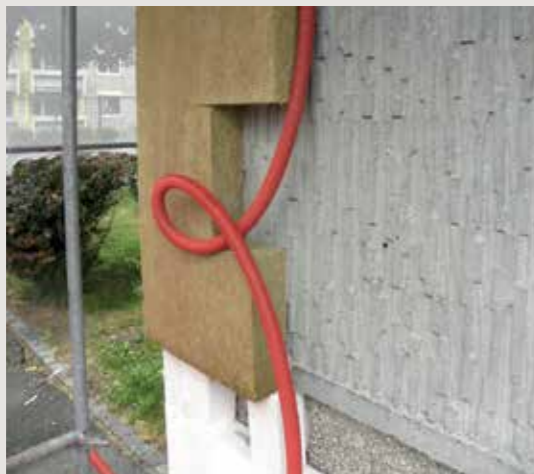
Glede na dejstvo, da je arhitektura druge polovice 20. stoletja dejansko najbolj energetska problematična, veliko bolj kot stare stavbe z masivnimi zidovi, ni veliko alternativ glede vprašanja, ali je takšna praksa iz arhitekturno spomeniškega vidika sploh primerna. V takem primeru je smiselno uporabiti konservatorski pristop, ki rekonstruira oziroma ponovi arhitekturne odlike skozi postopek podvajanja na nosilcu – originalu samem (t. i. dubliranje). Na tak način originalni materialni vir, ki ga varujemo za zanamce, pod izolacijo ostane bolj ali manj nepoškodovan. S tega vidika je pomembno, da se primarna substanca v čim manjši meri poškoduje in se upošteva načelo reverzibilnosti posegov v skladu s sodobnimi strokovnimi standardi.

→ Konservatorsko terensko delo

203 Maribor – primeri energetskih sanacij

Energetske sanacije lahko uspešno podvajajo oziroma kopirajo kakovostno arhitekturno opno, kot vidimo na primer v Mariboru po sanaciji stanovanjskega bloka na Kersnikovi ulici, dijaškega doma na Smetanovi ulici ter stanovanjskega bloka in stolpnice na Partizanski cesti. Lahko pa arhitekturno opno tudi uničijo, kot je razvidno iz detajla.

→ 48 Maribor – minoritska cerkev

Generacije konservatorjev, ki so vrhunec kariere dosegle v zadnji četrtini 20. stoletja, so še sledile Steletovi šoli, v okviru katere se je spodbujalo preučevanje spomenika skozi stratigrafsko odstranjevanje posameznih gradbenih faz in nato njegovo rekonstrukcijo na način, ki prezentira čim več odkritega. Te generacije je zaznamovala postmoderna, ki je v spomeniškovarstveni metodologiji uvajala način, pri katerem se arhitekt, ki vodi prenavo, podredi arhitekturnemu slogu stavbe. Projektanti so mu morali slediti do zadnjega detajla okenskega in vratnega okovja, tlakov, receptur za omete v notranjosti, vse z namenom ohranjanja historičnih prvin in prvotnega ambianta. Vendar pa so tovrstni obnovitveni pristopi imeli znaten stranski učinek – nezmožnost ločevanja kopije od originala. S tem stavba ni nujno pridobila na vrednosti, pač pa je bila kot industrijski produkt 20. stoletja zbanalizirana in popreproščena na reproduktivno raven, v nasprotju z nezamenljivim unikatom svojega spomeniškega bistva, kot ga poudarja Rieglov *Alterswert*. Pozneje se je tej metodi podrejanja in usklajevanja pridružila njej nasprotna metoda kontrasta, uveljavljena še danes. Govorimo o avtorsko prepoznavni arhitekturni obnovi, ki je vidna na primerih minoritskega samostana s cerkvijo, Vetrinjskega dvora in Baroničine hiše v Mariboru, knjižnice v dvorcu Ravne, grajske pristave v Ormožu, ptujskega dominikanskega samostana, gradu Hompoš na Pivoli, dvorca Sternthal v Kidričevem in drugod. Lahko bi govorili o ponovno priljubljenem pristopu ustvarjalnega konservatorstva. Ob estetsko nadvse učinkujočih in v današnji vizualno naravnani dobi še posebej priljubljenih in privlačnih arhitekturno-oblikovalskih rešitvah se postavlja vprašanje, do katere mere arhitektova ustvarjalna govorica preglasi ali v subtilni neopaznosti izpostavi original. Tako v nekaterih primerih tudi ta metoda ni optimalna za spomenik, saj se je izkazala kot preveč agresivna za subtilne spomeniške intonacije, predvsem pa za neokrnjene ambiente.

Stroka je danes v svojih pristopih, ki variirajo od ene do druge skrajnosti, prispela do trenutka, ko ni več samozadostna. Konservatorstvo je vendarle izrazilo interdisciplinarna stroka, kjer gre za koordinacijo estetskih, zgodovinskih, znanstvenih in tehničnih metod (Hoyer 1997). Konservator mora pri svojih odločitvah upoštevati tudi dejavnike, kot je na primer ekološko trajnostni vidik, ki je bil nekoč izhodišče gradnje stavb in organizacije poselitve, nato pa je bil v času hitrega razvoja družbe povsem zanemarjen. Poleg tega se je treba pri pristopu do spomenika zavedati svoje družbene odgovornosti v demokratično urejeni skupnosti. Termin, sposoben iz sodobne psihologije, ki uvaja pojem čuječnosti, je zato pravi za naravnost, ki bi ji morala slediti tudi naša stroka. V konservatorstvu je potrebna prav čuječnost, ki bi jo lahko definirali kot odgovorno in subtilno, a neomahljivo empatijo, kot intelektualno pozorno življenje tako v investitorja kot seveda v prvi vrsti v sam spomenik. Seveda pod pogojem, da želi celotna družba, ne le stroka, svojo odgovornost uravnoveženo nositi, porazdeliti in sprejeti. Tako je mogoče iz palete vseh dosedanjih pristopov poljubno izbirati med popolno rekonstrukcijo in repliko na eni ter popolnim konserviranjem na drugi strani obeh skrajnosti doktrine. V zadnjih letih se pogosto pojavlja beseda heritologija, katere koren je iskati v angleškem pojmu *heritage* – dediščina. Vendar je pomen te novejši vede predvsem ta, da se osredotoča na sporočilnost dediščine. V ospredju je zato tudi vprašanje prezentacije in interpretacije, torej predstavitve spomenika. Če sta bila nekoč jedro prezentacije obnovljenega spomenika slogovno čista ali berljiva originalna substanca in neokrnjeni ambient, je danes interpretacija lahko dosežena z interdisciplinarnimi in virtualnimi ter mnogimi novimi pristopi, tudi s pomočjo medijev.

→ Areh na Pohorju – cerkev sv. Areha

2 Konservatorstvo-restavratorstvo

Medtem ko konservator skrbi za pravno varstvo kulturne dediščine, za njeno strokovno-znanstveno raziskovanje, dokumentiranje, objavljanje in nadzor nad obnovami, pa fizično varstvo, konkretne posege konserviranja in restavriranja predmetov in stavb izvaja konservatorjev tesni sodelavec, nekoč »renovator«, danes strokovno profiliran konservator-restavrator. Že v drugi polovici 19. stoletja je bila restavratorska dejavnost ena ključnih domen in nalog spomeniškega varstva znotraj dunajske Centralne komisije. Prvi konservatorji – umetnostnozgodovinske eminence – so se pri delu opirali na svoje spremljevalce, največkrat umetnike dunajske umetniške akademije, ki so restavrirali po njihovih navodilih in pristopih. Slednji so se skozi čas spreminjali in z njimi tudi načini prezentacij kulturne dediščine (Sitar 2016). Že Centralna komisija je postavila prve restavratorske standarde za posege in pravila dokumentiranja ter izdelave poročil. Tudi dolgo obdobje delovanja prvega slovenskega konservatorja Steleta je zaznamovano s tesnim sodelovanjem z restavratorji, najpogosteje Matejem Sternenom, Franjem Golobom in Petrom Železnikom, ki so, poleg lokalnih mojstrov, restavrirali tudi mnoge spomenike severovzhodne Slovenije.

Slovenski restavratorji so do prve formalne izobrazbe prišli po ustanovitvi Akademije upodablajočih umetnosti v Ljubljani leta 1945 in z delom v restavratorski delavnici Zavoda SRS za spomeniško varstvo, ki se je sprva nahajal v Narodni galeriji v Ljubljani. Delavnico je leta 1950 ustanovil akademski slikar in restavrator prof. Mirko Šubic, nestor slovenskega restavratorstva in ključna oseba za razvoj začetnega obdobja slovenske restavratorske stroke. Viden napredek stroke je povzročila Šubičeva ustanovitev katedre za specialni podiplomski študij restavratorstva na ljubljanski akademiji leta 1954, saj se je naposled vzpostavil program sistematičnega izobraževanja restavratorjev. Po zakonu je bilo konservatorjem naloženo »znanstveno in popularizacijsko«, restavratorjem pa »umetniško in tehnično« delo (Baš 1951, 275). Z medsebojnim povezovanjem in izobraževanjem tudi v tujini so restavratorji postajali vse bolj strokovno podkovani ter enakovredni in samostojni strokovnjaki v spomeniškem varstvu (Sitar 2016, 283–329). Za kakovostno in etično ohranjanje spomenikov ves čas ostaja ključno tesno timsko sodelovanje med odgovornim konservatorjem in konservatorjem-restavratorjem ter strokovnjaki različnih strok in lastnikom.

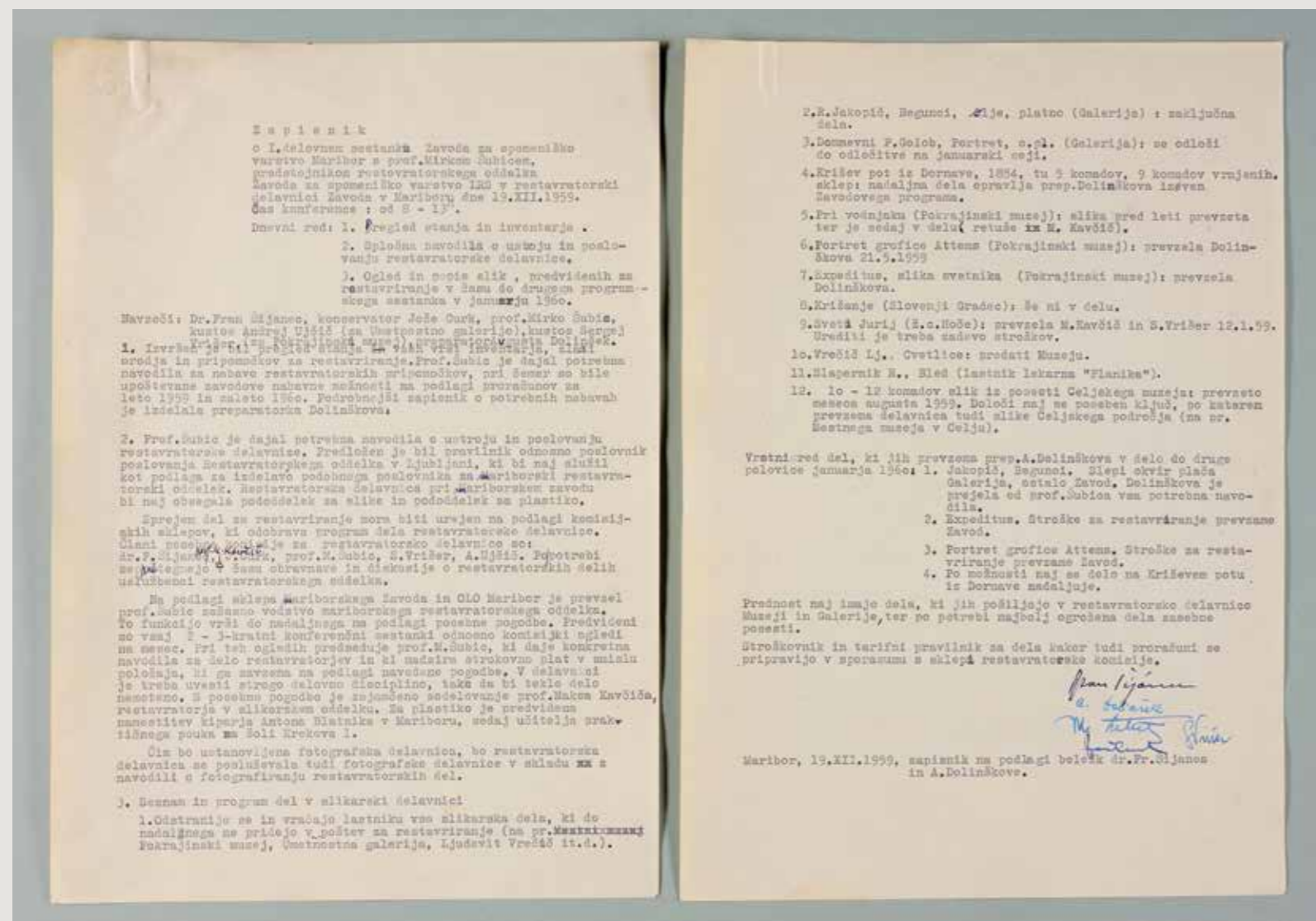
→ Stari trg pri Slovenj Gradcu – Sternena študija poslikave s cerkve sv. Pankracija

Razvoj organizirane institucionalizirane restavratorske dejavnosti na območju vzhodnega slovenskega ozemlja je vezan na ustanovitev restavratorske delavnice v Mariboru, ki se je pripravljala že pred ustanovitvijo samostojnega mariborskega zavoda za spomeniško varstvo. To priča o tukajšnji dolgoletni konservatorsko-restavratorski tradiciji, ki je slabo raziskana in se je danes premalo zavedamo. Že eno leto po ustanovitvi ljubljanske restavratorske delavnice so razmišljali o ustanovitvi podružnic zavoda za spomeniško varstvo v Novi Gorici in Mariboru, ki bi ju tudi restavratorsko okrepili (*Restavratorstvo*, 13–14). Iz arhivske korespondence, datirane z 19. januarjem 1952, izvemo naslednje: »Prof. Maksu Kavčiču v Maribor predlagamo, da bi v Mariboru ustanovili

restavratorsko delavnico za Štajersko, ker je naša delavnica za vse področje Slovenije, kljub novim pridobitvam delavcev, še vedno prešibka. Naj bi se pogovoril s tovarišem Teplyjem [Bogo Teply – prvi v. d. ravnatelj mariborskega zavoda, op. ur.] in še s kom, da bi proučili vprašanje delavnice v Mariboru, za katero pa je potrebno predvsem dobro vodstvo, ki bi ga moral prevzeti on. Naj nam o rezultatu sporoči, da bomo v slučaju pozitivne odločitve vnesli v proračun primeren znesek za subvencijo.« (Restavratorstvo, 24) Sedem let je trajalo, da se je 19. decembra 1959 dogodil prvi delovni sestanek v sestavi dr. Franca Šijanca, Jožeta Curka, prof. Mirka Šubica, Andreja Ujčiča iz Umetnostne galerije in Sergeja Vrišerja iz Pokrajinskega muzeja, ki so postali člani posebne komisije, prisostvovala pa je še restavratorka Avgusta Dolinšek. Dolgoletni načrti so se naposled uresničili. Za razvoj mariborske delavnice je bil ključen Šubic, ki je kot vodja restavratorske delavnice v Ljubljani dajal potrebna navodila za vzpostavitev in delovanje mariborske delavnice. Pravilnik poslovanja ljubljanske restavratorske delavnice je služil kot podlaga za izdelavo poslovnika mariborske. Začasno vodstvo je prevzel Šubic, ki je restavratorjem dajal konkretna navodila ter nadziral opravljeno delo.

→ Zapisnik prvega sestanka o delovanju restavratorske delavnice Zavoda za spomeniško varstvo Maribor

Restavratorska delavnica je bila sprva v prostorih Umetnostne galerije Maribor in je obsegala dva pododdelka, za slike in za plastiko. S posebno pogodbo je bilo zagotovljeno sodelovanje restavratorja Maksa Kavčiča na slikarskem oddelku, medtem ko je zaposlitev v kiparski delavnici pripadla kiparju Antonu Blatniku. Program dela in sprejem likovnih del v obravnavo se je urejal na podlagi sklepov omenjene posebne komisije. Iz zapisnikov delovnih sestankov izvemo več o sestajanju komisije, evidentiranju sprejetih del, kakovosti in delu restavratorjev ter o nakupih nujne restavratorske opreme. Za potrebe reintolaže (toplotnega podlepljanja) so slike prepeljali v ljubljansko restavratorsko delavnico, saj mariborska delavnica ni imela finančnih možnosti za nabavo reintolažne (dublirne) mize. Med njihovo takratno najboljšo delo štejemo konserviranje-restavriranje kiparskih in slikarskih del za razstavo *Barok na Slovenskem*, med katerimi velja izpostaviti posege na številnih slikarskih delih Janeza Andreja in Franca Mihaela Straussa.

Zavod za spomeniško varstvo Maribor je najprej zasedal prostore na Glavnem trgu 14, kjer je bil za restavratorske potrebe na razpolago le en prostor, v katerem sta delovala tako slikarski kot kiparski oddelek. Zaradi prostorske stiske je nato mariborska občina za potrebe zavoda odkupila hišo na Slomškovem trgu 6, kamor se je leta 1978 tudi preselil. Restavratorska delavnica je sprva obsegala enoten velik prostor, ki je bil pozneje pregrajen. To je omogočilo fizično ločitev oddelka za štafelajno slikarstvo (prenosne slike, izdelane na slikarskem stojalu; podlaga je platno, karton, kovina, les) in pozlato (prostor za fina, »čista« dela) ter oddelka za kiparstvo (prostor za groba, »umazana« dela). Velika pridobitev je bil nakup reintolažne (dublirne) mize za podlepljanje in ravnanje slik večjega formata, ki je bila v uporabi še do leta 2019. Sicer sta bili delavnici zelo skromno opremljeni.

→ Konserviranje-restavriranje stenskih poslikav

Na mariborskem zavodu so bili v tem času zaposleni trije strokovno usposobljeni restavratorji. Delo, ki so ga prevzemali, se ni več delilo na slikarsko in kiparsko, temveč na terensko in ateljejsko. Kljub temu, da restavratorji niso bili usposobljeni za specifično naravo dela, so se samoiniciativno, glede na izobrazbo, usmerili v določeno vrsto spomenikov. Pri delu so bili bolj ali manj prepuščeni lastni strokovni presoji, etiki in odločitvam. Pri zahtevnejših projektih so se posvetovali z eminentnimi konservatorji tistega časa, kot so bili dr. Marjan Zadnikar, dr. Emilijan Cevc, dr. Sergej Vrišer, in skupaj z njimi iskali rešitve. Za posamezne konservatorsko-restavratorske posege se je praviloma formirala ekipa v sestavi odgovornega konservatorja, restavratorja in študentov umetnostne zgodovine ter restavratorstva. Sodelovali so tudi obrtniki različnih profilov: krovci, zidarji, tesarji, kamnoseki in drugi. To je bilo obdobje velikega pomanjkanja na vseh področjih. Restavratorji so mnoge težave premoščali s pomočjo lastne iznajdljivosti in velike predanosti delu, stroki in službi.

→ Konserviranje-restavriranje štafelajnih slik

Prvi veliki projekti, pri katerih je celovita obnova potekala v timskem sodelovanju z umetnostnozgodovinskimi strokovnjaki, so bila hkrati tudi pionirska dela. Med najpomembnejše sodijo posegi v ptujski proštjski cerkvi sv. Jurija (celovita prenova cerkve, restavriranje gotskih in baročnih poslikav, kamnitih elementov, obnova stavbnega pohištva v zakristiji, restavriranje gotskega kipa sv. Jurija z izdelavo kalupa in replike, posegi na Laibovem oltarju idr.), rekonstrukcija prezbiterija v ptujski minoritski cerkvi sv. Petra in Pavla, celovita obnova notranjščine in zunanjščine cerkve sv. Janeza v Šentjanžu nad Dravčami, rekonstrukcija mariborskega kužnega znamenja, posegi na poslikanem lesenem stropu v podružnični cerkvi sv. Duha nad Dravogradom, restavriranje mnogih pomembnih stenskih poslikav in cerkvene opreme v rotundi v Selu, v poročni dvorani in grajski kapeli dvorca Betnava v Mariboru, v cerkvah sv. Martina v Šmartnem na Pohorju, sv. Ruperta v Voličini, sv. Pankracija v Starem trgu, sv. Jurija v Jurovskem dolu in še bi lahko naštevali.

Slikarski oddelek je v času samostojne spomeniške službe v Mariboru dolga leta intenzivno sodeloval s pokrajinskimi muzeji na Ptuj, v Mariboru in Murski Soboti, občasno pa tudi s Koroško galerijo likovnih umetnosti. Plod uspešnega sodelovanja so številne restavrirane štafelajne slike za pomembne monografske razstave, kot so na primer *Zakladi Ptuja in Ormoža* v Cankarjevem domu v Ljubljani leta 1987, *Turkerije v Pokrajinskem muzeju Ptuj*, *Podoba Turkov v Evropi 17. stoletja*, razstava, ki se je zaradi velike odmevnosti v slovenskem prostoru selila v eminentno razstavišče muzeja Sakipa Sabancija v Istanbulu, razstava o Antonu Martinu Slomšku v Pokrajinskem muzeju Maribor leta 1992, pregledni razstavi Oscarja von Pistorja leta 1995 in Jožeta Tisnikarja 1998, obe v Koroški galeriji likovnih umetnosti ter pregledna razstava Ludvika Vrečiča v Pokrajinskem muzeju Murska Sobota leta 2000. Pomemben segment restavratorskega dela je bilo tudi fotografsko dokumentiranje, ki je bilo prepuščeno posamezniku in se je žal izvajalo brez notnega sistema.

Leta 2001 je z reorganizacijo in centralizacijo službe (tudi) mariborsko spomeniško varstvo izgubilo avtonomnost. Konservatorsko-restavratorske projekte je za vso Slovenijo začel prevzemati Restavratorski center ZVKDS v Ljubljani, ki v restavratorskih ekipah za projekte severovzhodne Slovenije sprva ni vključeval mariborskih restavratorjev. Sledila je nova sistemizacija, v kateri je nekaj restavratorjev iz območnih enot organizacijsko ostalo na enoti, nekaj pa jih je bilo sistemiziranih glede na

svoje področje dela v različne oddelke Restavratorskega centra (štafelajno slikarstvo, stensko slikarstvo in mozaiki, lesena polikromirana plastika, kamen in štukatura). Tako danes mariborski restavratorji med drugim izvajajo tudi projekte Restavratorskega centra na spomenikih, največkrat stenskih poslikavah, z območja, ki ga pokriva mariborska enota. Restavratorske posege na kamnu, štukaturah, leseni plastiki in štafelajnih slikah večinoma prevzema Restavratorski center. Čeprav je s centralizacijo mariborska restavratorska delavnica izgubila avtonomnost, velja izpostaviti pozitivne plati. Kažejo se v širši in dostopnejši strokovni povezanosti, koordinaciji in podpori z ažurnim pretokom informacij, znanja in izobraževanja na področju celotne Slovenije in s pogostejšim sodelovanjem s tujimi institucijami. Poleg ene restavratorke, sistemizirane na Restavratorskem centru z delovnim mestom na mariborski enoti ZVKDS, sta tukaj zaposlena dva restavratorja, ki opravljata sondažne raziskave na objektih pred in med gradbenimi posegi ter vršita nadzor nad restavratorskimi deli, ki jih izvajajo zunanji sodelavci konservatorji-restavratorji. Pri izvajanju zahtevnejših restavratorskih projektov so predhodne naravoslovne raziskave, ki jih izvaja oddelek za naravoslovne raziskave na Restavratorskem centru, postale del standardnega restavratorskega postopka.

→ Konserviranje-restavriranje lesene in kamnite plastike ter štukature

Ob konserviranju-restavriranju stenskih, štafelajnih in kiparskih del se je leta 1979 v Mariboru vzpostavila tudi preparatorska delavnica. Novo zaposleni preparator, pozneje strokovno imenovan konservator-restavrador, je tako v delavnici kot tudi pri predstavljah arheoloških ostalin na terenu prevzel izvedbo takojšnje in sprotne primarne konservacije ter restavriranje ranljivega novoodkrita keramičnega, steklenega in kamnitega arheološkega gradiva. Mariborski oddelek je v skrbi za konserviranje-restavriranje keramičnega gradiva, tako v izvedbenih tehnikah kot v končnih strokovno neoporečnih izdelkih, postavil standarde za širši slovenski prostor. Oddelek je žal slonel na delovnem mestu enega samega restavradorja in se je z njegovo upokojitvijo leta 2013 zaprl, ne da bi uspel neprecenljive delovne izkušnje predati naslednjim rodovom.

Leta 1993 se je restavratorski oddelek okrepil z dejavnostjo konserviranja in restavriranja kovin, kar je bila ob enormnih količinah arheoloških artefaktov, umetnostnozgodovinskih in umetnoobrnih predmetov, najdenih na tem področju, pomembna pridobitev. Obsežna arheološka izkopavanja na trasah avtocest med letoma 1996 in 2008 so zahtevala stalno prisotnost obeh konservatorjev-restavradorjev tudi na terenu, zaradi česar je bil razvoj delavnice v veliki meri upočasnen. Po reorganizaciji Zavoda za varstvo kulturne dediščine je bil oddelek za konserviranje in restavriranje kovin priključen Restavratorskemu centru,

→ Konserviranje-restavriranje keramike

področje njegovega delovanja pa se je razširilo na prostor celotne Slovenije. Ob tem se je delavnica, kljub prostorski in tehnološki podhranjenosti, pričela počasi, a vztrajno tehnološko in strokovnoznanstveno razvijati ter izpopolnjevati. Danes bi bila njena oprema že potrebna celovite posodobitve. Za prihodnost pa ostaja želja, da bi ponovno vzpostavili dejavnost konserviranja-restavriranja keramičnega, steklenega in kamnitega gradiva ter zaposlili preparatorja-konservatorja-restavradorja.

→ Konserviranje-restavriranje kovine

→ 32 Grad na Goričkem – grad, meritve

3 Dokumentiranje in gradbeno-statična dejavnost

→ 32 Grad na Goričkem – grad, Vischerjeva grafika

Ena od osnovnih nalog konservatorske dejavnosti je dokumentiranje arhitekture in drugih likovno-umetnostnih vrednot, ki se izvaja skozi tehnične izrise in natančne opise ter fotografije (Peskar, Grobovšek 2014, 121–139). Med prve sistematsko izvedene topografske upodobitve na Štajerskem štejejo vedute geografa in topografa Georga Matthäusa Vischerja, izdane v Gradcu leta 1681 v zbirki *Topographia Ducatus Stiriae*. Načrti so bili izdelani kot vedutni pogledi iz različnih zornih kotov, brez klasičnih tlorisov in prerezov, kot jih pri dokumentiranju spomenikov poznamo danes. Za kaj takega takrat ni bilo potrebe, saj so vedute služile predvsem kot nekakšen prodajni katalog za premožne kupce iz širšega evropskega prostora.

Prve tehnične načrte poznamo iz 18. in 19. stoletja, izdelali pa so jih okrožni inženirji in mestni zidarski mojstri, ki so delovali znotraj okvira Gradbene direkcije na slovenskem Štajerskem (1786–1849). Njihovi načrti so bili izdelani v merilih, običajno 1 : 100, in v klasični obliki kot tlorisi, prerezi in orto pogledi na fasade.

V prvem obdobju organizirane spomeniške službe v drugi polovici 19. stoletja so dokumentiranje spomenikov izvajali častni konservatorji in korespondenti, vsak na svoj način (Baš 1955, 34–37). Ta dokumentacija je zelo dragocena, a žal je med dokumenti malo načrtov (Peskar, Grobovšek 2014, 121). Za izmere in izrise načrtov ter fotografiranje so bila najbolj zaslužna društva in posamezniki. Največ gradiva je ohranjenega iz časa delovanja Arnolda Luschina. Po natančnem dokumentiranju in pogostem objavljanju so znani Karl Haas, Johann Gradt, Johannes Graus, Hans Petschnig, Ignac Orožen in Avguštin Stegenšek. Slednji se je v spomeniško zgodovino zapisal kot snovalec slovenske umetnostne topografije in odličen fotograf (Peskar, Grobovšek 2014, 126). Za spomeniško stroko je še danes ključna izjemna dokumentacija Franceta Steleta. Za območje severovzhodne Slovenije so ohranjeni njegovi terenski zapiski, fotografije in skice, ki obsegajo predvsem cerkvene spomenike in stenske poslikave. Dragocene so razne skice, slikarske študije, kopije, ki sta jih po Steletovem predlogu izdelala Matej Sternen in Franjo Golob. Za posamezne kraje slovenske Štajerske so še danes temeljno gradivo umetnostnih spomenikov tipkopisi Jožeta Curka iz let 1966 in 1967. Zanimivi so tudi arhitekturni posnetki iz petdesetih in šestdesetih let 20. stoletja s prostora celotne Slovenije, ki jih najdemo v arhivu Etnografskega muzeja v Ljubljani. Ti posnetki vsebujejo poleg klasičnih tehničnih načrtov tudi mnogo arhitekturnih detajlov, detajlov stavbnega pohištva in opreme ter tako predstavljajo celovite grafične informacije o spomenikih. Danes se arhitekturni posnetki žal ne izvajajo več na ta način, zaradi česar se ob prenovah in rušitvah arhitekturnih spomenikov izgubljajo zelo pomembne informacije o ključnih podrobnostih, ki jih ni nikoli več mogoče verodostojno rekonstruirati. Gre za temo, ki zahteva širšo strokovno obravnavo.

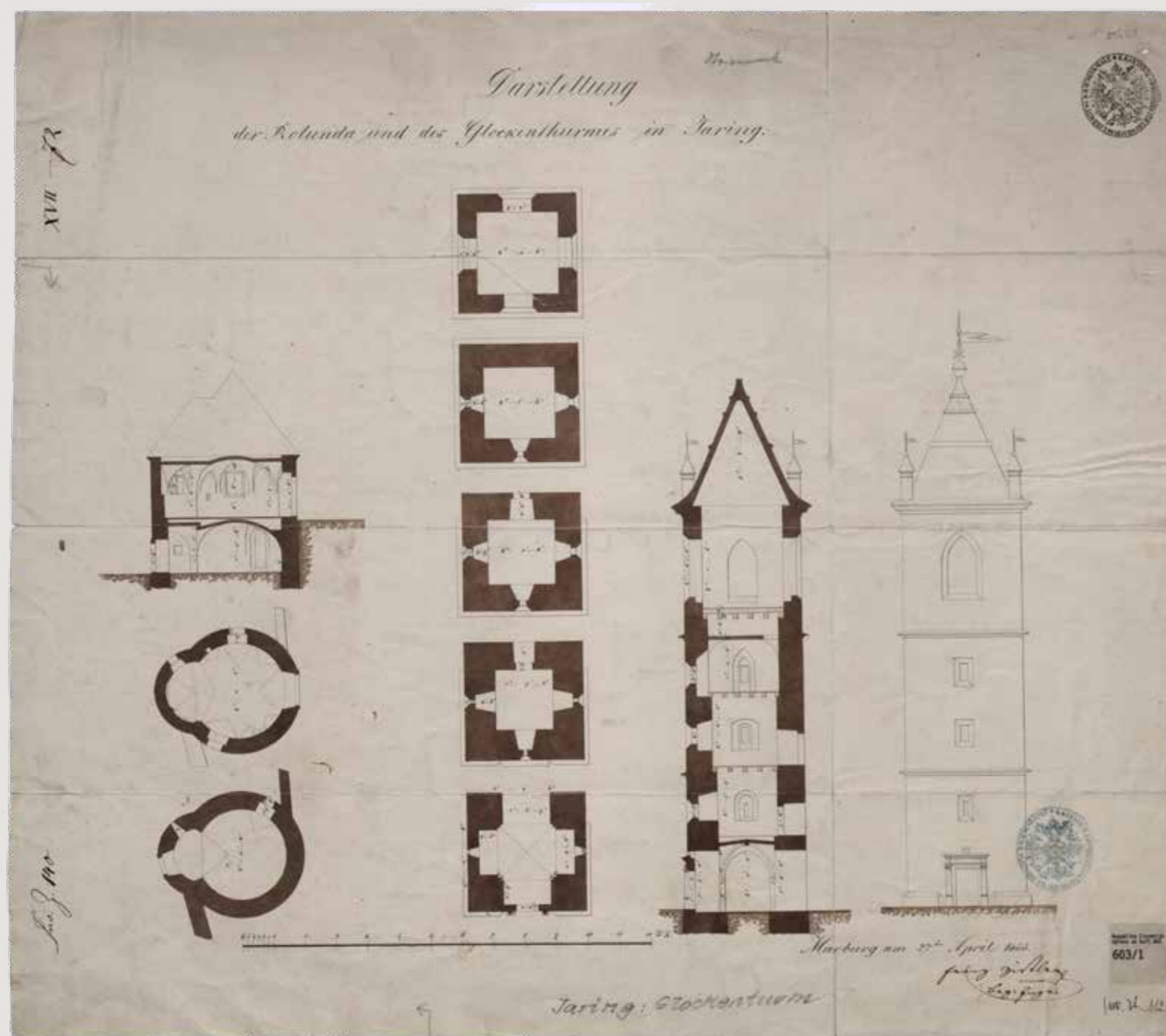
→ 54 Turnišče – cerkev Marijinega vnebovzetja, Sternenov akvarel

Tehnično natančno sistematsko dokumentiranje kulturnih spomenikov je bilo uvedeno po ustanovitvi mariborskega zavoda za spomeniško varstvo leta 1959. Pri tem velja izpostaviti za tisti čas kakovostno izdelavo

204 Jarenina v Slovenskih goricah – rotunda sv. Mihaela in zvonik župnijske cerkve sv. Marije

Najstarejši datirani tehnični načrt, ki ga hrani Informacijsko-dokumentacijski center INDOK, prikazuje tloris in naris v osnovi romanske kostnice in renesančnega zvonika. Dragocen dokument Centralne komisije je leta 1855 izrisal inženir Franz Zistler v velikosti 42 x 47,5 cm. INDOK center hrani matično bazo spomeniške dokumentacije za vso Slovenijo.

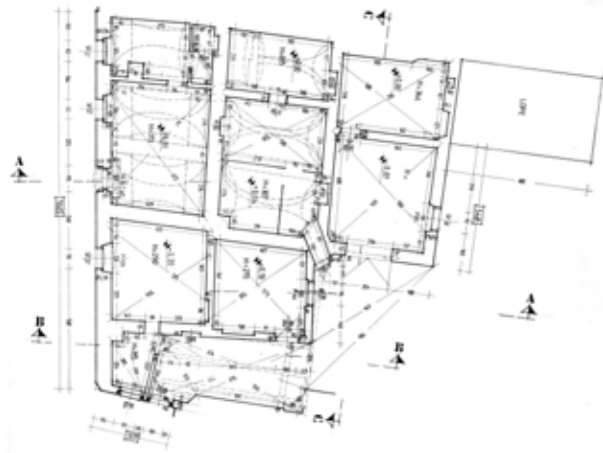

→ Grabe pri Ormožu – ostanki hipokavsta

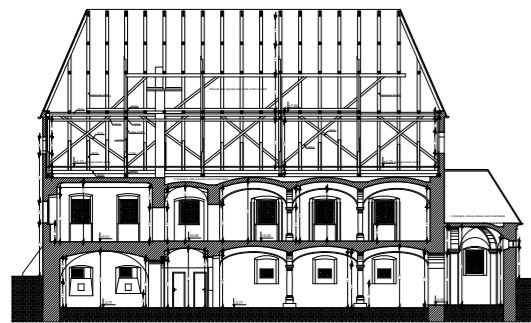
Kakovostna, skorajda umetniška fotografija ostankov hipokavsta rimskodobne podeželske vile na njivi J. Štamparja, ki ga vidimo ob izkopaninah v Grabah pri Ormožu. Na stekleno ploščo jo je ujel Avguštin Stegenšek leta 1927.

tehničnih izrisov Lenta v Mariboru med letoma 1967 in 1968, pred rušitvijo hiš na obrežju Drave. Načrti so bili izdelani v merilu 1 : 100. V večini primerov gre za tlorise in fasade, delno pa tudi prereze stavb. V nadaljevanju se je izkazalo, da posnetki in izrisi v merilu 1 : 100 niso dovolj natančni in uporabni za projektiranje sanacij, zato se danes izvajajo izrisi v merilu 1 : 50. Prvi pravi posnetek stanja objekta v merilu 1 : 50 (detalji lesnih zvez pa celo v merilu 1 : 1) je bil izdelan v letu 1976/77 za potrebe rekonstrukcije Prežihove domačije v Kotljah. V letih 1977/78 je bila na ta način izmerjena in izrisana glavna zgradba gradu Negova (v M 1 : 50), v letu 1978/79 grad Borl (v M 1 : 100). Sledili pa so še posnetki gradov Fala, Štatenberg, Turnišče pri Ptuj, Grad ter mestnih jeder Maribora, Ptuja in Dravograda v merilu 1 : 50. V letu 1977 je bil na primer na podlagi posnetkov sestavljen in v merilu 1 : 100 izrisan kompletni tloris Kareja 9 na Ptuj, ki obsega vse zgradbe v območju Prešernove, Cankarjeve, Vošnjakove in Jadranske ulice. Naslednje sistematično obdobje izdelave arhitekturnih posnetkov je bilo v začetku osemdesetih let, ko se je pričela prenova vzhodnega dela mariborskega Lenta in južnega dela Glavnega trga. Posnetki so bili v merilu 1 : 50 izdelani ročno kot klasični tlorisi in prerezi ter fasade z veliko informacij o arhitekturnih detajlih z izrisanimi tipologijami obokov, sosvodnic, kamnitih portalov, okenskih okvirjev in stropnih štukatur.

Izmere so se sistematsko izvajale tudi na področju etnološke dediščine. Na tak način so posneli večino lesenih vinskih kleti v Uj' Tomažu v Lendavskih goricah. Tlorisi, prerezi in fasade so bili izdelani v manjših merilih 1 : 10, 1 : 20 do 25 z namenom prikaza strukture lesene gradnje in glinenih ometov. V merilih 1 : 1 in 1 : 5 pa so bili izdelani značilni detajli oken in vrat. Takšen

→ Maribor – ročno izrisan tloris pritličja zgradbe v Tkalskem prehodu 11

→ 80 Gornja Radgona – špital, računalniško izdelan arhitekturni posnetek

→ 58 Tišina – cerkev Marijinega rojstva, tridimenzionalni barvni oblak točk, zajet v postopku 3D-skeniranja

način izvedbe posnetkov bi, še posebej za etnološke objekte, moral biti normativ, žal pa je to vse do danes ostal osamljen primer.

V času prenove Lenta je bila merilna oprema sila preprosta: kratki in dolgi merilni trak (meter), trdi risalni blok formata A3 ter svinčnik in fotoaparati s klasičnim filmom za črno-bele fotografije. Načrte je bilo treba izdelati v različnih merilih. Pri tem so bili v veliko pomoč kopirni stroji, s katerimi je bilo mogoče pomanjševati posamezne dele načrtov, jih lepiti skupaj in ponovno prerisovati preko pavspapirja. Končni izris načrtov se je na osnovi terenskih zapiskov izvajal s svinčnikom na pavspapir (osnovnih kontur), fini izris pa sprva s pomočjo redisperes, nato pa z grafičnimi pisali s črnilom (rotringi).

Ključna sprememba pri dokumentiranju je bilo uvajanje računalnikov in risarskih programskih orodij v devetdesetih letih prejšnjega stoletja (AutoCad, CorelDraw, PhotoShop). Njihovo uvajanje je slonelo predvsem na osebni zavzetosti in pobudi redkih posameznikov, saj ni šlo za sistemsko in formalno določen način dela in izobraževanja.

Na področju sistematičnega dokumentiranja dediščine je temeljni doprinos Petra Fistra (topografski kartoni; *Obnova in varstvo kulturne dediščine*, 1979). Vendar do poenotenja standardov dokumentiranja znotraj zavoda ni prišlo. Glavni vzrok za to je reorganizacija spomeniške službe. Z ustanavljanjem samostojnih regionalnih zavodov (1959–1983) so dokumentiranje spomenikov izvajali konservatorji in tehnični kader posameznih zavodov v skladu s kadrovskimi možnostmi in osebnimi afinitetami posameznikov, ki so sami razvijali svoje metode in standarde (Peskar, Grobovšek 2014, 129). S ponovno centralizacijo službe žal do poenotenja standardov ni prišlo. Zato smo na področju izdelave arhitekturnih posnetkov nepremične dediščine v mariborski območni enoti s pomočjo tujih, že zastavljenih smernic pripravili kratek in strnjen povzetek kriterijev v obliki *Navodil in normativov za izdelavo arhitekturnih posnetkov objektov kulturne dediščine* (Simerl 2001). Dokument predpisuje stopnjo natančnosti, obseg (tloris, prerezi, fasade), namembnost in tehnične parametre same risbe, ki jo je treba izdelati z

→ 31 Dolane – grad Borl, gradbeno-statična sanacija

računalniškimi orodji CAD v merilu 1 : 1. Čeprav do danes navodila niso bila deležna resnejše obravnave, usklajevanj in niso formalno zavezujoča, so edini konkreten dokument standardizacije in kakovostnejše izvedbe arhitekturnih posnetkov nepremične dediščine na ZVKDS. Poseben izziv je oblikovanje računalniške risbe, ki bi imela čar in osebno izpovednost ročno izrisanega načrta, po kateri bi lahko prepoznali slog avtorja. Sicer pa so z vse hitrejšim tehnološkim razvojem sodobnega časa danes na voljo nove oblike dokumentiranja dediščine, kot je na primer tridimenzionalno skeniranje.

V okviru metodologije gradbeno-statičnih raziskav je poleg grafične dokumentacije, ocene konstrukcije in funkcije pomembno tudi vrednotenje zgodovinskih, likovnih, prostorskih in tehničnih podatkov. Naloge konservatorjev-gradbenikov, ki timsko vsakodnevno sodelujejo z odgovornimi konservatorji in konservatorji-restavratorji znotraj spomeniške službe, so ocenjevanje materialnega stanja objektov, izdelava arhitekturnih izmer z izrisi, projektiranje za statično sanacijo in hidroizolacijo, kar vse zahteva tudi predhodne raziskave in sondiranje objektov. Gradbeni posegi na objektih kulturne dediščine so nujno potrebni zaradi statične stabilizacije, njihove utrditve in priprave za novo ali staro funkcijo. Vsak poškodovan objekt je treba najprej sanirati do stanja, ki zagotavlja njegovo varno uporabo, šele nato sledi obnova.

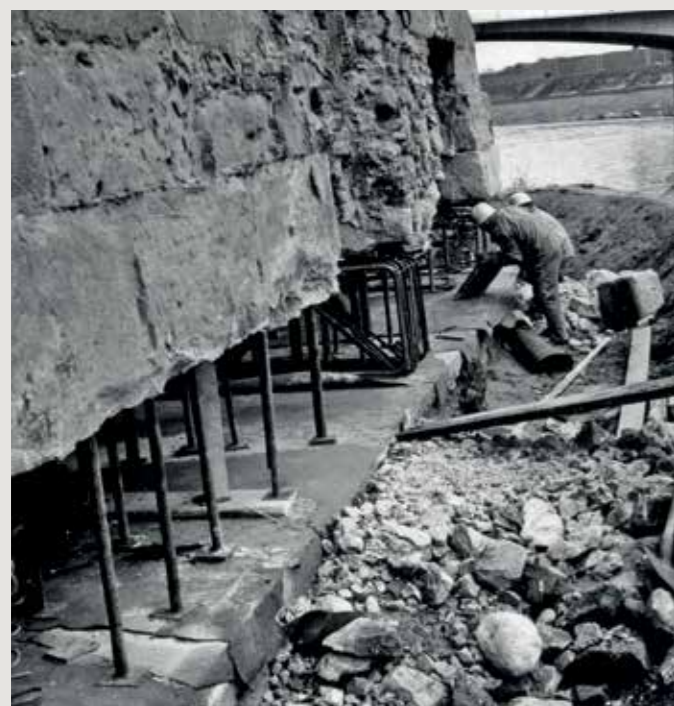
Konservatorska praksa kaže, da se pred projektiranjem posegov statične sanacije in same obnove žal redko opravijo natančne predhodne preiskave gradbene substance spomenika. Posledica so projekti, ki velikokrat »gredo pretirano na varno stran«, kar pomeni, da se projektant zaradi nepoznavanja stanja objekta »zavaruje« s predimenzioniranjem nosilnih elementov ali s pretiranimi in docela nepotrebni posegi. Pri projektiranju statične stabilizacije bi morali na podlagi predhodnih raziskav najti pravo ravnovesje med še potrebnimi in zadostnimi ukrepi ter tistimi, ki zgolj sledijo evrokodu in so s stališča spomeniške stroke včasih težko sprejemljivi.

Poleg statične sanacije gradu Borl, kjer so bili leta 1981 v ta namen injektirani in podbetonirani temelji grajske kapele, so bili pomembni statični projekti izvedeni še leta 1987 na minoritski cerkvi na Ptuj in v letih 1985/86 na Vodnem stolpu v Mariboru, kjer je bila izvedena rekonstrukcija obokov. Oba zelo zahtevna posega je zasnoval diplomirani gradbeni inženir Stojan Ribnikar (1918–2004), vodilni statik in projektant arhitekturne dediščine na območju nekdanje Jugoslavije. Njegovo reševanje statičnih izzivov je vedno temeljilo na spomeniškovarstveni doktrini. Sodeloval je tudi pri obnovah gradov Borl, Ptuj in dvorca Dornava ter druge stavbne dediščine, na primer v Slovenj Gradcu (Slabe 2006, 180–181). Zaradi gradnje jezusa na Dravi v Melju za potrebe hidroelektrarne v Zlatoličju se je gladina reke dvignila in ogrozila kulturne spomenike na mariborskem Lentu. Spomeniška služba se je zanje borila, a »mariborske Benetke« so kljub ugodni rešitvi Vrhovnega sodišča SRS porušili; rešeni so bili le Vodni in Sodni stolp ter zavarovano minoritsko obzidje (Volavšek 1976, 137). Pod vodstvom in v skladu z načrti Jožeta Požauka (1909–1995) so v letih 1967 in 1968 okoli 1.500 ton težak stolp dvignili, pri čemer je bilo treba najprej zapolniti praznino v pritličju stolpa. Po komprimiranju notranjega nasutja so izvedli temelje centralnega nosilnega stebra, nosilca obokov, ki tečejo v različne smeri in so nepravilnih oblik. Izris obokov je pred rušitvijo opravil Jože Požauko, z izvedbo opažev pa je bila omogočena uspešna rekonstrukcija vseh obokov.

205 Maribor – Vodni stolp

Od mestnih utrjevanj v 16. stoletju se je v Mariboru poleg Sodnega stolpa in bastije ohranil t. i. Vodni stolp, zgrajen leta 1552. Med največje uspehe slovenske spomeniške stroke sodi dvig stolpa za kar 2,6 metra, ki je omogočil njegovo ohranitev. Gladina Drave se je namreč zaradi gradnje jezusa za hidroelektrarno občutno dvignila, s tem pa so bile številne stavbe na mariborskem Lentu obsojene na propad.

→ Dokumentiranje kamnoseških znakov

→ Ojačitev obstoječe lesene konstrukcije z jeklenimi nosilci

→ Vgrajene jeklene horizontalne vezi za izboljšanje statične stabilnosti objekta

Vzporedno s pristopi in metodami projektiranja statične sanacije se razvija tudi tehnologija materialov, ki se uporabljajo pri obnovi. Še ne tako daleč nazaj je bil pri skoraj vseh posegih kot vezivo uporabljen kar običajen beton in cement portland, predvsem pri vseh vrstah injektiranja razpok ali nehomogenih kamnitih zidov. Danes se vse bolj upošteva priporočilo, da se za injekcijsko maso, ki se pripravlja na kraju samem, uporablja beli cement oziroma vulkanski tuf. Obstajajo pa seveda že pripravljene suhe injekcijske mase, ki se na gradbišču pripravijo zgolj z vodo. V masah so že dodani plastifikatorji, aeratorji ali fino zrnati polnilci.

V skladu z doktrino, da se raje pristopa k sanaciji obstoječih elementov kot njihovi zamenjavi z novimi, se razvija tudi tehnologija sanacije lesenih konstrukcij. Poškodovane in delno preperele obstoječe lesene stropnike je med izvedbo ostrejša velikokrat možno sanirati in se tako izogniti zamenjavi. Projektant mora pravilno oceniti stopnjo poškodovanosti lesa, določiti način in material za utrditev lesa ter sistem ojačitve obstoječih lesenih stropnikov. Utrjevanje se izvaja z vgradnjo karbonskih vlaken in injektiranjem lesa, kar mu povrne potrebno nosilnost. Druga možnost je izvedba sovprežne konstrukcije, pri kateri v obstoječe stropnike najprej pritrdijo vijake inox, nato še armaturne mreže, preko vsega pa vlijejo tanek armiranobetonski estrih. Takšne konstrukcije v precejšnji meri zadostijo potrebam večjih obtežb, vendar pa je pri tem treba zagotoviti zračenje čelnih ploskev stropnikov, s čimer se prepreči preperevanja lesa.

Z namenom ohranitve lesene konstrukcije s kakovostno stropno štukaturo je bila leta 1988 v zahodnem krilu gradu Borl izvedena armiranobetonska plošča nad obstoječim zmožničnim lesnim tramovnim stropom. Na mestu odstranjenega nasutja in tlakov je bila brez težav izvedena armiranobetonska konstrukcija, leseni strop pa je bil v armiranobetonsko ploščo pritrjen z jeklenimi sidri. Podoben poseg je bil izveden na ptujskem gradu, kjer je bila v želji po ohranitvi štukaturnega stropa in čim manjše obremenitve nosilnih zidov izvedena jeklena stropna konstrukcija, ki je bila vnaprej pripravljena v delavnici. Vsi stiki so bili vijачeni, saj varjenje zaradi obstoječe lesene stropne konstrukcije in možnosti požara ni bilo varno.

Eden najbolj ogrožajočih dejavnikov spomeniških objektov je vlaga, ki zahteva premišljeno gradbeno sanacijo. Na mariborskem gradu, kjer danes domuje Pokrajinski muzej Maribor, je bila v grajski kapeli leta 1977 izvedena hidroizolacija z uporabo silikonov. Gre za prvi primer izvedbe hidroizolacije s pomočjo silikonske bariere na območju severovzhodne Slovenije. Isti sistem, ki je pozneje prešel v splošno uporabo, je bil v letih 1978/79 uporabljen tudi na Ptuj, na zgradbi v Prešernovi ulici 4. Kljub temu, da je bila na stavbi mestoma uporabljena mešana gradnja z opeko in kamnom, se je metoda izkazala kot učinkovita in zgradba je še danes, po skoraj štiridesetih letih, v zelo dobrem stanju.

Obstajajo pa tudi drugi načini sanacije vlage na spomeniških objektih. Problem vlage v nekdanjem starem župnišču oziroma samostanu v prekmurskem Turnišču so rešili s horizontalnim rezanjem zidu in vstavljanjem folije, katere namen je preprečiti dvig vlage v zidove.

Naravo konservatorskega dela na področju dokumentiranja, projektiranja in gradbeno-statične sanacije najbolj nazorno oriše zapis naših predhodnikov: »Rezultati večine naštetih del, ki so zahtevala veliko naporov in znanja projektantov in izvajalcev, so ostali pod zemljo ali pa bodo skriti pod ometi« (Katalog ob 30-letnici, 1989, 30). Gre za izjemno kompleksno, konkretno in odgovorno delo, pri katerem je treba nenehno slediti hitremu tehnološko-metodološkemu razvoju postopkov, metod, orodij, materialov in digitalnih tehnologij. Potrebno je tesno sodelovanje z odgovornimi konservatorji, konservatorji-restavradorji, projektanti in strokovnjaki drugih strok ter seveda z lastniki v skupnem cilju, da v kulturno dediščino posegamo dolgoročno premišljeno in odgovorno.

→ Sanacija lesene konstrukcije dvorca Polskava v Zgornji Polskavi

→ Sovprežna konstrukcija z novim tankim armiranobetonskim estrihom

206 Maribor – Židovska ulica 8

Na fotografiji iz leta 1910 je razvidna kakovostna baročna ornamentika z značilnimi cofki okoli oken v čelu fasade vogalne hiše na Židovski ulici 8, ki jo je mariborski mestni zidarSKI mojster Jožef Hoffer zasnoval kot svojo arhitekturno delavnico. Leta 1962 cofkov več ni. Stanje po zadnji obnovi s konca osemdesetih let 20. stoletja kaže podobo brez ornamentike in baročnih naoknic. Izgubila se je logika razmerij nekdanje barvne podobe arhitekture v odnosu do

ornamentike, kakor je še razbrati in slutiti iz najstarejše fotografije, kljub temu, da je črno-bela. Izvorno je bil vrhnji, čelni del fasade uokvirjen in ločen od spodnjega dela, s čimer je bila dosežena monumentalna celota, zdaj pa je degradiran na navadno podstrešje. Primer kaže, kako pomembno vlogo imajo tudi detajli in kako je v spomeniškem varstvu njihovo pravočasno dokumentiranje ključno.

→ Ptuj – Povodnov muzej

4 Arheologija

Arheologija je vse od začetka organiziranega in od države spodbujanega spomeniškega varstva služila kot temeljna veda za raziskovanje spomenikov daljne preteklosti. Deželni muzej za Štajersko, Joanneum v Gradcu, je leta 1817 sprejel načrte za pričetek sistematičnih arheoloških raziskav ostankov rimskega mesta na območju današnjega Ptuja in okolice, ki je v pisnih virih izpričano kot *Colonia Ulpia Traiana Poetovio*. Le nekaj let pred tem ustanovljeni deželni muzej se je trudil za svoje nove zbirke pridobiti odmevne in reprezentativne arheološke eksponate iz celotne Štajerske. Tozadevno je muzej svoj pogled usmeril tudi na prostor Petovione, ki nedvomno predstavlja eno najpomembnejših rimskodobnih mestnih naselbin na območju celotne Štajerske. Kljub takšnim načrtom pa se Joanneum sam še več nadaljnjih desetletij ni lotil arheoloških raziskav na Ptuju. Z arheološkimi eksponati, prvenstveno rimskimi novci in epigrafskimi napismi v kamnu, so ga v zadovoljivi meri zalagali slučajni najditelji in lokalni kopači, od katerih je predmete odkupil. Tako je najstarejša pošiljka rimskodobnih artefaktov s Ptuja v Gradec prispela že leta 1817, poslal pa jo je cesarsko-kraljevi lekarnar Benedict Hauschka starejši (Vomer-Gojkovič, Kolar 1993, 24).

Glavni motiv pošiljatelj arheoloških ostalin v muzej je bil prav gotovo finančne narave, saj so muzeji najdbe odkupovali. Vendar pa so k polnjenju muzejskih zbirk prispevali tudi uradni cesarski dekreti. Dvorna pisarna na Dunaju je leta 1812 izdala dekret, s katerim je deželnim oblastem naročila, da morajo zaradi prvenstvenega odkupa najdene arheološke predmete pošiljati dvornemu kabinetu novcev in starin na Dunaj. Dotlej je bil v veljavi dekret iz leta 1782, ki se je pri tej zahtevi omejeval zgolj na najdene novce (Baš 1955, 14). Šele v primeru, da dvorni kabinet na Dunaju za artefakte ni pokazal zanimanja, so ti našli pot v muzeje.

Omenjeni cesarski dekreti predstavljajo prve uradne dokumente na območju monarhije, ki zahtevajo ohranjanje arheoloških ostalin in izvajanje državne lastninske pravice nad njimi. Takšno dojetje, ki velja še danes, izvira iz prepričanja, da kulturna dediščina (med katero uvrščamo tudi arheološke ostaline) zadeva vse člane skupnosti. Zato od države pooblaščen konservatorska stroka iz tega terja pravico, da »skupno« odtegne posamezniku, interesni skupini in celo državi (kot individuumu) ter ga kot takega prenese na državo kot vsoto vseh posameznikov (Bacher 1995, 22; Magdič 2016).

Prvi večji spomeniškovarstveni poseg ohranitve »arhivalij«, kot so drobne ostanke preteklosti takrat imenovali, na območju severovzhodne Slovenije sega v leto 1830. Takrat je Simon Povoden, duhovnik in zgodovinar, ki je leta 1793 kot kurat Golobovega beneficija prišel na Ptuj, uredil prvo javno zbirko (lapidarij) rimskih napisnih in drugih kamnitih spomenikov. Upoštevaajoč tedaj veljavni cesarski dekret, ki je nalagal vzidavanje arheoloških kamnitih spomenikov na vidna mesta trdnih stavb, jih je dal vzditi v zunanjo fasado mestnega stolpa na Ptuju.

Začetek znanstvenega raziskovanja arheološke dediščine na našem območju povezujemo z začetkom delovanja cesarsko-kraljeve Centralne komisije za proučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov. Konservator pri komisiji, arheolog Alfons Müllner, je leta 1875 izkopaval poznobronastodobno grobišče v Rušah. S tem so Ruše postale eponimno arheološko najdišče, ki je v evropski strokovni literaturi dobilo ime ruška kulturna skupina (Maria-Rast Gruppe) in je pomembno pripomoglo k nastajanju sodobne evropske prazgodovinske vede. Najpomembnejše pred prvo svetovno vojno izvedene arheološke raziskave pri nas pa so se odvijale na območju rimske kolonije Poetovio. Potekale so na Spodnji Hajdini in Bregu pri Ptujju. Vodila sta jih konservatorja Centralne komisije dr. Willhelm Gurlitt, profesor klasične arheologije in filologije na Univerzi v Gradcu, ter Samuel Jenny, konservator in korespondent Centralne komisije, sicer podjetnik iz Vorarlberga. Za ta čas velja izpostaviti predvsem odkritje in raziskavo svetiščnega kompleksa znotraj mestne četrti *vicus fortunae* med letoma 1897 in 1899 in prezentacijo prvega mitreja na kraju najdbe (Magdič 2016).

→ Ptuj – Povodnov muzej

207 Spodnja Hajdina – prvi mitrej

Spomenik je pomemben zaradi muzealizacije arheoloških ostalin prvega mitreja *in situ*, na kraju najdbe pod zaščitno stavbo, ki velja za najstarejšo predstavitev rimskodobnih arhitekturnih ostalin v notranjeavstrijskih deželah in eno najstarejših v celinski Evropi.

Z reorganizacijo in decentralizacijo Centralne komisije leta 1911, ko je bil iz arheološke sekcije na Dunaju ustanovljen ločeni Arheološki inštitut, Arhivski svet pa je prevzel varstvo arhivalij, je Centralna komisija postala umetnostnozgodovinska spomeniška služba. Leto pozneje je postal France Stele v okviru te službe prvi deželni konservator za Kranjsko. Vendar sprememba ni bistveno vplivala na organizacijo varstva arheološke dediščine na ozemlju severovzhodne Slovenije.

Novo organizacijo spomeniškovarstvene službe je prinesel šele čas po drugi svetovni vojni. Varstvo arheološke dediščine je bilo zaradi pomanjkanja primerno specializiranega strokovnega kadra naloženo predvsem pokrajinskemu muzeju, tradicionalno dejavnim na področju arheološkega raziskovanja že od konca 19. stoletja.

Kot že omenjeno, je bil leta 1959 v sklopu večjih organizacijskih sprememb z zasnovano mrežo medobčinskih in regionalnih zavodov ustanovljen Zavod za spomeniško varstvo Maribor, ki pa zaradi pomanjkanja strokovnjakov sprva ni deloval na področju varstva arheološke dediščine. Dejavnost na arheološkem področju je bila do leta 1973 v celoti prepuščena pokrajinskemu muzeju. Arheološka ekipa se je na zavodu začela formirati šele leta 1979.

Pomembna vloga pri oblikovanju novih arheoloških raziskovalnih pristopov na obravnavanem območju je najprej pripadla Pokrajinskemu muzeju Maribor, s kustosom arheologom in odličnim poznavalcem arheoloških najdišč ter topografom Stankom Pahičem (1924–2003).

→ Konservatorsko terensko delo

→ Ptuj – arheološko najdišče Levi breg

Prva obravnava arheoloških najdišč v zasnovanih prostorskih načrtovanjih v severovzhodni Sloveniji je potekala na Ptuj. Kot posledico tega so na Zavodu za spomeniško varstvo Maribor zaposlili prve arheologe. Ta čas sovpada z začetkom arheoloških raziskav velikih površin, ki dotlej niso bile v praksi, zato so v izjemno obsežnih posegih poleg arheologov mariborskega zavoda sodelovali tudi številni arheologi iz drugih ustanov. Eno večjih je bilo arheološko izkopavanje pred gradnjo blokavske soseske v Rabelčji vasi na Ptuj leta 1975, kjer so bile odkrite stavbne ostaline petovionske obrtniške četrti.

Pahič je bil v sodelovanju z ostalimi slovenskimi arheologi prve povojne generacije izredno dejaven pri oblikovanju metodologije in izvedbi terenske topografije ter kartiranju arheoloških najdišč. Pot od zbiranja arheološkega gradiva za muzejske zbirke in objavljanja podatkov o njihovih najdiščih je tako polagoma pripeljala do prvih arheoloških kart in registra najdišč, s tem pa do osnove za njihovo varovanje na mestu odkritja. Na tej podlagi je aktivna mreža strokovnjakov iz konservatorskih in muzejskih vrst težišče varovanja arheološke dediščine prenesla v prostor in ga postopoma idejno in izvedbeno vpela v sistem prostorskega načrtovanja. Na arheološkem konservatorskem področju je s tem v zvezi pionirsko in ključno vlogo odigrala Iva Mikl Curk s tedanjega Republiškega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine.

Prva generacija arheologov konservatorjev mariborskega zavoda je vzpostavila strokovne in upravno pravne podlage varovanja arheoloških spomenikov severovzhodne Slovenije. S svojo redno prisotnostjo na terenu, predvsem pa lastno organizacijo in izvedbo skoraj vseh arheoloških raziskav je aktivno prispevala k razvoju stroke in krepila razumevanje davne preteklosti okolja, kjer je delovala. Glavno vlogo pri prostorskem načrtovanju in arheoloških raziskavah na širšem ptujskem območju je zavod prevzel leta 1994 z ustanovitvijo izpostave mariborskega zavoda na Ptuj. Zaradi posebnega arheološkega pomena Ptuja in obsega dela ji je bil dodeljen konservator arheolog, ki je deloval izključno na ptujskem območju.

Prve sodobne arheološke sistematične raziskave na Koroškem je mariborski zavod opravil v letu 1977 na območju rimske postaje

208 Stari trg pri Slovenj Gradcu – arheološko najdišče Colatio

Med letoma 2004 in 2007 se je z dodatnimi manjšimi raziskavami povečal obseg v preteklosti raziskanega dela rimskodobnega grobišča (1977–2007), ki je danes javnosti predstavljen na izvorni lokaciji kot »Arheološki park Colatio«.

→ Maribor – villa rustica v Bohovi med arheološko raziskavo

→ Maribor – villa rustica in staroslovansko grobišče Radvanje

→ Spodnje Hoče – del prazgodovinskega in rimskodobnega zaselka

Kolacione (*Colatio*) in pripadajočega grobišča v Starem trgu pri Slovenj Gradcu. Novejše raziskave naselja, tj. osrednjega rimskega središča pokrajine med Celjem in Gosposvetskim poljem, nastalega ob rimski državni cesti *Celeia–Virunum*, so potekale predvsem v devdesetih letih 20. stoletja. V sodelovanju z zavodom jih je pred gradnjo stanovanjskih stavb večinoma izvedel Koroški pokrajinski muzej.

Obsežne arheološke raziskave predvsem rimskodobnih arheoloških najdišč na obrobju Maribora in Slovenske Bistrice so od konca osemdesetih let prejšnjega stoletja potekale kot posledica večjih gradbenih posegov. Z njimi so pridobljena številna nova spoznanja o organizaciji življenja na rimskodobnem podeželju in tedanji poselitvi pasu med jugovzhodnimi obronki Pohorja in Dravo. Leto 1988 so zaznamovala obsežna arheološka izkopavanja rimskodobnih najdišč, kot so podeželski gospodarski kompleks (*villa rustica*) v Bohovi, ki je bil raziskan pred gradnjo trgovskega centra ob Tržaški cesti, najdišča v Spodnjem Radvanju pred gradnjo Doma Antona Skale, del rimskodobnega zaselka v Spodnjih Hočah pred gradnjo orglarske delavnice in rimskodobna gospodarska zgradba ob odseku rimske državne ceste *Celeia–Poetovio* na robu Slovenske Bistrice.

V smislu sistemskega varovanja arheološke dediščine je do največjih sprememb v postopkovnem in metodološkem smislu prišlo po letu 1993 z uspešno uveljavitvijo strokovnih kulturnovarstvenih osnov v procesu zasnove novega državnega prometnega omrežja. Z namenom poenotenega in usklajenega delovanja spomeniškovarstvenih ukrepov je bila na Ministrstvu za kulturo oblikovana Skupina za arheologijo na avtocestah RS (SAAS). Vse formalne in upravne postopke je skladno s svojimi nalogami izvajal področni Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine oziroma od leta 1999 posamezne območne enote centraliziranega Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Na področju pristojnosti mariborske območne enote je bilo v sklopu gradnje slovenskega avtocestnega križa s predhodnimi arheološkimi raziskavami v obliki površinskih terenskih pregledov ugotovljenih 64 novih arheoloških najdišč. Z arheološkimi izkopavanji med letoma 1996 in 2008 so bila najdišča na skupni površini približno 1.088.000 m² oziroma 108,8 ha v celoti potrjena in podrobneje vsebinsko definirana kot ostaline poselitve in ostanki grobišč iz domala vseh arheoloških obdobij. Pod vodstvom mariborskega zavoda so pri raziskavah sodelovali tudi muzeji in sorodne strokovne ustanove, prva zasebna arheološka podjetja in številni drugi posamezniki.

Poenotena in uspešno zastavljena strategija in izvedba varstva arheoloških najdišč, ki so potekala ob postopkih prostorskega umeščanja večjih gradbenih posegov, je v slovenski prostor prinesla, celovito preizkusila, standardizirala in usidrila vrsto metod. Sprejet je bil nov način arheoloških raziskav, ki so potekale v več fazah, od ugotavljanja arheološkega potenciala do arheološkega izkopavanja. Prvič so svoje stalno mesto v sistemu varstva dobile nedestruktivne arheološke raziskave, kot so ugotavljanje arheoloških ostalin z analizo in vrednotenjem zgodovinskih virov ter daljinsko zaznavanje arheoloških ostalin z analizo aerofotografij, lidarskih posnetkov in z geofizikalnimi raziskavami. Uveljavile so se t. i. šibko invazivne raziskovalne metode, kot so ekstenzivni in intenzivni terenski pregledi, arheološki strukturalni pregledi in kontrolne vrtine. Rezultati tovrstnih predhodnih raziskav so nova najdišča pravočasno pokazali in zamejili ter nadaljnje invazivne arheološke raziskave usmerili v način vzorčenja s testnim izkopom, arheološkega izkopavanja in raziskav ob gradnji.

→ Pobrežje – arheološke raziskave na trasi avtoceste

S takšnim sistemom, ki je bil ob upoštevanju izhodišč mednarodnih sporazumov in priporočil vpet tudi v slovensko področno zakonodajo, je slovenska arheologija pridobila celovit vpogled v prostor. Vendar se je ob uvajanju novih metodologij področje konservatorskega arheološkega dela po obsegu kmalu razrastlo do neobvladljivosti. Posledično se je z Zakonom o varstvu kulturne dediščine leta 2008 arheološka konservatorska služba popolnoma reorganizirala in na področju varstva arheološke dediščine ločila na dejavnosti Službe za kulturno dediščino in Centra za preventivno arheologijo. Prvi so bile dodeljene predvsem naloge s področja varstva, vrednotenja, ohranjanja in promocije kulturne dediščine ter nadzora nad arheološkimi raziskavami. Center za preventivno arheologijo pa je prevzel naloge v zvezi z izvedbo predhodnih arheoloških raziskav, metodološkim razvojem stroke, vodenjem evidence raziskav in izvedbo raziskovalnih projektov. Arheološki konservatorsko-restavratorski sodelavci so bili prerazporejeni v Restavratorski center. Ta delitev službe se je odrazila tudi v posledični razdrobitvi dotlej enotne in dobro utečene arheološke ekipe mariborskega zavoda. Zaradi reorganizacije in poznejših upokojitev sta od nekdanje šestčlanske širše ekipe danes za to področje na mariborski enoti zaposlena le še dva arheologa.

Z novim zakonom in leta 2013 še s Pravilnikom o arheoloških raziskavah so bili dorečeni tudi pogoji, zahteve in postopki glede iskanja arheoloških ostalin, načina financiranja ter izvedbe arheoloških raziskav, ki so postale tržna dejavnost. Slednja je pripomogla k večji terminski prilagodljivosti in

→ Slovenska Bistrica – rimskodobna gospodarska zgradba

→ Slivnica – arheološke raziskave na trasi avtoceste

mobilnosti ekip, večji raziskovalni specializaciji in znatnejši uporabi sodobne tehnične opreme. Po drugi strani pa je izvedba raziskav vstopila v svet in zakonitosti trga, kar je na splošno in postopoma privedlo do zmanjševanja sredstev za izvedbo raziskav in obdelavo arhivov najdišč ter posledično nezadostnega objavljanja rezultatov raziskav. Poseben problem predstavlja hranjenje arheoloških arhivov, tj. izkopanega gradiva in pripadajoče dokumentacije najdišč, ki je v nepreglednem stanju in velikokrat ostaja nesprejemljivo dolgo izven muzejske strokovne oskrbe.

Kar se tiče vsebine in objektov arheoloških raziskav je stroka v zadnjih dveh desetletjih razširila okvire raziskav. Arheološke raziskovalne metode se vse pogosteje uporabljajo pri obnovitvenih posegih stavbne dediščine, gradbenih posegih znotraj historičnih naselbinskih jeder, pa tudi pri raziskavah vrtnoarhitekturne dediščine in nenazadnje pri raziskavah vojnih in povojnih pobojev. Interdisciplinarni pristop in enakovredno sodelovanje med strokami se pri obnovah stavbnih spomenikov danes kaže tudi v vse obsežnejših in pogostejših prezentacijah starejših ostalin. Te nastajajo bodisi v sklopu samega prenovljenega objekta bodisi v sklopu njegove zunanje ureditve. Neredko pride tudi do samostojne prezentacije arheoloških ostalin, ki so jo praviloma spodbudili rezultati zaščitnih arheoloških izkopavanj in izražene želje lokalne javnosti po prikazu in označitvi najdišč v prostoru.

→ Malečnik – arheološke raziskave ob gradnji avtoceste

→ Bukovci – Pavlekova hiša, detajl »butane« gradnje

5 Etnologija

Zgodovinski pregled organiziranega spomeniškega varstva na slovenskem ozemlju vse do konca druge svetovne vojne priča o odsotnosti načrtnega pristopa k varovanju t. i. ljudskega stavbarstva. Za velik napredek, ki se je začel šele z vključitvijo etnološke vede med že uveljavljene spomeniškovarstvene dejavnosti, je zaslužen Boris Orel, povojni ravnatelj Etnografskega muzeja v Ljubljani. Na Zavodu za varstvo in proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije je leta 1945 postal častni referent za etnografske spomenike (Delak Koželj 2009, 44). Kot kustos in častni konservator si je ognjevito prizadeval ohraniti in zavarovati krajevne in pokrajinske značilnosti kmečke hiše ter kmečko stavbarstvo vključiti v nove družbeno-ekonomske procese. V tem kontekstu so izjemnega pomena raziskave Orlovih študijskih skupin, ki so delovale na terenu že od leta 1948. Rezultati njihovih raziskav so omogočili postavitev teoretičnih in praktičnih temeljev etnološkega konservatorstva (Orel 1953/54, 11–34). Ob izčrpnih predstavitvi takratne varstvene problematike etnografskih spomenikov je Orel predlagal tri možnosti za njihovo reševanje v praksi: arhivsko varstvo v smislu sistematičnega preučevanja, popisovanja, fotografiranja in risanja; muzejsko varstvo s prenosom stavb v muzej na prostem, t. i. etnopark ali skansen, ter domačijsko varstvo, ki naj bi staro skladno povezovalo z novo kulturo, ki šele nastaja (Orel 1953/54, 32–33).

→ Posegi na etnološki stavbni dediščini

Orlovo strokovno delo so v Slovenskem etnografskem muzeju nadaljevali Fanči Šarf, Jernej Šušteršič kot prvi redno zaposleni etnolog v spomeniški službi na takratnem Zavodu LRS za spomeniško varstvo in Ivan Sedej kot etnolog konservator v obdobju 1963–1975. Teoretična izhodišča za varstvo etnoloških kulturnih spomenikov sta prva uveljavljala Ivan Sedej in Ada Bar Janša. Sedejev pristop je zajel širše izhodišče s pomenom evidentiranja, dokumentiranja, raziskovanja, vrednotenja, kategorizacije in varovanja stavb v vaseh in na planinah, v trških in mestnih okoljih, s poudarkom na načelih, ki določajo vrednost stavbne dediščine in spomenikov, tehnično strukturo, ohranjenost in uporabnost (Tercelj Otorepec 2014, 159). Poudarjal je predvsem družbeno-socialni vidik vrednotenja, ki kaže vzajemni odnos človeka do arhitekture in zrcali določen način življenja.

Po drugi svetovni vojni vse do leta 1959, do ustanovitve mariborskega zavoda, so kot zaupniki Zavoda za spomeniško varstvo SRS na našem območju delovali strokovnjaki muzealci iz Pokrajinskega muzeja Maribor. Pri raziskovanju in širjenju konservatorstva na področju etnologije sta odigrala izjemno vlogo Franjo Baš, tedanji ravnatelj muzeja, in Vilko Novak.

V času prvih zaposlitev etnologov in drugih konservatorjev v spomeniškem varstvu je bilo delo usmerjeno predvsem v temeljite preglede regijskih območij, pripravo evidence kulturnih spomenikov in konservatorskih programov ter sestavljanje predlogov za financiranje obnove spomenikov na ravni lokalnih skupnosti in države.

S povojno vključitvijo etnologije v spomeniškovarstveno službo ji je bilo najprej dodeljeno področje t. i. ljudskega stavbarstva. Bistveni preobrat v sedemdesetih letih 20. stoletja je doprinesla vrsta raziskav o načinu življenja v varovanih območjih in naseljih, ki je omogočila vzpostavitev pregledne kronologije stavbarstva in pokazala njegov vpliv na življenje posameznika in širše skupnosti.

V devetdesetih letih 20. stoletja je etnološka konservatorska stroka izstopila iz tradicionalnih okvirjev. Z razvojem metodologije se je namreč uveljavila kot veda, ki lahko s svojega vidika obravnava vse tipe dediščine. Na tak razvoj je imela svojstven vpliv tudi spomeniška zakonodaja. V področnih zakonih iz let 1980 in 1999 so opredeljene t. i. varstvene skupine spomenikov, med njimi posebej tudi etnološki. S področnim zakonom iz leta 2008 so bile varstvene skupine opuščene, leta 2010 pa so jih s Pravilnikom o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah nadomestile zvrsti nepremične dediščine. Mednje sodijo arheološka najdišča, stavbe, parki in vrtovi, stavbe s parki ali z vrtovi, spominski objekti in kraji, drugi objekti in naprave, naselja in njihovi deli, kulturna

→ Posegi na etnološki stavbni dediščini

krajina in ostalo. Sprememba je formalno omogočila etnološko konservatorsko delovanje in raziskovanje tudi v mestnem okolju, v praksi pa je žal še vedno skoncentrirano predvsem na podeželje.

Pri raziskovanju in ohranjanju stavbne dediščine na podeželju imamo opravka s specifično skupino stavb, ki zaradi zgodovinskih, družbeno-ekonomskih in političnih okoliščin izginja iz slovenskega prostora. Zato se je že v petdesetih letih 20. stoletja na pobudo Borisa Orla kot skrajna možnost varovanja oblikovala ideja o vzpostavitvi mreže muzejev na prostem. Najprej se je usidrala ideja o postavitvi osrednjega slovenskega muzeja na prostem, nato so se spričo nemoči spomeniške službe na terenu v šestdesetih letih 20. stoletja pojavila prizadevanja po oblikovanju regionalnih muzejev na prostem, v osemdesetih letih pa po vzpostavitvi mreže manjših muzejev na prostem na lokalni ravni. Ta trend so spremljali številni interdisciplinarni posveti, saj poslanstvo tovrstnih muzejev naj ne bi bilo le ohranjanje in gola prezentacija načina življenja, ujetega v nek kulturni krog, znaten poudarek je bil tudi na njihovem vključevanju v vzgojno-izobraževalne in znanstveno-raziskovalne procese.

→ Konservatorsko terensko delo

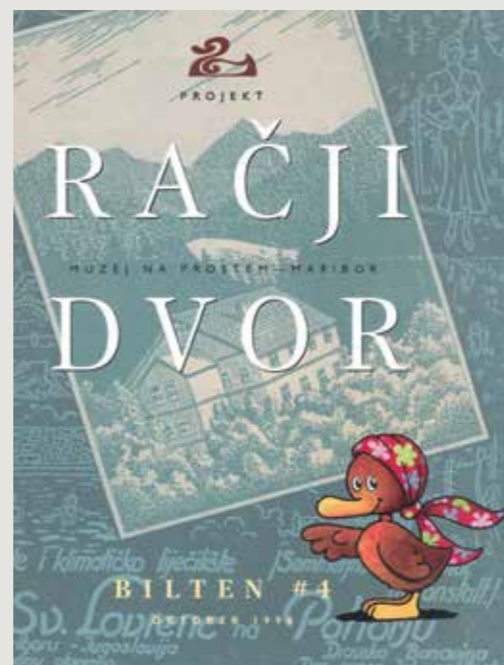
Prizadevanja so v devetdesetih letih 20. stoletja zaznamovala tudi delo Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Zaradi zaskrbljujočega stanja etnološke stavbne dediščine na terenu je postajala vse bolj aktualna ideja o ureditvi muzeja na prostem s predstavitevjo stavbarstva severovzhodnega dela države. S to odločitvijo se je mariborski zavod aktivno vključil v tedanji republiški projekt mreže regionalnih muzejev na prostem in v ta namen leta 1991 izbral območje Račjega dvora v bližini Maribora. Istega leta je bil izdelan idejni projekt muzeja na prostem Račji dvor. Temu so leto pozneje sledili konservatorski načrt, strokovne osnove za celoten projekt in njegova javna predstavitev, leta 1993 še razstava v Mariboru, ki se je naslednje leto selila v Ljubljano. V letu 1993 je bil objavljen tudi Odlok o ureditvenem načrtu za muzej na prostem ob Račjem dvoru, ki ga je izdelal Zavod za urbanizem Maribor. Leta 1995 je bil uspešno realiziran prenos prve stavbe, viničarije iz Trčove. Izdelana je bila celostna podoba muzeja na prostem in izšla je prva številka biltena. Širša javnost je bila povabljenja k darovanju ali prodaji predmetov za notranjo opremo prve prenešene stavbe. Izdelana je bila inventarna knjiga zbranih predmetov. Tri leta so bile pod mentorstvom etnologinje mariborskega zavoda organizirane raziskovalne delavnice za osmošolce in devetošolce. Žal so dolgoletna strokovna prizadevanja za izvedbo celotnega projekta spričo objektivnih okoliščin ostala nerealizirana.

V 21. stoletju se v primestnem in mestnem prostoru soočamo z vse slabšim stanjem evidentirane profane stavbne kulturne dediščine na podeželju. Vse šibkejšje finančne spodbude matičnega resorja in finančna nezmožnost večine lastnikov stavb na podeželju je več kot zaskrbljujoča. V reševanju tovrstne problematike smo v obdobju med letoma 2007 in 2013 etnologi konservatorji doživeli prelomnico z izvajanjem Programa za razvoj podeželja pod okriljem tedanjega Ministrstva za kmetijstvo in okolje v okviru Ukrepov 322 za obnovo in razvoj vasi in 323 za ohranjanje in izboljševanje dediščine na podeželju. Šlo je za programski dokument Slovenije in Evropske komisije, ki je omogočil črpanje finančnih sredstev iz Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja. Cilj je bilo spodbujanje financiranja za ohranitev dediščine na podeželju. Posledično naj bi se izboljšala kakovost življenja, s čimer bi posredno vplivali na večjo gospodarsko vitalnost podeželja. Zahvaljujoč ukrepom je etnološka konservatorska stroka v okviru številnih obnov na območju mariborske

209 Maribor – Račji dvor

Naravna konfiguracija izbranega območja je ustrezala postavitvi posameznih tipov podeželskega stavbarstva z Dravskega polja, Slovenskih goric, Pohorja in Kozjaka. Na ta način se je bilo mogoče izogniti večjim odstopanjem od avtentičnega okolja izbranih stavbnih tipov, predvidenih za prestavitev v novo, sekundarno okolje. Ker takšen projekt muzeja na prostem zahteva interdisciplinarno timsko delo, je bila znotraj zavoda oblikovana delovna skupina etnologov, gradbenikov, arhitekta, krajinskega arhitekta in umetnostnega zgodovinarja.

enote dobila priložnost preveriti združljivost teorije in prakse in pokazati, kaj pomeni strokovno vodena obnova stavbne dediščine. Ob tem se je uspešno vzpostavilo tako želeno pozitivno upoštevanje konservatorskega dela, ki so ga izkazali lastniki nepremičnin. Številni uspešno vodeni in zaključeni projekti obnov so tudi dokaz, da je v konservatorski stroki pomembna interdisciplinarnost, timskost, kjer so združena različna znanja, spoznanja, metode in tehnologija.

Etnološka konservatorska stroka v sodobnem času nadaljuje s svojim raziskovalnim delom na terenu, ki še vedno temelji na evidentiranju, dokumentiranju in valorizaciji dediščine v sodelovanju z lastniki in tistimi, ki so izjemno pomembni kot nosilci informacij. Le tako je v kontekstu določanja statusa stavbne dediščine mogoča korektna obravnava v okviru metod etnološke matične vede. Gre za raziskovanje načina življenja v povezavi s kulturnimi pojavi celotnega okolja, preučevanje odnosov ljudi v povezavi s stavbno dediščino, območji in spomeniki (Tercelj Otorepec 2014, 159). Pomemben mejnik pri varstvu kulturne dediščine je tudi vključevanje t. i. nesnovne dediščine, ki ga je vpeljal področni zakon iz leta 2008. Že zaradi dejstva, da etnologija preučuje določen način življenja na ravni vsakdanjosti z vidika materialne, socialne in duhovne kulture, je še kako pomembno vključevanje tovrstne dediščine tudi v področje raziskav etnologov konservatorjev v sodelovanju z vsemi deležniki pri varovanju kulturne dediščine.

→ Posegi na etnološki stavbni dediščini

210 Evropski projekti – Ukrepa 322 in 323

Z Ukrepoma 322 in 323 je delovna skupina etnologov konservatorjev v obdobju 2007–2013 skupno obnovila 144 objektov, pri čemer ima 80 objektov lastnosti kulturnega spomenika, ostali pa lastnosti kulturne dediščine. Etnologom konservatorjem je bila končno dana možnost uporabiti in nadgraditi svoje strokovno znanje in ga nesebično deliti v okviru interdisciplinarnega sodelovanja, brez katerega ti številni projekti ne bi bili tako uspešni. Konservatorka je za svoje udejstvovanje na področju mladinskega raziskovalnega dela prejela srebrno priznanje, za izjemno delo v okviru ohranjanja in revitalizacije nepremične stavbne dediščine na podeželju pa je skupina etnologov konservatorjev leta 2015 prejela Staletovo priznanje.

Leše pri Prevaljah
Pozivalnica

Strnjeno obcestno naselje se je oblikovalo južno nad Prevaljami. Ko so leta 1818 slučajno odkrili ležišče premoga in pridobili pravico do njegovega črpanja, se je tu naprej razvila strnjena rudarska naselbina. V spomin na rudnik premoga, ki so ga leta 1939 opustili, so še ohranjene rudarske hiše. Središče naselja obkrožuje nekoli upravna nadstropna stavba, imenovana Pozivalnica, z ohranjenim lesenim strednim stenskim stolpčjem in zvončkom, ki je nekoli služil označevanju odhoda rudarjev v jarmo. V obnovljeni Pozivalnici je urejena spominska soba o rudarstvu. Ob njej stoji spomenik žrtvam fašizma.

Vrste del: Različen veliki prostor, ki ga obkrožuje Pozivalnica in spomenik žrtvam fašizma, je obnovljen in ustrezno urejen.

Čas obnove: 2012

Glavni konservator: Jelka Skalicky

Evidenčna številka enote: 29178

Slovenski Frlesomer, klicalnica

Naslov: Leše 68

Občina: Prevalje

Kategorija varstva: kulturna dediščina

Priloga enoti ZVK05: OE Maribor

Obnova spomenika obkrožuje stenski stolpčje in zvonček v okviru Programa razvoja podeželja Republike Slovenije 2007–2013 | Ukrej 322 – Obnova in razvoj vasi

211 Trnovska vas – Simoničeva domačija

Finančne spodbude iz skladov Evropske skupnosti so izjemno izhodišče za miselni preboj in bogatje kolektivnega duha v dediščinskem poslanstvu. Svojestven primer dojemanja pomena ohranjanja stavbne dediščine predstavlja izjemno uspešen projekt celovite obnove panonske domačije v Trnovski vasi iz zadnje četrtine 18. stoletja. Obnova je bila financirana s pomočjo sredstev iz Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja – projekti LAS, pod naslovom »Življenje pod slamnato streho Simoničeve domačije«.

→ Pragersko - graščina, gabrov drevored

6 Krajinska arhitektura

Ob formalni organizaciji spomeniškovarstvene službe po drugi svetovni vojni je bilo leta 1948 tudi z Zakonom o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS združeno varovanje naravne in kulturne dediščine. Navkljub temu, da je bila osnovna dejavnost varstva narave varovanje naravnih znamenitosti, so postali predmet varovanja tudi antropogeni deli prostora, kot so drevoredi in parki (več o naravni dediščini: *Sto let v dobro dediščine (SV Slovenija)*, 2013, 81–86). Tako je bilo do leta 1999 varovanje naravne in kulturne dediščine enotno. S spremembo zakonodaje leta 1999 se je služba varstva kulturne dediščine centralizirala in prešla pod okrilje Ministrstva za kulturo, služba varstva narave pa je postala del strokovnih služb Ministrstva za okolje. Zakonsko podlago za ohranjanje biotske raznovrstnosti in varstva naravnih vrednot je varstvo narave dobilo z Zakonom o ohranjanju narave leta 1999.

Starosta in prvi naravovarstvenik na Štajerskem je bil Mirko Šoštarčič, ki nam je zapustil nekaj neprecenljivih popisov vegetacije v parkih in vrtovih. Služba se je v začetku ukvarjala predvsem z evidentiranjem in dokumentiranjem, sčasoma pa se je okrepila tudi s krajinskim arhitektom, ki je prevzel skrb nad neposrečeno poimenovanimi »spomeniki oblikovane narave«. Z razvojem konservatorske teorije se je sčasoma spremenil tudi način varovanja vrtnoarhitekturne dediščine. Ob poudarjenem raziskovanju kulturne komponente tovrstne dediščine so se skozi vsa ta leta razvijale metode arhivskega raziskovanja, predvsem katastrov, likovnih upodobitev, zapisov, pozneje tudi fotografij. Po letu 1990 so bile v raziskave vključene tudi arheološke metode zajemanja podatkov o vrtnoarhitekturnih zasnovah z invazivnimi postopki, v prvi vrsti s sondiranjem, pozneje pa tudi s pristopi daljinskega zaznavanja, kot so različne geofizikalne metode. Zaradi minljivosti rastlinskega materiala, ki je najpomembnejši oblikovni element tovrstne dediščine, je bilo potrebno v raziskave vključiti tudi naravoslovne metode raziskovanja, kot so dendrološko-arboristične raziskave, pedološke analize in različne metode zajemanja geodetskih podatkov.

Kot eno obsežnejših izpostavljamo raziskavo parka ob dvorcu Dornava. Skromni ostanki nekoč bogate parkovne in vrtno zasnove, vidne na starih fotografijah, so narekovali analizo vrtnega fonda in proučitev arhivskih virov. Leta 1994 so v Sloveniji tako prvič izvedli vrtno-arheološke sondažne raziskave, ki so pokazale ustroj in potek poti. V tem času neinvazivne arheološke metode še niso bile v splošni rabi, zato je bila za ugotavljanje širine in ustroja glavne osi baročne zasnove parka, prostorskega razmerja med potmi in zelenicami ter njihove sestave uporabljena invazivna metoda arheoloških testnih jarkov. Izkopi so razkrili, da je bila glavna os baročne zasnove parka utrjena z mačjimi glavami. V mlajši fazi obnove je bila glavna os ureditve utrjena z lomljenjem. Tudi stranske osi oziroma poti so bile utrjene in peskane z lomljenjem. Stanje v prostoru torej bistveno ne odstopa od načrta franciscejskega katastra iz leta 1824. Leta 2015 so potekale še raziskave z georadarjem, odzemanje vzorcev za arheobotanično analizo, pridobljeni podatki pa so bili ključni pri izdelavi idejnega projekta prenove vrtno zasnove. Ob ortogonalnem detajlnem snemanju območja vrta z dronom za potrebe izdelave

→ 213 Dornava – park ob dvorcu Dornava

konvatorskega načrta je raziskovalka v sadnem vrtu odkrila sadilni vzorec, na osnovi katerega smo območje aprila 2019, ob praznovanju šestdesete obletnice mariborske spomeniške službe, zasadili z visokodebelnimi sadnimi drevesi. Gozd, nekdanji »gosposki gaj« pred Pesnico, je spet urejen s prijetnimi sprehajalnimi potmi. Ob skrbnem vzdrževanju parka, ki poteka vse od leta 2015, ko sta dvorec in park dobila skrbnika, se v obrisih že nakazuje podoba historične parkovne zasnove.

Vrtnoarhitekturna dediščina je v primerjavi z ostalimi zvrstmi kulturne dediščine nekoliko specifična, saj zaradi naravnih sukcesijskih procesov potrebuje redno vzdrževanje, sicer se začne v kratkem času spreminjati in kmalu postane nerazpoznavna. Zavedanje o pomenu tovrstne nepremične kulturne dediščine se postopoma izboljšuje. Žal je na območju mariborske enote zavoda celovitih prenov, v katere bi bil poleg objektov vključen tudi okoliški prostor, zelo malo. Znana redka primera sta prenovljeni zunanji površini ob graščini v Oplotnici in deloma pri dvorcu Betnava.

Ob pojavu žleda v letu 2014 se je jasno pokazalo, kako so za spremljanje in varovanje krajinskoarhitekturnih spomenikov pomembni ažurni geodetski posnetki, ki beležijo lokacije rastlin in njihovo stanje. Inventarizacija stanja po naravni nesreči je bila povsod, kjer je tovrstna dokumentacija obstajala, veliko hitrejša, izdelava sanacijskih elaboratov pa enostavnejša in bolj natančna. Tovrstna dokumentacija je pomembna za lastnike in vzdrževalce, ker omogoča lažje in kakovostnejše načrtovanje postopkov rednega in investicijskega vzdrževanja ter obnove.

→ 213 Dornava – park ob dvorcu Dornava

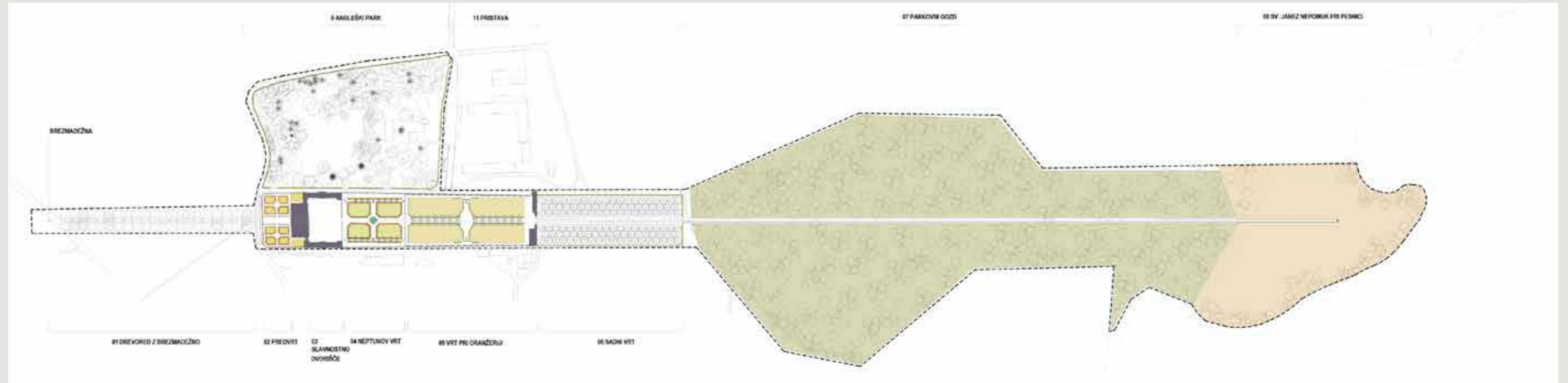
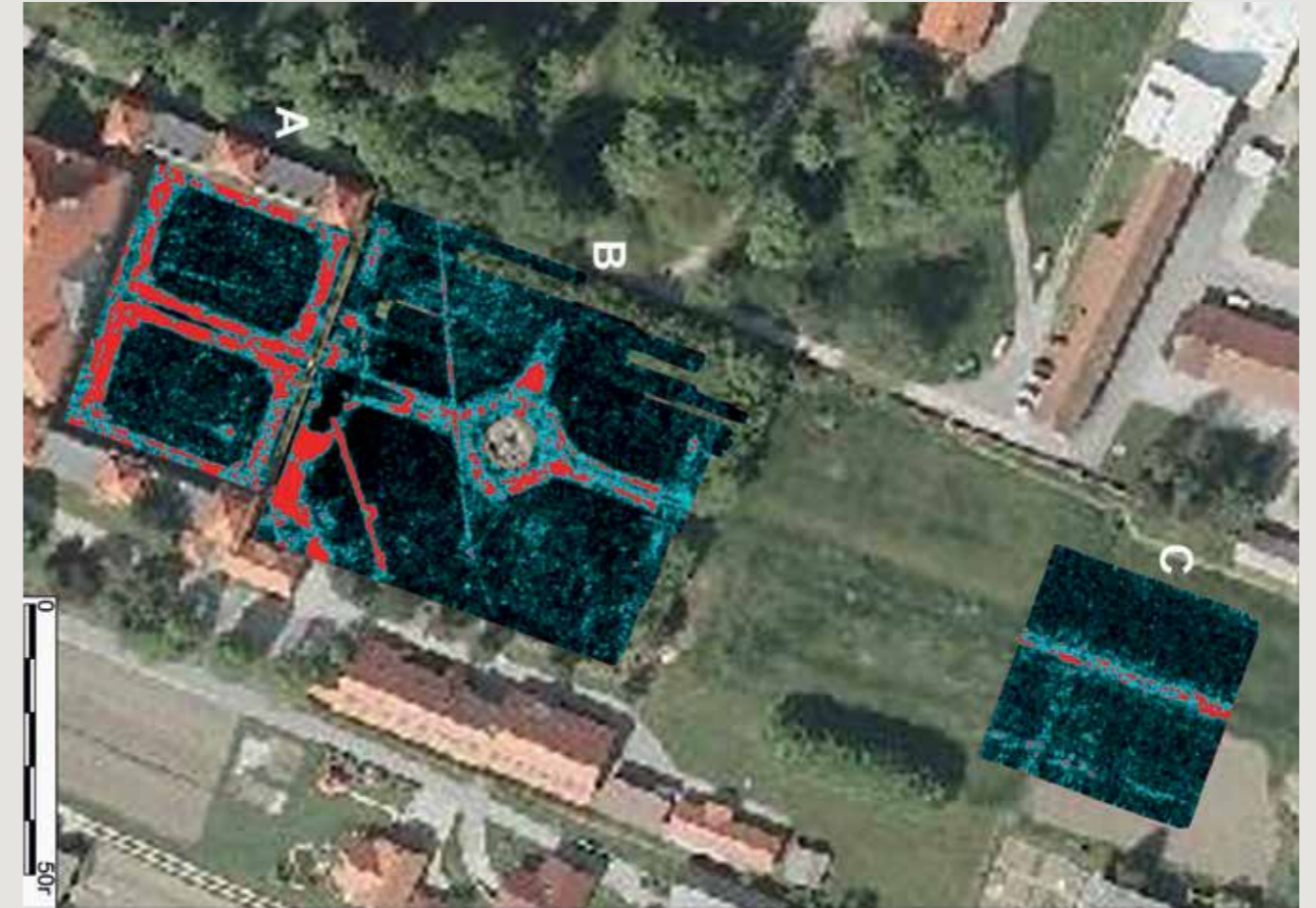
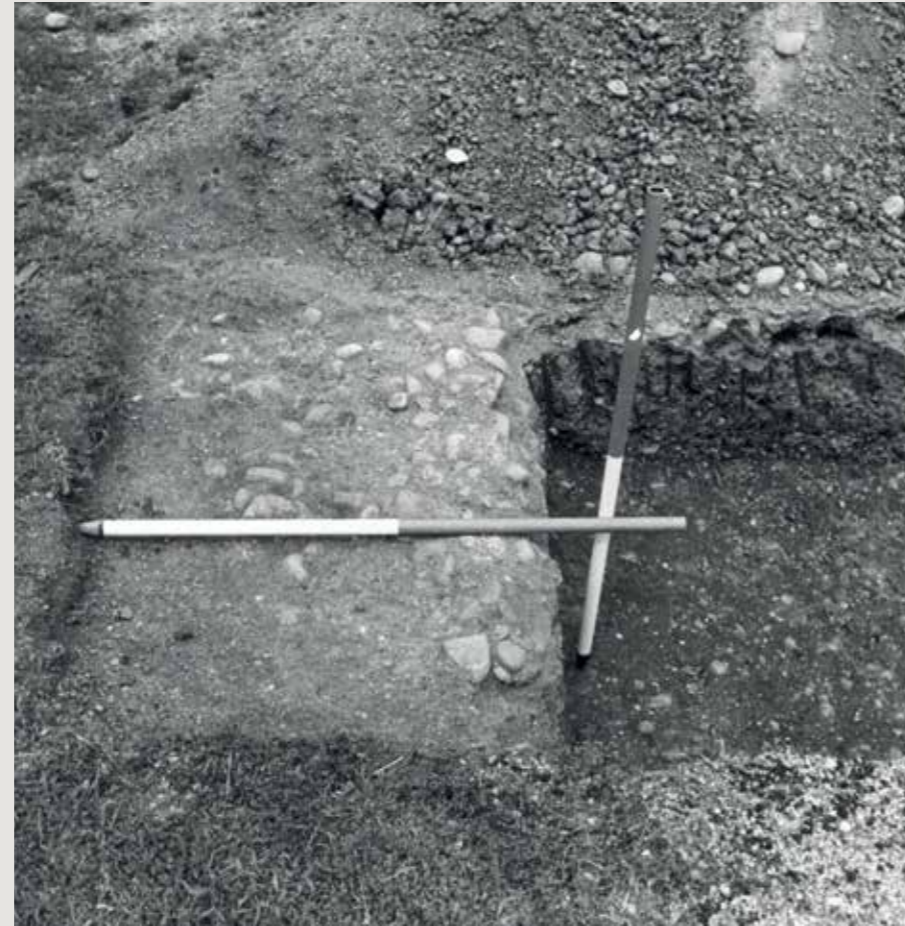
212 Maribor – mestni park

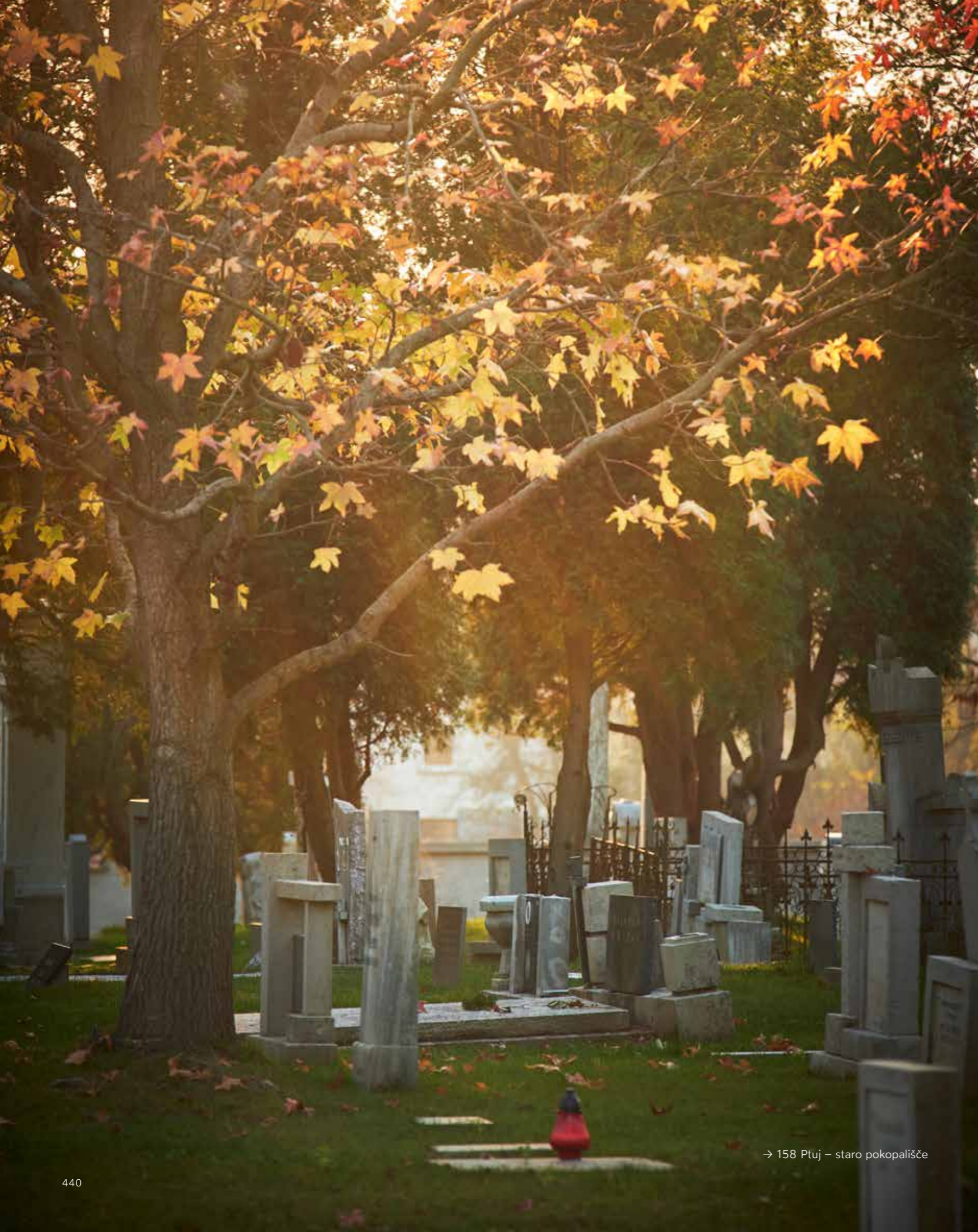
Posledice škode na krajinsko-arhitekturni dediščini, nastale ob žledu 2014.

213 Dornava – park ob dvorcu Dornava

Osrednja ureditev glavne osi, pozicija poti, rezultat geofizikalnih raziskav in idejni projekt prenove

7 Memorialna dediščina

Memorialna oziroma zgodovinska dediščina je bila v preteklosti različno poimenovana in je z zakoni o varstvu dediščine tudi različno predstavljena. Skozi zgodovino je bila tovrstna dediščina z menjavami vladarjev, političnih režimov in z vojnami najbolj izpostavljena in največkrat uničena. Največ spominskih obeležij je bilo postavljenih po prvi svetovni vojni, ki so jih nato po drugi svetovni vojni množično odstranjevali in postavljali nova.

Novoustanovljeni mariborski zavod je poskrbel tudi za varstvo in ohranjanje zgodovinskih spomenikov, pri čemer je bila materialna plat varovanja zagotovljena z družbenimi dogovori (Katalog ob 30-letnici, 1989, 6). Poudariti je treba, da se je predvsem v osemdesetih letih začela izvajati zaščita spomenikov, ki so bili v tistem času ideološko vprašljivi. Takšna primera sta ureditev vile Rudolfa Maistra, danes Štupičeve vile na Zavrhu, in Puhovega muzeja na Sakoškaku.

Z aktualnim Zakonom o varstvu kulturne dediščine in Pravilnikom o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah je dediščina razvrščena po pojavnosti in ne več po strokovnih zvrsteh. Tako je sedaj zgodovinsko oziroma memorialno dediščino mogoče uvrstiti v skupino spominskih zgradb in krajev. Pod pojmom memorialna dediščina razumemo zgradbe in urejena zemljišča, kot so javni spomeniki oziroma javne plastike, obeležja, grobnice, pokopališča skupaj z grobovi, nagrobniki in vrtnoarhitekturno ureditvijo, ter posamezne grobove oziroma nagrobnike, ki so nastali z namenom, da obeležijo zgodovinski dogodek ali spomin na zgodovinsko osebo. Slednji služijo predvsem spominskim in pietetnim namenom. V posebno skupino sodijo tudi javni spomeniki padlim v prvi svetovni vojni. Običajno so to obeliski s spominsko ploščo z imeni padlih. Kot smo že omenili, med memorialno dediščino prištevamo tudi stavbe, katerih zgodovina je povezana z

→ Osankarica – kraj poslednje bitke Pohorskega bataljona

→ 199 Maribor – spomenik NOB, t. i. Kodžak

določenim dogodkom, na primer rojstne hiše pomembnih osebnosti in prizorišča dogajanja v medvojnem obdobju, ki imajo praviloma na pročeljih tudi spominske plošče. V zgodovinsko krajino uvrščamo tiste dele naravne in kulturne krajine, kjer so potekali pomembni zgodovinski dogodki, razna zborovanja, bitke in druge vojaške operacije (Podgornik Zaletelj 2014, 289).

Pri evidentiranju spomenikov memorialne dediščine, ki so bili postavljeni po drugi svetovni vojni, so bili skorajda vsi vezani na narodnoosvobodilno vojno (spomeniki NOB). Med temi je zaradi njihove umetniške vrednosti potrebno izpostaviti imenitnejša kiparska dela, predvsem že omenjena Arončikov spomenik osvoboditeljem v Murski Soboti in Tihčev spomenik NOB v Mariboru ter spomenik na Osankarici na kraju poslednje bitke Pohorskega bataljona, pri katerem je avtor ureditve Branko Kocmut, avtor kipov pa Slavko Tihec.

V zadnjih letih je bilo na področju memorialne dediščine veliko truda vloženega v valorizacijo pokopališč. Pokopališča znotraj cerkvenih obzidij so bila vedno evidentirana in so hkrati tudi sodila k vplivnemu območju cerkva. Prav nasprotno je bilo s samostojnimi mestnimi pokopališči, kot so mariborsko pokopališče na Pobrežju, staro ptujsko pokopališče, židovsko pokopališče v Dolgi vasi in druga, ki do pred kratkim niso bila deležna pozornosti spomeniškega varstva. Pokopališča predstavljajo pomembne in svojevrstne arhitekturne komplekse, ki nam razkrivajo zgodovino mest, osebne zgodbe, beležijo kiparske tokove ter vrtnoarhitekturne značilnosti. Zgledni sta bili obnovi opuščene starega ptujskega pokopališča ter obnova evangeličanskega pokopališča v Zgornji Ščavnici. Obnova prostora nekdanjega ptujskega pokopališča v spominski park je mestu doprinesla približno hektar veliko zeleno javno površino, medtem ko je evangeličansko pokopališče še vedno v funkciji pokopavanja.

→ Slovenj Gradec – grobnica padlih borcev NOB in park herojev

214 Lendavske gorice – Kranjčeva zidanica

V zidanici znanega prekmurskega pisatelja Miška Kranjca so leta 1938 ustanovili Okrajni komite Komunistične partije Slovenije (OK KPS) za Prekmurje, o čemer danes priča spominsko obeležje. Ta kulturnozgodovinski spomenik je bil nekoč idilična slemenska vinska klet sredi

vinograda, krita s slamnato streho, obdana z ilovnatim ometom in z ohranjeno originalno opremo. Kaj je od nje ostalo danes? Kdo je zatajil – država, različni lastniki, ali kljub opozorilom spomeniška služba?

→ 134 Ravne na Koroškem – stara železarna

8 Tehnična dediščina

Od devetdesetih let prejšnjega stoletja se je tudi pri nas okrepilo zavedanje vrednosti in pomena historične industrijske arhitekture. Vedno več je primerov, ko so se pri refunkcionalizaciji opuščenih industrijskih objektov ohranile spomeniške vrednote in se je obenem omogočila nova uporabnost. Pri tem so objekti ohranili svojo prepoznavnost, obnova pa je omogočila tudi njihovo ekonomsko vzdržnost.

Ena takšnih izjemnih zapuščin je industrijska dediščina Maribora. V mariborski enoti zavoda za spomeniško varstvo se je v devetdesetih letih 20. stoletja pričelo sistematično zbiranje strojev in naprav iz opuščenih mariborskih tovarn, z namenom, da se nekoč predstavijo v muzeju tehniške kulture, kjer bi na enem mestu predstavili industrijski razvoj mesta. Ekspoziti so se nekaj časa hranili v eni od hal na območju nekdanje tovarne TAM, ob selitvi pa so jih, zaradi prostorske stiske, dobršen del uničili. Za postavitev zbirke je bilo sicer predlaganih nekaj možnih lokacij, med njimi območje opekarne Košaki in območje TAM-a, vendar so ekspoziti še zmeraj deponirani v nekdanji kaznilnici. Zbiranje premične tehnične dediščine po pravilih sicer ne sodi v pristojnost zavoda, s tem se ukvarja muzejska stroka, s katero pa smo ves čas aktivno sodelovali. Glede na to, da je Maribor nekoč veljal za »jugoslovanski Manchester«, lahko rečemo, da so se od nekdanj mogočne industrije do danes ohranile le drobtinice.

Pri varovanju industrijske dediščine in njeni ohranitvi gre velikokrat za odločitve, povezane s kapitalom. Kljub zaščiti in strokovnim stališčem imamo primere, ko so kakovostni industrijski objekti zaradi pomanjkljivega vzdrževanja propadli oziroma bili porušeni, kot na primer opekarna Pragersko in separacija Puconci. Mogočen petnadstropni objekt separacije kremenčevega peska so postavili leta 1954 na bogatem nahajališču kakovostne rudnine. Razen strešne pločevinaste kritine je bil v celoti zgrajen iz lesa. Čeprav ga je konservatorska stroka prepoznala in zaščitila kot primer industrijske dediščine, pomemben zaradi njegove izjemne lesene konstrukcije, je bil porušen. Poznamo pa veliko primerov dobrih praks trženja industrijske dediščine v tujini. Kulturni turizem omogoča trajnostno upravljanje in obnavljanje spomenikov. Doslej je bila pri nas najbolj prepoznavna »Evropska pot industrijske dediščine«, ki je nastala v sklopu projektov Evropske prestolnice kulture. Kot uspešen primer celovite obnove lahko izpostavimo Hidroelektrarno Fala, ki je razglašena za spomenik državnega pomena. Rudnik svinca in cinka v Mežici in železarna na Ravnah na Koroškem pa sta primera, kjer dediščino uspešno ohranjajo tako materialno kot identitetno.

→ Določanje barve fasade

V slovenskem prostoru imamo tako kar nekaj primerov uspešno obnovljenih objektov industrijskega značaja, res pa je, da je bilo tudi veliko tovrstnega stavbnega fonda uničenega, še preden ga je uspela spomeniška služba primerno ovrednotiti. Delni razlog je v relativno poznem razvoju in zanimanju za industrijsko dediščino 20. stoletja, glavni vzrok pa je zmanjšanje potreb nekoč jugoslovanskega trga, kar je pripeljalo do zaprtja tovarn in nevdzdrževanja objektov. Danes se žal borimo le še za preostanek tistega, kar je ostalo, saj sta bila politika in

kapital v večini primerov močnejša od stroke. Zato sta popularizacija in osveščanje širše laične javnosti toliko bolj pomembni. »Ljudje so se začeli zavedati, da je danes tovarna iz 19. ali začetka 20. stoletja večja redkost kot srednjeveška cerkev in bolj intenzivno jih zanima industrijska preteklost.« (Ifko 2002, 32 po Nijhof 1989) Varovanje in prezentiranje avtentičnih industrijskih obratov in objektov kot živih muzejev ter možna preureditev v kulturne centre in prireditvene prostore odpira cel niz možnosti sodobnega prevrednotenja ter uporabo kulturnih spomenikov industrijskega značaja tudi v druge namene. Kot so pokazali primeri dobre prakse, je ohranjanje vsaj delne historične identitete nekdanjih industrijskih obratov možno predvsem skozi uvajanje novih vsebin.

→ Puonci – stara separacija

215 Mežica – rudnik cinka in svinca

Danes je nekdanji rudnik, ki ga sestavljajo številni objekti in podzemni rovi, namenjen muzejski dejavnosti. Postal je infocenter oziroma osrednja točka Geoparka Karavanke, imenovana Podzemlje Pece. Celoten muzejski sklop ohranja spomin na nekdanj močno razvito rudarsko dejavnost, ki jo je zamenjala turistična, športna in izobraževalna vsebina. Mežiški rudnik je obenem lep primer sožitja naravne in kulturne dediščine. Večstoletno izkopavanje je in še vedno vpliva na družbeni razvoj celotne mežiške doline.

→ *Moje mesto* – iskanje detajlov na pročelju stavb na Glavnem trgu v Mariboru

9 Popularizacija kulturne dediščine

→ *Ni vse zlato, kar se sveti* – delavnica spoznavanja baroka

Popularizacija kulturne dediščine je širok pojem, s katerim označujemo aktivnosti, ki pomagajo ozaveščati javnost o družbenem pomenu kulturne dediščine. Te aktivnosti se odvijajo tako na formalen kot tudi neformalen način. Pomena popularizacije dediščine so se zavedali že v samih začetkih spomeniškovarstvene dejavnosti, ko so ob častnih konservatorjih in korespondentih cesarske spomeniškovarstvene komisije bili glavni nosilci ozaveščanja tudi močna društva, torej zainteresirana javnost. Podobno kot v preteklosti je popularizacija kulturne dediščine v konservatorstvu ključna tudi v sodobnosti, le da je danes prej rezultat spontane osebne zavzetosti posameznikov kot pa plod strokovno načrtovane in jasno zastavljene skupne ter poenotene strategije, ki bi se izvajala preko najrazličnejših aktivnosti znotraj zavoda. Načrtno delo na popularizaciji je namreč prav v današnji dobi ključnega pomena, saj živimo v času globalizacije, ko imajo mediji in druga orodja sporočanja izjemen vpliv na ustvarjanje javnega mnenja in podobe resničnosti.

Ozaveščanje, izobraževanje, publiciranje, interpretiranje in pripovedovanje o pomenu spomenikov ter njihovih obnovah potekajo na različnih ravneh. Dediščino že same po sebi popularizirajo konservatorske prezentacije obnovljenih, spomeniško zaščitenih stavb in arheoloških učnih poti ter parkov, etnoloških muzejev na prostem in tudi revitalizacija dediščine novejših obdobj, na primer objektov industrijske dediščine. V najbolj primarni obliki poslanstvo popularizacije dediščine opravljajo konservatorji v vsakodnevnih stikih z lastniki in upravljalci, stanovalci, novinarji in drugo zainteresirano javnostjo, s tem ko jim pripovedujejo o preteklosti in razlagajo pomene njihove dediščine: kakšno zgodbo nosi, zakaj in kako naj jo ohranjajo, vzdržujejo, obnavljajo, kakšno primerno novo vsebino naj ji namenijo. Nič manj pomembno pa ni njihovo kakovostno dokumentiranje, pisanje znanstvenih, strokovnih in poljudnih besedil ter sodelovanje v javnih diskusijah, še posebej v izobraževalnih procesih.

Načrtno vzpostavljena aktualna projekta popularizacije, ki potekata znotraj Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, sta *Dnevi evropske kulturne dediščine* (DEKD) in *Teden kulturne dediščine* (TKD). DEKD so sicer najprepoznavnejša akcija pod okriljem Sveta Evrope in Evropske unije na področju kulture, ki je v Sloveniji od začetka tematsko zasnovana tako, da sledi podanim smernicam in ciljem. Gre za utečene in v javnosti dobro sprejete aktivnosti, ki potekajo vsako leto konec septembra. Namen je spodbuditi zanimanje za varstvo kulturne in naravne dediščine ter javnosti predstaviti idejo o skupni kulturni dediščini, bogastvu in kulturni raznolikosti Evrope. TKD je nacionalni medresorski projekt, ki je vsebinsko in terminsko usklajen z DEKD. Je izjemen v evropskem merilu, saj različne vzgojno-izobraževalne organizacije sistematično nagovarja k aktivni udeležbi in vključenosti v vsebine s področja ohranjanja kulturne in naravne dediščine tako v formalnem kot neformalnem izobraževanju.

Predvsem pa želimo izpostaviti načrtno in sistematično ter dolgoročno zastavljen projekt *Spoznaj? Varuj! Ohrani.* (SVO), ki je leta 2008 zaživel

→ *Stoji, stoji en grad* – delavnica na temo kamna

na mariborski območni enoti ZVKDS. Že kmalu je presegel meje pričakovanega in sčasoma postal eden osrednjih programov popularizacije dediščine na področju severovzhodne Slovenije. Vključuje izobraževanje otrok in odraslih, strokovnjakov ter laikov, vzdrževalcev, izvajalcev, zainteresiranih lastnikov in drugih. Bistvo projekta je, da se različne skupine javnosti na neformalen in inovativen način seznanja s prizadevanji konservatorjev in delovanjem konservatorske stroke. S tem se pri posameznikih in v skupnostih prebujata ter krepi želja po spoznavanju in ohranjanju naše skupne kulturne dediščine. Skozi spoznavanje pa se neopazno in počasi oblikuje tudi zavest in s tem spoštovanje podedovanega.

S pomočjo jasno zastavljenih učnih procesov za različne ravni poslušalcev in uporabnikov, med katerimi so vrtci, osnovne in srednje šole, terciarne izobraževalne ustanove, andragoški zavodi in drugi, je projekt zasnovan s težnjo k zavedanju pomena kulturne dediščine. Ta predstavlja vse, kar je rezultat kakovostne ustvarjalnosti človeka in njegovega »človekovanja«, vseh dejavnosti, družbenega razvoja in dogajanj, značilnih za posamezna obdobja v določenem prostoru. Je zapis časa in življenja, vrednot in izkušenj, znanja in spretnosti. Vsak tovrsten zapis pušča drugačno in edinstveno sled, obenem pa lahko najdemo tudi skupne značilnosti, ki nas povezujejo pri ohranjanju preteklosti in načrtovanju boljše prihodnosti.

Eden glavnih namenov projekta je spodbujati zavedanje, da spomeniki ne pripadajo nam, da nismo njihovi lastniki, temveč da smo v času našega

→ *Kjer preteklost sreča prihodnost* – delavnica kolažne tehnike na temo *Moj kraj*

→ Obisk delavnice za konserviranje-restavriranje kovine

življenja le odgovorni zanje. Da smo kot posamezniki in kot družba dolžni z vso osebno zavzetostjo poskrbeti, da jih bomo naslednjim generacijam predali v neokrnjeni podobi in v dobro ohranjenem materialnem stanju. Preko različnih dejavnosti se udeležence napotuje k iskanju informacij na pravih mestih in spodbuja sodelovanje strokovne in laične javnosti pri skupnih dediščinskih projektih. Na ta način se prebujata zavest, da dediščino soustvarjamo tudi danes, s čimer se razvija dejaven odnos do varstva spomenikov. S takšnim pristopom je moč prodreti v številna okolja in med različne generacije. Ko svojo dediščino cenimo, jo tudi ohranjamo. Obzorja lahko širimo s spoznavanjem in iskanjem skupnih korenin v širšem prostoru. Samo tako zastavljen celovit pristop lahko prinese dolgoročne učinke in konkretne, vidne rezultate v odnosu posameznika in skupnosti do dediščine. Poti do širjenja obzorij so različne. Vse oblike so primerne: predavanja, diskusije, vodeni sprehodi skozi kraj, mesto, park, tovarno in drugod, ogledi restavratorskih ateljejev, priprava tematskih razstav, ogledi kulturnih spomenikov in dediščine, ohranjene v izvornem prostoru, ustvarjalne dediščinske delavnice, pripovedovanje zgodb, prenašanje starih znanj in veščin, medgeneracijsko druženje in podobno. Zavedamo se, da dediščine v sodobni družbi brez dejavnega vključevanja javnosti ni mogoče ohraniti, saj lahko našim zanamcem le skupaj ponudimo znanje, metode in orodja za ohranjanje kulturne in naravne dediščine.

Rezultati našega dela niso merljivi v številkah in niso vidni takoj. Pokazali se bodo šele čez čas, ko bodo današnji otroci odrasli in bodo bolj zavestno ter manj destruktivno postopali z našo skupno zapuščino. Želimo si osveščene posameznike, ki jim bo mar za kulturno dediščino in da bo ta spričo sadov naših prizadevanj živela drugačno, boljše civilizacijsko, pojavno in duhovno usodo.

→ Kulturno-umetnostno izobraževanje na *Art kampu* v okviru *Festivala Lent* v Mariboru

Projekt preko posameznika ozavešča družbo, da so dolgotrajne in burne spremembe v razvoju človeštva vplivale na mnoge ravni življenja, na ustvarjalne procese in da je prav to vrelce nastajanja značilnosti in izraznosti posameznih krajev in narodov. Na temeljih, ki nas delajo edinstvene, smo dolžni graditi prihodnost tako, da spoznavamo in spoštujemo preteklost, kulturne raznolikosti, se učimo o pomembnosti varovanja dediščine ter spoznanja in znanja prenašamo našim zanamcem. Projekt nagovarja in predaja zavedanje, da je varovanje in ohranjanje dediščine naloga in dolžnost nas vseh in hkrati tudi vsakega posameznika. Le tako se lahko iz generacije v generacijo prenašajo vrednote in tradicije, ki jih dediščina uteleša.

Zavod s projektoma TKD in SVO uresničuje poslanstvo sodobne kulturno-umetnostne vzgoje in njene kroskurikularnosti, tj. vpetosti vseh področij in dejavnosti, še posebej šolskih. Predstavlja temelj za posameznikov ustvarjalni odnos do kulture in razumevanje njenega pomena za razvoj človeške družbe. Prispeva k celovitemu razvoju osebnosti vsakega posameznika, sooblikuje njegovo estetsko občutljivost, kulturno zavest in izražanje ter spodbuja vseživljenjsko učenje. Otrokom in mladini pomaga spoznavati kulturo lastnega naroda in graditi zavest o pripadnosti tej kulturi. Spodbuja spoštljiv odnos do drugih kultur in medkulturni dialog, kar je osnova za razvoj družbe, ki temelji na znanju, ustvarjalnosti in strpnosti. Da bo kulturno-umetnostna vzgoja še nadalje ostajala stalna aktivnost na področju popularizacije, je na zavodu treba vzpostaviti mrežo koordinatorjev TKD in SVO, na katere bi se lahko obračali vzgojno-izobraževalni zavodi in zainteresirana javnost.

216 Projekt *Spoznaj? Varuj! Ohrani.*

Bistvo projekta je neposredno povezano z izhodiščem, da znamo prepoznati dediščino, jo ceniti in spoštovati ter ohranjati in varovati kot nekaj vrednega. Udeležence spodbujamo z različnimi pristopi. Odpeljemo jih na sprehod, kjer lahko spomenike v vsej svoji veličini začutijo in gledajo v živo. Sodelujemo na različnih javnih dogodkih, kot so *Art kamp*, *Utrip kulture – Zakladi Slovenije*, *Kulturni bazar* in drugi, ter organiziramo tematske delavnice po šolah. Vmesni čas popestrimo s socialnimi veščinami, igrami, ki posamezniku omogočijo učinkovitejše, sproščeno obnašanje v skupini in pozitivno vplivajo na dinamiko komunikacije. Razkažemo jim restavratorske ateljeje, kjer jim strokovnjaki predstavijo svoje delo, jih poučijo o tem, kje, kako in od koga lahko pridobijo informacije o dediščini. Razložijo jim nerazumljive pojme in predstavijo pestro skupino zaposlenih v službi dediščine. Ob primerni razlagi se zavemo pomembnosti zaznavanja, spoznavanja, varovanja in ohranjanja kulturne dediščine. Udeležence obogatimo z novimi dejstvi, navdušimo z idejami in spodbudimo k razvoju dediščinske miselnosti. Pojmi, povezani z dediščino, kot so star, avtentičen, pomemben, lep, tradicionalen, poseben, ohranjen, skupen, dediščinski in podobni, v ohranjenih in obnovljenih stavbah in predmetih dobijo otipljiv pomen. Nenazadnje smo vsi sooblikovalci dediščine in s svojim početjem vede ter prepogosto nevede vplivamo nanjo. Naš cilj je, da otroci in mladostniki spoznajo vrednote kulturne dediščine, ki jih bodo pozneje kot odrasli znali ceniti in spoštovati in jih s svojimi dejanji pomagali ohranjati.

Sklepna misel

→ Maribor – sodni stolp

1 Sklepna misel

Konservatorstvo kot organizirana služba na slovenskih tleh obstaja že več kot stoletje. Njegova pot se je vila in brusila skozi različne okoliščine in politične ureditve. Spomeniška služba je po drugi svetovni vojni pod okriljem centralnega republiškega zavoda skrbela za celotno slovensko območje, pozneje je bila organizirana v posamezne samostojne regionalne enote, dolgo je sobivala s službo varstva narave, nato pa bila ponovno ločena in centralizirana. Vzporedno z organizacijskimi spremembami spomeniškovarstvene službe je potekal tudi razvoj pravnega varstva dediščine v okviru različnih področnih zakonov, podzakonskih aktov in pravilnikov. Brez njih bi verjetno bila večina naše kulturne dediščine danes že izgubljena.

Vendar pa varovanja, negovanja, razumevanja in dojemanja nepremične kulturne dediščine ni moč zagotavljati zgolj z (u)pravnimi določili. V upravnih postopkih, povezanih z varstvom dediščine, namreč nemalokrat pozabimo prav na kulturne pomene, ki jih materialni ostanki preteklosti nosijo in posredujejo in zaradi katerih so sploh pridobili svoj »status«.

→ Dekorativna elementa fasadne profilacije

Danes se dediščina na žalost pogosto dojema zgolj kot všečna nalepka brez družbenega konteksta, kaj šele bogatega nesovnega pomena ali simbolnih in duhovnih vrednot. Žal se sicer strokovno vodene obnove in revitalizacije vse prepogosto izvajajo v takšnem duhu. V današnjem času, usmerjenem predvsem k navideznemu, pogosto ohranjamo zgolj okrnjeno, brezpomensko pojavnost spomenika, od podedovanega pa izberemo le posamezne elemente, ki se zdijo našemu času estetsko najbolj všečni in jih kot takšne vkomponiramo v sodobno podobo. Ali pa vse naredimo »prav takšno«, kakršno je bilo, le da je novo in seveda veliko »lepše« in »trajnejše«. Pri tem pa pogosto pozabljamo, da so originalni materiali in konstrukcije nezamenljiv vir informacij, znanj in vrednot, ki pomniku dajejo njegovo kulturno vrednost. Z vsako obnovo in restavratorsko intervencijo, katere namen je zgolj estetiziranje, izgubljam del svoje kulturne identitete, neizmerno bogastvo nekdanjih obrtnih mojstrskih veščin, predvsem pa dragocene podatke o nekdanjih uporabnikih. Izgubljam zgodbe, zapisane v stene, na zidove, strehe in vrata hiš. Kot so pred časom v Slovenskem etnografskem muzeju razgrinjali skrivnostne tančice na temo mnogoterih simbolnih pomenov vrat (*Vrata. Prostorski in simbolni prehodi življenja. Osrednja razstava ob 90. obletnici SEM*, od 11. 10. 2013 do 16. 1. 2017), lahko podobno ugotavljamo za vsak detajl, vtkan v objekte dediščine, ki nezamenljivo tvori celoto dediščinskih pomenov.

Kako torej posameznika in družbo spodbuditi k spoštovanju skupnega podedovanega kot nezamenljive vrednote življenja? Kako v družbi vnovič vzpostaviti vez s preteklimi časi, ki so oblikovali nas in naš prostor?

→ Raziskovalni tabor na Rogli

→ Razgibana profilacija podstrešnega venca in vegetabilno oblikovani nosilci žlebov

Ob potrebnem povečanem državnem sofinanciranju spomeniških obnov se rešitev skriva v sistematičnem, kontinuiranem vključevanju javnosti v varstvo dediščine, v njeni popularizaciji in trajnem izobraževanju v vseh starostnih in interesnih skupinah, z izobraževalnimi ustanovami na čelu. Kajti izobražen, informiran in senzibilen posameznik je najboljši varuh pomnikov in prenašalec z njimi povezanih vrednot.

Konservatorji opravljamo poklic, ki nas kljub vsem izzivom in težavam tudi neizmerno bogati. Hodimo po poteh preteklosti, se dotikamo starožitnosti, razbiramo še nepoznane zgodbe naših prednikov. Z ohranjanjem dediščine razpenjamo lok med preteklostjo in prihodnostjo. Soustvarjamo duhovno in materialno kulturno krajino. Želimo si, da boste tudi vi, bralke in bralci, skupaj z nami stopili na to pot, da boste prisluhnili zgodbam, ki jih pripoveduje preteklost, z modrostjo preteklosti živeli sedanjost in soustvarjali boljšo prihodnost za tiste, ki prihajajo.

Viri in literatura

Viri in literatura (izbor)

- Agrarno gospodarstvo, 1970:** *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, zv. 1, Agrarno gospodarstvo*, Ljubljana 1970.
- Andrič 2004:** Maja Andrič, Paleookolje v Sloveniji in severnem delu hrvaške Istre v pozni prazgodovini, *Arheološki vestnik*, 55, 2004, str. 509–525.
- Andrič et al. 2016:** Maja Andrič, Tjaša Tolar, Borut Toškan, *Okoljska arheologija in paleoekologija: palinologija, arheobotanika in arheozoologija*, Ljubljana 2016.
- Arhitektura 18. stoletja, 2007:** *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka, katalog razstave Arhitekturnega muzeja Ljubljana na gradu Fužine v Ljubljani od 10. maja do 20. avgusta 2007*, Ljubljana 2007.
- Bacher 1995:** Ernst Bacher, Alois Riegl und die Denkmalpflege, *Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegls Schriften zur Denkmalpflege*, Wien, Köln, Weimar 1995, str. 13–48.
- Balažic 1993/94:** Janez Balažic, Janez Akvila in poslikava v Martjancih, *Zbornik soboškega muzeja*, 3, Murska Sobota 1993/94, str. 77–92.
- Balažic 1994:** Janez Balažic, Stenske slikarje v stari turniški cerkvi, v: Marijan Zadnikar, Janez Balažic, *Turnišče. Zgodovinska in umetnostna podoba farne cerkve*, Murska Sobota 1994, str. 39–88.
- Balažic 1997:** Janez Balažic, Umetnostna podoba Prekmurja med 16. in 19. stoletjem. Med pozno gotiko in dobo historizmov, *Katalog – Pokrajinski muzej Murska Sobota*, 1997, str. 37–44, 129–134.
- Balažic 2001:** Janez Balažic, Prvi izsledki o poslikavi prezbiterija župnijske cerkve v Šmartnem na Pohorju, »Hodil po zemlji sem naši ...«, *Marjanu Zadnikarju ob osemdesetletnici*, Ljubljana 2001, str. 139–157.
- Balažic 2003:** Janez Balažic, Gotske freske v župnijski cerkvi sv. Antona Puščavnika v Cerkenjaku, *Umetnostna kronika*, 1, 2003, str. 2–8 (s shemo poslikave).
- Balažic 2009:** Janez Balažic, Slikar 1. plasti v Murski Soboti, *Umetnine iz Prekmurja. Od romanike do modernizma* (ur. Janez Balažic), Murska Sobota 2009, str. 37.
- Balažic 2014:** Janez Balažic, Novoodkrite stenske poslikave v nekdanjem ptujskem dominikanskem samostanu, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 85, n. v. 50, zv. 1/2, 2014, str. 120–141.
- Baš 1951:** Franjo Baš, Spomeniško varstvo v Sloveniji, *Zgodovinski časopis*, 5, 1–4, 1951, str. 268–277.
- Baš 1955:** Franjo Baš, Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, *Varstvo spomenikov*, 5, 1953/54 (1955), str. 13–37, 180.
- Baš 1970:** Franjo Baš, *Gospodarska poslopja, Agrarno gospodarstvo*, 1970, str. 595–610.
- Baš 1989:** Franjo Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije: izbrani zgodovinski spisi* (ur. Angelos Baš), Maribor 1989.
- Blaznik 1970:** Pavle Blaznik, Zgodovina agrarnih panog, *Agrarno gospodarstvo*, 1970, str. 76–78, 614.
- Bratož 2007:** Rajko Bratož, *Rimska zgodovina. Del 1, Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*, Ljubljana 2007.
- Bratož 2010:** Rajko Bratož, *Grška zgodovina: kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo*, Ljubljana 2010.
- Brodar 1993:** Mitja Brodar, Paleolitske in mezolitske najdbe iz jame Špehovke pri Zgornjem Doliču, *Arheološki vestnik*, 44, 1993, str. 7–28.
- Cevc 1981:** Emilijan Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, Ljubljana 1981.
- Ciglencečki 2014:** Marjeta Ciglencečki, *Vurnikova kolonija v Mariboru* (zbirka Umetnine v žepu, ur. Barbara Murovec), 9, Ljubljana 2014.
- Ciglencečki 2017:** Marjeta Ciglencečki, *Forma viva Maribor* (1967–1986) (zbirka Umetnine v žepu; ur. Barbara Murovec), 14, Ljubljana 2017.
- Ciglencečki S. 1994:** Slavko Ciglencečki, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien, *Arheološki vestnik*, 45, 1994, str. 239–254.
- Ciglencečki, Strmičnik Gulič 2002:** Slavko Ciglencečki, Mira Strmičnik Gulič, Sledovi zgodnje slovanske poselitve južno od Maribora, *Zgodnji Slovani: zgodnjerednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp* (ur. Mitja Guštin), Ljubljana 2002, str. 67–75.
- Ciglencečki, Vnuk 2018:** Marjeta Ciglencečki, Branko Vnuk, *Ptujski dominikanski samostan* (zbirka Umetnine v žepu; ur. Barbara Murovec), 15, Ljubljana 2018.
- Curk 1979:** Jože Curk, Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stoletju, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 50, n. v. 15, 1/2, 1979, str. 208–263.
- Curk 1991:** Jože Curk, *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem: urbanografski oris do začetka 20. stoletja*, Maribor 1991.
- Curk 1998:** Jože Curk, Oris gradbene zgodovine proštjske cerkve na Ptuj, *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija, Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«* (ur. Slavko Krajnc), Ptuj 1998, str. 180–189.
- Curk 2005:** Jože Curk, Topografska analiza urbanega razvoja Maribora med koncem 18. in začetkom 20. stoletja, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 76, 1/2, Maribor 2005, str. 23–40.
- Čaval 2010:** Saša Čaval, *Astronomska usmeritev romanskih cerkva v Sloveniji* (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani), Ljubljana 2010.
- Čepič, Nečak 1979:** Zdenko Čepič, Dušan Nečak, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979.
- Črešnar 2010:** Matija Črešnar, New Research on the Urnfield Period of Eastern Slovenia. A Case Study of Rogoza near Maribor, *Arheološki vestnik*, 61, 2010, str. 7–119.
- Delak Koželj 2009:** Zvezda Delak Koželj, Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine, *Vestnik*, 21, Ljubljana 2009.
- Delak Koželj et al., 2010:** Zvezda Delak Koželj, Gojko Zupan, Eva Butina, Milana Klemen, Danijela Brišnik, *Steletovi nagrajenci za leto 2009: dve desetletji podeljevanja Steletovih nagrad* (Slovensko konservatorsko društvo), Ljubljana 2010.
- Djura Jelenko 2020:** Saša Djura Jelenko, Colatio – Stari trg pri Slovenj Gradcu, *Manjša rimska naselja na slovenskem prostoru / Minor Roman Settlements in Slovenia* (ur. Jana Horvat, Irena Lazar, Andrej Gaspari), Ljubljana 2020, str. 305–324.
- Djurić 2001:** Bojan Djurić, The End of Roman Quarrying on Pohorje, *Ptuj v rimskem cesarstvu, mitraizem in njegova doba: mednarodno znanstveno srečanje / Ptuj im römischen Reich, Mithraskult und seine Zeit: Internationales Symposium / Ptuj in the Roman Empire, Mithraism and Its Era: International Scientific Symposium*, Ptuj, 11.–15. oktober 1999 (ur. Mojca Vomer Gojkovič, Nataša Kolar), Ptuj 2001, str. 61–70.
- Dolinar 1996:** France Martin Dolinar, *Cerkvene razmere na Slovenskem v 16. stoletju, III. Trubarjev zbornik: prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja: Ljubljana, 9.–13. november 1987* (ur. Franc Jakopin, Marko Kerševan, Jože Pogačnik), Ljubljana 1996, str. 148–156.
- Dornava, 2003:** *Dornava: Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki), Ljubljana 2003.
- Eliade 1996:** Mircea Eliade, *Zgodovina religioznih verovanj in idej* (prev. Mojca Mihelič), Ljubljana 1996.
- First 2002:** Blaženka First, Ikonografija sakralnega slikarstva 17. stoletja na Slovenskem: slika kot vzgojno sredstvo in vizualna informacija, *Theatrum vitae et mortis humanae / Prizorišče človeškega življenja in smrti: podobe iz 17. stoletja na Slovenskem / The Theatre of Human Life and Death: Images from the Seventeenth Century in Slovenia: razprave* (ur. Maja Lozar Štamcar, Maja Žvanut), Ljubljana 2002, str. 39–89.
- Geschichte der Denkmalpflege in Österreich, spletni vir BDA:** <https://bda.gv.at/ueber-uns/geschichte-der-denkmalfpflege-in-oesterreich/> (dostop 27. 9. 2021)
- Germ 2003:** Tine Germ, *Simbolika števil*, Ljubljana 2003.
- Gestrin 1991:** Ferdo Gestrin, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*, Ljubljana 1991.
- Godina Golija 2017:** Maja Godina Golija, Maribor – od štajerskega Merana do jugoslovanskega Manchestra, *Novi Maribor. Mesto v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja* (ur. Primož Premzl, Maja Godina Golija), Maribor 2017.
- Gotika v Sloveniji, 1995:** *Gotika v Sloveniji: Ljubljana, 1. junij – 1. oktober 1995* (ur. Janez Höfler), Ljubljana 1995.
- Grafenauer 1962:** Bogo Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962.
- Grafenauer 1979:** Bogo Grafenauer, *Afirmacija slovenske narodne celote, Zgodovina Slovencev* (ur. Zdenko Čepič, Dušan Nečak), Ljubljana 1979.
- Grdina 2008:** Igor Grdina, Primož Trubar na evropski karti duha, *Primož Trubar 1508–1586: ob petstoti obletnici rojstva Primoža Trubarja* (ur. Maja Lozar Štamcar), Ljubljana 2008, str. 9–29.
- Grmovšek et al. 2017:** Tanja Grmovšek, Maja Jeglič, Jernejec Babič Petra, Milana Klemen, Nataša Koruza, Miran Krivec, Marvy Lah, Andreja Mihelčič Koželj, Barbara Mlakar, Darja Pergovnik, Mitja Simič, Etbin Tavčar, Ervin Vivoda, *Vrtnoarhitekturna dediščina v Sloveniji in njeno ohranjanje* (ur. Robert Peskar), Ljubljana 2017.
- Gržan 2016:** Karel Gržan, *Vstanimo v suženjstvo zaklet! Stop smrtonosni igri polov!* Ljubljana 2016.
- Guštin 2007:** Mitja Guštin, Rani srednji vijek od alpskih obronaka do Panonije, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 24, Zagreb 2007, str. 289–300.
- Hartman 1998:** Bruno Hartman, *Rudolf Maister, general in pesnik*, Ljubljana 1998.
- Hazler 1999:** Vito Hazler, *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*, Ljubljana 1999.
- Hernja Masten 2002:** Marija Hernja Masten, Narodni dom na Ptuj in njegovi lastniki do druge svetovne vojne, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 73, n. v. 38, zv. 1/2, 2002, str. 13–28.
- Harnoncourt 1999:** Alice Harnoncourt, Restaurierung mittelalterlicher Wandmalerei um 1900, (Magisterarbeit der Universität Wien), Wien 1999.
- Höfler 2004:** Janez Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji, 4, Vzhodna Slovenija*, Ljubljana 2004.
- Höfler 2016:** Janez Höfler, *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: k razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*, Ljubljana 2016.
- Höfler 2019:** Janez Höfler, *Lastniške cerkve v Sloveniji: raziskana, registrirana in potencialna zgodnjerednjeveška grobišča*, Ljubljana 2019.
- Höfler, Štefanac 1994/1999:** Janez Höfler, Samo Štefanac, *Umetnost srednjega veka na Slovenskem. Arhitektura in kiparstvo* (skripta, oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani), Ljubljana 1994, 1999.
- Horvat 1999:** Jana Horvat, Rimska provincialna arheologija v Sloveniji po letu 1965: poselitvena slika in drobna materialna kultura, *Arheološki vestnik*, 50, str. 215–257.
- Horvat 2003:** Jana Horvat, Poetovio: Development and Topography, *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia* (zbirka Situla; ur. Marjeta Šašel Kos, Peter Scherrer), zv. 1, 41, Ljubljana 2003, str. 153–189.
- Horvat et al. 2020:** Jana Horvat, Branko Mušič, Andreja Dolenc Vičič in Anja Ragolič, *Arheološka najdišča Ptuj. Panorama / Archaeological Sites of Ptuj. Panorama* (zbirka Opera Instituti Archaeologici Sloveniae), 41, Ljubljana 2020.
- Hoyer 1997:** Sonja Ana Hoyer, Konservatorska doktrina na Slovenskem, *Umetnostna zgodovina in spomeniško varstvo: posvetovanje ob 75-letnici ustanovitve Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva (1921–1996)* (ur. Sonja Ana Hoyer), Ljubljana 1997, str. 33–42.
- Hrobat Virloget 2014:** Katja Hrobat Virloget, Petroglifi iz Jame v bližini Trnovskega studenca nad Ilirsko Bistrico na Snežniški planoti, *Studia Mythologica Slavica*, XVII, 2014, str. 155–172.
- Hubel 2011:** Achim Hubel, *Denkmalpflege: Geschichte, Themen, Aufgaben. Eine Einführung*, Ditzingen 2011.
- Ifko 2002:** Sonja Ifko, Varovanje industrijske arhitekturne dediščine, *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem. Vodnik po arhitekturi* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine; ur. Damjana Prešeren) Ljubljana 2002, str. 32–41.
- Jernejec Babič et al. 2009:** Petra Jernejec Babič, Mitja Simič, Vesna Kolar Planinšič, Nataša Koruza, Miran Krivec, Marvy Lah, Andreja Mihelčič Koželj, Darja Pergovnik, Tanja Simonič, *Po zgodovinskih parkih in vrtovih* (ur. Mitja Simič), Ljubljana 2009.
- Jogan 2008:** Savin Jogan, *Pravno varstvo dediščine: ogrožanje in uničevanje*

- kulturne in naravne dediščine ter pravni vidiki njenega varstva (Annales Manuel), Koper 2008.
- Juvanec, Benko 2016:** Borut Juvanec, Andreja Benko, *Tri dežele, en zvonik*, Budimpešta 2016.
- Kaiser 2004:** Karmen Kaiser, Obredni kot in zgodnjerednjeveško grobišče na Brezju nad Zrečami, *Studia Mythologica Slavica*, VII, 2004, str. 79–88.
- Katalog – Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1997:** *Katalog stalne razstave – Pokrajinski muzej Murska Sobota* (ur. Janez Balažič, Branko Kerman), Murska Sobota 1997.
- Katalog ob 30-letnici, 1989:** Varovanje naravne in kulturne dediščine v severovzhodni Sloveniji, (katalog ob 30-letnici delovanja Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor), Maribor 1989.
- Kebe 2002:** Nataša Kebe, Organizacije in društva v sistemu zaščite in reševanje Republike Slovenije (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani), Ljubljana 2002.
- Kemperl 2007:** Metoda Kemperl, *Korpus poznobaročne sakralne arhitekture na slovenskem Štajerskem* (zbirka Historia artis; ur. Matej Klemenčič), Ljubljana 2007.
- Kemperl 2016:** Metoda Kemperl, The Painting Decorations in St. Andrew's Parish Church at Zgornji Leskovec and Zagreb Painter Anton Archer / Slikovne dekoracije u župnoj crkvi sv. Andreja u Zgornjem Leskovcu i zagrebački slikar Anton Archer, *Podravina*, let. 15, št. 30, Koprivnica 2016, str. 106–120.
- Kemperl, Vidmar 2014:** Metoda Kemperl, Luka Vidmar, *Barok na Slovenskem. Sakralni prostori*, Ljubljana 2014.
- Kerman 1997:** Branko Kerman, Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji, Arheologija zgodnjega srednjega veka v Prekmurju, *Katalog – Pokrajinski muzej Murska Sobota*, 1997, str. 37–44.
- Kerman 2014:** Branko Kerman, *Moč gline: figuralna plastika in drugi kulturni predmeti iz bakrene dobe v Prekmurju*, Murska Sobota 2014.
- Klemenčič 1995b:** Matej Klemenčič, Arhitektura pozne gotike v vzhodni Sloveniji, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 72–73.
- Klemenčič 1995c:** Matej Klemenčič, Arhitektura pozne gotike v Slovenskih goricah, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 124–134.
- Komac 2004:** Andrej Komac, Haloze v srednjem veku (pregled raziskav), *Žetale in Žetalanci nekoč in danes*, Žetale 2004, str. 36–45.
- Korošec J., Korošec P. 1953:** Josip Korošec, Paola Korošec, Predzgodovinsko in staroslovansko grobišče pri Turnišču v bližini Ptuja, *Razprave*, 3, Ljubljana 1953, str. 179–270.
- Kos 1906:** Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 2. knjiga, Ljubljana 1906.
- Kos 1915:** Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 4. knjiga, Ljubljana 1915.
- Kosi 2009:** Miha Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*, Ljubljana 2009.
- Košan 1995:** Marko Košan, Stensko slikarstvo 15. stoletja na koroško-štajerskem mejnem področju, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 285–260.
- Kovač 2006:** Mojca Marjana Kovač, Sto let v dobro dediščine na Obali: Steletova in Forlatijeva konservatorska doktrina, *Sto let v dobro dediščine* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine; ur. Nataša Gorenc), Ljubljana 2006, str. 47–50.
- Kralj 1998:** France Kralj, Podoba Ljubljanske škofije ob ustanovitvi in Oglej, *Hrenov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj), Celje 1998, str. 67–76.
- Kramberger 2014:** Bine Kramberger, The Neolithic-eneolithic Sequence and Pottery Assemblages in the Fifth Millennium BC in North-eastern Slovenia, *Documenta Praehistorica*, 41, 2014, str. 237–282.
- Krečič 2001:** Asja Krečič, Makete, Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom, *katalog razstave Arhitekturnega muzeja Ljubljana v fužinskem gradu v Ljubljani od 23. januarja do 23. februarja 2001*, Ljubljana 2001, str. 106–127.
- Krečič 2007:** Asja Krečič, Uredniške opombe h katalogu arhitekturnih spomenikov, *Arhitektura 18. stoletja*, 2007, str. 36–231.
- Kristiansen 2005:** Kristian Kristiansen, *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge, New York 2005.
- Krivec 2017a:** Miran Krivec, Maribor – Magdalenski park, v: Grmovšek et al. 2017, str. 157–160.
- Krivec 2017b:** Miran Krivec, Maribor – Mestni park, v: Grmovšek et al. 2017, str. 161–165.
- Kropej Telban 2008:** Monika Kropej Telban, *Od ajda do zlatoroga: slovenska bajeslovna bitja*, Ljubljana, Celovec, Dunaj 2008.
- Kržišnik 1956:** Ermin Kržišnik, *Gospodarski razvoj Maribora: gradivo k zgodovini industrializacije mesta Maribora*, Maribor 1956.
- Kurelac 2006:** Svjetlana Kurelac, Grad Vodriž, *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja: vodnik po spomenikih* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine; ur. Nataša Gorenc), Ljubljana 2006, str. 189–192.
- Kuševič 1999:** Alenka Kuševič, Razvoj spomeniškega varstva na Slovenskem, *Varstvo spomenikov*, 38, str. 247–263.
- Lazar 2014:** Evgen Lazar, Zaščitne arheološke raziskave na območju dominikanskega samostana na Ptuju: (2011–2013), *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 85, n. v. 50, zv. 1/2, 2014, str. 41–54.
- Lazar, Arh 2019:** Evgen Lazar, Monika Arh, Končno poročilo o arheoloških raziskavah na gradu Ptuj ob prenovi južnega obzidja v letu 2015, Center za preventivno arheologijo ZVKDS, Ptuj 2019.
- Lazarini 2015a:** Franci Lazarini, Zgodovinski pregled, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 59–65.
- Lazarini 2015b:** Franci Lazarini, Slogovni razvoj, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 67–73.
- Lazarini 2015c:** Franci Lazarini, Sakralna arhitektura, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 92–96.
- Lazarini 2015d:** Franci Lazarini, Cerkev, samostani, redovne hiše in sinagoge, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 105–117.
- Lipoglavšek 1996:** Marjana Lipoglavšek, *Baročno stropno slikarstvo na Slovenskem*, Ljubljana 1996.
- Lorenčič, Prinčič 2018:** Aleksander Lorenčič, Jože Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, Ljubljana 2018.
- Lubšina Tušek, Kavur 2009:** Marija Lubšina Tušek, Boris Kavur, A Sword between. The Celtic Warriors Grave from Srednica in North-eastern Slovenia, *Keltske študije II / Studies in Celtic Archaeology: Papers in Honour of Mitja Guštin* (ur. Georg Tiefengraber, Boris Kavur, Andrej Gaspari), Montagnac 2009, str. 125–142.
- Magdič 2016:** Andrej Magdič, Ptujski mitreji – 100 let pozneje. Poskus kulturnozgodovinske interpretacije njihove predstavitve javnosti / The Mithraea of Ptuj – 100 Years On. An Attempt at a Cultural Historical Interpretation of their Presentation to the Public, *Varstvo spomenikov*, 49, 2016, str. 41–63.
- Magdič 2018:** Andrej Magdič, Oris historične krajine severnega Dravskega polja od prazgodovine do srednjega veka, *Dvorec Dornava* (ur. Franci Lazarini, Miha Preinfalk), Ljubljana 2018, str. 11–43.
- Magdič 2021:** Andrej Magdič, Arheološka interpretacija Dravske ravni in okoliških vzpetin v zgodnjem srednjem veku (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani), Ljubljana 2021.
- Makovec 1987:** Juš Makovec, *Korenine. Priimki na Murskem polju (1669–1900)*, Murska Sobota 1987.
- Medved 2018:** Lilijana Medved, O kozolcih s poudarkom na toplarjih severovzhodne Slovenije: biseri lokalne kulturne dediščine, *Bistriške novice*, 225, 2018, str. 38–39.
- Menoni 2002:** Simona Menoni, Minoritska cerkev na Ptuju. Problematika ponovne postavitve (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani), Ptuj 2002.
- Menoni 2004:** Simona Menoni, Freske v severni kapeli ormoške župnijske cerkve in Mojster iz Velike Nedelje, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. XL, 2004, str. 253–265.
- Menoni 2009:** Simona Menoni, Stensko slikarstvo na slovenskem Štajerskem v 16. stoletju (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani), Ljubljana 2009.
- Menoni 2010:** Simona Menoni, Poslikava nekdanje kapele v gradu Negova, *Reformacija na Slovenskem; ob 500-letnici Trubarjevega rojstva* (ur. Aleksander Bjelčevič), Ljubljana 2010, str. 473–482.
- Menoni 2016:** Simona Menoni, Preliminarna ocena novoodkritih stenskih slikarj na območju mariborske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije (1990–2013) / Preliminary Assessment of Newly Discovered Mural Paintings in the Area Covered by the Maribor Regional Unit of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia (1990–2013), *Varstvo spomenikov*, 49, 2016, str. 91–111.
- Mesesnel 1939/40:** France Mesesnel, *Varstvo spomenikov*, XVI, 1939/40, str. 107–110.
- Miklavčič Pintarič, Zupan 2014:** Magda Miklavčič Pintarič, Gojko Zupan, Spomeniško varstvo po letu 1938, *Gradivo konservatorske službe iz arhiva INDOK centra – 100 let službe za varstvo kulturne dediščine na Slovenskem*, str. 1, Ministrstvo za kulturo, Ljubljana 2014, spletni vir: <http://www.kd100let.si/centralne-komisija/> (dostop 8. 4. 2020)
- Mikuž 1982:** Janez Mikuž, Železne Dveri – konservatorski program, dokumentacija ZVKDS OE Maribor.
- Milavec 2009:** Tina Milavec, A Review of Research into the Early Middle Ages in Slovenia, *Arheološki vestnik*, 60, 2009, str. 249–270.
- Milič 2013:** Zoran Milič, Analiza kovine šila iz Kalinovnjeka, v: Branko Kerman, *Kalinovnjek pri Turnišču* (zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 33; ur. Bojan Djurič), Ljubljana 2013, str. 244.
- Mlinarič 1999:** Mlinarič, Jože 1999, Vinogradništvo in vinska trgovina na ožjem mariborskem območju do konca 19. stoletja, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 70, n. v. 35, zv. 1/2, 1999, str. 11–37.
- Mohar 2012:** Katarina Mohar, Spomeniki Rdeči armadi: Spomenik zmage v Murski Soboti, *Javni spomeniki: znanstveni simpozij na temo bilateralnega projekta Umetnostna izmenjava in ustvarjanje jugoslovanske identitete v vizualni kulturi 1848–1990: Srbija-Slovenija/Slovenija-Srbija*, Ljubljana, 23. november 2012, Ljubljana 2012, str. 11.
- Müllner 1894:** Alfons Müllner, Das Gradišče »Attilov Kocian« bei Kapellen, *Argo: Zeitschrift für Krainische Landeskunde*, let. 3, št. 11, str. 218–219.
- Murko 2014:** Miha Murko, Strokovno poročilo o arheoloških raziskavah na objektu cerkev Marijinega vnebovzetja v sklopu Minoritskega samostana v Mariboru, Slovenska Bistrica 2014, arhiv ZVKDS.
- Murovec 2003a:** Barbara Murovec, Likovni viri za baročno stropno slikarstvo v Sloveniji, *Zbornik za umetnostno zgodovino* (Nova vrsta), let. 39, št. 39, str. 92–145.
- Murovec 2003b:** Barbara Murovec, Poslikava velike dvorane v dvorcu Dornava, *Dornava: Vrišerjev zbornik*, 2003, str. 250–282.
- Murovec 2007:** Barbara Murovec, Antonio Maderni. Je bil pozabljeni Weissenkircherjev zet iz Capolaga prvi Attemsov freskant? *Slovenska umetnost in njen evropski kontekst*, Ljubljana 2007, str. 114–122.
- Murovec 2015:** Barbara Murovec, Zwischen Methodologie und Ideologie. Slowenische Kunsthistoriker der Wiener Schule nach 1945, *RIHA Journal*, 0117, 27 February 2015.
- Nijhof 1989:** Peter Nijhof, *101 industriële monumenten*, Leiden 1989.
- Oder 1999:** Karla Oder, *Enciklopedija Slovenije: Š–T* (ur. Marjan Javornik), 13, Ljubljana 1999, str. 288–289.
- Oder 2000:** Karla Oder, *Gospodarstvo in tehniška dediščina Koroške* (razstavni katalog), Ravne na Koroškem 2000.
- Orel 1953/54:** Boris Orel, Problematika varstva etnografskih spomenikov v Sloveniji, *Slovenski etnograf*, let. 6/7, 1953/54, str. 11–34.
- Orožen 1875:** Ignacij Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant: Marburg, Mahrenberg, Jaring, St. Leonhard in W. B., Kötsch und Zirkoviz* (Verlag des F. V. Lavant. Ordinariates, Narodna tiskarna), Marburg 1875.
- Osole 1979:** Fran Osole, Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Sloveniji. Srednji paleolitik, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, 1, Paleolitsko i mezolitsko doba* (ur. Alojz Benac), Sarajevo 1979, str. 161–167.
- Oter Gorenčič 2007:** Mija Oter Gorenčič, Romanska arhitektura in arhitekturna plastika na ormoškem območju, *Zbornik razprav ob razstavi Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja, Muzej Ormož* (ur. Simona Menoni), Ormož 2007, str. 15–23.
- Oter Gorenčič 2009:** Mija Oter Gorenčič, *Deformis formositas ac formosa*

- deformitas. *Samostanska stavbna plastika 12. in 13. stoletja v Sloveniji*, Ljubljana 2009.
- Pahič 1965:** Stanko Pahič, Antične gomile v Slovenskih gorica, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v. 1, 1965, str. 10–55.
- Paliga 2001:** Sorin Paliga, Archaic Place Names in Slovenia: Pre-Indo-European, Indo-European (Illyrian, Celtic, Thracian), early Romance, *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: ob 450-letnici izida prve slovenske knjige, Mednarodni simpozij Obdobja – metode in vrzti, Ljubljana 5.–7. december 2001*, (zbirka Obdobja. Metode in vrzti; ur. Ada Vidovič Muha), 20, Ljubljana 2003, str. 637–651.
- Pavlovič 2017:** Daša Pavlovič, Začetki zgodnjelovanske poselitve Prekmurja, *Arheološki vestnik*, 68, 2017, str. 349–386.
- Pečnik 2016:** Damjana Pečnik, Kronika Slovenskega konservatorskega društva 1971–2016, *Bilten – 45 let Slovenskega konservatorskega društva* (ur. Robert Peskar), 2, Ljubljana 2016, str. 9–37.
- Peskar 2005:** Robert Peskar, Arhitektura in arhitekturna plastika okoli leta 1400 v Sloveniji (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani), Ljubljana 2005.
- Peskar 2007:** Robert Peskar, Župnijska cerkev sv. Jakoba v Ormožu v luči zadnjih umetnostnozgodovinskih raziskav, *Zbornik razprav ob razstavi Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja, Muzej Ormož* (ur. Simona Menoni), Ormož 2007, str. 31–42.
- Peskar 2010:** Robert Peskar, *Bazilika Marije Zaveznice na Ptujski Gori*, Ljubljana 2010.
- Peskar 2014:** Robert Peskar, Umetnostna zgodovina in konservatorstvo, *Sto let v dobro dediščine* (zbirka Dnevi Evropske kulturne dediščine; ur. Nataša Gorenc), 2014, str. 235–240.
- Peskar, Grobovšek 2014:** Robert Peskar, Jovo Grobovšek, Sto let dokumentiranja kulturne dediščine na Slovenskem, *Sto let v dobro dediščine* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine; ur. Nataša Gorenc), Ljubljana 2006, str. 121–139.
- Pirkovič Kocbek 1982:** Jelka Pirkovič Kocbek, *Izgradnja sodobnega Maribora (mariborska arhitektura in urbanizem med 1918–1976)*, Ljubljana 1982.
- Pirkovič, Mihelič 1997:** Jelka Pirkovič, Breda Mihelič, *Secesijska arhitektura v Sloveniji*, Ljubljana 1997.
- Pirkovič, Šantej 2012:** Jelka Pirkovič, Borut Šantej, Pravno varstvo nepremične kulturne dediščine v Sloveniji, *Vestnik*, XXV, 2012.
- Pleterski 2011:** Andrej Pleterski, *Nevidna srednjeveška Evropa: Župa Bled*, Ljubljana 2011.
- Podgornik Zaletelj 2014:** Judita Podgornik Zaletelj, Zgodovinska dediščina in njeno varovanje, *100 let v dobro dediščine* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine; ur. Nataša Gorenc), Ljubljana 2014, str. 285–291.
- Predovnik, Grosman 2007:** Katarina Katja Predovnik, Darja Grosman, Turmhügelburgen im Gebiet des heutigen Sloweniens: eine Forschungslücke, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 23, Dunaj 2007, str. 209–224.
- Premrov 1974:** Iztok Premrov, Arhitektura devetnajstega stoletja v Mariboru, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 45, n. v. 10, 1974, str. 341–380.
- Radovanovič, Šmon 2009:** Sašo Radovanovič, Marjan Šmon, *Fala 90 let*, Maribor 2009.
- Ramsay 1925:** Agnes Margaret Ramsay, The Speed of the Roman Imperial Post, *The Journal of Roman Studies*, 15, 1925, str. 60–74.
- Ravnik 2012:** Mateja Ravnik, *Korenine mesta Maribora: nova dognanja na Piramidi*, Maribor 2012.
- Rek 2014:** Sašo Rek, Kaj si jaz mislim o pekarni? *Vodnik po Pekarni / Guide to Pekarna* (ur. Aleksandra Goropevšek et al.), Maribor 2014, str. 2.
- RES. 7, 2020:** Janez Balažič, Marta Bensa, Ivan Bogovčič, Vlasta Čobal Sedmak, Alberto Felici, Andrej Jazbec, Anita Kavčič Klančar, Martina Lesar Kikelj, Simona Menoni Muršič, Ajda Mladenovič, Minka Osojnik, Robert Peskar, Ursula Schädler-Saub, Mateja Neža Sitar, Ivan Srša, Klavdij Zalar, Gorazd Živkovič, *Prezentacija stenskih poslikav: pogledi, koncepti, pristopi / The Presentation of Wall Paintings: Views, Concepts, and Approaches*, RES. 7 (ur. Mateja Neža Sitar), Ljubljana 2020.
- Restavradorstvo:** Restavradorstvo, Ministrstvo za kulturo RS, Informacijsko dokumentacijski center (INDOK), arhiv spisov.
- Rezman 2012:** Vili Rezman, *Igre in odri. 80 let ruškega letnega gledališča*, Ruše 2012.
- Richter 1974:** Jakob Richter, Maribor v reformacijski dobi, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 45, n. v. 10, zv. 1/2, 1974, str. 89–105.
- Ritonja 2008:** Maja Ritonja, Štuki – Marof (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani), Ljubljana 2008.
- Sapač E. 2001:** Eva Sapač, Banka v Tyrševi ulici, *20. stoletje: arhitektura od moderne do sodobne: vodnik po arhitekturi* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine; ur. Damjana Prešeren, Stane Bernik), Ljubljana 2001, str. 127–131.
- Sapač E. 2004:** Eva Sapač, Vila Majer v Mariboru in projekt njene obnove, *Umetnostna kronika*, 5, 2004, str. 10–16.
- Sapač E. 2007:** Eva Sapač, Historiat konservatorsko-restavratorskih posegov na romarski cerkvi Matere Božje na Ptujski gori, *Studia Historica Slovenica*, 3–4, VII, 2007, str. 17–21.
- Sapač E. 2010:** Eva Sapač, Urbani razvoj Maribora v 20. stoletju. Umetnostnozgodovinsko in spomeniškovarstveno vrednotenje urbanistično oblikovalskih kvalitet mesta (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani), Ljubljana 2010.
- Sapač E. 2011:** Eva Sapač, Cerkev in spomeniško varstvo, *Marija Zaveznica na Ptujski Gori: zgodovina in umetnostna zapuščina romarske cerkve* (ur. Janez Höfler et al.), Maribor 2011, str. 203–230.
- Sapač E. 2018:** Eva Sapač, Konservatorski posegi na dvorcu Betnava, *Dvorec Betnava* (ur. Franci Lazarini, Miha Preinfalk), Ljubljana 2018, str. 359–419.
- Sapač E., Sapač I. 2015:** Eva Sapač, Igor Sapač, Stavbna zgodovina in prenova gradu Hompoš (Pohorski dvor) pri Mariboru, *Patriae et Orbi. Essays on Central European Art and Architecture: Festschrift in Honour of Damjan Prelovšek / Študije o srednjeevropski umetnosti: Jubilejni zbornik za Damjana Prelovška* (ur. Ana Lavrič, Franci Lazarini, Barbara Murovec), Ljubljana 2015, str. 211–262, 782–783.
- Sapač I. 2006:** Igor Sapač, Srednjeveška utrdjena arhitektura na Slovenskem, v: Mojca Arh Kos et al., *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja: vodnik po spomenikih* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine; ur. Nataša Gorenc), Ljubljana 2006, str. 9–31.
- Sapač I. 2007a:** Igor Sapač, Grad Velika Nedelja, *Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja: zbornik razprav ob razstavi* (ur. Simona Menoni), Ormož 2007, str. 28–30.
- Sapač I. 2007c:** Igor Sapač, Baročni arhitekti na Slovenskem, *Arhitektura 18. stoletja*, 2007, str. 231–270.
- Sapač I. 2008:** Igor Sapač, Rekonstrukcijski posegi v historičnih urbanih naselbinah na Slovenskem (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani), Ljubljana 2008.
- Sapač I. 2013:** Igor Sapač, Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg, *Kronika*, let. 61, št. 3, 2013, str. 365–460.
- Sapač I. 2015:** Prezrto stoletje, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 9–56.
- Sapač I. 2015a:** Gradovi in dvorci, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 119–131.
- Sapač I. 2015b:** Javne palače, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 137–148.
- Sapač I. 2015c:** Gledališča, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 149–155.
- Sapač I. 2015d:** Šole, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 157–167.
- Sapač I. 2015e:** Zdravilišča, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 191–199.
- Sapač I. 2015f:** Bolnišnice, v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 201–213.
- Sapač I. 2015g:** Katalog pomembnejših klasicističnih, bidermajerskih in historičističnih arhitekturnih stvaritev na območju Republike Slovenije v: Sapač I., Lazarini 2015, str. 361–677.
- Sapač I., Lazarini 2015:** Igor Sapač, Franci Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 2015.
- Schorske 1994:** Carl E. Schorske, Wien. *Geist und Gesellschaft im Fin de Siècle*, München, Zürich, Piper 1994.
- Schwarz 1995a:** Mario Schwarz, Zgodnjegotska arhitektura na Južnem Štajerskem, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 35–37.
- Schwarz 1995b:** Mario Schwarz, Studenice, nekdanja cerkev dominikank, danes ž. c. sv. Treh kraljev, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 40–41.
- Sever 1961:** Bela Sever, Razvoj prekmurskega vinogradništva, *Geografski vestnik*, XXXIII, 1961, str. 66–93.
- Simerl 2001:** Smiljan Simerl, Navodila in normativi za izdelavo arhitekturnih posnetkov objektov kulturne dediščine, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor (s sodelovanjem Marlenke Habjanič, Eve Pezdikec, Janeza Mikuža), Maribor 2001.
- Simoniti 1990:** Vasko Simoniti, *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*, Celje 1990.
- Sitar 2016:** Mateja Neža Sitar, Spomeniškovarstvena problematika restavriranja Quagliève poslikave na oboku ljubljanske stolnice (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani), Ljubljana 2016.
- Slabe 2006:** Marjan Slabe, In memoriam dipl. gradb. inž. Stojan Ribnikar, *Varstvo spomenikov*, 41, str. 180–181.
- Slavec 1991:** Andreja Slavec, Razvoj industrije v Mariboru s posebnim poudarkom na razvojnih dejavnikih, *Dela – Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani*, 8, 1991, str. 53–64.
- Slovenska krajina, 1935:** *Slovenska krajina: zbornik ob petnajstletnici osvobodjenja* (ur. Vilko Novak), Beltinci 1935.
- Stele 1921:** France Stele, Varstvo spomenikov, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, I., 1921, str. 79–89.
- Stele 1928:** France Stele, Najdbe v bivšem dominikanskem samostanu v Ptuj, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 23, 1928, str. 185–191.
- Stele 1933:** France Stele, Varstvo spomenikov, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, XIII, 1933, str. 94.
- Stele 1955:** France Stele, Estetika in dokumentarnost v restavriranju spomenikov, *Varstvo spomenikov*, 5, 1955, str. 5–12.
- Stele 1960:** France Stele, *Zaštitna spomenika kulture, Principi, uvjerenja, iskustva*, Beograd 1960.
- Sto let v dobro dediščine (SV Slovenija), 2013:** Milena Antonič, Irena Čuk, Dean Damjanovič, Gorazd Gerlič, Marlenka Habjanič, Alenka Horvat, Matjaž Jež, Mihela Kajzer Cafnik, Nataša Kiš, Bine Kovačič, Irena Krajnc Horvat, Miran Krivec, Svetlana Kurelac, Andrej Magdič, Lilijana Medved, Janez Mikuž, Nina Nahtigal, Eva Sapač, Jelka Skalicky, Neva Sulič Urek, Srečko Štajnbaher, Suzana Vešligaj, *Sto let v dobro dediščine: severovzhodna Slovenija*, Maribor 2013.
- Stopar 1977:** Ivan Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1977.
- Stopar 1997:** Ivan Stopar, Grajske stavbe v Prekmurju, *Katalog – Pokrajinski muzej Murska Sobota*, 1997, str. 111–118.
- Stopar 2017:** Ivan Stopar, *Arhitektura predromanike in romanike v Sloveniji*, Ljubljana 2017.
- Strmčnik Gulič 1994:** Mira Strmčnik Gulič, *Legen, Sveti Jurij – zakladnica podatkov*, Slovenj Gradec 1994.
- Szilagy 2012:** Magdolna Szilagy, Arpad Period Communication Networks: Road Systems in Western Transdanubia (doktorska disertacija, Central European University), Budapest 2012.
- Šavel 2009:** Irena Šavel, *Pod Kotom – jug pri Krogu* (zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije; ur. Bojan Djurič), 7, Ljubljana 2009.
- Šijanec 1948:** Fran Šijanec, Spomeniška zakonodaja, *Varstvo spomenikov*, 1, 1948, str. 3–10.
- Šorn 1959:** Jože Šorn, Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama, *Kronika*, 7, št. 1, 1959, str. 10–21.
- Štefanac 1995:** Samo Štefanac, Uvod. Arhitektura, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 25–27.
- Štefanac 1995a:** Samo Štefanac, Ptuj, mestna župnijska in proštjska cerkev sv. Jurija: kor, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 51–52.
- Štefanac 1995b:** Samo Štefanac, Martjanci, ž. c. sv. Martina, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 55–56.
- Štih 1995a:** Peter Štih, Nekateri strukturne spremembe v poznem srednjem veku na Slovenskem, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 15–21.
- Štih 1995b:** Peter Štih, Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovenskem naseljenem prostoru v Vzhodnih Alpah, *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU od 9. do 11. novembra 1994* (ur. Bogo Grafenauer et al.), Ljubljana 1995, 21–45.
- Štih, Simoniti 1995:** Peter Štih, Vasko

- Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Ljubljana 1995.
- Šumi 1966:** Nace Šumi, *Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966.
- Šumi 1969:** Nace Šumi, *Arhitektura sedemnajstega stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1969.
- Šumi 2001:** Nace Šumi, *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom, katalog razstave Arhitekturnega muzeja Ljubljana v fužinskem gradu v Ljubljani od 23. januarja do 23. februarja 2001*, Ljubljana 2001, str. 11–104.
- Šumi 2007a:** Nace Šumi, *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka*, 2007, str. 9–35.
- Šumi 2007b:** Nace Šumi, *Katalog arhitekturnih spomenikov, Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka*, 2007, str. 36–230.
- Tattersall 1999:** Ian Tattersall, *Po sledi fosilov: kaj si mislimo, da vemo o človeški evoluciji* (prev. Amanda Saksida Kavur), Ljubljana 1999.
- Tercej Otorepec 2014:** Mojca Tercej Otorepec, *Etnologija in varstvo kulturne dediščine, Sto let v dobro dediščine* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine; ur. Nataša Gorenc), Ljubljana 2014, str. 153–165.
- Teržan 1983:** Biba Teržan, *Das Pohorje – ein vorgeschichtliches Erzrevir?* *Arheološki vestnik*, 34, str. 51–84.
- Teržan 1996:** Biba Teržan, *Weben und Zeitmessungen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet, Die Osthallstattkultur: Akten des internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994* (ur. Jerem Erzsébet, Andreas Lippert), Budapest 1996, str. 507–536.
- Teržan 1998:** Biba Teržan, *Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes, Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe: Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)*, (ur. Bernhard Hänsel, Jan Machnik), München, Rahden 1998, str. 511–512.
- Teržan 2001:** Biba Teržan, *Dolgoživ spomin. Prežitki halštatskega obredja v pustnih šegah na Slovenskem?* *Arheološki vestnik*, 52, str. 207–219.
- Tica 2009:** Gojko Tica, *Spodnja Senarska pri Lenartu* (zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije, ur. Bojan Djurić), 10, 2009.
- Turk 1999a:** Ivan Turk, *Ledena doba – čas velikih naravnih sprememb, Zakladi tisočletij*, 1999, str. 24–27.
- Turk 1999b:** Ivan Turk, *Vrhunec razvoja lovske skupnosti, Zakladi tisočletij*, 1999, str. 28–31.
- Turk 1999c:** Ivan Turk, *Skrivnostna jama Divje babe I, Zakladi tisočletij*, 1999, str. 35–37.
- Turk 1999d:** Ivan Turk, *Zaton lovnega in nabiralnega gospodarstva, Zakladi tisočletij*, 1999, str. 48–51.
- Turk 2001:** Peter Turk, *The Weight of Objects in Late Bronze Age Hoards in Slovenia and Possibilities for Determining Weight Standards*, *Arheološki vestnik*, 52, str. 249–279.
- Valenčič 1970:** Vlado Valenčič, *Vinogradništvo, Agrarno gospodarstvo*, 1970, str. 279–308.
- Velušček 1999:** Anton Velušček, *Neolithic and Eneolithic Investigations in Slovenia*, *Arheološki vestnik*, str. 50, 59–79.
- Velušček 2006:** Anton Velušček, *Resnikov prekop: najstarejša kališčarska nasebina na Ljubljanskem barju* (zbirka Opera Inštituti arheologice Sloveniae; ur. Anton Velušček), 10, Ljubljana 2006.
- Velušček 2011:** Anton Velušček, *Spaha in kronologija osrednje- in južnoslovenskega neolitika ter zgodnejšega eneolitika, Spaha* (zbirka Opera Inštituti Arheologice Sloveniae; ur. Anton Velušček), 22, Ljubljana 2011, str. 201–243.
- Vidmar 2007:** Polona Vidmar, *Kamnita plastika okrog leta 1400 na ormoškem območju, Zbornik razprav ob razstavi Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja, Muzej Ormož* (ur. Simona Menoni), Ormož 2007, str. 43–54.
- Vidmar 2013:** Polona Vidmar, *Kiparska dela v vrtu dornavskega dvorca, Vrtna arhitektura 18. stoletja v srednji Evropi: raziskovanje, rekonstruiranje, ohranjanje: zbornik mednarodnega simpozija, dvorec Dornava 2011 / Gartenarchitektur des 18. Jahrhunderts in Mitteleuropa: Erforschung, Rekonstruktion, Erhaltung: Sammelband des internationalen Symposiums, Schloss Dornava 2011* (ur. Danijela Brišnik et al.), Ljubljana 2013, str. 58–73.
- Vilfan 1970:** Sergej Vilfan, *Kmečka hiša, Agrarno gospodarstvo*, 1970, str. 559–593.
- Vischer 1681:** Georg Matthäus Vischer, *Topographia ducatus Stiriae* (Graz 1681), Ljubljana 1971.
- Vnuk 2015:** Branko Vnuk, *Das ehemalige Minoritenkloster in Maribor – Neue Erkenntnisse zur mittelalterlichen Baugeschichte des Klosters und der Kirche, Bauforschung und Denkmalpflege. Festschrift für Mario Schwarz* (ur. Günther Buchinger, Friedmund Hueber), Wien, Köln, Weimar 2015, str. 199–214.
- Vodopivec 1979:** Peter Vodopivec, *Odmev industrijske revolucije na Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja, Časopis za zgodovino in narodopisje*, 50, n. v. 15, zv. 1/2, 1979, str. 264–277.
- Vodopivec 2018:** Peter Vodopivec, *Marija Terezija, terezijanske reforme in slovensko zgodovinopisje, Med razsvetljenskimi reformami in zgodovinskim spominom* (ur. Miha Preinfalk, Boris Golec), Ljubljana 2018, str. 83–94.
- Voje 1996:** Ignacij Voje, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Ljubljana 1996.
- Volavšek 1976:** Andreja Volavšek, *Zavod za spomeniško varstvo Maribor, Varstvo spomenikov*, 20, 1976, str. 135–140.
- Volavšek 1992:** Andreja Volavšek, *Štok, Varstvo spomenikov*, 34, 1992, str. 317.
- Vomer Gojkovič, Kolar 1993:** Mojca Vomer Gojkovič, *Nataša Kolar, Archaeologia Poetovionensis: stara in nova arheološka spoznanja. Monografija ob stoti obletnici muzeja Pokrajinski muzej Ptuj*, Ptuj 1993.
- Vrišer 1992:** Sergej Vrišer, *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem, Maribor* 1992.
- Wengert 1932:** Hermann Wengert, *Die Stadtanlagen in Steiermark. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Städtebaues*, Graz 1932.
- Wlattnig 1995:** Robert Wlattnig, *Marija z otrokom (»Ptujška Minoritska Madona«)*, *Gotika v Sloveniji*, 1995, str. 144–146.
- Zadnikar 1959:** Marijan Zadnikar, *Romanska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana 1959.
- Zadnikar 1964:** Marjan Zadnikar, *Znamenja na Slovenskem*, Ljubljana 1964.
- Zadnikar 1970:** Marijan Zadnikar, *Romanska umetnost* (zbirka Ars Sloveniae), Ljubljana 1970.
- Zadnikar 1991:** Marijan Zadnikar, *Z mojih poti*, Ljubljana 1991.
- Zadnikar 1992:** Marijan Zadnikar, *Ptujska gora: visoka pesem slovenske gotike*, Ljubljana 1992.
- Zadnikar 1997:** Marjan Zadnikar, *Romanika v Prekmurju, Katalog – Pokrajinski muzej Murska Sobota*, 1997, str. 63–70.
- Zakladi tisočletij, 1999:** *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* (ur. Bronislava Aubelj), Ljubljana.
- Zupan 2014:** Gojko Zupan, *Prvi konservator, Gradivo konservatorske službe iz arhiva INDOK centra – 100 let službe za varstvo kulturne dediščine na Slovenskem*, Ministrstvo za kulturo, Ljubljana 2014, spletni vir: <http://www.kd100let.si/prvi-konservator/1/> (dostop 13. 8. 2020).
- Živkovič 2005:** Gorazd Živkovič, *Zur Entwicklung der Chor- und Westturmkirchen in Österreich, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 21, 2005, str. 261–278.

Viri slik

Vsem navedenim posameznikom in ustanovam, ob katerih navajamo številko strani in lokacijo slik, se zahvaljujemo za potrpežljivo iskanje, reproduciranje in posredovanje dragocenega slikovnega gradiva ter dovoljenje za objavo. Pri iskanju dokumentacije za spomeniškovarstvene raziskave je namreč sodelovanje z njimi temeljnega pomena. Za kontinuirano dolgoletno sodelovanje gre posebna zahvala koroškemu, mariborskemu, pomurskemu in ptujskemu muzeju ter pristojnim območnim arhivom in knjižnicam. Preostalo slikovno gradivo, ki ga posebej ne navajamo, je last Območne enote Maribor ZVKDS.

Ciril Ambrož (posredoval TIC Ormož): 86 spodaj, 346 zgoraj

Arhiv družine Kraševac: 361 spodaj

Arhiv družine Papež (posredovala Jerneja Ferlež): 289 spodaj

Arhiv Franca Verovnika: 267 spodaj

Arhiv Jareninski dvor: 86 zgoraj

Arhiv Republike Slovenije (katastri): 110 spodaj, 146–149 zgoraj, 153, 154 zgoraj, 155, 162 in 166 levo spodaj, 202 druga slika od zgoraj navzdol, 203 v sredini, 245 zgoraj

Arhiv Združenja borcev za vrednote NOB Ptuj: 277 levo zgoraj, 366 levo

Arhiv Zveze za tehnično kulturo Slovenije: 432

Janez Balažič: 317 zgoraj

Jure Banfi, Mariborinfo: 271 spodaj, 358 spodaj

Valentin Benedik, ZVKDS Restavratorski center: 221 zgoraj, 223, 227 spodaj, 398

Tomaž Berke: 133

Albin Bezjak: 170 spodaj in levo v sredini

Die Gartenlaube, spletni vir (27. 9. 2021): [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Die_Gartenlaube_\(1899\)_b_0177.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Die_Gartenlaube_(1899)_b_0177.jpg): 29 zgoraj

dLib.si, Narodna in univerzitetna knjižnica, spletni vir (27. 9. 2021): 233 zgoraj

Nejc Dolinar, ZVKDS (lidar): 43

Bogdan Dugonik: 330 spodaj, levo zgoraj in v sredini

Boris Farič: 100 desno spodaj

Andrej Furlan, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta: 219 in 220 spodaj, 343 spodaj, 353 slike v drugi vrsti, druga slika v tretji vrsti, druga in tretja slika v četrti vrsti, 357 slike spodaj, 360

INDOK center MK RS: 58 zgoraj (grafična obdelava Edi Koraca), 91 v sredini in spodaj, 98 levo in desno zgoraj, 96 desno spodaj, 117 slike spodaj, 129 desno zgoraj, 152 desno spodaj, 172 desno zgoraj, 194 spodaj, 198 zgoraj, 202 tretja slika od zgoraj navzdol, 203 spodaj, 205, 208 zgoraj, 211 desno zgoraj, 220 zgoraj, 222 spodaj, 380, 383–385, 399, 407 spodaj, 408, 409, 487

Javna železniška infrastruktura JŽI, arhiv: 258 desno zgoraj

Tomo Jeseničnik: 6–8, 10, 12, 14, 16, 22/23, 24, 31 spodaj, 34, 46 spodaj in levo zgoraj, 50, 52 zgoraj, 54, 57 spodaj, 58 spodaj, 64, 72 zgoraj, 76/77, 78–80 spodaj, 84 in 88 spodaj, 101, 103 spodaj, 111 spodaj, 123 v sredini, 125 spodaj, 129 spodaj in levo zgoraj, 131, 134 zgoraj in spodaj, 136, 138 levo zgoraj in spodaj, 145 spodaj, 150 spodaj, 185 zgoraj, 186 in 199 spodaj, 204 spodaj, 209 in 210 spodaj, 211 levo zgoraj, 212 zgoraj, 216 spodaj in desno zgoraj, 219 zgoraj, 224 in 225 spodaj, 230, 236 spodaj in levo zgoraj, 240, 243, 244 spodaj, 248, 262 spodaj, 263 spodaj in desno zgoraj, 276 spodaj, 298 spodaj, 301 in 302 spodaj, 309 spodaj in levo v sredini, 310, 311, 320, 340 in 349 spodaj, 351 spodaj, 352, 362, 365, 366 desno, 371, 378, 389, 390, 391 zgoraj, 400 405, 440, 444, 475

Tamara Jurič, Mariborska knjižnica: 287 v sredini, 294 spodaj

Andrej Kalamar, Studio Kalamar d. o. o.: 340 zgoraj

Miran Kambič: 70, 71 spodaj in 75 spodaj (posredovala Styria d. o. o.); 81 spodaj, 82/83, 169 spodaj in desno v sredini ter 183 slike zgoraj (posredovala Maruša Zorec, ARREA); 114 levo zgoraj in spodaj, 116; 279 spodaj (posredoval Tomaž Krušec), 306 spodaj in desno zgoraj (posredovala Mojca Gregorski), 397

Nejc Ketiš, Cezam Ruše: 303 zgoraj

Vid Klančar: 309 levo zgoraj

Knjižnica Ivana Potrča, Ptuj: 160 spodaj, 267 zgoraj, 257 spodaj, 363 (foto: Alfred Bradač), 253 zgoraj, 291 zgoraj

Edi Koraca: 71 zgoraj, 73 v sredini, 102 spodaj, 123 zgoraj, 164 spodaj, 165 desno zgoraj

Koroški pokrajinski muzej: 102 zgoraj, 255 zgoraj (Marko Smech, Muzej Ravne na Koroškem), 189 spodaj, 332 levo zgoraj, 348 spodaj, 422 desno spodaj

Marjan Kovačič: 297

Mladen Kuhl: 226 spodaj

Tomaž Lauko, Narodni muzej Slovenije: 28 zgoraj, 49 spodaj

Marija Lubšina Tušek, Nove raziskave podloških gomil pod Ptujsko goro, *Ptujski zbornik*, 6, 1996, str. 85–129: 46 desno zgoraj

Matija Lukič, STIK: 278 levo spodaj, 279 levo zgoraj

Marko Mele, David Kranzelbinder, Heinz Trenczak, Die Negauer Helme – Eine Spurensuhe, Negovske čelade: sledi iz preteklosti / The Negova Helmets: Tracking the Past, Universalmuseum Joanneum, Graz 2012 (zajem slik iz filma; posredoval Janez Ferlinc): 44, 49 slike zgoraj

Nina Mertik: 291 desno v sredini

Mestna občina Slovenj Gradec, arhiv (foto: Tomo Jeseničnik): 26, 28, 30, 95 spodaj, 123 spodaj, 130 levo zgoraj, 162 levo zgoraj, 162/163, 164 zgoraj, 165 levo zgoraj, 188 spodaj, 218, 226 zgoraj 442

Katarina Mohar, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta: 359

Srdan Mohorič: 156 zgoraj

Igor Muršič: 125 desno zgoraj

Branko Mušič (geofizika): 60 levo spodaj, 439 spodaj

Muzej za arhitekturo in oblikovanje: 338 slike zgoraj

Müllner 1894, 218–219: 72 v sredini

Neue Illustrierte Zeitung, 1880 (reprod. dokumentacija OE MB ZVKDS): 57 zgoraj

Nastja Nylaander: 128 spodaj, levo v sredini, desno zgoraj, 173 levo v sredini, 312, 319

Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani: 145 zgoraj

Oddelek za kamen in štukaturo, ZVKDS Restavratorski center: 337

Robert Peskar, ZVKDS: 105 zgoraj, 108 spodaj, 109 zgoraj, 112 zgoraj, 118, 120, 121, 212 spodaj, 213 slike zgoraj

Miran Pflaum, Narodni muzej Slovenije: 100 levo spodaj

Marko Pigac (posredoval MKC Maribor): 282 spodaj

Podzemlje Pece – turistični rudnik in muzej: 447

Pokrajinski arhiv Maribor: 75 zgoraj, 128 levo zgoraj, 178 spodaj, 179 zgoraj, 252/253/254 spodaj, 260 levo zgoraj, 269 spodaj, 273 zgoraj, 281 zgoraj, 284, 287 spodaj, 288, 294/295 zgoraj, 328 spodaj, 331 slike zgoraj, 334 spodaj, 335 druga in tretja od zgoraj navzdol, 343 zgoraj, 348 zgoraj, 350 spodaj, 355 spodaj, 357 levo zgoraj, 386, 387, 396 levo v sredini, 412 slike desno, 415 slike zgoraj

Pokrajinski muzej Maribor: 42

Pokrajinski muzej Ptuj Ormož, arhiv, fotodokumentacija: 60 levo zgoraj, 158 zgoraj (Tobias Kreuztaler), 276 v sredini, 278 zgoraj (Alois Kasimir), 279 desno zgoraj, 416, 418, 419

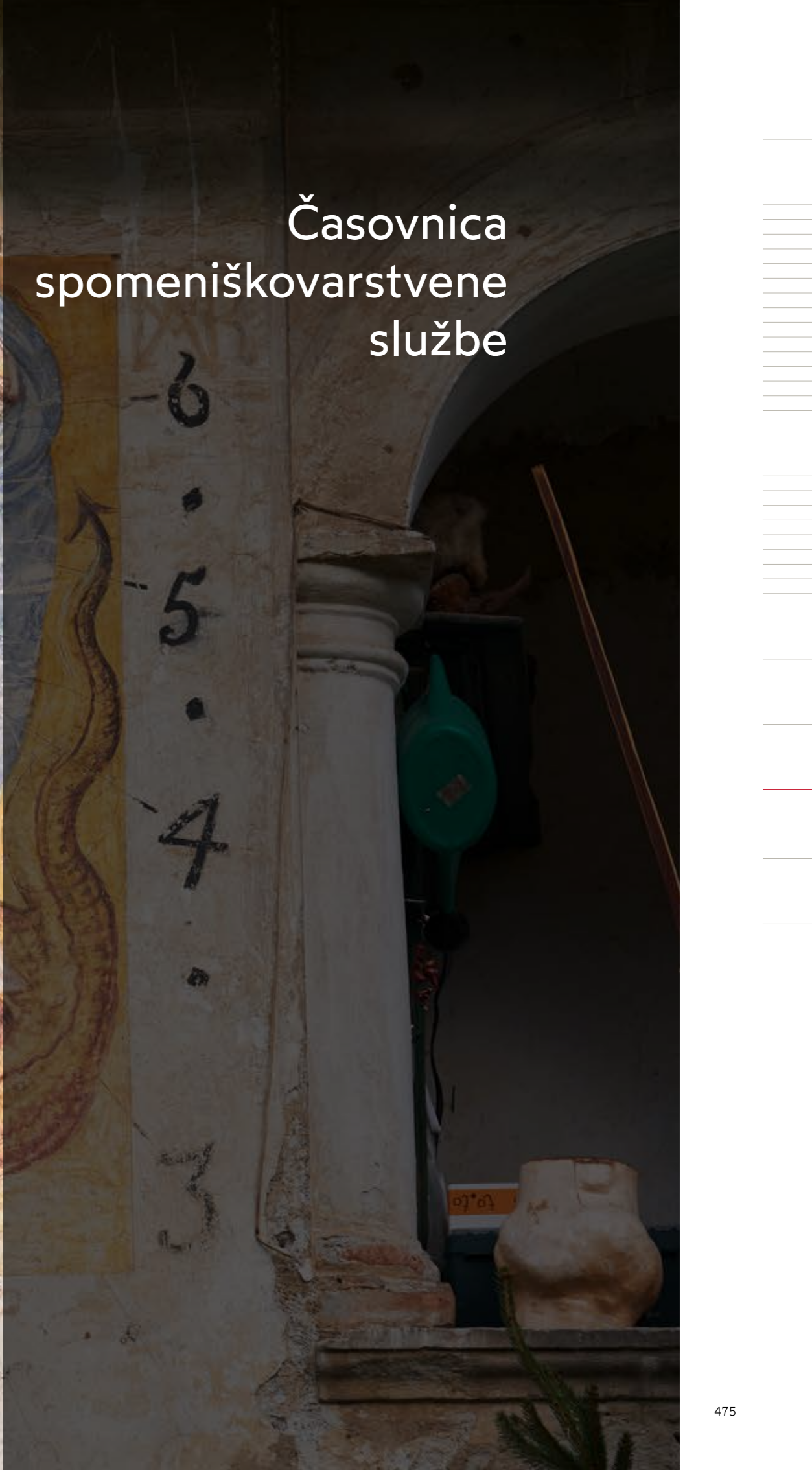
Irena Porekar Kacafura: 29 spodaj, 31 in 35 zgoraj

Danijel Poslek, Radio Slovenija: 276 desno zgoraj

- Primož Predan:** 53 spodaj
- Damjan Prelovšek:** 336
- Anja Ragolič,** The Territory of Poetovio and the Boundary between Noricum and Pannonia / Upravno območje Petovione in meja med Norikom in Panonijo, *Arheološki vestnik*, 65, 2014, str. 332: 51
- Saša Rajner:** 165 spodaj
- Tomri Ribarič,** Pomurski muzej Murska Sobota: 69
- Ralf Roletschek:** 166/167
- Rudnik svinca in cinka Mežica,** arhiv: 263 levo zgoraj
- Gašper Rutar,** ZVKDS: 158/159
- Samo Sankovič:** 133 v sredini
- Sapač E. 2011, str. 203–230** (po MZKD 1912): 381
- Igor Sapač:** 209, 356
- Igor Sapač, Marlenka Habjanič,** Grad Grad (plakati za razstavo), Maribor 2013: 73 in 81 zgoraj
- Boštjan Selinšek** (posredoval Rajzefiber): 289 zgoraj
- Smiljan Simerl, 360 – ARHITEKTURNI POSNETKI:** 133 zgoraj in 410 spodaj (skeniranje: Luka Jemec GP-GEO d. o. o.), 182 zgoraj, 206, 211 spodaj, 242, 256 spodaj, 262 zgoraj, 275, 290 slike zgoraj, 339
- Tanja Simonič Korošak:** 335 spodaj (iz Ilse Fischerauer, *V ospredje: pionirke slovenske arhitekture, gradbeništva in oblikovanja*, Ljubljana 2019), 438/439 spodaj
- Borut Slokan, STIK:** 278 desno spodaj in v sredini
- Biba Teržan,** Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem, *Katalogi in monografije*, 25, Ljubljana 1990, str. 87: 47 desno zgoraj
- Univerzitetna knjižnica Maribor (ZDT):** 298 in 355 v sredini
- Igor Unuk:** 273 spodaj, 282 sliki v sredini (posredoval MKC Maribor)
- Peter Vernik:** 228 zgoraj, 402 spodaj
- Vischer 1681** (spletni vir: Wikipedija; 27. 9. 2021): 73 spodaj, 154 spodaj, 178 zgoraj, 194 zgoraj, 202 in 203 zgoraj in spodaj, 407 zgoraj
- Tomislav Vrečič,** Pomurski muzej Murska Sobota: 33, 333 zgoraj
- Matjaž Wenzel** (posredoval Gregor Reichenberg): 168 levo in desno zgoraj
- Jure Zagoranski** (posredoval Rajzefiber): 261
- Zavod Kultprotur – muzej Špital, Gornja Radgona:** 172 levo zgoraj in desno v sredini
- Zgodovinski arhiv Ptuj** (posredoval Dejan Zadravec): 278 levo zgoraj
- Maruša Zorec, ARREA,** arhiv: 82 levo zgoraj
- Župnija sv. Jurija, Ptuj:** 186 zgoraj

Časovnica
spomeniškovarstvene
službe

Mejniki in poimenovanja spomeniškovarstvene službe na območju severovzhodne Slovenije skozi čas

- 1850 — cesarsko-kraljeva Centralna komisija za proučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov, Dunaj
- 1911 — Konservatorski urad za Štajersko, Gradec
- 1913 — Spomeniški urad, Ljubljana
- 1945 — Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Ljudske Republike Slovenije, Ljubljana
- 1950 — Zavod za spomeniško varstvo Ljudske Republike Slovenije, Ljubljana
- 1959 — Zavod za spomeniško varstvo Maribor
- 1981 — Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor
- 1994 — Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, Izpostava Ptuj
- 1999 — **Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor**
ZVKD (nova centralizirana organizacijska struktura: Javni zavod Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine s sedmimi območnimi enotami, med njimi **Območna enota Maribor**, in Restavratorskim centrom [RC])
- 2008 — **Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije**
ZVKD-1, 1A (nova organizacijska struktura: Služba za kulturno dediščino s sedmimi območnimi enotami, med njimi **Območna enota Maribor**, in Center za konservatorstvo z Restavratorskim centrom [RC] in Centrom za preventivno arheologijo [CPA])
- 2013 — **Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije**
ZVKD-1C (nova organizacijska struktura: Služba za kulturno dediščino s sedmimi območnimi enotami, med njimi **Območna enota Maribor**, in Center za konservatorstvo z Restavratorskim centrom [RC], Centrom za preventivno arheologijo [CPA] in Raziskovalnim inštitutom [RI])

Zaposleni

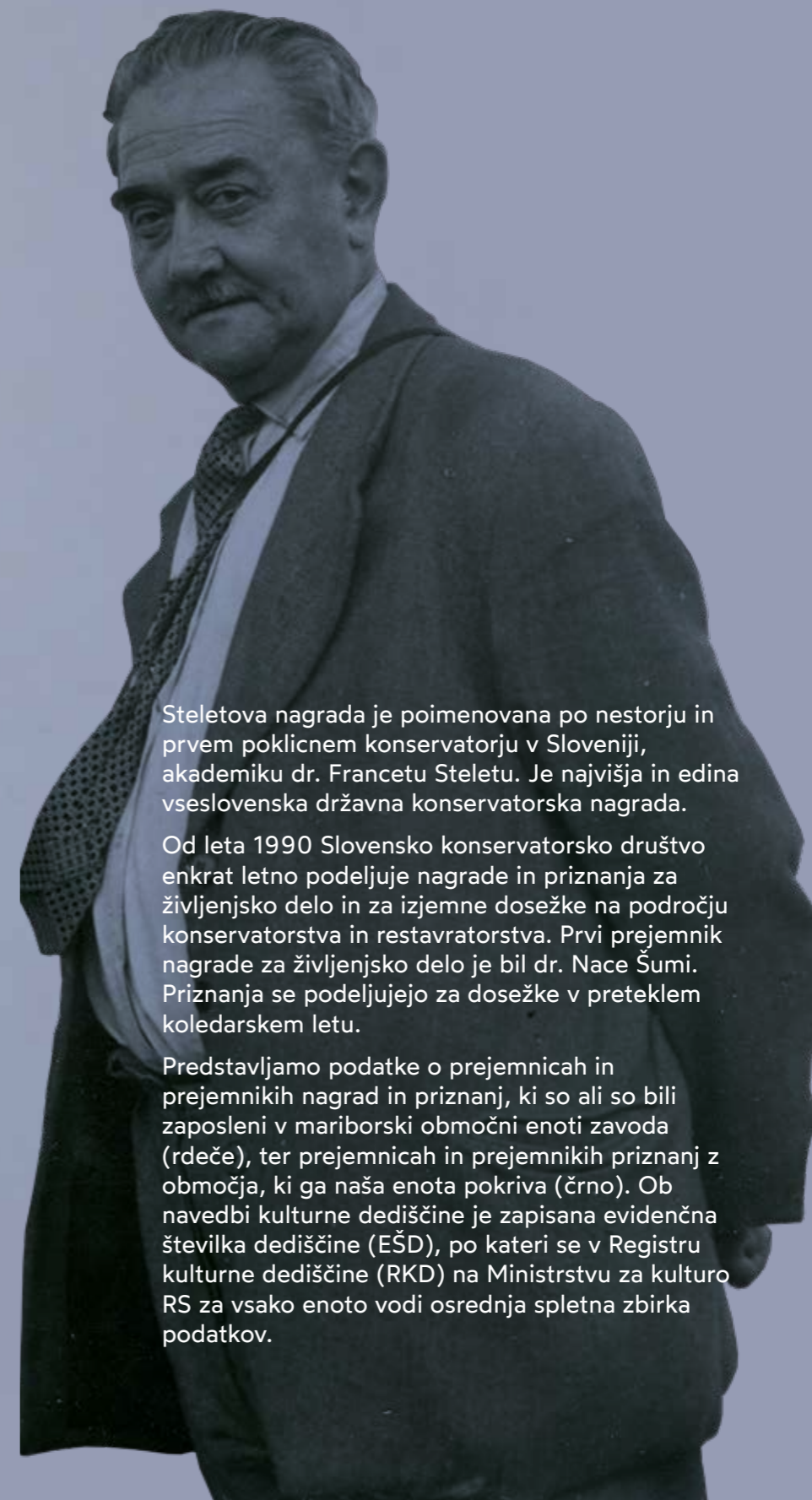
<p>\\ 1 1959–1959 TEPLY BOGO v. d. ravnatelj 1. 4. – 1. 11. 1959 v. d. ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo Maribor</p>	<p>\\ 2 1959–1967 DOLINŠEK AVGUSTA restavratorka-preparatorka</p>	<p>\\ 3 1959–1959 MUELLER MARIJA tajnica, računovodkinja</p>	<p>\\ 4 1959–1965 CURK JOŽE konservator, umetnostni zgodovinar 1964–1965 ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo Maribor</p>	<p>\\ 21 1971–1975 MOŽE PETER konservator, umetnostni zgodovinar</p>	<p>\\ 22 1971–1980 KOS SONJA konservatorica, dokumentalistka, umetnostna zgodovinarica</p>	<p>\\ 23 1973–1978 GABROVEC NEŽA snažilka</p>	<p>\\ 24 1973–2012 STRMČNIK MARIJA (GULIČ) konservatorica, arheologinja od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>
<p>\\ 5 1959–1971 FRANKO RUŽICA tajnica, računovodkinja</p>	<p>\\ 6 1959–1964 ŠIJANEC FRAN direktor 1959–1964 direktor Zavoda za spomeniško varstvo LRS</p>	<p>\\ 7 1960–1981 WUTT NADA tajnica</p>	<p>\\ 8 1960–1971 BLATNIK ANTON restavrador</p>	<p>\\ 25 1973–1980 LESKOVAR ANICA računovodkinja</p>	<p>\\ 26 1973–2009 GOJKOVIČ VIKTOR restavrador, kipar</p>	<p>\\ 27 1974–2005 MIKUŽ JANEZ konservator, umetnostni zgodovinar 1975–2002 ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo Maribor, pozneje Območne enote Maribor ZVKDS</p>	<p>\\ 28 1974–1975 VRIŠER ANDREJA konservatorica, umetnostna zgodovinarica</p>
<p>\\ 9 1960–1963 ŠETINC MARJETICA (SIMONITI) konservatorica, umetnostna zgodovinarica</p>	<p>\\ 10 1961–1963 PERNAT NADA konservatorska tehničarka</p>	<p>\\ 11 1964–1983 ŠOŠTARIČ MIRKO referent za varstvo narave</p>	<p>\\ 12 1964–1996 VOLAVŠEK ANDREJA konservatorica, umetnostna zgodovinarica 1965–1975 ravnateljica Zavoda za spomeniško varstvo Maribor</p>	<p>\\ 29 1975–1986 PODMENIK MARJAN gradbeni tehnik</p>	<p>\\ 30 1975–2008 TUŠEK IVAN konservator, arheolog</p>	<p>\\ 31 1976–2016 SKALICKY JELKA konservatorica, etnologinja</p>	<p>\\ 32 1976–1976 PLOHL ŽELJKO konservator, arhitekt</p>
<p>\\ 13 1967–1967 ENCI MAKS konservator, umetnostni zgodovinar</p>	<p>\\ 14 1968–1969 TOMINŠEK MILAN konservatorski tehnik</p>	<p>\\ 15 1969–1998 TERŽAN MARJAN konservator-restavrador</p>	<p>\\ 16 1970–1971 VIDOVIČ KRISTINA snažilka</p>	<p>\\ 33 1976–2001 ARIH ALEŠ konservator, zgodovinar</p>	<p>\\ 34 1976–1978 REICHENBERG BOGDAN konservator, arhitekt</p>	<p>\\ 35 1977–2019 RAMŠAK BRANKO konservatorski tehnik, gradbenik</p>	<p>\\ 36 1978–1978 KUMER SAMO gradbeni tehnik</p>
<p>\\ 17 1970–1971 VARGAZON MARIJA snažilka</p>	<p>\\ 18 1971–1971 UJČIČ ANDREJ konservator, umetnostni zgodovinar</p>	<p>\\ 19 1971–1973 MAJCEN LJUBICA snažilka</p>	<p>\\ 20 1971–1974 CERKVENIK IGOR gradbeni tehnik</p>	<p>\\ 37 1978–1998 FALK KOBILICA MAGDALENA restavratorka, likovna pedagoginja</p>	<p>\\ 38 1978–1983 ŠTEFANAC POLONCA (MATIČIČ) konservatorica, geografinja</p>	<p>\\ 39 1978–2001 JEŽ MATJAŽ konservator, biolog od 2001 Zavod Republike Slovenije za varstvo narave (ZRSVN)</p>	<p>\\ 40 1978–1991 TEMET MATILDA snažilka</p>

<p>\\ 41 1979–1987 ŠTUMBERGER SLAVKO konservatorski tehnik</p>	<p>\\ 42 1979–1983 LAZAREVIČ KREBELJ MARINKA konservatorica, arhitektka</p>	<p>\\ 43 1979–2013 GOJKOVIČ STANISLAV konservatorsko-restavratorski tehnik od 2003 Restavratorski center ZVKDS</p>	<p>\\ 44 1979–2008 KREN JOŽICA (KOVAČIČ) tajnica</p>	<p>\\ 61 1988– MEDVED LILIJANA konservatorica, etnologinja</p>	<p>\\ 62 1989–2015 SULIČ UREK NEVA konservatorica, umetnostna zgodovinarica</p>	<p>\\ 63 1990–1991 PEDIČEK DAMJANA konservatorica, etnologinja</p>	<p>\\ 64 1990– KURELAC SVJETLANA (STEFANOVIČ) konservatorica, umetnostna zgodovinarica</p>
<p>\\ 45 1980–1995 FRAS FRIDERIK hišnik, kurjač</p>	<p>\\ 46 1980–2021 KOVAČIČ ALBIN konservator-restavrator, slikar</p>	<p>\\ 47 1980–2010 PUŠNIK KIŠ MIRA (KRAJNC) računovodkinja</p>	<p>\\ 48 1981–1992 JERMAN ERIKA (MODRIJAN) pomožna dokumentalistka</p>	<p>\\ 65 1990– JEŽOVNIK MIRAN konservator, gradbenik, statik</p>	<p>\\ 66 1991–2007 TEŽAK ANA snažilica</p>	<p>\\ 67 1992–2000 MITHANS ŽANET dokumentalistka</p>	<p>\\ 68 1992– ŠTAJNBAHER SREČKO konservator, geograf, zgodovinar od 2002 vodja Območne enote Maribor ZVKDS</p>
<p>\\ 49 1983–2021 CEHTL IRENA finančna knjigovodkinja od 2003 Skupne službe ZVKDS</p>	<p>\\ 50 1983–2009 LUBŠINA TUŠEK MARIJA konservatorica, arheologinja od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 51 1983–1992 BELTRAM GORDANA konservatorica, geografinja</p>	<p>\\ 52 1983–2001 URBANEK JANKO konservator, biolog od 2001 Zavod Republike Slovenije za varstvo narave (ZRSVN)</p>	<p>\\ 69 1993–1994 KOS PLEMENITI SNEŽANA tajnica</p>	<p>\\ 70 1993– KRIVEC MIRAN konservator, krajinski arhitekt</p>	<p>\\ 71 1993– COLNARIČ SAŠKA konservatorsko-restavratorska tehnica od 2003 Restavratorski center ZVKDS</p>	<p>\\ 72 1993– ČUK IRENA konservatorica-restavratorica, kiparka od 2003 Restavratorski center ZVKDS</p>
<p>\\ 53 1983–2014 HABJANIČ MARLENKA konservatorica, arhitektka</p>	<p>\\ 54 1983–1986 BRATUŠA STANISLAV restavratorski tehnik</p>	<p>\\ 55 1986–1987 ORNIK MIHAELA finančna knjigovodkinja</p>	<p>\\ 56 1987–1992 DROBNJAK HUETTL BISERKA pravnica</p>	<p>\\ 73 1994– BARBIRIČ SUZANA (VEŠLIGAJ) konservatorica, etnologinja</p>	<p>\\ 74 1995–2000 KOLENKO MARINKA poslovna sekretarka</p>	<p>\\ 75 1995– KAJZER MIHELA (CAFNIK) konservatorica, arheologinja</p>	<p>\\ 76 1995– ŽELEZNIK METKA poslovna sekretarka</p>
<p>\\ 57 1987–2005 SIMERL SMILJAN konservatorski tehnik, gradbenik</p>	<p>\\ 58 1987–2014 KRAJNC IRENA konservatorica, arhitektka</p>	<p>\\ 59 1987– ZUPAN ALENKA (HORVAT) konservatorica, umetnostna zgodovinarica</p>	<p>\\ 60 1987–2001 JENČIČ SAMO konservator, gozdar od 2001 Zavod Republike Slovenije za varstvo narave (ZRSVN)</p>	<p>\\ 77 1996– VOLAVŠEK JURIJ hišnik</p>	<p>\\ 78 1996– KAJZER NINA (NAHTIGAL) konservatorica, umetnostna zgodovinarica</p>	<p>\\ 79 1997– KOLETNIK MILENA (ANTONIČ) konservatorsko-restavratorska sodelavka; popularizacija kulturne dediščine</p>	<p>\\ 80 1999–2001 KALIGARIČ SIMONA konservatorica, biologinja od 2001 Zavod Republike Slovenije za varstvo narave (ZRSVN)</p>

<p>\\ 81 2000–2001 PLANJŠEK MOJCA (BEDJANIČ) konservatorka, geologinja od 2001 Zavod Republike Slovenije za varstvo narave (ZRSVN)</p>	<p>\\ 82 2000– DAMJANOVIĆ DEAN konservator, zgodovinar</p>	<p>\\ 83 2000–2001 BEDJANIČ MATJAŽ konservator, biolog od 2001 Zavod Republike Slovenije za varstvo narave (ZRSVN)</p>	<p>\\ 84 2000– PEZDIČEK EVA (SAPAČ) konservatorka, umetnostna zgodovinarica</p>	<p>\\ 101 2009– MENONI SIMONA (MURŠIČ) konservatorka, umetnostna zgodovinarica</p>	<p>\\ 102 2009–2009 LAZAR EVGEN konservator, arheolog ZVKDS Izpostava Ptuj od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 103 2009–2009 NESTORVIĆ ALEKSANDRA konservatorka, arheologinja od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 104 2009–2009 KMETIČ VID konservatorski tehnik od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>
<p>\\ 85 2001–2001 SENEGAČNIK ANDREJA konservatorka, gozdarka od 2001 Zavod Republike Slovenije za varstvo narave (ZRSVN)</p>	<p>\\ 86 2001– ČOBAL VLASTA (SEDMAK) konservatorka-restavratorka, kiparka od 2003 Restavratorski center ZVKDS</p>	<p>\\ 87 2005–2008 VNUK BRANKO konservator, umetnostni zgodovinar</p>	<p>\\ 88 2005–2007 MAJCEN JASMINA konservatorka, arheologinja ZVKDS Izpostava Ptuj</p>	<p>\\ 105 2010– 2011 ŠTUHEC MOJCA konservatorka, umetnostna zgodovinarica</p>	<p>\\ 106 2012– DOLNIČAR VESNA finančnica Skupne službe ZVKDS</p>	<p>\\ 107 2015– SITAR MATEJA NEŽA konservatorka, konservatorka-restavratorka, umetnostna zgodovinarica 2006–2020 Restavratorski center ZVKDS</p>	<p>\\ 108 2017– LEČNIK BARBARA konservatorka, arhitektka</p>
<p>\\ 89 2005–2009 BANDELJ VESNA arheološka tehnica, dokumentalistka ZVKDS Izpostava Ptuj od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 90 2006– GERLIČ GORAZD konservator, gradbenik</p>	<p>\\ 91 2006– KIŠ NATAŠA konservatorka, umetnostna zgodovinarica</p>	<p>\\ 92 2006–2009 TUŠEK ALENKA tajnica ZVKDS Izpostava Ptuj od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 109 2019–2019 ŽIŽEK ROK konservator, arheolog</p>	<p>\\ 110 2019– RATEJ ROK konservator, arheolog</p>	<p>\\ 111</p>	<p>\\ 112</p>
<p>\\ 93 2007– MAGDIČ ANDREJ konservator, arheolog</p>	<p>\\ 94 2007–2009 MURKO VERA snažilka ZVKDS Izpostava Ptuj od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 95 2007–2009 SVENŠEK NATAŠA konservatorska tehnica ZVKDS Izpostava Ptuj od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 96 2007–2009 CVETKO DANILO konservatorski tehnik ZVKDS Izpostava Ptuj od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>113</p>	<p>114</p>	<p>115</p>	<p>116</p>
<p>\\ 97 2008–2009 GULIČ ANDREJ konservator, zgodovinar od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 98 2008–2009 JANEŽIČ MAJA konservatorka, arheologinja ZVKDS Izpostava Ptuj od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 99 2008–2009 FERLETIC ANDREJ konservatorsko-restavratorski tehnik ZVKDS Izpostava Ptuj od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>\\ 100 2008–2009 BELIĆ DUŠKO konservatorski tehnik ZVKDS Izpostava Ptuj od 2009 Center za preventivno arheologijo (CPA) ZVKDS</p>	<p>117</p>	<p>118</p>	<p>119</p>	<p>120</p>

Steletove nagrade in priznanja

Steletova nagrada je poimenovana po nestorju in prvem poklicnem konservatorju v Sloveniji, akademiku dr. Francetu Steletu. Je najvišja in edina vseslovenska državna konservatorska nagrada.

Od leta 1990 Slovensko konservatorsko društvo enkrat letno podeljuje nagrade in priznanja za življenjsko delo in za izjemne dosežke na področju konservatorstva in restavratorstva. Prvi prejemnik nagrade za življenjsko delo je bil dr. Nace Šumi. Priznanja se podeljujejo za dosežke v preteklem koledarskem letu.

Predstavljamo podatke o prejemnicah in prejemnikih nagrad in priznanj, ki so ali so bili zaposleni v mariborski območni enoti zavoda (rdeče), ter prejemnicah in prejemnikih priznanj z območja, ki ga naša enota pokriva (črno). Ob navedbi kulturne dediščine je zapisana evidenčna številka dediščine (EŠD), po kateri se v Registru kulturne dediščine (RKD) na Ministrstvu za kulturo RS za vsako enoto vodi osrednja spletna zbirka podatkov.

Nagrada

Priznanje

	○ 1990	
Andreja Volavšek	○ 1991	— Viktor Gojkovič Ptuj – minoritski samostan (EŠD 589) za sanacijo gotskega prezbiterja
	○ 1992	— Janez Mikuž, Viktor Gojkovič in Marijan Teržan Maribor – kužno znamenje (EŠD 435) za prenovu
		— Mira Strmčnik Gulič, Marija Lubšina Tušek, Ivan Tušek, Stanko Gojkovič, Irena Krajnc Horvat in Marlena Habjanič Maribor – <i>villa rustica</i> in staroslovansko grobišče Radvanje (EŠD 6404) za prezentacijo
	○ 1993	
	○ 1994	— Občina Ptuj za podporo pri obnavljanju in oživljanju zgodovinskega mestnega jedra
Mirko Šoštarič	○ 1995	
	○ 1996	
	○ 1997	— Aleš Arih Savci – vodni (Stanjkov) mlin (EŠD 9127) za prenovu
	○ 1998	

	○ 1999	— Irena Čuk in Odbor za cerkveno obnovo cerkve sv. Duha pod Ojstrico Sveti Duh pri Dravogradu – cerkev sv. Duha pod Ojstrico (EŠD 3210) za restavriranje lesenega stropa in lesene poslikane empore
	○ 2000	— Jelka Skalicky Gorišnica – domačija Gorišnica 12 – Dominkova domačija (EŠD 145) za prenovu
	○ 2001	— Svjetlana Kurelac Vuzenica – cerkev Device Marije na Kamnu (EŠD 3512) za celovito prenovu
	○ 2002	
	○ 2002	
	○ 2003	
	○ 2004	— Stanko Gradišnik – Zavod za kulturo Slovenska Bistrica Slovenska Bistrica – grad (EŠD 663) za izjemna prizadevanja za prenovu in oživitev gradu
	○ 2005	
	○ 2006	
Viktor Gojkovič	○ 2007	— Albin Kovačič Šmartno na Pohorju – cerkev sv. Martina (EŠD 3169) za vodenje restavratorskih posegov v prezbiteriju cerkve

Nagrada

Priznanje

- 2008 — **Neva Sulič Urek**
Gornja Radgona – špital (EŠD 6707)
za celovito prenavo
- 2009
- Janez Mikuž** — ○ 2010
- Mira Strmčnik Gulič** — ○ 2011 — **Eva Sapač**
Pivola – grad Hompoš (EŠD 8944)
za celovito prenavo
- 2012 — **Alenka Horvat**
Oplotnica – graščina (EŠD 6912)
za celovito prenavo
- **Smiljan Simerl**
za posebne zasluge na področju poenotenja meril in standardov ter
vzorčnega dokumentiranja kulturnih spomenikov
- 2013 — **Miran Ježovnik**
za prispevek pri kontinuirani izdelavi statičnih projektov kulturne
dediščine
- 2014
- Stanko Gojkovič** — ○ 2015 — **Milena Antonić**
za vzpostavitev in uveljavitev avtorskega projekta Spoznaj? Varuj!
Ohrani.
- **Delovna skupina etnologov-konservatorjev (iz Območne
enote Maribor: Lilijana Medved, Jelka Skalicky, Suzana
Vešligaj)**
za izvedbo obnovitvenih posegov v objekte kulturne dediščine v
Programu razvoja podeželja v obdobju 2007–2013
- **Občina Kidričevo**
Kidričevo – dvorec Sternthal (EŠD 23737)
za obnavo

- 2016 — **Alenka Zupan, Vlasta Čobal Sedmak, Andrej Magdič,
Gorazd Gerlič**
Maribor – minoritska cerkev (EŠD 9027)
za prenavo in revitalizacijo
- 2017 — **Delovna skupina za sanacijo posledic žleda na
vrtnoarhitekturni dediščini (iz Območne enote
Maribor: Miran Krivec)**
- **Saša Arsenovič**
Maribor – hiša Koroška 2 – Hotel Maribor (EŠD 6118)
za obnavo kulturnih spomenikov in velik prispevek k revitalizaciji
starega mestnega jedra
- 2018
- 2019 — **Dean Damjanovič**
Ptuj – staro pokopališče, Spominski park (EŠD 16163) in
Ptuj – spomenik talcem (EŠD 28037)
za celovito prenavo
- 2020 — **Delovna skupina za prenavo cerkve v Tišini: Nataša
Kiš, Vlasta Čobal Sedmak, dr. Robert Peskar,
Jožef Drešar**
Tišina – cerkev Marijinega rojstva (EŠD 3448)
za prenavo pročelij cerkve Marijinega rojstva
- Albin Kovačič** — ○ 2021
- 2022
- 2023

DEDIČI PROSTORA VARUHI POMNIKOV

Monografija je nastala v počastitev praznovanja 60-letnice mariborske spomeniškovarstvene službe

© ZVKDS OE Maribor
Vse pravice pridržane. Noben del
te izdaje ne sme biti reproduciran,
shranjen ali prepisan v kateri koli
obliki oz. na kateri koli način,
bodisi elektronsko, mehansko, s
fotokopiranjem, snemanjem ali kako
drugače, brez predhodnega pisnega
dovoljenja lastnikov avtorskih pravic.

Publikacija ZVKDS; zbirka *Zavod se predstavi*

> Izdal in založil

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

> Zanj

Jernej Hudolin

> Urednica

dr. Mateja Neža Sitar

> Člani uredniškega odbora

Mihela Kajzer, Nataša Kiš, Svjetlana Kurelac, dr. Andrej Magdič, dr. Simona Menoni Muršič, dr. Eva Sapač, dr. Mateja Neža Sitar, Suzana Vešligaj

> Pozdravni nagovor

Srečko Štajnbaher, vodja Območne enote Maribor

> Pomniki kulture. Od prazgodovine do postmoderne

dr. Andrej Magdič, dr. Simona Menoni Muršič; soavtorji: Dean Damjanovič, Nataša Kiš, Miran Krivec, Svjetlana Kurelac, Lilijana Medved, Nina Nahtigal, dr. Eva Sapač, dr. Mateja Neža Sitar, Suzana Vešligaj

> Razvoj spomeniškovarstvene dejavnosti in komentarji k slikam

Milena Antonič, Saška Colnarič, Vlasta Čobal Sedmak, mag. Irena Čuk, Dean Damjanovič, Gorazd Gerlič, Miran Ježovnik, Mihela Kajzer, Nataša Kiš, mag. Albin Kovačič, Miran Krivec, Svjetlana Kurelac, dr. Andrej Magdič, Lilijana Medved, dr. Simona Menoni Muršič, Nina Nahtigal, Branko Ramšak, dr. Eva Sapač, Smiljan Simerl, dr. Mateja Neža Sitar, Suzana Vešligaj, Alenka Zupan

> Viri in literatura

dr. Mateja Neža Sitar, Rok Ratej

> Viri slik

dr. Mateja Neža Sitar

> Časovnica, Zaposleni, Steletove nagrade in priznanja

Nina Nahtigal

> Tehnična priprava dokumentacijskega gradiva

Gorazd Gerlič, Barbara Lečnik

> Vsebinski pregled in poenotenje celote

Mihela Kajzer, dr. Simona Menoni Muršič, dr. Mateja Neža Sitar

> Avtorji fotografij

Tomo Jeseničnik in dokumentacija Območne enote Maribor ZVKDS; za ostale avtorje glej Vire slik

> Recenziji

ddr. Verena Perko, dr. Robert Peskar

> Lektoriranje in prevod v angleščino

Ksenija Vidic

> Lektoriranje prevoda

Gaja Golija

> Oblikovanje in grafična ureditev

Edi Koraca, ARH DEKO d. o. o.

> Tisk

Nonparel d. o. o.

> Naklada

500 izvodov

> Ljubljana, 2021

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Služba za kulturno dediščino
Območna enota Maribor

Naslovnica: 45 Selo na Goričkem – cerkev sv. Nikolaja (rotunda) po rekonstrukciji apside, foto: Janez Mikuž, 1980
Predlist: 46 Studenice – samostan dominikank, v omet vrisan kapitel pilastra na fasadi cerkve, foto: Gorazd Gerlič, 2018
Zalisp: 47 Ptuj – dominikanski samostan, detajl poslikave *Defensorium inviolatae virginitatis beatae Mariae*, foto: Edi Koraca, 2019

homo in manu misericordie dei
in manu eius si non esset misericordia
dei non esset misericordia
dei non esset misericordia
dei non esset misericordia
dei non esset misericordia

S
Al
Al

Zavod za varstvo
kulturne dediščine Slovenije

